

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

פרד שלושים ותמישה

ת ש ל " א

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

ל ש ו נ ו

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט—תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני (תרצ"ד—תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו—תשכ"ה)

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

מזכיר המערכת : מאיר מדין

העורך : יחזקאל קוטשר

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

התוכן :

3	מזבח הלבונה מלכיש	יוחנן אהרוני
272	כולל ומחובר	עוזי אורנן
7	אוגריתית צ ל י "קילל"	יהושע בלאו וש"א ליונשטם
320, 20	דקדוק הפועל הארמי ב"הלכות פסוקות"	מרדכי בן-אשר
243	עם העיון בכתובות ספירה	זאב בן-חיים
175, 85	נוסח הטעמים ב"פתר" לאור ספרו של ישראל ייבין	מרדכי ברויאר
207	גנדרופס — קנטרופיס	חנה וחיים גוגנהיימר
211	הרו בכתובת בית-הכנסת של עין גדי	אהרן דותן
165	הערות בלשניות י"א: מונח מקראי לגומחה ? ; אתיק מהו ? ; משנה המלך	שמואל ייבין
140, 39	דעותיהם של סופרי ההשכלה על הלשון העברית ודרכיהם בהרחבתה וחיזוקה	יוסף יצחקי
130	שמואל א' ליונשטם ראה בלאו, יהושע לדרכי היוצרותם של צירופים כבולים בעברית של ימינו	רחל לנדאו
16	כפר על/בעד	יעקב מילגרום
235	הפעלים הארמיים ב"הלכות פסוקות"	מיכאל סוקולוף
192, 117	כל הקצר קודם	שמואל יהודה פרידמן
18	אבות טקסטים ואמות קריאה	גד בן-עמי צרפתי
36	נטרול צורת הזכר והנקבה, יחיד ורבים, בפועל עבר שבתלמוד בבלי ?	יחזקאל קוטשר
99	מגילת תהלים מקומראן, סקירה לשונית	אלישע קימרון
218	עיונים ברשימות השכיחות בעברית	יהודה ת' רדאי
60	תיאור הנשוא ותיאור המשפט ומעמדם התחבירי	אליעזר רובינשטיין
11	השיטה הפלשנית — לואי שינצרה	אנסון פ' רייני
254	לניסוח מחודש של בעיית השדה והמעצקים הסמנטיים	שמואל שקולניקוב

ביקורת

75	פירוש המשניות לרמב"ם, סדר טהרות	יהושע בלאו
303	שחזור "עוקב" של השמית הקדומה על סמך האפדית	יהושע בלאו
292	נביאים ראשונים נוסח שומרון?	זאב בן-חיים
308	מחקר על החינוך היהודי במארוקו	יעקב מ' לנדאו

אסופת כתובות

155	כתובות ארמיות על אבני גבול בארמניה	יוסף נוה
-----	------------------------------------	----------

הערות

316	לָחָה	ישראל בן-דוד
318	עוד לעניין קָטַל – קָטַל	יהושע בלאו
319	"עטרת הוד וצפירה מפוארה"	נפתלי בן-מנחם
311	"יתנני" = יתן לי	חגי בן-שמאי
313	סָפְרוּ – סָפְרוּ	דניאל גולדשמידט
79	עוד לעניין 'ער' ו'לוחית'	יהושע מ' גרינץ
318	"שלף" – ארמאיזם שלא הוכר	פנינה פירסטון
320	הערה נוספת	יהודה ת' רדאי
80	"לערץ" בתרגום תהלים י, יח	שלמה שפייצר

התוכן:

- 3 יוחנן אהרוני — מזבח הלבונה מלכיש
7 יהושע בלאו — אוגריתית צלי "קילל"
ושמואל א' ליונשטם
11 אנסון פ' רייני — השיטה הבלשנית — לוואי שינצרוה
16 יעקב מילגרום — כפר על/בעד
18 גד בן-עמי צרפתי — אבות טקסטים ואמות קריאה
20 מרדכי בן-אשר — דקדוק הפועל הארמי ב"הלכות פסוקות" (סיום)
יחזקאל קוטשר — נטרול צורת הזכר והנקבה, יחיד ורבים,
36 בפועל עבר שבתלמוד בבלי?
יוסף יצחקי — דעותיהם של סופרי ההשכלה על הלשון
39 — העברית ודרכיהם בהרחבתה וחידושה (המשך)
60 אליעזר רובינשטיין — תיאור הנשוא ותיאור המשפט ומעמדם התחבירי

ביקורת

- 75 יהושע בלאו — פירוש המשניות לרמב"ם, סדר טהרות

הערות

- 79 יהושע מ' גרינץ — עוד לעניין 'ער' ולוחית'
80 ש שפייער — הערה: "לערץ" בתרגום תהלים י, יח

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו :

פרופ' יוחנן אהרונז, למרחב 97, רמת השרון
פרופ' יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים
פרופ' שמואל א' ליונשטם, רח' מולכו 5, ירושלים
ד"ר אנסון פראנק רייני, רח' הרב ברלין 38, ירושלים
ד"ר יעקב מילגרום, מרכז הלימודים של קליפורניה, האוניברסיטה העברית, ירושלים
פרופ' גד בן-עמי צרפתי, רח' המלך ג'ורג' 5, ירושלים
ד"ר מרדכי בן-אשר, רח' אורן 15, חיפה
פרופ' יחזקאל קוטשר, רח' הפלמ"ח 36, ירושלים
יוסף יצחקי, אפיקים, דואר אפיקים
ד"ר אליעזר רובינשטיין, רח' הקוצר 3, כפר שמריהו
פרופ' יהושע מ' גרינץ, רח' טשרניחובסקי 56, ירושלים
S. Speier, Postfach 8036, Zürich, Switzerland

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים
מִיִּצְבוֹ בְּנֵי מִשְׁה זֶל

מזבח הלבונה מלכיש

בערך באותו הזמן פרסמו קרוס והמחבר קריאה חדשה של הכתובת שעל גבי מזבח הלבונה מלכיש¹, שפורסמה לראשונה ב-1953 על-ידי דיפון-סומר². עיון חדש בכתובת, הן בצילומים והן במזבח עצמו המצוי במוזיאון רוקפלר, הביאני להכרה, ששנינו שנינו בקריאה של אחת האותיות, שיש לה משמעות מכרעת לגבי הבנת הכתובת כולה.

במאמרי הקודם קיבלתי את קריאתו של דיפון-סומר, בניגוד לקריאתו של אולברייט³, שהייתה מבוססת על הצילום הלקוי שהתפרסם בדו"ח החפירה. גם קרוס קיבל בעיקרה קריאה זו בשינוי של אות אחת בלבד: בשורה השלישית הציע לקרוא למ"ד שנייה במקום רי"ש. אף על פי שהלמ"דים שבכתובת כתובות בנטייה שונה והלמ"ד האחרונה שכובה בשורה בלתי רגילה (מכאן מקור הטעות שבקריאתנו), דומני שהצדק עם קרוס. כפי שהוא מציין, בכתב ארמי לאפידארי של המאה החמישית לפני סה"ג הרי"ש כתובה בכתף ימנית מוגבהת, ואין לכך זכר בכתובת הנדונה.

אולם דומני, שפולנו שנינו בקריאת האות האחרונה השמורה בשורה השלישית. אין שום קו מאוזן היוצא ימינה מן הקו המאונך, כפי שדרוש באל"ף וכפי שסימן קרוס בהעתק הכתובת⁴. לעומת זה קיים קו מאוזן שמאלה היוֹרד בנטייה קלה ומגיע עד למקום השבר (ראה ציור). קו זה ברור לגמרי בתצלומים החדשים (ראה תצלום), והוא ניכר אפילו בתצלום שניתן בדו"ח של לכיש, שבו חלק מן הקוים המאוזנים נעלמו לגמרי בגלל כיוון התאורה⁵, ואין בו שום ספק בהסתכלות במזבח עצמו. לפיכך ברור, שאות זו אינה יכולה להיות אל"ף.

1. F.M. Cross, Two Notes on Palestinian Inscriptions of the Persian Age, *BASOR* 193, 1969, pp. 21-24; י' אהרונים, חפירת בדיקה ב"מקדש השמש" בלכיש, בית מקרא ב (לו), תשכ"ט, עמ' 18-19 (באנגלית: *IEJ* 18, 1968, pp. 163 f.).

2. A. Dupont-Sommer apud O. Tufnell, *Lachish III: The Iron Age*, London, 1953, pp. 226, 358 f.

3. W.F. Albright, *BASOR* 132, 1953, pp. 46 f.

4. קרוס (כנ"ל, הערה 1), עמ' 22, ציור 2. ברור מכל התצלומים, שאין שום קו באותה הנטייה הניתן בהעתק של קרוס. בחלק של התצלומים מסתמן קו היוֹרד בעיקול ימינה; בדיקת המזבח עצמו מוכיחה, שקו זה הוא מתחת לאזור השבר, ולכן אינו יכול להיחשב על החריטה המקורית. הוא גם אינו הולם את הקו המאוזן של אל"ף.

5. לכיש ג', כנ"ל (הערה 2), לוח 49: 3.

אלא לפנינו חלקה העליון של כ־ף. שרידי האות זהים לאות כ־ף, כפי שהשלים אותה קרוס בהעתקו בסוף השורה השלישית.

הערה שנייה נוגעת לאותיות החסרות בכתובת. הצדק עם קרוס, שאין מקום לאות נוספת אחרי החי' בשורה השנייה, ושאות אחת – ואחת בלבד – חסרה, כנראה, בסוף השורה השלישית, שאותיותיה צפופות ביחס לשתי השורות העליונות. אולם בניגוד להנחתו של קרוס, יש להניח, שאות אחת חסרה גם בסוף השורה הראשונה. לדבריו, עלינו לצפות לשוליים זהים פחות או יותר משני הצדדים, והנה השטח השחוק מצד שמאל הוא 34 מ"מ לעומת שוליים של פחות מ-15 מ"מ מצד ימין⁶. רוחב האות שין בראשית השורה השנייה הוא 18 מ"מ, והאות אלף רוחבה רק 12 מ"מ. לפיכך מסתבר, שגם בסוף השורה הראשונה חסרה אות אחת, שכן אחרת אין שום סיבה, מדוע האות האחרונה של השם "איש" לא תיכתב כאן, אם אנו מניחים, שזהו שמו של בעל המזבח. מכאן מתבקשת הערה שלישית בדבר הרפב המלים וההפסקות שביניהן. בשורה הראשונה ניפרת הפסקה בין האלף ליו"ד. הפסקה זו מסייעת להנחה, שהמלה הראשונה היא "לבנתא", ואחריה בא השם י[.ש], שהשלמתו המתקבלת ביותר היא יא.ש. לעומת זה קשה להציע השלמה לשם יא[.ש]. ההפסקה בין המלים וההנחה, שאות אחת חסרה, מאשרת אפוא זו את זו.

הוא הדין בשורה האחרונה. למרות צפיפות הכתב קיימת הפסקה בולטת בין ה-א ל-מ. גם הפסקה זו מדברת נגד הצעתם של מיליק⁷ וקרוס לצרף ה-א זו למלה שאחריה ולראות בה ה-א הידיעה. לאור הקריאה המוצעת בזה היינו מקבלים את המלה "המלך", ובודאי לא יעלה על הדעת, שזהו תוארו של בעל המזבח, מה גם שחסרה, כנראה, אות נוספת בסוף השורה. ההשלמה המתבקשת מאליה היא "מלכ[ש]". באותו הכתיב – לכש – מופיעה לְכִיש גם במכתבי לכיש מסוף ימי בית ראשון⁸.

לפיכך מתקבלת הקריאה הבאה (ראה ציור):

לבנתא י[א]

ש בן מח

ליה מלכ[ש]

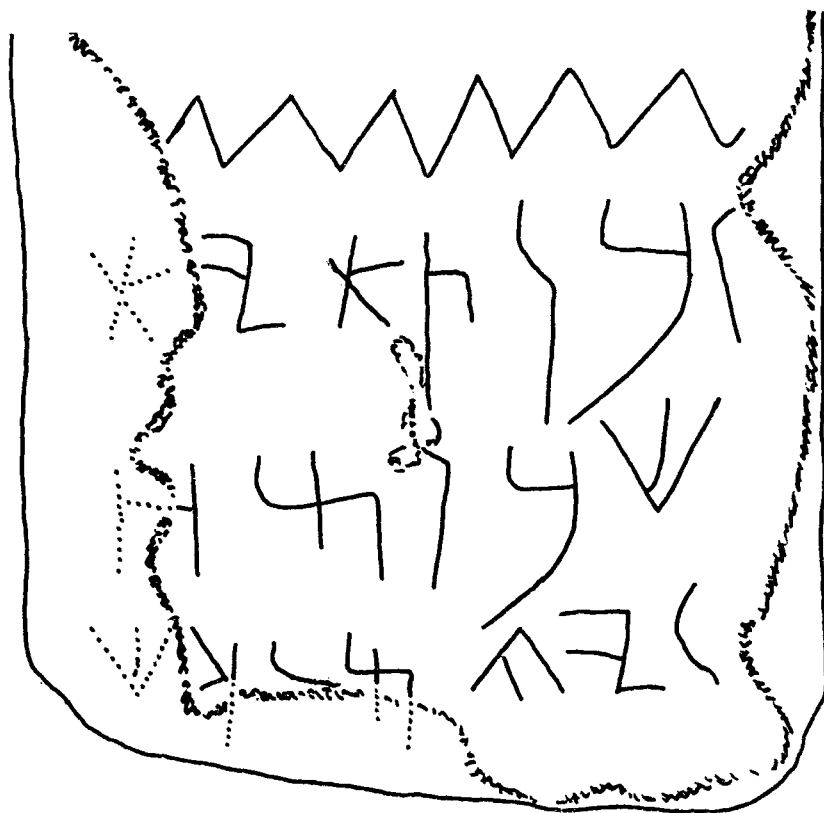
כאפשרות שנייה, קשה יותר מבחינה אפיגרפית, תיתכן הקריאה:
לבנת איש בן מחליה מלכש.

6. הקצה העליון של הלמ"ד מגיע עד קו השבר, ואין לדעת כמה נמשך ימינה.

J.T. Milik, *Nouvelles inscriptions sémitiques et grecques du pays de Moab*, 7

Studii Biblici Franciscani: liber annuus 9, 1958–59, p. 334, n. 4.

H. Torczyner, *Lachish I*, London, 1938, pp. 76 ff. 8

מילק פירש את השם "איש" כשם נבטי או ערבי⁹. מאחר שנראה עתה ברור מן ההמשך, שבעל המזבח היה יהודי, קשה לקבל פירוש זה¹⁰. אין, כנראה, ברירה אלא לחזור בעניין זה להצעתו הראשונה של דיפון-סומר ולפרש את המלה "לבנתא" – הלבונה כארמאזום, אשר בא לציין את סוג המזבח. אחרי כותרת זו בא שם המנדב, מבלי שחייבת להיות סמיכות ביחס בין המלים. שאר הכתובת כתובה עברית, והיא מכילה את שם האיש ואת מקום מוצאו, הוא לכיש. השם יאש יכול להיות שם עברי, אך אין בכך ודאות, והוא נידון בפרסומים הקודמים. לעומת זה השם השני מחליה מעיד ברורות על מוצאו

9. כנ"ל (הערה 7).

10. בעברית מצויים שמות שתחילתם "איש", כגון אישהוד, אישי ואשבעל וראה: M. Noth, *Die israelitischen Personennamen im Rahmen der gemeinsemitischen Namengebung*, Stuttgart, 1928, S. 138. אך הקיצור "איש" אינו מופיע ואינו מסתבר.

היהודאי של האיש. השם מחלי מופיע במקרא (דה"א כג, כג; כד, ל), ועתה ברור, שאין לקשרו עם שורש דומה בערבית, שפירושו ערמה, פקחות¹¹, אלא זהו היפוקוריסטיקון של מחליהו, ה' מחל, שם ההולם יפה את התקופה הנידונה. מחלי הוא שם של משפחה מבני הלויים (במ"ג, לג; כו, נח; עזרא ח, יח) ואין זה מן הנמנע, שמחליה אינו שם אביו של יאש כפשוטו, אלא שמו של בית אביו.

מבחינה היסטורית יש חשיבות רבה לקריאה הנכונה של כתובת זו, ובמיוחד לשאלת זהותו האתנית של בעלה. אמנם יש להדגיש, שאין שום קשר בין המזבח לבין "מקדש השמש" שנחשף בחפירה. המזבח נמצא במערה לרגלי התל יחד עם קבוצה של כ-150 מזבחות אחרים¹², הרחק ממקום המקדש. החפירות החדשות הוכיחו, שייחוסו של המקדש לתקופה הפרסית היה מוטעה, ושנבנה רק בתקופה ההלניסטית¹³, הנחה שנשקלה כבר על-ידי גב' טפאנל בדו"ח של לכיש¹⁴. אולם העובדה, שבלכיש נמצאה קבוצה גדולה של מזבחות קטורת מן המאה החמישית, שאחד מהם נושא שם יהודאי מובהק, באה להעיד על רציפות של מסורת פולחן יהודאית במקום. הצענו לראות ב"מקדש השמש" מקדש יהודאי-היווני בגלל דמיונו למקדש שנתגלה בערד ובגלל מסורת הפולחן שרוחה במקום החל מן המאה העשירית לפני סה"ס¹⁵. הכתובת העברית-היהודאית על גבי המזבח מחזקת את ההנחה של רציפות הפולחן ההלניסטי בלכיש בתקופות השונות, עד להקמת המקדש המאוחר יותר. עלינו גם לחזור ולהדגיש, שיהודים המשיכו לשבת ב"לכיש ושדותיה" בימי שיבת ציון לפי נחמיה יא, ל, ואין שום עדות ליישובם של תושבים נכריים במקום בתקופה זו או בתקופה מאוחרת יותר¹⁶.

[אמנם שורש "מחל" = 'סלח' נמצא רק בלשון חז"ל, ואפשר שהוא שורש תנייני, שצמח משורש "חלל", בינוני הפעיל (או אפעל בארמית), כפי שהעיר לי העורך (ורמז לכך ל' גולדשמידט בהערותיו לכ"י המבורג), אך אין זה מבטל את השערת].

11. נות, כנ"ל, עמ' 249.

12. לכיש ג', כנ"ל (הערה 2), עמ' 226.

13. אהרונ, כנ"ל (הערה 1), עמ' 157 ואילך.

14. לכיש ג', כנ"ל (הערה 2), עמ' 61, 142.

15. אהרונ, כנ"ל (הערה 1), עמ' 160 ואילך.

16. כנ"ל, עמ' 161; י. אהרונ, חפירות ב"מקדש השמש" של לכיש, קדמוניות ב, תשל"ל,

עמ' 131 ואילך.

מזבח הלבונה מלכיש

אוגריתית צ'לי "קילל"

בעלילת אקתה מפרידה פרשה ארוכה בין הריגת הגיבור (ודברי ענת, הנלוים למעשה זה) לבין הודעת מות אקתה לדנאל אביו (1 אקתה, ש' 19–75). בפרשה זו עדיין לא חשך עולמו של דנאל לגמרי. אך בכל זאת כבר מאפיל בה רצח אקתה על מהלך המעשים. ואמנם בראש הפרשה עוד נוהג דנאל כדרכו, יושב בגרן ושופט משפט צדק (ש' 19–25). אח"כ לקי הטקסט, וכאשר הוא נעשה שוב קריא, מסופר על סימנים רעים, שהגיעו. בש' 26–31 המקוטעות סופר כנראה, כי פעת, בתו של דנאל, הבחינה בבצורת, ובהמשך, שהוא שלם, מסופר בבירור, שראתה נשרים מרחפים על בית אביה ופרצה בבכי (ש' 32–35). ועוד סימן מבשר את האסון: בגדו של דנאל נקרע! (ש' 36–37). לכך נסמך במישרין נאום דנאל (ש' 38–46). הבנת הנאום נתקלת בקשיים חמורים, והחוקרים נחלקו לא רק בפירוש פרטיו, אלא אף בשאלת משמעותו הכללית. סיעה אחת² רואה בו תפילת דנאל לטל ומטר, ואילו סיעה אחרת³ מפרשתו כקללת האדמה. בעלי ההשקפה הראשונה מוצאים סמך

1. ניתוח הפועל תמזע שנוי במחלוקת. לכאורה לפנינו נסתר עתיד קל, ומכאן משמע כי פעת קרעה את בגד אביה, וכן תרגם C. H. Gordon, *Ugaritic Literature*, רומא 1949, עמ' 94. אולם מעשה זה מוזר, ואם נקבל פירוש זה, חסר נושא הפועל תמזע בש' 46, שבה מתייחס דנאל אל הנעשה מקודם. ח"א גינוברג *ANET*², עמ' 153, מתרגמו משום כך במקום השני כסביל. אולם המעשה נשאר מוזר, והיינו מצפים, שדין אחד יהיה לפועל תמזע בשני הכתובים. מ"ד קאסוטו, *Orientalia* ח' (1939), עמ' 239, הע' 2, פירש תמזע כנסתר עבר מבניין המקביל ל-taqattala הערבית; אך גם לפי פירוש זה חסר הנושא בש' 46. ועוד ציין H. P. Müller, *Ugarit-Forschungen*, א' (1969), עמ' 92, הע' 104, בדין, שאין כל עדות מסייעת להנחת בניין כזה באוגריתית. על כן עדיפה הצעתו של R. de Vaux, *RB*, מ"ו (1937), עמ' 447, כי יש להבין תמזע בשני המקומות כצורת סביל (קל עתיד).

2. קאסוטו, שם, עמ' 239, *G. R. Driver, Canaanite Myths and Legends*, Edinburgh; 1956, p. 50; J. Aistleitner, *Die mythologischen und kultischen Texte aus Ras Shamra*, Budapest 1958, p. 76; Th. Gaster, *Thespis*, 1961 (Anchor Books), p. 238; מילר, שם, עמ' 91.

3. גינוברג, שם; גורדון, שם; J. Gray, *The Legacy of Canaan*, לידן, 1957, עמ' 83; צ' רין, עלילות האלים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 401, 411.

לסברתם בהמשך המעשה, שבו מסופר, שדנאל סובב בשדה קמל⁴, רואה בו שיבולת אחת, מחבק ומנשק אותה ומביע את הבקשה, שהשיבולת תגדל, כשיד אקחת תשים אותה באסם (ש' 49-74). התנהגותו של דנאל בפסקה זו נחשבת בעיני החוקרים בדרך כלל לפעולה מאגית, המכוונת לחידוש פוריות האדמה⁵. פרשנות זו גורסת אפוא, כי דנאל מגיב על הסימנים מבשרי הפורענות בתפילה לברכת האדמה. אך במצב זה קללה סבירה יותר, ובידן השוה גינוברג⁶ את דבריו של דנאל לקללה, אשר קילל דויד את הרי הגלבוע אחרי הריגתם של שאול ויהונתן. ואין להקשות על הסבר זה מהליכתו של דנאל בשדה חרב ומברכתו את השיבולת. שהרי אינו מביע כאן את רצונו, שירבו שיבולים כמותה בשדה, אלא מייחד את ברכתו לשיבולת יחידה ואף מסיימה באיחול, שיד אקחת תאספנה. ברור לדנאל, כי אירע דבר מחריד, אבל הוא מקוה עדיין, כי אקחת בנו ניצל, כפי שניצלה השיבולת היחידה מן הפצורת. נעבור משיקולים כלליים אלו לבירור מקצת פרטי הטקסט, הקובעים את הבנתו. נאזנו של דנאל אחרי בוא הסימנים הרעים פותח במלים (ש' 38-42): "אפנכ. דנאל. מת רפא. יצלי. ערפת. בחם. אן. יר. ערפת. תמטר. בקט. טל. יטלל. לענבם". החוקרים הסמיכו את הפועל צ ל י בדרך כלל אל צ ל א בארמית, שפירושו בבניין קל "נטה", ובפעל "הטה, התפלל". רובם העדיפו את המשמעות השנייה, ורק ה"פ מילר⁷ העדיף את הראשונה, ובין פה וכה לא הגיעו לידי פירוש סביר של הטקסט. יוצא מן הכלל צ' ריק⁸ בלבד, שתרגם י צ ל י בדרך השערה פלשון "יקלל". הסבר זה מתאשר במילונים הארבע-לשוניים (שומרית-אכדית-חורית-אוגריתית בכתב יתדות הברת), שנתפרסמו באוגריטיקא ה' (פרס 1968). בשורות הרלוואנטיות חסר הטור השומרי, ומן הטור האכדי והטור האוגריתי נשתמרו חלקים בלבד. ואלו הטקסטים על פי התעתיק שבאוגריטיקא:

*[a-r]a-ru	ši-da-ar-ni	ši-il-ya[
*[a]r-ra-tum	ši-da-ar-ni	š[

השמות האכדיים arāru ו-arratum נרדפים הם, ופירוש שניהם "קללה". לשם החורי

4. הלשונות המתארים את יובש השדה אינם ברורים כל צורכם. המפתח להבנתם היא התיבה חמדרת, שמשמעה מתברר מן האכדית; והשוה לאחרונה י' גרינפלד, JCS כ"א (1969), עמ' 89-90.

5. דעה זו מביע גם גריי, שם עמ' 84-86, אף כי הוא מפרש את נאזמו הראשון של דנאל פלשון קללה, ונמצאים דברי דנאל סותרים אלו את אלו.

6. JBL נ"ו (1938), עמ' 210-213.

7. שם. (הע' 1).

7א. שם, (הע' 3).

8. אוגרטיקא ה', עמ' 234-235, ש' 16.

9. שם, עמ' 244-245, ש' 46.

šidarni מעיר E. Laroche¹⁰, שרגיל הוא בטקסטים חוריים בצירוף elmi, arni, šidarni, שמשמעותו של elmi שבעת שקר, ושל arni מטא. מכאן מסיק לארוש בדין, כי הנחת המשמעות "קללה" בשביל šidarni הולמת את ההקשר הרגיל של תיבה זו. נוכל אפוא להניח במידה גבוהה של הסתברות, שכאן היה באוגריתית השם silya[tu], שפירושו "קללה", והוא גזור משורש צ' ל י. האות הראשונה § יכולה לשקף צ' או ט' אוגריתית, אולם האפשרות הראשונה סבירה יותר. צ' רגילה באוגריתית פי כמה מאשר ט', והשורש צ' ל י אכן מצוי בטקסטים אוגריתיים כתובים בכתב אלף-ביתי, מה שאינו כן באשר לשורש ט' ל י. על כן נוכל לתרגם את צ' ל י שבאקתה, במידה גדולה של הסתברות, כלשון "קילל-11.

על פי ההקבלה מסתבר להבין אף את יר, המקביל לכאורה אל יצ' ל י, במשמעות "קילל". יר' בהוראת "זרק" ידועה מלשונות שמיות רבות¹², והמעבר מהוראה זו אל "קללה" מאושש היטב¹³. על כן נראה לתרגם את הקטע המצוטט לעיל: או יקלל דניאל איש רפא את העננים בחום ה... יקלל¹⁴ את העננים הממטירים בקיץ¹⁵, את הטל היוורד על...¹⁶.

10. שם, עמ' 455.

11. אין ביכולתנו להציע גזירה מתקבלת על הדעת למלה זו. היה אפשר לראות בה לשון סגי נהור של צ' ל י "התפלל", דוגמת ברך שבמקרא. אולם אז צריך להניח, כי ההוראה המאוחרת דחתה את המקורית, עד שאף במילון הוכירו את ההוראה המאוחרת דוקא. אך הנחה זו, אף כי אינה בלתי אפשרית, אינה סבירה ביותר.

12. ע', למשל, גוניס-בול בערכו.

13. ע' למשל ת' גלדקה, Neue Beiträge..., שטראסבורג 1910, עמ' 47, המצטט את געז רגם בהוראת "קילל". וע' שם הערה 3, המביאה דוגמאות מלשונות שמיות לשימוש של פועלי זריקה במשמעות כל מיני דיבורים רעים: ערבית קד'ף "זרק, גינה", עברית וארמית גדף לעומת געז גדף "זרק", רמי (פעל) בארמית בהוראת "הלשין", ובדומה געז ודי. והשוה גם ז' פרנקל, Die aramäischen Fremdwörter... ליידן 1886, עמ' 228, המביא גם את διαβάλλω היוונית.

14. אין להקשות על הקבלת צורת ביויד בסוסה (יצ' ל י) לזו בלעדי י (יר), השוה אקתה, שר' 14-15 ישקי II יעל, והשוה גם גורדון UT 9.12.

15. מאחר שאין להבין, שמדובר בעננים, הממטירים בקיץ, שהרי בסוריה אין גשמים יורדים בעונה זו, צריך לפרשו, שהוא מקלל בקיץ את העננים הממטירים.

16. התרגום הרווח ענבים – ענבים מסוקפק, כי אין להבין, מדוע יזכרו כאן הענבים דוקא מפל צמחי הארץ. ועוד מוקשה, כי הענבים בערבית באות ע. אמנם M. Dietrich – WdO, O. Loretz (1968), עמ' 312, מביאים דוגמאות נוספות, שבהן מקבילה בביכול ע' אוגריתית אל ע' ערבית, והן: ע'רמג – "ערימה"; ע'תר – "להעתיר"; סטע – סצע; צעד – צעד במוכן "לעלות". אבל ע'רמג לא נתברר מוכנו, וע' מיד קאסוטו, האלה ענת, ירושלים תש"א, עמ' 77. הקריאה ע'תר אינה ודאית וע' A. Herdner, CAD, עמ' 103, הע' 11. אך אפילו נקבל אותה ונפרשנה על פי הצעתו של M. Dahood,

נמצא אפוא, שהסבר הפועל צ ל י משמש מפתח להבנת כל הפסקה הארוכה והמסובכת, הנאה בין תיאור מות אקת לבין בשורת מותו לדנאל אביו. כל זמן שלא היה בידינו המילון הרב-לשוני, היה אפשר גם להבין, שהמדובר בתפילת גשם. אך פעת התברר, שכל פסקת הביניים מיועדת להכין את דעת הקורא להודעת מות אקת לדנאל. לא לחינם מסתיימת פסקה זו באיחול דנאל, שיד אקת תשים את השיבולת באסם, אלא כדי לשוות דראמתיות יתרה לבשורת הריגתו.

Ugaritic-Hebrew Philology, רומא 1965, עמ' 68, כלשון "העתיר", אין להודות בכך, ששורש אחד לעברית עתר ולערבית עתר – "לשחוט כקרבן". צעד נמצא בטקסט מקוטע, ועל כן סתום הוא; ואשר למלה פִטֵּעַ, הרי משמעות פצע הערבי היא "להוציא בסחיתה", ואכן רחוקה משמעות זו מגרימת פצעים. ועוד, אין ט' אוגריתית מקבילה אל צ ערבית. על כן יש לקשור את פצע העברי עם פִטֵּעַ האוגריתית ולהסרידם מן פצע הערבי. H. Goeseke, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin Luther Universität...*, Ges.—Sprach. VII / 3, עמ' 170, מסמיכים עִנְבָּם אל האכדית *hanābu* "לצמוח בשפע", ומפרשים מכאן "פירות, צמחים". אך השורש האכדי אינו מתועד במשמעות זו. ועוד, המערת של ע פרוטו-שמית ל-ḫ אכדית (כגון ב-*sehrum* "צעיר") תופעה נדירה מאוד.

השיטה הבלשנית – לואי שינצורה

אחת התכונות המעניינות ביותר של הפונולוגיה האוגריתית היא מציאותה של אות מסוימת לציין העיצור הפרוטו-שמי עִין (g), המשמשת לפעמים גם לציין את העיצור הפרוטו-שמי ז (z).¹ לאחרונה הציע י' בלאו, במידה רבה של שכנוע, שלמעשה אין לפנינו אלא מעתק מן ט אל ע², ואין כאן עדות לעיצור שלא נודע עד כה על קיומו.³ לפיכך תמוה, כי שִׁא ליונשטם⁴ וב' הרטמן⁵ מוסיפים לטעון, שיש לגזור את הצורה הפועלית תִּעְרַךְ, הנפוצה במשפטי פתיחה של מכתבים, כזורה מן השורש הערבי غِر = עור/עיר בעברית. הייתה זו השערתו של ח־א (H.L.) גינברג בימי הילדות של המחקר האוגריתי,⁶ אבל לאחר מכן חזר בו גינברג מהשערה זו.⁷ טעמו של גינברג לחזור בו מהצעתו הראשונה היה המשפט הבא שבעלילת בעל:

...ונער / 'ענ' אלמ. אַל / תקרב. לבנ. אַלמ / מת. אַל.

יעבדכמ / כאמר בפה⁸

שיש לתרגמו: 'והישמרו משרתי אלים; אל תקרבו אל מות בן אל; ואל (פן) יעשכם כשה בפיו...'⁹.

הצורה נִעְרַךְ, הבאה בתקבולת עם שתי צורות של ציווי שלילי, כמסתבר אף היא לשון ציווי¹⁰. אעפ־שסבר גינברג, שלפנינו הציווי של הנפעל¹¹, הוא הודה שהשורש הוא, כנראה, *נִעְרַךְ > *נִטַּר. אך בניין קל בהוראה חוזרת (=הישמר) אינו ידוע בעברית או בארמית; מצד שני יש לנו דוגמה חדשה של

1. W.F. Albright, *JAOS* 14 (1934), pp. 104–106.

2. J. Blau, *JAOS* 88 (1968), p. 5.

3. C.H. Gordon, *Ugaritic Textbook* (Rome, 1965), par. 5.8, pp. 27–28.

4. *BASOR*, No. 194 (April, 1969), pp. 52–54.

5. *VT Suppl.* 16 (1967), pp. 102–105.

6. *BASOR*, No. 72 (Dec., 1938), p. 9m. 11.

7. *BASOR*, No. 95 (Oct., 1944), p. 28 N. 14.

8. *UT* 51 (=CTCA 4): VIII, 14–18.

9. בעקבות גינברג, *ANET*, p. 135 וכן גם M. Sznycer, *Les religions*

C.H. Gordon, *Ugarit and du Proche-Orient asiatique* (Paris, 1970), 418

Minoan Crete (New York, 1966), p. 74.

10. J. Aistleitner, *Wörterbuch der ugaritischen Sprache* (Berlin, 1963), No. 10.

1111, p. 209.

11. שם (לעיל, הע' 7).

ציווי הבא עם מושא ישיר, שבכוחה להראות, כי הדוגמה שהביא גינוברג היא אליפטית. במכתב לאקוני, קצר, נמנעו מלהשתמש בצירוף המקובל והארזך יותר של הברכה, והחליפו אותו בביטוי הפשוט: 'נער חותכ' ('נצור את חיך')¹². התקבולת הסמנטית לביטוי זה תמצא בצירוף האפדי הידוע *ušurmi ramānka* 'נצור את עצמך'¹³. ייתכן אפוא, שיש להבין את הצורה שבקטע הקודם כציווי של בניין קל עם מושא ישיר שהושמט.

מפל מקום מציאותו של הבינוני הפועל 'נער'¹⁴ מורה בבירור, כי השורש *נטר (= 'נצר' בעברית, ובארמית 'נטר') יוצג באוגריתית על ידי *נער'¹⁵. הצירוף הפיוטי של 'נער. מדרע' היינו 'נוצר המורע'¹⁶. מצויות דוגמאות נוספות לשורש זה בתעודות האדמיניסטרטיביות¹⁷, והן מלמדות, שלתואר זה הייתה משמעות בחי יום ביום באוגרית. בתעודות שנמצאו בארמון אף מצינו עדות לתפקיד 'נער. כרמ.', 'נצר הכרם'¹⁸.

מצד שני השורש העברי **עור/עיר* בבניין פולל שלו, 'עורר', יוחס על פי רוב לשורש הערבי غير¹⁹. אשר לאוגריתית 'אהבת. תר. תערכ', 'האם אהבת שור עוררה אותך?'²⁰, הציע גורדון שהשורש הערבי המתאים לאוגריתית 'עורר' הוא غير²¹, אבל הוראתו של שורש זה אינה קרובה למדי, עד שיהיה אפשר לראותו כשורש-אח²², ולפיכך גם השרשים הערבים-הדרומיים הקדומים שהוא רומז אליהם אינם שייכים לעניין²³. נראה יותר, שצדקו המילונאים של העברית, המייחסים את השורש העברי (וממילא גם את השורש האוגריתי) **עור/עיר* (פולל **עורר) לשורש הערבי המקביל غير. ואכן בקטע

12. 2062 (PRU V, 88); הואריאנטה הגראפית של ע' המופיעה כאן מתועדת למדי,

ראה Gordon, *Ugaritic Textbook*, par. 4. 12, p. 21.

13. ולעתים תכופות במכתבים מגבל.

14. UT 52 (23): 68, 69, 70, 73.

15. Albright, op. cit. (*supra*, n. 1), pp. 106, 138 n. 200.

16. לעיל הע' 14.

17. UT 1024: rev. 16 (PRU II, p. 51); UT 2038: 6 (PRU V, p. 6).

18. 2011: 12 (PRU V, 18), ואולי גם UT 1024: rev. 7 (PRU II, 51). שים לב גם להופעה

בקטע הפיוטי UT 2001: rev. 1 (PRU V, p. 5).

19. BDB, p. 734: Ges.-Buhl. 17 p. 573.

20. UT 51 (=CTCA 4): IV, 39.

21. Gordon, *Ugaritic Textbook*, par. 19.1849, p. 456.

22. H. Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic* (Wiesbaden, 1961), p. 661.

23. W. Müller, *Die Wurzeln mediae und tertiae Y/W im Altsüdarabischen* (Doctoral dissertation, Tübingen, 1962), p. 86 Gordon, *Ugaritic Textbook*, loc. cit. (*supra*,

האוגריתית -[י]ער. מת / ב[ק]לה-, 'מת קם מהשתחוויתו'²⁴, מופיע בניין קל של שורש זה.

יש להסיק אפוא, כי השורש *עור/עיר- נהג באוגריתית דוגמת השורש *ערב-, המתגלה בה בצורה 'ערב'²⁵. המעתק /ע/ < /ע/ באוגריתית מותנה במידה מסוימת בנכחותו של העיצור /ר/, אף על פי שהגרמים אינם זהים בדיק לאלו המביאים לאותו מעתק בערבית-דרומית קדומה²⁶. השוה למשל: 'מערב' = 'מערב' בשתי הלשונות, אבל 'תער' = 'שער' באוגריתית לעומת ערבית-דרומית קדומה 'תער' = 'סכרים'.

כל העדויות כאחת מלמדות אפוא, שהפועל במשפט 'אלם תערך' מתייחס לשורש 'נער', המשקף את הערבית 'נער', העברית 'נצר' והאכדית *nāṣaru*²⁷. העובדה שהפיטוי האוגריתי הוא תרגום של הברכה האכדית המקובלת *ilānu ana šulmani liṣṣurūka*, 'הלואי והאלים ישמרוך לשלום'²⁸, מוסיפה יתר תוקף למסקנה, כי הסופרים באוגרית השתמשו בתרגוםם ללשונם (מן האכדית) בשרשים מקבילים. יתר על כן, בתעודה לקסיקאלית, המקבילה לאכדית [*naṣāru*] מקבילה פנראה לאוגריתית *ni-iḥ-ru* = *נער'²⁹.

בעיה מיוחדת זו מעלה את שאלת השיטה הפלשטית וערכם היחסי של סוגים שונים של עדויות בכל מה שנוגע לאוגריתית. הפתוב באיוב ח, ו: 'יעיר עליך ושלם נות צדקך', שבו אחרי צורת הפועל 'שלם' בא המושא הישיר 'נות צדקך', גרם לו לגיזבורג לשער את השערתו הראשונה³⁰. אבל הפסוק השני שהביאו גיזבורג והרטמן, דברים לב, יא 'כנשר יעיר קנו', מלמד, כי השורש *עור- בבניין הפעיל (בניגוד לדעת הרטמן) מקביל יפה אל 'יצרנהו' (שם פס' י'), והתנדותו של ליונשטם לגיעה של פסוק זה לעניינו אינה תופסת. יתר על כן, הדוגמה הצפאית של הרטמן 'ערית', = 'עורה, הגנה', הבאה

²⁴ UT 49 (= CTCA 6); VI, 31–32 cf. Gordon, *Ugaritic Textbook*, par. 191849, 24
²⁵ ANET, p. 456; שם, עמ' 434, אינם מתרגמים את הפועל, למרות שהאחרון ראה
 בתיבה קל 'קול'.

²⁶ Gordon *Ugaritic Textbook*, par 19.1915, p. 561.

²⁷ A.F.L. Beeston, *A Descriptive Grammar of Epigraphic South Arabian* (London, 1962), par. 4.11. p. 11.

²⁸ W. von Soden, *AHW*, p. 755, לא רשם משום-מה את השרשים הקרובים
 בעברית ובאוגריתית.

²⁹ E. Salonen, *Die Gruss- und Höflichkeitsformeln in babylonisch-assyrischen Briefen* (Helsinki, 1967), pp. 74–76.

³⁰ J. Nougayrol, *Ugaritica V* (Paris, 1968), No. 137: I, 10' 241; cf. No. 135: rev. 29
 17' 20', p. 239.

³¹ שם (לעיל, הע' 6).

בתקבולת אל "סלם" = "שלום"³¹, מורה, שהקבלתם של שני השרשים (עור – שלם) אינה בהכרח ממקור "כנעני". ויתרה מזו: אפשר לטעון, כי הפסוק שהובא מספר איוב אולי מלמד על השפעת בני-קדם (איוב א, ג). על כן אין שום הצדקה שהיא לליונשטם לטעון, כי איוב ח, ו "מושרש בנוסח ברכה כנעני קדום"³². אם פסוקי המקרא משמשים סיבה מספקת להתעלם מהעדויות הלשונית הפנימית של האוגריתית עצמה, אפשר יהיה גם לטעון, ש"נצר" יכול לבוא כמקביל ל"שלם"³³.

מכל מקום מן הדין הוא, שהכלל יהיה, כי אל פסוקי המקרא יש לפנות אך ורק אחרי ניתוח מקיף של העדויות האוגריתיות מתוך האוגריתית עצמה. ולא זו אף זו: העדויות של צירופים אפדיים, שהמכתבים האוגריתיים מחקים אותן, ושמופיעות בהן נוסחות של ברכה, משמשות מקור טוב יותר להשוואה "ספרותית".

עוד העיר ליונשטם, כי הנוסח האפדי הנפוץ כל כך במכתבים מאוגרית, *lū šulmu ana muḥḥika*, "מקביל לשימוש העברי המקובל"³⁴. ראשית נציין, כי הנוסח מתורגם באוגריתית "שלם לכ" = "שלם לך", כלומר ביוסיב (ציווי לגוף שלישי) של פועל עומד, וכפי שמודה ליונשטם, שימוש זה זר למקרא. דומה, שלא הרגיש ליונשטם, שלפנינו דוגמה נוספת של שוני – העברית והאוגריתית אינן משתמשות באותו נוסח. שנית, הביטוי האפדי אינו מושפע מן השמית-המערבית; הוא ידוע מבבל של התקופה הכסית (Kassite), בה במידה שנודע מאוגרית³⁵, אף על פי שההדרכה במלת היחס פשוטה יותר, *ana kaša lu šulmu* (= לך שלום). ההמרה של שם-עצם במילית האיחול *lū* נראית כהחלפה מאוחרת-ביחס של ביטויי האיחול המקובלים בסטאטיב, כגון: *lū šalmāta*, *lū balṭāta*; לואי שיהא שלום לך, לואי שתהיה בריא ושלומך יציב לפני (שם אלהות) ו(שם אלהות)³⁶!

ולבסוף יש להעיר על איחול אחר, שאף על פי שאינו מיוחד לעברית ולכנענית, הריהו נפוץ בתעודות עבריות וכנעניות. סלון דילג על כמה שימושי לשון נדירים במכתבי אל-עמארנה³⁷, דוגמת *ilānu/šulumka*, EA96: 4–6

31. שם (לעיל, הע' 5), עמ' 102 הע' 6.

32. שם (לעיל, הע' 4), עמ' 54.

33. ישעיהו כו, ג; תהלים לא, כד.

34. שם (לעיל, הע' 4) עמ' 53.

35. Salonen, op. cit. (*supra*, n. 28), pp. 59–61.

36. שם, עמ' 40.

37. שם, עמ' 61.

ישלום ביתך!³⁸ šulum bītika/liš'al
 ויש להשוות משפט זה למכתב מס' 1 מתענך, שורות 5-7: ilānu liš'alū šulumka
 šulum bītika mārika האלים ישאלו לשלום ביתך (ו) לשלום
 בניך³⁹. הצירוף 'שאל לשלום' מצוי בעברית המקראית⁴⁰, ועתה נמצא גם
 במכתבי ערד. אהרונ' פרסם מכתב אחד, שנמצאה בו הברכה: 'יהוה יש/אל
 לשלמך', ולדבריו נמצא ניסח זה בשני מכתבים נוספים⁴¹.

38. לדין אחרון בעניין ראה R. Youngblood, *BASOR* No. 168 (Dec. 1962), p. 25.

39. CF. W.F. Albright, *BASOR*, No. 94 (April, 1944), p. 17 and n. 22.

40. הובחן על-ידי אולברייט, שם, ינבלד, שם: וראה בראשית מג, כו; שמות יח, ז;

שופטים יח, ה; שמואל א' י, ד; יז, כב; כה, ה; ל, כא; שמואל ב' ח, י (=ד')

הימים-א יח, י; יא, ז; ירמיהו טו, ה; תהלים קכב, ו.

41. IEJ 16 (1966), p. 5 n. 10.

כָּפָר עַל/בַּעַד

אפשר להוכיח, שהפועל כָּפָר במקרא מצריך מלות יחס שונות לפי משמעויותן השונות. הדוגמאות מסתנות לשתי קבוצות.

אם המושא של כָּפָר אינו האדם, אלא האובייקט הדומם, עשוי הוא להיות ישיר או מוצרך ע"י מלות היחס "על" או "ב"1, אולם אם המושא של כָּפָר אינו האובייקט הדומם, אלא האדם, אי אפשר שהמושא יהא ישיר. הביטוי "לכפר את האדם" אינו קיים כלל2. המושא בקשר לאדם הוא תמיד עקיף. הפועל מצריך את מלות היחס "על" או, לפעמים נדירות, "בעד"3, והאחרון מלמד על הראשון. אם כתוב על המביא קרבן חטאת "וכפר עליו הכהן" (ויק' ד, כו וכו'), פירוש הדבר הוא, שהכוהן עושה את הכיפורים בעד או למען המקריב4. אם כן, "עליו" מובנו לא על האדם ממש אלא למענו, בעבורו5. ברם, ניתן לשאול: האם "כָּפָר על" ו"כָּפָר בעד" הם מונחים זהים? האם יכול הסופר לבחור ביניהם באופן חפשי ושרירותי? הכתובים, לפי דעת, מעידים אחרת ומאפשרים להסיק את הכלל הזה: מלת היחס "על", בניגוד ל"בעד" חלה רק על איש אחר, ואינו כולל את הנושא עצמו. ז"א כאשר לשון המקרא מכוננת לזולת, אז אפשר להשתמש ב"על" או ב"בעד". אבל במקרה שברצונו

1. למשל בויק' טז מתחלפים "וכפר על הקדש" (פס' טז), "לכפר בקדש" (פס' יז), "וכלה מכפר את הקדש" (פס' כ).
2. חשיבות ההבחנות האלו נחקרת במאמרי "תפקיד קרבן החטאת" העומד להופיע בתרביץ.

3. פגון: ויק' טז, ו, כד, ל, לג; במד' ח, יב, כא.

4. השורש כפר טרם זכה למחקר המקיף הראוי לו. ראה בינתיים:

A. Büchler, *Studies in Sin and Atonement*, 1928, 261—269

K. Koch, *Die israelitische Sühneanschauung und ihre historischen Wandlungen* (Habilitationsschrift), Erlangen, 1956

L. Moraldi, *Espiazione sacrificiale e rito espiatore nell' ambiente biblico e nell' Antico Testamento*, 1956, 109—181

ע"צ מלמד, "הכפרה במקרא" סיני, תשי"ט, 7:22, 436—426; ב"א לוי, "כיפורים", ס' אולברייט, ארץ ישראל, ט', תשכ"ט 88—95; ומאמרי הנ"ל. על השורש המקביל באכדית ראה את ניתוחו היסודי של B. Landsberger *The Date Palm and its By-products according to the Cuneiform Sources*, Afo (1967), Beiheft 17:30—34

5. המובן הטכני המיוחד של "על" אינו זר ללשון חכמים. למשל: "רבי אליעזר בן יעקב אומר: גר מחוסר כפרה עד שיזרוק עליו הדם (מש. פרייתות ב, א). הרי ש"עליו" מובנו למענו.

לכלול את הנושא עצמו בתוך תוצאת הפעולה, הוא מוכרח להשתמש במלת היחס 'בעד'. והנה יזכירו הכתובים עצמם:

ויק' ט, ז: ויאמר משה אל אהרן קרב אל המזבח ועשה את חטאתך ואת עלתך וכפר בעדך ובעד העם⁶ ועשה את קרבן העם וכפר בעדם כאשר צוה ה'.

ויק' טז, ו, יא: ... והקריב אהרן את פר החטאת אשר לו וכפר בעדו ובעד ביתו.

ויק' טז, יז: ... וכפר בעדו ובעד כל קהל ישראל.

ויק' טז, כד: ... ויצא ועשה את עלתו ואת עלת העם וכפר בעדו ובעד העם.

יחז' מה, כב: ועשה הנשיא ביום ההוא בעדו ובעד כל עם הארץ פר חטאת.

הצד השווה בין כל הכתובים הנ"ל הוא, שהמבצע של הטקס רוצה גם לכפר בעד עצמו. וזה לא באקראי, שבמקרים אלו מלת היחס 'על' אינה מופיעה בכלל. משפט כגון 'וכפר עליו ועל ביתו' אינו בגדר האפשרות כי 'עליו' מוסב על איש אחר ואינו חל על הנושא עצמו. לכן אין מוצא אחר למקרא אלא להשתמש במלת היחס 'בעד' כאשר כונתו לכלול את הנושא עצמו בתוך אלו המושאים שבעבורם נעשית פעולת הכיפורים.

לבסוף, נמצאת בדיעו ראייה מכרעת בס' איוב, שגם שם מדובר על הפולחן בקרבנות: 'והעליתם עולה בעדכם ואיוב עבדי יתפלל עליכם' (איוב מב, ח). פעמיים רוצה המחבר להביע את הרעיון 'למען' או 'בעבור'. והנה, כאשר המחבר מתאר את מעשה איוב למען רעיו, הוא משתמש ב-'על'. ברם, כאשר הוא מתאר את מעשי הרעים למען עצמם אין לו מנוס מלנקוט בלשון 'בעד'⁸.

6. LXX גורס 'ביתך', ראה המקבילה בויק' טז, יז, למטה.

7. פסוק אחד יוצא דופן בביכול: 'הוא יעשה את החטאת ואת המנחה ואת העולה ואת השלמים לכפר בעד בית ישראל' (יחז' מה, יז). אבל כבר טענו ש-'על' ו-'בעד' יכולים להתחלף, במקרה שהנושא אינו נכלל בתוך המושא (השוה 'לכפר עליהם' פס' טו). יתר על כן, בכתב-יד בלוגראד גם נמצא הנוסח 'על' (ראה R. Kittel, *Biblia Hebraica*³ שם).

8. אותו ההבדל בין 'בעד' ובין 'על' ניכר עם הפועל דרש. השוה למשל את 'מדוע לא דרשת על הלויים' (דב' הימ' ב, כד, ו) עם הפסוק 'לכו דרשו ה' בעדי ובעד העם ובעד כל יהודה' (מל' ב, כב, יג; ראה גם דב' הימ' ב, לד, כא).

אבות טקסטים ואמות קריאה

בין קווי הכתיב האופייניים ללשון חכמים הארץ-ישראלית, כפי שהיא מתגלית באבות הטקסטים, נמנים הסימנים –ה לציון a בסוף מלה (כגון שמות אנשים: עקיבה; שמות מקומות: טבריה; מלים לועזיות: טבלה; ועוד)¹ והצורה –י או –יי לציון הדיפתונג ay².

לדעתי שתי תופעות אלו אינן אלא שני גילויים של תופעת יסוד אחת, והיא שאין לשון זו מכירה בא' כאם-קריאה.

רגילים להשתמש ללא הבחנה בביטויים "אותיות נחות" ו"אמות-קריאה" כביטויים שווי משמעות³. למעשה היה מקום להבדיל בין "אותיות נחות" אטימולוגיות ובין "אמות-קריאה" אמיתיות, שבהן מסייעת הקריאה. כאשר מחמת השתלשלות פוניטית נמצאה אות נחה מסוימת פעמים רבות אחרי תנועה אחת (כגון ה' אחרי a בסוף שמות ממין נקבה, או ו' אחרי o > aw), נתקבלה אות זו במסורת של הסופרים כציון גראפי לאותה תנועה, ובמשך הזמן נכתבה גם במקום שלא הייתה שם אטימולוגית, כדי לסמן אותה תנועה (כגון ה' של "בנה", ו' של "כותב"). אות נחה כזאת ראויה באמת שתכונה אם-קריאה. ואילו אותיות נחות אחרות (כגון א' של "המציא" או של "חטא") אינן אלא אותיות אטימולוגיות, שאין בהן כל עזר לקריאה.

נאמר לפי זה שהאות א' במקרא, כאשר היא נחה, אינה אלא אות אטימולוגית: היא עשויה לבוא אחרי כל תנועה שהיא, ומשום כך לא נקבעה בנוסח המסורה לציון תנועה מסוימת, פרט למקרים ספורים⁴.

בנוסח המסורה של המקרא יש אפוא אם-קריאה ל-a בסוף מלה, היא ה', אך לא בתוך המלה. מצב זה נמשך בכתיב של לשון חכמים בארץ ישראל, ומשום כך בכתיב זה לא יכלו להשתמש בא' לא כדי לציון a בסוף תיבה, ולא את הרכיב הראשון של הדיפתונג ay. אף לא השתמשו בה בגוף המלה, וראיה לכך המלה הנכתבת בדפוסים "כאן", הבאה במקורות ארץ-ישראליים, כגון כ"י קאופמן, בדרך כלל בצורת "כָּן". מתוך 80 ההיקריות הראשונות

1. סגל, דקדוק לשון המשנה, § 41, ובדוק בכ"י קאופמן את המלים המובאות שם. כתיב זה נוהג גם בארמית גלילית, ראה קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית, עמ' 12.
2. קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 6; סוקולוף, לשוננו לג, עמ' 34.
3. ברגשטרסר, דקדוק עברי, חלק ראשון, § 7b בסופו.
4. ברגשטרסר, § 7c בסופו; קוטשר, הלשון והרקע הלשוני וכו', עמ' 121.

הרשומות בקונקורדנציה למשנה, נמצא בכ"י ק' 24 פעם "כאן" מלא והיתר "כן" חסר, מלבד פעמים אחדות שהמלה לא נמצאת בכ"י ק' מחמת שינוי הנוסחה.⁵ תופעות שונות אלו (-ה לציון a סופית, -י או -יי לציון ay, "כן" חסר, וכיוצא בזה), מסתכמות אפוא בעובדה אחת, והיא היעדר א' כאם קריאה. מתקיימת כמובן א' אטימולוגית. אולם מאלף הכתיב "מתאים" במקום "מָאִתִּים" (מ"ש ד, יב כ"ק), הרומו לחוסר ודאות בשימוש באם-הקריאה א'. אולי לעניין זה שייך הכתיב "שני" = šani > שאַנִּי.⁶ יש סבורים שא' כאם-קריאה באה מן הארמית⁷, ואולי היידוע -א = a הוא אשר גרם. כבר בארמית המקראית באה ג'עתיים א' תמורת ה' בסוף שמות ממין נקבה. מכאן נכנסה לעברית, בראשונה במקורות הבבליים. מתאים לזה גם השימוש בסימנים הלקוחים מן האות א' לציון הקמץ ואולי אף הפתח, בניקוד הבבלי.⁸

לא נעלמו ממני פרטים רבים שהם ראיות לסתור, ואיני מתיימר למצות את כל הבעיה בשורות קצרות אלו, אלא רק להציע דרך אפשרית לפתרונה.

5. ראה עוד: אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1236; סוקולוף, עמ' 33.

6. אפשטיין, שם.

7. סגל, שם; קוטשר, הלשון והרקע הלשוני וכו', עמ' 121, והדעות המובאות שם.

8. באואר-ליאנדר, § 74; דוד ילין, דקדוק הלשון העברית, § 17כ.

מרדכי בן-אשר

דקדוק הפועל הארמי ב"הלכות פסוקות"

(סיום)

בניין אפעיל

מקור :	מידאחשוכי (ד 16) לאפסוקי (כג 3) לאפרושי (לט 2)
בכיווי-פעול :	אפקורי (מה 2) אשהודי (סב 5)
עבר :	לאשפורה (כח 25)
יחיד גוף III	אבדיל (ד 19) אפריש (לט 14)
רבים גוף I	אשגח (נה 30)
גוף III	אשכחן (קכד 33) אשכחנן (יא 20; מה 19)
עתיד :	אמשיכו (גו 7) אשלימו (פג 14) אשהידו (קכו 9)
יחיד גוף III	אשבוח (צג 27)
ציוי :	נשהיד (סב 6)
יחיד	אהדר! (פה 9)
בינוני פועל	מפקיד (ב 22) מחשיך (ד 16)
יחיד	משכח (נ 32) מהדר (עה 18)
יחידה	מפסדא (צד 19)
רבים	מפסקי (יט 25) מכשרי (לא 16)
רבות	מבגרן (דג 14)
בינוני פועל עם כיווי גוף	
צמוד :	
יחיד גוף I	מהדרנא (קכא 23)
גוף II	משכחת (לג 2)
רבים גוף I	מדלקינן (לא 9) מקרבינן (טז 6)
עבר עם כיווי פעול :	אבגרינן (רג 12)

בניין אַתְּ פִּעֵל

מקור :	לאינסובי (קי 17 ועוד) (פִּנַּע על דרך השלמים)
--------	---

לאיתנסבא (קנ 8, 15) ²²	
אימלכי (פח 32)	I יחיד גוף
איתחזק (נח 24) איקלע (יז 6) אנליד (לד 11)	III גוף
אירכס (ע 8) אידכר (גב 24) איצטריך (טו 1)	
אשתחית (מד 1) אשתקיל (כח 19) אשתיק (עה 17)	
איסתים (קסז 4) איסתתים (קסז 6) איתפסיק (רד 6)	
אימסר (סט 32) אשתכח (מט 29)	
אירכסא (עח 17) איבעילה (קכח 18) אשתקילת (נ 31)	נקבה
איתנסיבא (קי 9) איתנסיבת (קה 11)	
איניבו (פג 11) איפסקו (ר 18) איזדבני (קטו 15)	רבים III
איפרוד (לב 7) איתקול (עו 7) איטמור (צא 18)	
אידריסן (רג 14)	
ע ת י ד	
אינסוב (קיג 23)	I יחיד גוף
נישתבע (עט 4)	III גוף
לישתמען (נו 17) יתלקחן (קג 13)	רבות III
כ י נ ו נ י פ ו ע ל	
מיעיב (ט 10; מט 15) מיקלע (כב 8) מיצטעיר (כח 9, 10)	יחיד
מיתעקרא (רג 2) מינקבא (קצט 1) מישתפכא (קצט 2)	יחידה
מזדהרא (פג 19) מזדבנה (נ 31)	
מיתעקריץ (רג 1) מימנעץ (נו 21)	רבים
מיעיבי (פד 4) מיפלגי (סח 29) מצטרכי (נו 9) מזדרכי (כד 18)	
מינסבן (קיב 6) מיקלען (קפה 2)	רבות
ב נ י י נ א ת פ ע ל	
לאסתפוקי (כח 24) לאשתלומי (מט 15) לאשתבועי (נה 9)	מ ק ו ר :
לאיגרושי (סח 18) לאישתמוטי (פב 26) לאיחלופי (קנ 9)	
איתפקד (נג 20) אשתמש (יב 8) איעבר (מא 15; קיג 19)	עבר יחיד גוף III
איערב (מד 1) איעסק (מט 17) איתבר (עה 11)	
איתקדשת (קח 31) איקדשא (קיא 1)	נקבה
איסתכלת (ק 17)	II גוף
איפטרו (קצג 6)	רבים III

ע ת י ד :

יחיד גוף III

ליתבר (סח 25)

נקבה

תיקדש (קז 3)

צ י ו ו י :

יחיד

אשתתף! (מג 16) אשתבע! (נג 1) איסתלק! (נד 5)

יחידה

איצכבי! (ק 20)

ב י נ ו נ י :

יחיד

משתבע (מה 17) מיעבר (רד 6)

יחידה

מיתכשרא (קצט 6) מיגרשא (קנא 21) מיחלפא (קמה 20)

מיוזנבא (צד 28) מיסתברא (עד 6)

רבים

מיכנפן (יד 7) מישתבעי (נג 2)

רבות

מיתברן (קצ 13)

בינוני עם כינוי גוף

צמוד

מיקדשת (קז 28)

גוף II

ב נ י י נ א ת פ ע ל

אין ממצא

פ ו ע ל י פ א

בניין קל, מקור

למיגר (נ 26) למיזל (ט 22) למיכל (ו 3)²³ מיסר (יא 9)

מינס (פה 14) מימד (רב 12)

ע ב ר

יחיד גוף III

אזל (ס 12) אואד (= אבד, עז 13)

נקבה

אזלא (קלא 27) אמדא (רב 13)

רבים גוף III

אכלו (קכ 28) אודו (צה 9) (השורש: אזל?)

ע ת י ד

יחיד גוף I

איזיל (עט 17) איזי (נא 2) איכול (סג 29)

גוף III

ניזיל (סב 6)

רבים גוף I

ניזיל (קכ 4)

צ י ו ו י

יחיד

זיל! (ה 17; מג 16) זיל! (קכו 6)

²³ בעמ' יג 21 מצויה הצורה "לוכל", שהיא צורה עברית של חזל, שנכנסה כאן לתוך טקסט ארמי.

רבים	זלו! (קנ 5) אזלו! (קכ 3)
בינוני יחיד	אזיל (ט 23; טו 6)
רבים	אזלי (קלא 30)
רבות	אכלן (צ 21)
בינוני פעול יחיד	אסיר (ו 7)
יחידה	אסירא (מד 19)
רבים	אסירן (מד 27)

בניין אתפֿעיל

מקור :	לאיתרוסי (קי 19) לאיתסורי (קנד 18)
עבר	
יחיד גוף III	איתווד (= איתבד, מג 29), איסתבד (= איתבדז, קלא 31) ²⁴
נקבה	איתסרא (קלד 3) ²⁵
רבים גוף III	איתניסו (פד 1)
בינוני	
יחיד	מיתניס (מט 16)
יחידה	מיתסרא (קל 10) מיתאשרא (ר 17)
רבים	מיתאנסי (פד 4)

בניין אפעיל

מקור + כינוי פעול לאגוריה (עב 8)

הפועל אמר

בניין קל מקור	למימר (יב 15; יט 28) למימרא (יא 27; צב 1)
עבר	
יחיד גוף II	אמרת (כא 13)
גוף III	אמא (יג 18; יט 20; כד 3)
רבים גוף I	אמרן (כ 19; כב 22) אמרנן (נו 20)
גוף III	אימרו (צ 29) אמור (יא 7; כב 8)
עתיד	
יחיד גוף I	אימא (נ 26; קכא 21)

²⁴. ר' במבוא.

²⁵. בספר המודפס יש תיקון בעמ' רלב: איסתרא; אך בתצלום כתה"י רשום: איסתרא. מכאן ניתן להסיק, שהייתה תנועה בין ת לס'.

גוף II	תימא (ח 7; כא 9; נו 33) תימר (פג 18)
גוף III	לימא (ז 1) נימא (לה 1; נב 2)
רבים I	נימא (לא 22)
גוף II	תימרו (צ 28) תימרון (צ 29)
ציווי	
יחיד	אימור (פב 5) ²⁶
בינוני-פועל	
יחיד	אָמַר (טו 2)
רבים	אמרי (גד 17)
בינוני + כינוי צמוד	
יחיד	אמרנא (יב 10) אמנא (כה 15, 16; נ 25)
רבים	אמרינן (יב 14)

בניין אֶתְפַּעַל

גוף III	אתמר (יא 12; טו 12)
---------	---------------------

פועלי ע"א

בניין פִּעִיל

יחיד גוף III	שייר (ז 3; נו 5)
נקבה	שיירה (סא 4)

ע"ת"ד

גוף I + כינוי-הפעול	נשילינהו (קכ 4)
---------------------	-----------------

בינוני

יחידה	משיירא (ק"ט 2)
רבים	משילין (קמב 7)

פועלי פ"נ

בניין קל מקור	למינסב (מה 15) למיתן (סה 3) למיפק (עב 5; קעא 26)
---------------	--

עבר (על דרך השלמים)

יחיד גוף III	נסיב (ק 4) נפיש (קלב 27) ²⁷
--------------	--

²⁶. והוא מונח טכני, ר' אפשטיין, דקדוק ארמית בבליית, עמ' 63.

²⁷. ר' במבוא!

ועם כיני פעול	ניסבה (מו 11) ²⁸
ע ת י ד	
יחיד גוף III	ליפוק (עב 5)
ציורי	
יחיד	פוק (צט 13) חות (פח 23)
רבים	חותו (קכג 22)
בינוני	
יחיד	נפיק (ג 4; קכח 5) נאפיק (קכח 7)
בניין אפעיל	
מקור	לאפוקי (עב 3) אקושי (קמא 25)
עבר	
יחיד גוף I	אפילי (קיג 28)
גוף III	אפיל (קיג 31) אסיק (כו 17; סד 3; השורש סלק ע"ד פ"ג)
	אחית (עו 13)
נקבה	אפילא (קיג 27; מא 13)
בינוני	
יחיד	מסיק (לו 18; קעז 11; כנ"ל: השורש סלק) מפיק (ג 32)
יחידה	מפלל (קלט 2)
רבים	מפקי (קכג 7) מפקין (קפד 23) מזקי (צד 3)
בינוני + כיני צמוד	
יחיד גוף I	מסיקנא (מח 12) מסיקנא (מד 7)
גוף II	מפקת (קכג 4) מקשת (קמא 25)
רבים גוף I	מפקין (כג 8) מחתינן (עב 27; עג 20)
	מנסבינן (מה 16)
בניין אתפעל מקור	לאינסובי (קיג 11; קי 17 ועוד הרבה)
	לאיתנסבה (קנ 8)
בינוני	
יחידה	מינסבא (מו 1)
ע ת י ד	
יחיד גוף I	אינסוב (קיג 23)
בניין אתפעל	
עבר	
יחיד גוף III	איתקש (עב 1) איתקש (קסו 1)

28. ראוי לשים לב לז'יד שלאחר פה"ס:

רבים גוף III אתקוש (קח 11; קמא 27)

נחי פ"י

בניין קל מקור	מיתב (לא 8) מיהב (מא 19) מידע (פז 17) למיזף (מו 14)
	למירת (נח 14)
ובכינוי הפעול	למיתביון (סה 24) ²⁹
עבר	

I יחיד גוף	יהבית (נג 16) יזיפת (עט 17) יהבי (נו 9; סד 24)
II גוף	יזיפת (ע 9) יתיבת (קכו 20)
	ידעת (פז 17) יהבת (קכו 20)
III גוף	יזיף (מו 15; מז 9) יהב (נא 1) יקר (נא 1)

ע ת י ד

III יחיד גוף	ליתבנהו (סו 4)
רבים גוף II	תיתבו (צא 18)
III גוף	ליתבו (ל 20)

צ י ו ו י

יחיד	הב! (קיד 10) הבא (ק 21)
ובכינוי הפעול	הביניה! (קו 6)
בינוני פועל	
יחיד	ירית (נג 13) יתיב (לא 1) יאתיב (צד 34)
יחידה	יתבא (מ 8; סב 23)
רבים	ירתי (נח 28) יזפי (קכה 34) ילפי (קמא 10)
רבות	יתבן (סט 31; קג 13)

בינוני + כינוי צמוד

I יחיד גוף	יהיבנא (לה 1)
רבים גוף I	יתבינן (לא 8) יהבינן (מא 20)
II גוף	יתביתו (סט 30, 31)
בינוני פעול	
יחידה	יהיבא (סה 11)
בניין אתפעיל	
בינוני יחידה	מיתלדא (יט 28) ³⁰

29. בתלמוד במקום המקביל: למיהביון.

30. צורה זו תמוזה בשל אבדן הויד באתפעיל. בתלמוד במקום המקביל נכתב: מתרע באיניש מילתא (ראש השנה לד ע"א). ואולי יש לקרוא: מיתולדה! ר' אפשטיין, דקדוק ארמית בבליה, עמ' 81.

ע ב ר

איתילד (נח 5)	יחיד גוף III
איתילדא (קעא 26) איתיבמת (קסג 32)	נקבה
יתובי (ב 5) ע"ד השלמים	בניין פעיל מקור
מיתבא (ב 5) מייבמא (קמו 11)	בינוני יחידה
אותובי (ב 17) אוסופי (מא 8)	בניין אפעיל מקור
לאותובנון (ל 34) לאודועיה (עב 11) לאותוביה (עה 12)	ובכינוי הפעול

ע ב ר

אוסופית (קסד 3)	יחיד גוף I
דאזיפתך (קכו 8)	ובכינוי הפעול
אוסוף (מא 8) אודי (עח 8)	גוף III
אחופיה (מו 5) אחזופיה (ג 14)	ובכינוי הפעול
אותיבו (יב 18)	רבים גוף III

ע ת י ד

אויקר (קסד 4) ³¹	יחיד גוף I
לחיף (מט 34) לודי (עז 8)	גוף III
אחופינן! (ג 3) אונקיה! (קיב 1)	ציורי יחיד בכינוי הפעול
מויף (קג 27) מותיב (עז 18) מודי (עז 15)	בינוני פועל יחיד
מונקא (קי 30) מודיאי (קז 3)	יחידה
מותיבי (כה 16) מודו (פט 18)	רבים

בינוני + כינוי צמוד

מונקאנא (קיא 32)	יחיד גוף I נקבה
מודית (פח 29; קכו 6)	גוף II
מודעינן (פא 30) מותבינן (ר 10)	רבים גוף I
	בניין אַתְּפַעֵל

ע ב ר

אַיקר (נה 35) ³²	יחיד גוף III
-----------------------------	--------------

ה כ פ ו ל י מ

למיצל (ט 23; מז 9) מיחק (כא 20) למיחשא (עט 21)	בניין קל מקור
--	---------------

31. כך בתצלום כהנ"י. בספר המודפס: אוקיר. בתצלום, עמ' 257, אפשר שיש לקרוא אייקר, והוא מבניין פעיל.

32. ואולי יש להבין צורה זו כך: אַיקר = יקר, כלומר מבניין קל?

ע ת י ד

ליחוש (קכא 11) ליעול (קסו 7)	יחיד גוף III
חייף (ה 16) חייק (כא 20) חייש (טו 10) קאייש (מב 24)	בינוני פועל יחיד
כיפא (רח 4)	יחידה
עילין (קלו 7) חייצי (קלו 5)	רבים
עילן (קמג 7)	רבות

בינוני + כינוי צמוד

חישית (עט 20) חישת (קכא 8)	יחיד גוף II
חשינן (י 13; סו 1; רו 1)	רבים גוף I

בניין פִּעִיל

מקור + כינוי הפועל לעילינהו (מד 2)

ע ב ר

יחיד גוף I + כינוי

הפועל

עיילחיה (פג 3; צ 21)	עילל (קב 3) ועיד השלמים: טליל (לא 19)	גוף III
עיילא (קיד 26) עיילת (קב 2; קיד 31)	עילל (קעט 9)	נקבה
עילל (קפח 16) ובכינוי הפועל: עיליה! (פג 2)	מעילל (קב 2)	רבים גוף III
מעילל (קב 1)	מעילל (קב 1)	ציווי יחיד
מחמיץ (כד 9)	מעילל (קב 1)	בינוני פועל יחיד
מעילין (כג 8) מסככינן (כו 20) ³³	מעילל (קב 1)	יחידה
מעילין (כג 8) מסככינן (כו 20) ³³	מעילל (קב 1)	רבים

בינוני + כינוי צמוד

בניין אפִּעִיל

מקור לאחולי (פג 24)

ע ב ר

אחיל (קז 27)	יחיד גוף III
אקילו (קסב 13)	רבים גוף III

ע ת י ד

יחיד גוף III נחיל (עג 4)

בינוני + כינוי צמוד מרענא (פא 21)

בניין אתפעיל מקור איזדקוקי (קכא 18)

ע ב ר

יחיד גוף III איגלל (פו 24) איתרע (קכו 23)

33. צורה זו ע"ד השלמים, כמו במקרים אחדים.

בינוני + כינוי צמוד

I יחיד גוף I מיזדקיקנא (קכ 27)

I רבים גוף I מיזדקקין (קכא 28)

בנין איתפעל

עבר

III רבים גוף III איחממו (ר 19)

פועלי ע"ו (ע"י)

בנין קל מקור למיקם (יא 10) למילש (יב 13; יג 10) למידק (סח 16) מיחב
(נו 26)

ובכינוי הפועל

למימכה (כט 4)

עבר יחיד גוף III

מית (מד 12) דק (סח 16) פש (קג 6)

נקבה

מיתה (קיא 3) מיתא (קיט 9) ניחא (סו 13) פישא (קג 3)

III רבים גוף III

מיתו (מ 8) מיתי (קמז 12) דאנו (נד 15)

עמיד יחיד גוף II נקבהתיקום (סט 21) תידוק (קז 8) תינח (יב 9; לא 10)

ציורי יחיד קום! (קכג 3)

בינוני פועל יחיד

קאיים (לג 3) מאיית (מה 13) צאיית (פב 9)

שיים (נו 19) לייש (לט 11)

קאים (ט 13) צאית (פב 9)

רבים

ציתי (צו 24) קיימי (קד 6) מיתי (רד 9; 10; 12)

קימן (ט 22) דירין (כה 10) שימן (עה 18)

קאיימי (יא 17)

קימן (לב 26)

רבות

בינוני + כינוי צמוד

I יחיד גוף I צאיתנא (פב 7)

I רבים גוף I לישין (יג 7) שימין (נו 17)

בינוני פועל יחיד

שיע (קעח 7) קיל (לה) (=קים לה קו 6)

יחידה

שיעא (ר 2; 3) שימא (קה 6) קימא (כנ 22) ניחא (מט 12)

רבים

פיש (רז 13)

בנין פֻעַל עבר יחיד

III גוף + כינוי

המושא חיביה (מג 17)

עמיד יחיד גוף III

+ כינוי המושא דלחייבין (קנד 1)

בינוני פועל יחיד	מיקיים (לו 15) ³⁴
יחידה	מקימא (מו 2)
בינוני + כינוי צמוד	מחיבין (נה 9) ³⁴
בינוני פועל יחיד	מחיב (נה 10) מיקים (סז 3) ³⁴
רבות	מחיבן (יג 15)
בינוני + כינוי צמוד	
רבים גוף I	מחיבין (יג 11; כד 26)
בניין אֶפְעִיל מקור	לאורוקי (ו 10) לאוקמא (קסג 33) וכן: לאתנחיה (עה 14) ³⁵
עבר יחיד גוף I	אתנחתינהו (פב 27; 28; פג 9; 10) ³⁵
גוף III	אוקי (פט 24)
רבים גוף III	אוקימו (צט 12)
ובכינוי המושא	אוקמיה (קיס 8) אוקמה (פח 18) אתנחיה (לב 18) ³⁵
בינוני פועל יחיד	מוקי (מט 30) מוקים (כה 12) מתנח (ו 5) ³⁵
רבים	מתנחין (ל 5) ³⁵
בינוני כינוי צמוד	
רבים גוף I	מוקמין (עג 22; קטו 1) מוקמיני (כך! צ 3)
בינוני פועל רבות	מנחן (ה 18)
בניין אֶתְפַּעִיל בינוני	
יחידה	מיתזאנא (קה 11; קיז 16)
רבות	מיתזון (קג 13)
בניין אֶתְפַּעִיל מקור	לאיחיובי (מה 15) איגרי (מו 11)
עבר יחיד גוף III	איחיב (ט 23; 24) אקים (מה 17)
נקבה	איגירת (מו 11)
רבים	איגירו (קמג 4)
בינוני יחיד	מיחיב (ז 2; טז 4) מחיב (ח 15)
רבים	מיגירין (קנו 22) מיגירי (מו 10; קמג 6)
רבות	מיגיראן (קמג 6)
בינוני + כינוי צמוד	
רבים גוף II	מיחיביתו (ט 10)

34. כאן לפנינו כתיב ביו"ד לסימון שוא. ואפשר שהגו i? ר' גם מורג, הארמית הבבלית במסורת תימן, ספר ילון, עמ' 205.

35. משורש "נח" גזר שורש תנייני: תנח. צירפנו צורות אלה לגזרת ע"ו, משום שגזירה זו בודדת היא. בדפוס רשום: איתנחתינהו, אך בתצלום כתיב: אתנחתינהו, עמ' 125 ועמ' 126.

פועלי ל"י (ל"ה)	
בניין קל מקור	למשתא (יד 22) למימנא (טז 4) למקנא (צב 10)
	למשתי (טו 1) למקנה (צב 11)
מקור + כינוי המושא	למיקירייה (קפד 14) מלמדרייה (עו 8) ולמחינהו (מד 2)
עבר יחיד גוף I	חזאי (קלח 4)
גוף II	שרית (ג 16)
גוף III	חזא (פב 11) שנא (יא 19) קנא (סד 19) רמא (עו 14)
	שדי (טו 22)
נקבה	עשת (סא 3) מטת (פו 24) חזת (רב 12)
	חזאי (קלו 8) טליא (רב 12)
רבים גוף I	תנן (י 16)
גוף III	תנו (טז 15) קנו (סא 1) מצו (סד 11) מלו (מא 1)
	שאחו (= שהו, יב 18)
עתיד יחיד גוף III	לימטי (קלא 26) נימחי (עב 25)
נקבה	תישתי (קעה 14)
רבים גוף I	גילקי (יא 7)
גוף III	ליקרו (קפו 12) ליקרון (קפו 10) יבעון (לג 21)
עתיד + כינוי מושא	גידחייה (קכו 2) ליקנייה (לא 20) נקנינהו (סו 14)
	נקריוך (סג 17)
ציורי יחיד	חזי (כ 19) קני (ס 12) דרי (סג 39) זכי (סו 3)
בינוני פועל יחיד	מאטי (ג 13) דאמי (ו 10) באעי (ט 22) שארי (כו 30) שאתי (יג 14)
	מצי (טו 8) תרי (טו 8) בעי (ח 11) שתי (טו 1) קני (לא 15)
יחידה	חזיא (ב 5) מטיא (נט 11) בעיא (ק 15) קניא (קט 13) קנייא (קט 17)
רבים	קארן (קפ 27; קפא 7) קרן (קפא 4) שתן (יד 18) בען (לז 4) ³⁶
רבות	חזיאן (ב 6) סניאן (קלד 9) שריאן (רה 6)
בינוני + כינוי צמוד	
יחיד גוף I	קרינא (טו 14) חזינא (כט 6) בעינא (מה 22)
נקבה	חזיאנא (קיג 1) רעיאנא (קנ 7) צביאנא (קנ 8)
גוף II	בעית (ס 12) באעית (פח 31) תאנית (צה 8)
רבים גוף I	בנן = בעינן (כה 8) קרינן (קפד 2) קארינן (קפד 4)
	חזינן (עב 10) חזונן (רג 16)

36. לצורות אלה (קרן, שתן וכי"ב) ר' מורג, לתורת ההגה של הארמית הבבלית, לשוננו לב, עמ' 75. שם מבוארות הצורות כתוצאה של תהליך $ai > a$.

שרי (ו 6 ; כד 17)	בינוני פעול יחיד
שריא (כו 38 ; מד 19 ; רד 13) גליא (ג 3)	יחידה
שריאן (קמג 6)	רבות
לכבווי (ג 16) לענווי (טז 14) לצלווי (כ 18) למחוי (צג 18)	בניין פֿעיל מקור
לדלויה (ו 6) לשויה (ל 10) לסבויה (פז 11)	+ כינוי המושא
מחי (צג 18) צלי (קפח 1)	עבר יחיד גוף III
זנאי (קמב 4) זניאת (קכח 22)	נקבה
מליתיה (סג 17)	גוף II יחיד + כינוי המושא
שויה (מט 15) שויוך (סט 26)	רבים + כינוי המושא
נשויה (מט 13) לישויה (מט 14)	עתידי יחיד גוף III
נכי! (סג 16)	+ כינוי המושא
שויה! (קכז 31)	ציורי יחיד
מכסי (ו 11) מצלי (לו 11) מהני (מו 25) מנכי (מח 9)	רבים + כינוי המושא
מיירי (קסא 18)	בינוני פועל יחיד
מוניא (מד 27 ; קמב 8 ; 9) מוסא (קלו 19) מסניא (רה 11)	נקבה
מגליאן (קלד 9)	רבות
משינא (סו 31)	יחיד גוף I
מכבין (ג 13) מדמין (יא 16)	רבים גוף I
משפא (נה 21)	בינוני פעול יחידה
אקנויי (לד 32 ; סד 4) אשקויי (קו 30) לאהוי=לאחוי (ה 16)	בניין אפֿעיל מקור
אהי=אחוי (כו 23)	עבר יחיד גוף III
אקשינ (קיד 6)	רבים גוף I
אקרו (יב 18) אהוי=אחוי (גה 29)	גוף III
אמטיוהי (קסו 6)	ובכינוי המושא
אמטי! (עט 25)	ציורי יחיד
אשקיאן! (עה 8 ; קו 29)	בכינוי המושא
אשו! (לג 28)	רבים
ממטי (קל 10) מקני (לד 32) מקצי (לה 10 ; 11)	בינוני פועל יחיד
מקניא (קיט 13) משקיא (קלח 2)	יחידה
משהו (יב 13) מגבו (קב 4)	רבים
מגבן (ס 18)	רבות
משקיאנא (עה 9)	בינוני + כינוי צמוד
	יחיד גוף I

רבים גוף I	מקשינן (מט 30) משהינן (פא 32) מקשנן (מט 31; קצא 7)
בניין אֶתְפַּעֵל מקור	משהנן (קיד 12)
	איקריוי (פח 18) לאיגלויי (צג 8; 9) לאיבגויי (ק 10)
	לאיטמוי (קנה 14) איתמוחי (קלה 7)
עבר יחיד גוף III	איתבעי (עב 11) אתרמי (פ 2) אשתלי (לט 14) איתמח (טו 8)
	איבעיי (ק 19) איקני (סה 2)
נקבה	איגלאי (עג 11) אישתבאי (עג 15) אשתחאי=אשתהאי (ק 14)
	איתרמיא (קלו 23) איתיריא (קע 27) איבייא (פב 24)
	איביי=איבעייא (צא 19) איגליאת (מח 3)
רבים גוף III	איקררו (לח 26; מא 19) איבלו (קטו 15)
עתיד יחידה גוף III	תיגבי (גב 18)
ציורי יחיד	אישתעיי! (קכא 27)
ביעוני יחיד	מיבעי (יד 6) מיחזי (כח 1; מט 25) מיקרי (לא 25; מה 25)
	מיקני (סה 19)
	מיתבעי (כג 3) מיתרמי (סז 21) מישתרי (לו 19) מיסתפי (סו 4)
יחידה	מיבעיא (י 18; יא 16) מיקריא (יט 27; פח 18) מישתריא (קכח 21)
רבים	מיקרו (לא 24) מנצו (צ 4) מיקנו (צו 24) מיתרמו (קכו 5)
בניין אֶתְפַּעֵל מקור	לאיהגויי (מט 21) אישתלויי (פב 7)
עבר יחיד גוף III	איתכסי (קסז 5) אישתני (נא 12) איכסי (קסו 6)
נקבה	אישתנאי (לב 5)
רבים גוף III	איתכלו (קטו 18)
ביעוני יחידה	מישתניא (ג 32) משתדפא (נה 23)
רבות	מדליאן (יד 6)

ה פ ו ע ל - א ת א -

בניין קל עבר יחיד	
גוף I	אתאי (פח 32)
גוף I	אתית (סו 10; עה 8) אתת (קכו 20)
גוף III	אתא (ה 17; מא 21)
נקבה גוף III	אתאי (ס 13; סח 9 ועוד ...)
רבים גוף II	אתיתו (עב 14)
גוף III	אתו (כח 3, 4)
ציורי יחיד	תאו (ה 17; ס 12)
ביעוני יחיד	אתי (לה 8)
יחידה	אתיא (מח 13)

בינוני + כינוי צמוד	
יחיד גוף I	אתינא (פ 27)
גוף II	אתית (ס 14)
בנין אֶפְעִיל מקור	לאיתויי (כד 6; כו 10; קנד 7)
מקור + כינוי המושא	לאיתוניהו (סו 6)
עבר יחיד גוף III	איתי (קנג 8)
נקבה גוף III	איתיאת (קיד 17) איתאי (קנא 5; קנב 21; קנג 12)
	אתאי (קנב 3) ³⁷
עתיד יחיד גוף III	ניתי (צג 25)
ובכינוי מושא	איתינהו (סו 10)
רבים גוף III	איתו (יב 4; קצג 7)
בינוני יחיד	מיתי (עט 18)
בינוני + כינוי צמוד	
יחיד גוף I	מיתינא (פא 21; ככה 28)
רבים גוף I	מיתין (קיב 6; ר 14) מתיין (ג 14; קעא 10; ר 17, 20; רא 6)
	מתינן (קצט 8)
ה פ ו ע ל ה ו א , ה ו ה	
עבר יחיד גוף I	הואי (סח 14)
גוף II	הוית (סח 15)
גוף III	הוה (יב 3; כ 17)
נקבה	הות (צז 16) הואי (מו 11; קז 4) הוּיא (ו 3; לא 12, 14)
רבים גוף III	הוו (מו 1)
עתיד יחיד גוף III	ניהוי (ז 1) ניהווא (קכו 5)
נקבה	תיהוי (גב 2; קמא 21) תהוי (סא 3; סח 31)
רבים גוף III	להוו (עט 6)
נקבה	יהויין (קג 13)
בינוני יחיד	האוי (טו 8; כה 20)
יחידה	הוּיא (קצא 9)
רבים	האוו (מא 7; רו 6; לג 1; לו 16)
רבות	הוּיאן (מא 5; נד 3) הוּיא (!) (ר 3, 7)

37. צורה זו תמונה; ברגיל היא "איתאי". אפשר שצורה בודדת זו יסודה בטעות

בינוני + כינוי צמוד
רבים גוף I הונן (יב 3) הוונן (לא 3)

מ ר ו ב ע י ם

פעיל מקור
מקור + כינוי המושא
עבר יחיד גוף
בינוני
+ כינוי צמוד
סביל
לטלטולי (ו 7) לכסכוכי (קצו 30) שרשווי (קעט 13)
לשחרורנהו (מו 3)
דמשכינו (מח 9) גדריה (קמו 23)
מבצבצא (ר 11) משעביד (נב 16) ממשמשין (ל 6) ממשכני (ג 28)
מברבקין (ר 15; 16)
מדמתרגמינן (יט 18) מטלטלינן (ג 15)
איעדורי איעדרא (רב 9) מימסמס (רג 12) מישתעבד (נב 12)
משתעבדי (נב 13)

עד כאן רשמנו את דקדוקו של הפועל הארמי על פי "הלכות פסוקות". רשמנו דקדוק, ולא קונקורדאנציה; היינו, לא רשמנו את כל מקומות היקרותן של הצורות בספר, אף כי עשינו כמיטב יכולתנו להביא את כל הצורות, ותיעדנן במספר מקומות שבספר. כאשר נמצאו שתיים או שלוש צורות מקבילות זו לזו, הבאנו את כולן (כגון: לאורוקי / לאוקמא; לאינסובי / לאיתנסבה; יבעו / ליקרו / ליקרון וכיו"ב). אף ניסינו לרמוז על שכיחותן של צורות אלה מול נדירותן של אחרות ע"י הבאת מספר מובאות רב יותר או מועט יותר. וכאן יש לזכור, כי לא תמיד מותר, ולא תמיד אפשר להסיק מסקנה ברורה מן הממצא, שאינו רב מאוד תמיד. מכל מקום, נראה, כי הלשון שהספר נכתב בה לשון חיה ומדוברת הייתה; וכפי שהראה קוטשר³⁸, רב ערפה להכרת הדקדוק של הארמית הבבלית.

38. מחקר דקדוק הארמית, לשוננו כו, עמ' 174.

נטרול צורת הזכר והנקבה, יחיד ורבים, בפועל עבר שפתלמוד בבלי?

ד"ר מ' בן-אשר: חולק על דעתי בדבר מקור צורת "קטל" לעבר גוף שלישי נקבה יחידה (ליד "קטלת", "קטלה"): "לדעת קוטשר היה זה תהליך פוניטי בעיקרו, לפי הכלל של הקטפת התנועות הסופיות הבלתי-מוטעמות". והוא שואל: "אם זה היה תהליך פוניטי, מדוע חל אך ורק בנסתרת ואין בנמצא אף דוגמה אחת למדבר, למשל? מדוע לא אירעה התפתחות מעין שמעית < שמעי * שמע? ... ונשאלת עוד שאלה, שנודעת לה חשיבות מרובה לדיוגנו: איך נבאר את העובדה, שצורות זכר ונקבה בגוף שלישי של עבר נודהו גם בפועל הוה? (דרך משל): ... והוה מעברא דביתחו. אמנם קיימת צורה מקוצרת, שניתן לבארה ביאור פוניטי, והיא: הוה י. כאן פעל תהליך מעין זה: הוית < הויא < הוי (הואי). ואולם, הצורה הוה לנקבה מניין? ועוד: הצורה הוה משמשת גם ללשון רבים, כגון: הוה נפקין שבעה יומי ... אפשר, כמובן, – כפי שמעיר לי פרופ' מורג, כי צורת הוה קפאה, משום שהפועל חוה היה בשימוש כפועל עזר, ולכן היא שימשה ליד פעלים אחרים ללא התאם במין ובמספר. שמא מותר להביע את ההשערה, שלא היה זה תהליך פוניטי, אלא שבלשון החיה הזאת חל ביטול של שני ניגודים – של הניגוד שבין זכר ונקבה ושל הניגוד שבין יחיד ורבים? ... עובדה זו בולטת בדוגמאות אחדות. הצורות 'הוה' פתיתא' (טו 8) וכן 'ושארא הוה' (קטו 13) מראות, כי גם בצורת ההווה חלה מעין ניטרליזציה כזו. גם הדוגמה 'תרי ליה' (טו 8, המושא: המצה) מרמזת בכיוון זה, אם כי לפי הכתיב הרווח בה"פ אין להכריע, אם יש לקרוא ליה או לה, למרות היותו ... וראוי להדגים את ביטול הניגוד שבין יחיד ורבים: צורת הנסתרת שימשה גם לרבות (כגון) ... דהוה לה תלת בנאתא, ע"כ.

מטעמים מובנים, בשמשי בתור עורך, העדפתי לברר את הדברים בכתב ולא בע"פ (כפי שהייתי נוהג, אילו אמורים היו הדברים בזולתי).

קודם כול: אילו צדק ד"ר בן-אשר, הרי מן הדין היה למצוא לא רק דוגמאות מועטות בזמן הווה (אשר, כפי שיתברר להלן, אינן בנמצא), אלא דוגמאות בשפע גם בעתיד. חבל, שד"ר בן-אשר לא שקל דבר זה, בזמן שהעלה את השערתו. ועתה לראיותיו. נתחיל בשורש "הוה" ("שנודעת לו חשיבות מרובה לדיוגנו-לדבריו). איני מבין, כיצד לא שאל ד"ר בן-אשר את עצמו, למה קרה הדבר בפועל "הוה" בלבד, אך לא בשאר הפעלים נחי ל"י? עצם העובדה הזאת הייתה צריכה

להעמיד אותו על כך, כי הסברו של פרופ' ש' מורג (פועל עזר) הוא ההסבר הנכון להתנהגותו "המשונה" של פועל זה. ולא זו אף זו: בפועל הזה קיימת הצורה הקפואה הוה בעיקר + הבינוני, כפי שהעיר כבר שלזינגר² (וכמובן מצויות גם כאן הצורות המקוריות). אך כששורש "הוה" הריהו פועל עצמאי, שאינו מצריך השלמה, מופיעות למעשה הצורות המיוחדות השונות לגופים השונים (ומעט החריגים, כנראה, אינם אלא טעות). כפי שאפשר להיווכח מתוך עיון בקונקורדנציה (מאמרו של בן-אשר נותן דוגמאות בלבד לצורות השונות של הפעלים).

ועוד: אף במנדאית דינו של "הוה" פדינו בתלמוד בבלי³. לפרט זה נודעת חשיבות יתרה, משום שבמנדאית מצינו בגוף שלישי ארבע צורות מיוחדות, צורה לכל מין ומספר שבגוף שלישי⁴: כאן, אפוא, אין כל אפשרות להעלות את הסברה של נטרול, ואף על פי כן נוהג פועל העזר "הוה" בדיוק באותה הצורה שהוא נוהג בבבלי. סברתו של ד"ר בן-אשר בטלה אפוא.

תמה אני על ראיותיו של ד"ר בן-אשר מן הבינוני: "האוי פתיתא" (היינו "מצה") אינו מוכיח כלל את הנטרול. הן בשתי שורות שם מתייחס הפותב, משום מה, לתיבת "מצה", פאילו הייתה לשון זכר: "ייבשותיה... ליה... ליה... ובשליה... ליה... ביה...". בלתי מובן לחלוטין, כיצד יכול לומר: "לפי הפתיב הרווח (!?) בה"פ אין להכריע, אם יש לקרוא ליה או לה למרות הירד", ומתייחס למאמרו של פרופ' ש' מורג⁵. מורג הזכיר במאמרו (על קריאת התימנים בתלמוד בבלי, ולא על הלכות פסוקות!) רק את הצירוף "שמע מנה", גם כשהפתיב הוא "מניה!" אף בלתי מובן לחלוטין הוא עניין "תרי"; הן הנושא אינו "מצה!" קיצורו של דבר: הראיה משורש "הוה" (הריהי ראה לסתור א) משום שרק בו יש נטרול, ולא בשאר פועלי ל"י; (ב) משום שגם בו הנטרול עשוי לבוא, רק כשהוא פועל עזר, (ג) המנדאית הורסת לחלוטין את תפיסתו.

נשארה הראיה הראשונה: גוף ראשון. במאמרי⁶ רמזתי לאפשרות זאת, אך לצערי לא רשמתי לי את המקום, ואין שהות בידי לקרוא עתה את הטקסט כולו. ברם מפל מקום ברי, כי הגוף הראשון נדיר ביותר בטקסט הזה. אמנם לא הייתי מסתייע בעובדה, שד"ר בן-אשר אינו רושם אלא כתריסר דוגמאות בלבד, שכן רושם הוא דוגמאות בלבד לצורות השונות. אך קראתי עמודים מו-נה. והנה בעמודים האלה מצאתי את גוף שלישי יחידה שבע פעמים בצורה הקדומה, בסופית "ת" (מו 2,

M. Schlesinger, *Satzlehre der aramäischen Sprache des babylonischen Talmuds*, 2.

Leipzig, 1928, § 28.

Th. Nöldeke, *Mandäische Grammatik*, Halle 1875. § 264. 3.

4. שם סעיף 169; ברבים קיימת גם צורה משותפת לשני המינים.

5. תרביץ ל (תשכ"א), עמ' 122; (כונתי כמובן אשר לכתוב של הכינוי !).

6. לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 170.

מו 11, מח 3, נ 31, נג 13, 20, 21), ואילו הצורה המאוחרת = "קטל" רק פעם אחת- (נה 35). אם מותר להשתמש בעשרה עמודים בתור מדגם (מתוך כמאתיים), הרינו למדים, כי בכתב על כל פנים, הצורות העתיקות הן השולטות בכיפה. לפיכך בשים לב לנדירות גוף ראשון (בעמודים אלה אין כלל דוגמה לו), ספק אם נוכל להוציא מסקנה מתוך היעדרה של הצורה הקצרה (שמעי) *שמע.

כמובן, אפשר לבדוק את הדבר רק בבדיקה קונקורדנציונית, וחשוב היחס המספרי של גוף שלישי נקבה יחידה, למשל (קטלת < קטלא >) "קטל", ליחס של (שמעית < שמעי >) *שמע.

לפי שעה אין אפוא אף הפרכה היחידה של ד"ר בן-אשר בגדר פרכה, ואיני רואה, לאור ביטול הוכחותיו האחרות, כל סיבה לחזור בי מדעתי.

דעותיהם של סופרי ההשכלה על הלשון העברית ודרכיהם בהרחבתה וחידושה (המשך)

פרק ד: תקופת המאספים

מטרתו של כתב-העת וקשייו: לא נדון כאן אלא בבעית הרחבת הלשון, שהעם הועמד בפניה, בהתעוררו לחיים חדשים, ועד כמה שהיא באה לידי גילוי וביטוי בבמה הזאת. "המאסף" לא היה כתב-העת הראשון בעברית¹. אולם הוא היה כתב-העת הראשון שהתמיד, אמנם בהפסקות ארוכות, במשך כארבעים וחמש שנים, וגם השפעתו התמידה². אם פי עיקר רצונם של מייסדי "המאסף" היה "להפריץ תורה וחכמה" לבית ישראל, ועי זה גם "לחיות את השפה מערמת עפרה", ניתנה להם רק חצי תאוצה בידם. בגשתם לעבודה נתקלו, עוד בצעדיהם הראשונים, בבעיה חמורה, שקשה היה להם להתמודד עמה: ל"חכמה" לא הספיקה להם השפה. בהיות "המאסף" כתב-עת הנועד לעם, לא יכול היה להיזקק לעיקופי לשון וכרפורים לשוניים אחרים כמו, "פלי הרואה אשר על האף הוא עולה" (משקפיים, זאב בוכנר (זב-ד) - הפותב), או "את קסתי נתתי בענייך"³ (אליהו מאיר בן פינחס מווילנה), אלא הרצאת הדברים בו הייתה צריכה להיות רהוטה ובהירה וקלה להבין.

סיבת דלות החלק המדעי: "מגרעת העדר התוספת", ז"א קוצר הלשון, היותה לגביהם בעיה מטרידה. טבעי היה הדבר בתנאים אלה, שבעית הרחבת הלשון תעסיק אותם, ועד שתרחיב הלשון יעסקו בתורה ויכשירו בינתים את הדרך ללימודי המדעים. ואמנם עד שנת תק"ן היה החלק המדעי דל מאוד, ועיקר החומר שבי"המאספים היו מאמרים על השפה, ביקורת ספרים עבריים

1. הראשון היה "קהלת מוסר" אשר לא האריך ימים. הופיעו רק שישה שערים. עי' מחקרו של י' עדעלשטיין "חיבור קהלת מוסר" בהערה 18 לעיל ("לשונו" תמוז תשל"ב, ע' 292).

2. כשהופיע בשנות העשרים למאה הי"ט כתב העת "בכורי-העתים" הדפיס העורך מחדש את מיטב המאמרים של "המאספים". מאיר הלוי לטריס הוציא מחדש בשנות 1862-1865 בוינה את "המאסף", תקמיד, בהוספות שונות, (עי' קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית, תר"ץ, כרך א' עמ' 134).

3. משחק מלים על הפסוק את קסתי נתתי בעני ברא' ט, יג, ר"ל שדן בדבר. המחבר נתבקר קשות בי"המאסף על עיקומי הפסוקים הנמצאים בספרו החשוב "ספר הברית".

כשהדגש על הלשון, תולדות אישים יהודיים שחיבו את לימודי החכמות (ישר מקנדיא, אברבנאל, רמב"ם), פירושי מקראות סתומים, משלי עם ומשלי שועלים (מקוריים ומתורגמים) ותרגומים משל משוררים ביוניים, ע"פ הרוב גרמניים. ניצני הזיקה ללשון: החל מן הכרך הראשון הופיעו ב"המאסף מכתבים (= מאמרים) בענייני לשון. נמצאים שם דברי מרדכי גימפל שנאבר⁴, המתאונן על עזיבת הלשון ומראה על הצורך והיכולת לחדשה. אליהו מורפורג⁵ סוקר באחת החוברות של "המאסף" את תולדות השפה העברית בארץ ובתפוצות, על עליותיה וירידותיה, ובתוך דבריו הוא מצהיר חגיגתי: "אך עתה בבא דור החכמה, יחיו מתינו... יקומון והלשון הזה נדרש ללא שאלוהו מקדם, וגם חכמי וחסידים אומות העולם אהבוהו וכתרוהו למנוחה הדריכוהו...⁶ כלומר עם התעוררות העם ללמוד חכמות תתעורר גם הלשון לחיים חדשים. נוסף על כך סבור היה, שעובדת התעניינות הנוצרים בעברית תעודד את היהודים להתמסר במשנה מרץ לפיתוח לשונם.

בירורי מונחים: חלק ניכר מדפי "המאספים" מלאים בירורים או ויכוחים על מונחים. בס' "שבילי דרקי"ע⁷ מופיע "ניצוץ" כתרגום המושג "שטראהל", מבקר הספר ב"המאסף" מציע לעניין זה "קרן", שאנו משתמשים בה עד היום. המבקר של "ספר הברית" לאליהו פינחס בן מאיר מוילנה משיג על מחברו בעניין סגנונו ש"בחר לפעמים מלה ארמית במקום שנמצא היטב מלה עברית, כמו שהחזה מסתיימת תחת החזה כלה"⁸ ומוסיף להתוכח עם המחבר על "דברים מלאכתיים", היינו מונחים טכניים, "כי כן יכנה חוטי גידים הדקים עורקים וראוי מיתרים (= שרירים - הכותב)... וכן יכנה הבאראמעטער כלי משקל לרוח, ויפה כנוה (!) ה' ר' ברוך לינדא פלס האויר (וטוב מזה: מפלס הרוח - דברי המבקר)⁹. חידושו הגדול של משה מנדלסון מהמבורג (הרמ"ם) בספרו "מציאת ארץ חדשה" שהעתיק, לפי הכתוב על השער, מספרי העמים, היה לא רק בתוכן, שהיה חדש לקורא של אז, אלא גם בלוח המונחים שהוסיף בראש הספר. אמנם

4. תקמ"ד ע' קפ"ג - קפ"ו.

5. כתב ב"המאסף" כמה מאמרים חשובים על ענייני חינוך והעלה כמה בעיות חשובות כמו תכנית לימודים, בעית התינוגי והביטוי ועוד. חיבוריו נותרו בכתובים, וחלקם הגדול נמצא עתה בניו יורק. על נחלתו הספרותית ע' י' ריבקינד בספר י"ד ושם לזכר אברהם ולמן פריידוס, ניו יורק, 1929, מדור עברי, קלח - קנט.

6. תקמ"ד, ע' לב, "הדריכוהו" במובן הצעידוהו.

7. לאליהו בר' חיים כ"ץ.

8. מדבריו משתמע שיותר לחדש מדברי חכמים או מן הארמית בשעה שאין המלה בעברית. המבקר עצמו חידש "מפלס" מן "פלס".

9. "המאסף" תקס"ט ע' סח - עב.

חידושו עוררו ויכוח על דפי "המאסף", למשל הרמ"ם מתרגם קו המרידיאן – "קשתות הצהריים", המבקר מציע – "קוי הצהריים"; הרמ"ם – "אופן הסיבוב או ההיפוך", המבקר – "מחוגות הסיבוב"; הרמ"ם – "ארץ מכוננת" (= אדמה מוצקה – הכותב), המבקר – "יבשה", ועוד כיוצא באלו.

התפתחותה של הלשון: בלחץ הצורך להפיץ את הרעיונות החדשים והמדעים שקנו שביטה בתרבות הכללית בימיהם, החלה העברית להתרחב אף מבפנים. בביאור פילוסופי¹⁰ הספיקה לשלמה מימון הלשון העברית^{10א}, כדי להגדיר בדיוק נמרץ את המושגים הפילוסופיים "בינה" "דעת" ואחרים, אגב יצירת מונחים למושג-לואי מתוך העברית עצמה. הוא נטל, למשל, "עתה" כמונח לנקודת הזמן, מימי הביניים, והרחיב משמעויותיה בהסכם עם המושגים שרוחו בזמנו (לייבניץ, וולף), ו-ציור מורגש מיוחד, "ציור שכלי כולל", ומשפט תנאי – הם רק כמה מהמטבעות שטבע בביאורו הנ"ל. כדי לקבל מושג-מה מהיקף חידושו בלשון, די להעיף עין על לוח חידושי-המונחים, הנמצא בסוף גבעת המורה. בהוצאה החדשה של ברגמן ורוטנשטרייך. קורא בן ימינו, אשר יקרא בעין את "המאספים" ואת ספרות ההשכלה שנוצרה אז, יחוש בלי ספק לא רק בתעשיית-המלים¹¹, הצולעת והמגומגמת לעתים, אך הכרחית, אלא גם בדופק הלשון הפועם בהתפתחותה הפנימית הבריאה. המונח הקודם "מזבח הדפוס" מפנה מקומו ל"מכבש הדפוס", "הים האמצעי" ל"ים תיכון"¹², "התופי" – במובנו של היום מקורו ב"המאספים", "מבוך" ו"מבוכה"¹⁴ במובן לאבריינט מקורם ב"המאספים", וכן "מדע" במובנו של היום¹⁵ ולא של "ספר המדע"¹⁶

10. לפירוש הרמב"ם על המשניות – "המאסף" תקמ"ט ע' קלב ואילך.

10א. מימון ידע "לדון בעברית על עניינים מדעיים בשפה קלה ושוטפת מבלי להקריב משהו מדיוק מחשבו" (שה ברגמן) / "תעלומות החכמה" לשלמה מימון, בספר היובל לשמואל קרויט, ע' 255–259.

11. בהקשר זה ע"י דברי צבי הירש גויעמאן המובאים בטקסט ודברי יוסף בריה ברן המובאים להלן וכן תשובת עורכי "המאסף" אליו. ע"י גם הערת עורכי "המאסף" למלת "אירי" – תק"ן ע' שיט.

12. "המאסף" תק"ן ע' מא ובמקומות אחרים.

13. "ותפיים" שבתנ"ך היה מקובל לפרשו "טוס" והנה בא מחדש וקבע "התופי המדבר" להוראת הפאפיניא מחמת נוצותיו היפות. לאחר מכן השמיטו את מלת התואר ונשאר "תופי". ע"י "לשונו", תמוז תשל"ד, ע' 299, הערה 44.

14. טעה בן-יהודה, בערך מבוך במילונו, בחשבו שהוא מחדש המונח. החידוש נמצא כבר ב"המאספים". ביאור השרשים משנת 1808 ח"ג נותן ב"זאב" "מבוכה" כתרנום המלה לאבריינט, ע"י שם ערך.

15. "בהנהגות ה' או בעניני מדע", "המאסף" תקנ"ז ע' כ"ד, ובמקומות אחרים.

16. כאן פירושו אהבת אלהים.

לרמב"ם, ורבים כיו"ב. הלשון נעשית לאט-לאט חלקה יותר ורהוטה, התחביר בהיר יותר, והסגנון פחות עמוס ומסורבל. זה לא ניכר, כמובן, עם כל שינוי לחוד אך בהצטברות השינויים זה בולט לעין. אם נשוה, כפי שפתבתי לעיל (תמוז תשל"ג, ע' 303), קטע מן הפרוזה של יליג לקטע של הפרוזה של מרדכי ג' שנאבר, למשל, נראה, מה רב ההבדל של הלשון. ודאי, שבזמן "תעשיית המלים" הייתה הלשון, כדברי קלוזנר, בפי סופרים מסוימים, כ"עיסה ממוסמסת ובלושה", אך ביסודו של דבר היה כאן לא רק מעשה של בליעת חומר זר, כי אם גם תהליך של הטמעתו והפיכתו לחלק אורגאני של הלשון, לגוף מגופה החי ולרוח מרוחה.

חבלי לשון: מעבר זה מלשון קפואה ללשון חיה לא היה קל; הוא היה מלווה לבטים וכאבי לב. הצעיר יוסף בר"ה בר"ן השתדל ב"קורות העתים" שלו לתאר את עמי הקדם ואורח חייהם לתועלת הקורא העברי. לשם זה נזקק לחדש מונחים¹⁸ שונים בעברית, כדי שתהיה בידו האפשרות לתאר את המציאות הזרה. אולם עד מהרה נלאה במלאכתו, אם מפאת גילו הרך¹⁹, אם מפאת הביקורת הקטלנית שהוטחה עליו ועל חידושי מטעם "שומרי החומות" של הלשון. בסוף הפרק האחרון ב"קורות העתים" שלו, בהגיעו לתיאור משחקי האולימפיאדה, מודיע יוסף בר"ה בר"ן בצער: "ואף שהיה רצוני לפרט לך כל דבר ודבר אשר היה אצל שעשועי היוני, עתה אראה לא אוכל למלאות את דברי, כי אין מלה בלשונינו (!) לכנות בהם (!) את כל הדברים, והדבר הקשה לעשות מלות חדשות ע"י הרכבה ומה גם אחר שנעשו לא ימצא (!) תמיד חן בעיני הקורא על כן יעצתי לשים עתה ידי למו פי ואחריש²⁰. אמנם עורכי "המאסף" שללו את עמדתו ועודדוהו בדרך החידושים אנב הסתייגות אחת: שהם, החידושים, צריכים להיות "על כללי המליצה ועפ"י הגזרה הנכונה". בקריאה רצופה ב"המאספים" עדים אנו לצער גידולה וטיפוחה של הלשון – מפאן, ולטראגדיות אנושיות – מפאן. יצחק אייכל, אחד ממייסדי "המאסף", לא רק התעייף במלאכתו, אלא גם נפל חלל על במתה. בהערה המפרשת רמז בשיר מסוים כותבים עורכי "המאסף", "אשר סיפר לנו היקר איצק אייכל כי

18. שלש צלע (דרייפוס), הקרב (דאס פעכטען), התאבקות (דאס רינגען), הקליעה (זריקת דיסקוס – הפותב), שעשועים של צחוק (קומדיות – הכותב), שעשועים של אבל (טרגדיות – הכותב), מצחקים (שחקנים – הכותב), אלה רק מבחר קטן מהמונחים המחדשים הנמצאים במאמריו.

19. בשנת תק"ן (שנת הופעת מאמריו) היה המלומד הצעיר בן עשרים ושלוש. הוא מת בשנת תקנ"א.

20. "המאסף" תק"ן ע' של"ג.

צעירים צחקו עליו ולכן יסף מלדת עוד ילידי שכלו בלשון עבר²¹. על אייכל הוטל לסיים את מעגלו העברי בשירת הברבור שלו, במכתבו לשלום הכהן מכ' מנחם אב תק"ס, "המועזע את הלב יותר", כפי שאומר פרופ' מ' ווייסברג²², "מאשר מזועזעו שיר הייאוש הנקב של ילג 'למי אני עמל'". כאן פצעי לב נאמנים הופכים לפנינו יצירה. מכתב זה יישאר לדורות קריאה ממעמקים מהימים הטראגיים ההם ליצירה העברית.

הרחבת הלשון – כיצד? הצצנו כבר למעלה הצצה חטופה במעבדת הלשון ובתעשיית המלים של אותו זמן, שעה שרצון וצורך לחדש נפגשו. ופה המקום להדגיש, שהלשון התחדשה או לא רק מכוח חוץ וכלפי חוץ לצורך המדעים, אלא גם, ואולי בעיקר, מכוח פנים וכלפי פנים. לא רק עורכי "המאסף" קבעו לעצמם את הסייג לחידושים – על כללי המליצה ועפ"י הגזרה הנכונה²³, אלא כל מי שעסק בחידושים ובהרחבה – ובתקופה ההיא כמעט הפול עסקו בהרחבה²⁴ – הכריז בקולי קולות, שמלאכת החידוש מלאכת קודש היא, ושהיא צריכה להיעשות לפי רוח הלשון וחוקיה. אחד מראשי המעוררים בתקופה ההיא להוסיף פעלים ושמות ומלות לשרת בם בקודש – הוסיף תוך כדי דיבור: "כפי שימושי שפתנו אתנו... להגדיל לשון ולהאדירה"²⁵. ואמנם כאשר אנו סוקרים את החידושים שנתחדשו אז, אנו מוצאים לתימהונו, שמרבית החידושים הם "מולדת בית". אם בתודעתנו נחרתים יותר החידושים מ"מולדת חוץ", סיבת הדבר ודאי בזרותם או בסרבולם. יש עצלות²⁶ בהוראת "אינרציה", לצדד²⁷, לתחר²⁸, יביע (= ידובב), יונק דבש (= צופית), תואר (תכונת דבר, אייגענשאפט), כוח פועל ומתפעל (לא בתחום הנפש, אלא כפעולה ותגובה), התגבנות²⁹, שאיפת רוח (נשימה – הכותב), תופי³⁰, שיר סיפורי ושיר

21. ע"י שם. תק"ן ע' רכ"ו הערה (שנייה).

M. Weissberg, *Die neuhebräische Aufklärungsliteratur in Galizien*, Wien 1898, א21

SS. 4-5

22. ברוך לינדא נזכר בנענועים בימים הטובים ההם "עת התעסקנו בחכמה ובהרחבת לשון עברית", "המאסף" תקס"ט ע' י"ב. "הרחבת הלשון הייתה צמודה בהכרחם להפצת "החכמות".

23. "שם" תקמ"ח ע' פד, חתום: שיימא שלמה לבית יצחק סאטנוב וקרי יצחק סאטנוב. כי הוא כתב את המאמר וחתם את שם בנו.

24. כאן עזרה להם הלשון הגרמנית. גם בגרמנית משמשת המלה Trägheit בשתי ההוראות "עצלות" וגם "כוח ההתמדה". תק"ן ע' עח.

25. להוליד ספינה ביוגונים כדי לקלוט את הרוח במפרשיה. שם, שם ע' מג.

26. להתגרות, "לתחר במרעים" שם, שם, מג.

27. התרבות, התוספות רבדים או שכבות לעצם.

28. ע"י בפנים ובהערות.

תוריי (אפי ודידאקטי – הכותב), מדע ועוד. כל אלה שוכנים על יד חידושים כ"מסיר-ברק", "כוח מקריב אל המרכז", "כוח מרחיק מן המרכז", "עגול הנשימה" (אטמוספירה), "מעגלי קיטור" (דינסט קרייזען) ודומיהם. נוסף על כך, הם מנסים להעשיר את הלשון בביטויים מרשימים, במאמרי עם, בתרגומים מאמרות העמים, במשלי עם השאובים מספרות ימי-הביניים, המשנה והתלמוד וספרות העמים, כי הם, לפי דעתם, חסרון מורגש בלשון²⁹. ב"קנאת האמת" מביא י"ל מייזס מאמר מרשים מאוד מספר "חובת הלבבות"³⁰, אשר ברושמו אינו נופל מאמרת הפנף של אברהם לינקולן. כן הוא מביא אמרים מישיר מקנדיא ומספרות חכמים, ואף מתרגם ביטויים מעמים אחרים. בהערה 3 לע' 37, שם, כותב י"ל מייזס מפורש: "ידוע הוא כי בלשון אשר עם אחד מדבר, יתרבו בה בכל עת מומן התיסדה עד עתה מלות חדשות ושמות, אשר לא נודעו לעם הזה מקודם על שני אופנים: (א) ע"י אנשי רוח וחכמי לב, (ב) שאילה מעם אחר שאתו הוא נמצא במגע או חי בתוכו". אם כן, לדעתו, שפה חיה ומדוברת מתרחבת ומתחדשת על כורחה בשני דרכים, מבפנים ומבחוץ.

ר' שלמה לוויזון והרחבת הלשון: רש"ל ב"שיחה בעולם הנפשות" מבקש לגלות את סוד פנימיות הלשון ע"י חקר שורשי הלשון והבניינים. "ומה מתוך לאיש נבון המחקר הזה! המגלה לו את פנימיות הלשון, ומראה לו את הוד יפיה...³¹. הרש"ל סבור, שכאשר יודעו לנו סודות הלשון, נוכל להרחיבה לפי חוקיה. וכן הוא כותב הלאה: "וכאשר מצאנו מן הפעל אך בנין אחד על מכון הוראתו הישר, אז נוכל אנחנו מעצמנו לבנות את שאר בניני השיכים אליו על פי הכללים אשר הנחת (הכונה אל הרד"ק – הכותב)... כי גם בפעלים אשר (לא) ימצא מהם אף בנין אחד בספרי הקודש, אם ימצא מהם רק שם הפעולה, נוכל אנחנו מעצמנו לבנות את כל בניניהם השייכים אליהם...³². כן הוא הרחיב את אפשרויות היצירה המליצית ע"י הכנסת היסוד הארמי במשקל העברי "כי המלות הארמיות ההנה, הבאות תמיד בתמונה עברית מיפות מאד את המליצה העברית"³³. הוא הציע גם שימוש מרובה יותר במשלי עם

29. ע"י ר' שלמה לוויזון על לשון המשנה.

30. "המעט מן האמת יצא הרבה מן השקר כאשר המעט מן האור דוחה הרבה מן החושך". שער ייחוד המעשה. פרק ה'. האמרה המיוחסת לאברהם לינקולן: יכול אתה להשלות מעט מן העולם מעט מן הזמן, אך אין אתה יכול להשלות את כל העולם כל הזמן.

31. "שיחה בעולם הנשמות" סוף הערה ג' לע' 13, ב"מחקרי לשון" הוצאת אד"ם הכהן לבנון.

32. שם שם, ע' 29 – 30.

33. שם שם, ע' 35 (יואל ברי"ל אל הרד"ק).

נוסף על משלי החכמה (משלי שלמה – הכותב), כאמצעי להרחבת הלשון וגיוונה. והואיל ואלו מעטים מאוד בספרי הקודש, לדעתו, על כן המליץ על ספרות התלמודים כמקור מתאים לשאוב ממנו. אבל נזכר להשלים את החסרון הזה בלשוננו הקדושה, מספרי התלמוד, אשר ימצאו בהמה משלים רבים כאלה, נעימים מצד צחות הלשון, ונשגבים מצד סגולות המליצה. עד-מ לא לחנם הלך זוריר אצל עורב³⁴, נכנס יין יצא סוד³⁵, מעשיך יקרבוך ומעשיך ירחקו³⁶, מי שלא טרח בערב שבת, מאין הוא יאכל בשבת³⁷. הוא ראה את לשון המשנה כראש המשאבים להרחבת הלשון, וסיום הפרק על לשון המשנה מעיד על מטרת חיבור הפרק כולו: "וימצאו", כותב שם ליוון, גם מלות עבריות חדשות בלשון המשנה הנגזרים מן השרשים הנמצאים בספרי הקודש, כמו הפעל חפן אשר יגזור משם חפנים, השם מחק אשר יגזור מפעל מחק להורות על הכלי המשוה פני המדה במחיקה, וכהנה רבים המועילים להרחבת הלשון³⁸.

תהליך ההרחבה – תהליך מודע: אלה הם סימנים מעטים מרבים המצויים ב"המאספים" ובספרות העברית של הימים ההם, המעידים עדות ברורה, שתהליך ההרחבה היה תהליך מודע. רוב סימנים אלו נמצאים פזורים ושוורים, כבאקראי, בתוך דברים אחרים, בתוך ביקורות על ספרים, בתוך יפוחים על חידושי מלים, בחקר הנרדפים, בהתצלויזות ובקדמות ל-אוצרות שרשים" וספרי דקדוק, וגם ב"המאספים" עצמם. כעת נקדיש את שימת לבנו לשלושה מכתבים (מאמרים), שנכתבו במיוחד כדי לעזור את לב הקורא וגם להתוות דרכים להרחבת הלשון, ושנתפרסמו ב"המאספים" (תקמ"ו, תקמ"ח, תקמ"ט).

קעסלין והרחבת הלשון: ראש וראשון בחשיבותו הוא "באר רחובות" לחיים קעסלין, המדקדק (בעל "המסלול"), שראה אור ב"המאסף" תקמ"ו. דבריו ערוכים ומסודרים בהיגיון, אם כי הם נאמרים בהתלהבות. ואמנם נודעה השפעה רבה לדבריו בדורו ובדור שלאחריו. אלחנן חנניה חי הכהן מסתמך עליו³⁹, ומדקדק כולמן שטרן מדגיש ב"מבוא לקורות לשון עברי"40 את חשיבותו של

34. ב"ק, צב, ע"ב.

35. עירובין, סה, ע"א.

36. עדיות, ה, ז.

37. ע"ז, ג, ע"א – שם הגרסה: מי שלא טרח בערב שבת מהיכן יאכל בשבת. "בית

האוסף" פרק 17 ב"מחקרי לשון" בהוצאת אד"ם הכהן לבנון.

38. "בית האוסף" פרק י"ח בסוף, ב"מחקרי לשון" הוצאת אד"ם הכהן לבנון.

39. "שפה אחת" – 1822, בהקדמה ע' ה' ובמקומות אחרים.

40. המאמר נמצא בסוף הספר אשר ההדיר: "תשובות תלמידי מנחם בן יעקב בן

סרוק וכו'" וין 1870.

“באר רחובות”. כבר בכותרת מכתבו הודיע לנו קעסלין את מטרת כתיבתו: “להשקות את מטע לה-ק ולהצמיח בה השרשים הנמצאים במשנה ושיקולים על משקל העברי, למען הרחיב את גבולה ותגדל תפארתה”. במלים אחרות, לשם האדרת הלשון יש לנצל את האוצרות הלשוניים השקועים במשנה. הוא לא היה יחידי שסבר כך. ויזל לפניו גילה לנו את סיבת פירושו את “פרקי אבות” לפני ספר אחר. הלשון במשניות אלה, לדעתו של ויזל, קרובה ביותר ללשון שבספרי התנך המאוחרים, ועל כן הן משמשות רקע מתאים להתחקות אחרי התפתחות הלשון במשך הזמן. אולם קעסלין כתב את מאמרו ב־המאסף שנועד לציבור רחב יותר, בשעה שדברי ויזל היו קבורים בתוך פירוש ארכני למסכת, שלב האדם הבינוני היה גם בה מתוך שהיא ידועה לו. דרישותיו של קעסלין היו מצומצמות בהשוואה לאחרים. הוא ביקש להרחיב את הלשון העברית אך בשרשים הנמצאים במשנה במשקלים העבריים. יצחק סאטאנוב ואחרים לא הסתפקו בזה. הם דרשו לשאוב גם מלשון חכמים המאוחרת יותר, אפילו בשעה שידוע שהמקור זר. כך סיכם חנניה חי הכהן את הויכוח, לאחר שסקר את המלים הזרות שנכנסו לכתבי הקודש ודן בדרכי פניסתן: “זאת תורת העולה מדברינו עד הנה שלשונו בא לנו מאת ה' מן השמים מעיקרו ובו נכתבו חמשה חומשי תורה וספר יהושע מבלתי התערב בהם שום מלה אשר עיקרה איננה מלשון המקודש, ובכל ספרי הכד מלבד אלו נחוספו בהם איזה מלות אשר עיקרן לא מבני ישראל המה ולבד נתחברו בהם בחיבור חזק וקשר אמיץ בדרך וחזק לשונו ויהיו נכללים בלשון עבר... ואחריהם באו התנאים הקדמונים היושבים בארץ הצבי ומדברים שפה אחת בלשון עברית⁴¹. כאן יש שתי קביעות גורליות בקשר ללשון: (א) התנאים הקדמונים ישבו בארץ ודיברו עברית, והייתה להם גם מסורת עברית, על כן, לדעתו של חי הכהן הם מקור ראוי לשאילה; (ב) כל מלה זרה שנתאזחה בלשון ונעשתה כפופה ל־חוק לשונו נכללת, לדעתו, ב־לשון עברי”.

עיקר חשיבותו של קעסלין היא באמונתו האיתנה שיכולים “להרחיב את גבולו (של הלשון – הכותב), עד כי ימין ושמאל יפרוץ ואין מחסור דבר אשר לא נוכל לבטא בו בשפתים”⁴². איך תיעשה “הרחבה” זו? לפי דעתו יש להיעזר בשפות השמיות ובלשון המשנה. סבור היה, שהחכמים היו גם חכמי לשון וקרובים יותר אל המקור גם במקום וגם בזמן. אמנם הם דיברו עם תלמידיהם ארמית, כי זאת הייתה השפה השלטת, אך הם ידעו גם עברית על בוריה, כפי שמעידים קטעי התפילה, דברי ההספד, משלי העם וכיו”ב, שהשאירו אחריהם בעברית

41. “פתח אהל” בסוף המילון “שפה אחת” ע’ ע”ו.

42. ביטוי זה אף הוא מעיד, ששאפו גם לדיבור בעברית.

צחה ונמצאים מפוזרים בתלמודים. על כן הוא קובע במאמרו: "ואולם המלות הנמצאות בדבריהם ז"ל על מנהג טבע הלשון העברית ומלוכשות בסימני הבנין ושימושי הגופים וזולתם על דרך לשון המקרא, אף שלא נמצא השרש ההוא כלל במקרא או שהשתמשו באיזה שרש על משקל אחר מן הנמצא במקרא בשרש ההוא, ראוי לסמוך על שלימות ידיעתם ולגזור על כל אלה שהם פעלים עבריים מפליטי לה"ק הנשארם לנו לפלטה, מלבד אותם הנמצאים בתנ"ך ונכון לסדרם בין שרשי לה"ק... והוד והדר תלבש בזה לשוננו הקדושה ורב עוז ותעצומות לעם ברוכי ה'".⁴³ לשם הרחבת העברית נחוץ גם "לפעמים עזר מלשונות המזרחיים הקרובות אל העברית", אך בעיקר חשובה בלשון, לדעתו, קביעת מונחים ברורים ואחידים לכל מושג. הוא הוכיח במאמרו, שהחכמים עסקו בכך והקפידו על דיוקם, ולפעמים גם קבעו מונחים הנוטים קצת מהוראותיהם שבמקרא, ובכל זאת דרשו מחכמים להקפיד על דיוקם כנגד המקרא, למשל, לזה התכוונו בתלמוד, לפי דעתו, במאמר "לשון תורה לעצמה ולשון חכמים לעצמן", לא שהן שתי לשונות, אלא שיש להקפיד על לשון חכמים, כלו' על המינוח שלהם, כפי שהם קבעו ולא להחליף, ובוה ראה קעסלין הרחבת הלשון. לדעתו, ראוי לנו ללכת בעקבותיהם של חכמי המשנה בהרחבת הלשון, כי הם ידעו היטב את משפט הלשון, והוא מבטיח לנו כשכר ש-באורים יהיה לנו אור המאיר כשמש בצהרים".⁴⁴

יצחק סאטאנוב והרחבת הלשון: נוסף ליצירתו האמנותית, עסק יצחק סאטאנוב גם ב"הבדלת הנרדפים" ואף ההדיר "סליחות" מוגהות. באמנותו לא נעסוק כאן, ובאשר ל"הבדלת הנרדפים" רק אדגיש, כי כל סופרי הדור ההוא עסקו ב"הבדלת נרדפים", כי ראו בזה אמצעי יעיל להרחבת הלשון.⁴⁵ חשיבותן של "הסליחות המוגהות" של סאטאנוב היא בעיקר בביקורת שעוררו ובהתנגנות כנגד הביקורת הזאת. ההתנצחות סייעה להעלות לאור יום את הבעיות הנוצרות של הרחבת הלשון – מה אסור ומה מותר בלשון? הביקורת באה לידי ביטוי במאמר "באר רחובות" (לפי רמזים מסוימים מתוכו) ב"המאסף" תקמ"ו, וההנהגה הופיעה שם כעבור שנתיים (תקמ"ח) בשם "מכתב שמע שלמה". המכתב כתוב בידי יצחק סאטאנוב וחתום בשם בנו (שיימא שלמה). כמו בכל כתביו, אף במאמר הגה זה, אין סדר ואין משטר, ולפעמים יש גם סתירה בין הרישא לסיפא.⁴⁶ נסה לסכם את המאמר כמיטב יכולתנו. זה חשוב כדי לעמוד על היצרים והרצונות שפעלו אז.

43. "באר רחובות", "המאסף" תקמ"ו, ע' נ"ה.

44. שם, שם.

45. ע' בפנים, סעיף "חקר הנרדפים ולשון המשנה – פלים להרחבת הלשון".

46. מבקר "ספר המדות" שלו על אף שלא מצא פסול ("נפתל ועקש") בספר עצמו

המאמר מתחיל בפירוט כל ה"גבורות והנצורות", שכבר עשה סאטאנוב למען הלשון⁴⁴, בישראל ובעמים ("להראות העמים והשרים את יפי תפארת לשוננו הקדושה"), ואחר כך הוא עובר לדון בבעיות הלשון. טענתו, שהמגרעת המכריעה בלשוננו היא "העדר התוספת", כלו' "קוצר הלשון", הנובע, לדעתו, מן הרתיעה הטבעית אצלנו מחידוש מלים ומונחים לאותם מקצועות מדע ומלאכה שנתחדשו בימיו ובימים הקדומים. בלשוננו נשמעים הדברים כך: "אולם עוד ראיתי רעה חולי (צ"ל: חולה) רבה היא על לשוננו אשר נתנו מגרעות בה, והיא העדר התוספת אשר העדרה היא פחיתות גדול וגרע בלשון, כי זה כל לשון ראשיתה יהיה מצער ואחריתה ישגה מאוד, וזה כי כל הימים ישימו המדברים נוספות על הלשון פעלים ושמות חדשים מפעולות ותוצאות וחכמות המתחדשות בכל יום ובכל עת ובכל רגע, ויום ליום יביע אומר ודברים חדשים ביום שידובר בם על שערי החכמות המתחדשות מיום אל יום באופטיק ואלקטריציטט⁴⁵ ואסטראנומי⁴⁶ וזולתם מהחכמות... וכל חרש וחושב מוכרח לקרוא שמות חדשות לכל המלאכות וכליהם המתחדשים מיום אל יום... והנה כל לשונות הגוים גדלו והצליחו וגם עשו פרי, ולשוננו עמדה מלדת ותהי עקרה, כי מיום לכת אבותינו גולה לא הושם עליה נוספת (כאן מפריז מחברנו)⁴⁷, ותקטן מאד מכל לשונות הגוים, כי קטן יעקב ודל ואין אדם רשאי לחדש בה דבר מעתה... ומי יתן וישימו חכמי ישראל אל לבם להסיר החרפה הזאת מעל פניהם, יעירו ויעזורו להוסיף פעלים ושמות ומלות לשרת בם בקודש כפי דרכי שמושי שפתנו אתנו, ולא נשא עוד כלימת הגוים, לשאול שפה מהם, ודברי אלה לא ימוש מפיו ומפי זרענו להגדיל לשון ולהאדירה⁴⁸.

הבאתי את הקטע על הפאתוס שבו ועל הזריזות הלשוניות הטיפוסיות שבו, כמעט בשלמותו. לכאורה זהו קטע רגיל של פרוזה טובה מן התקופה ההיא. הנושא – הרחבת הלשון; ההרצאה נלהבת, שוטפת ולפעמים גם מוגזמת. אולם יש בקטע זה יותר – מבצבץ ועולה בו קו-אופי, המאפיין את רוב סופרי ההשכלה: הרצון להעלות את ערך הלשון ובכך גם את ערך עצמם בעיניהם שלהם ובעיני

ביקרו בכל זאת קשות על שינוטה עליו (על הספר – הכותב) קו תוהו שבלל דרוש ומליצת קבלה ופילוסופיה הכול בעירבוביה". – "המאסף" תקמ"ז ע' קכח.

44. לא היה נאה ליצחק סאטאנוב למנות את שבחיו שלו ולא את תרומתו ללשון העברית על כן חתם את שם בנו על "מכתבו".

45. תשעים שנה בערך לאחר הופעת המאמר הזה חידש יל"ג את המלה "חשמל" מ"אילקטרון" המופיעה בת"ע כתרגום המלה "חשמל" שביחזקאל.

46. בימי הביניים השתמשו כבר במלה "תכונה" להורות על המדע הזה.

47. כשהוא מדבר על דרכי חידושי חכמי המשנה, הרי הוא סותר שם את דבריו כאן.

48. "המאסף" תקמ"ח ע' פה-פו.

העולם ע"י הידמות לטוב שבספרויות העמים. כזאת הייתה משאלתו של שנאבר: "נדבר בה (בלשון עברית מטופחת – הכותב) לפני מלכים ושרים ולא נבוש". גם מנדלסון כבר בשנות החמישים של המאה ה-18, זירז את בני עמו "נאלף מיתר האומות ללשונותם", וכן רבים וטובים. למקרא הדברים של סאטאנוב ושל האחרים חולף הרהור לרגע, שמא הקנאה בספרויות העשירות מדברת מתוך גרונם? אך כמובן, העיקר היא דעת סאטאנוב, והיא הייתה דעת רבים, שהעברית היא בירידה מ"יום לכת אבותינו גולה", מחמת הרתיעה הטבעית מחידושי מלים, וחכמי הדור, לפי סאטאנוב, יכולים לתקן את המצב "להסיר החרפה" ולהגדיל הלשון ולהאדירה, אם יתעוררו "להוסיף פעלים ושמות ומלות" בלשון "כפי דרכי שמושי שפתינו(!)".

בהמשך מאמרו זה קבע סאטאנוב שני דברים נוספים, החשובים לנו להרחבת הלשון: (א) לשון המשנה היא המשך התפתחותה של הלשון העברית, והתפתחות זו תלויה בהספמת הדוברים בה, ויש בה, בלשון המשנה, "צחות"⁴⁹ כמו בלשון המקרא, ואלו דבריו: "והם המה מניחיה אשר הסכימו יחד על מנהגי דרכי המבטא ההוא, ודברו בו בצחות כחקת משפט מנהגי שמושי אשר הסכימו עליהם. הנה בלי ספק שלשונם זו תקרא בשם לשון עברי בהיות מניחיה ודובריה עבריים". (ב) הוא ניסה להוכיח, שחכמי המשנה חידשו בלשון לפי הדיבור, היינו שניאות שנפוצו בעם קיבלו אישורן מחכמי הדור ונתקבלו בלשון⁵⁰. יתר על כן, אף במקרא, לפי דעתו, כל השרשים של ארבע אותיות או חמש הן יצירות ההמון הדובר, ולא לפי הדקדוק העברי, ונתקבלו באומה לפי ההסכמה, למשל, "בקבוק, ברזל, גבעול, דרבן, זלזל, חרמש" ודומיהם. נוסף על כך, ציין במיוחד את נטייתם של חכמי המשנה להשתמש במלים שאילנות מיונית, רומית, ארמית ועוד. כל זה עשה סאטאנוב כדי להכשיר את הקרקע להרחבה ניכרת של הלשון.

קעסלין לעומת סאטאנוב: קעסלין היה משוכנע, שהעברית בתקופת המקרא הייתה עשירה מאוד בפי דובריה, אלא שלא כל אוצרה נשתמר לנו במקרא. חלק מאוצר זה נשתמר בלשון המשנה, טען, ועלינו קודם כול לדלותו

49. הוכחתו שחז"ל שמרו על צחות לשון המשנה היא מהמסופר בקידושין (ע ע"א), שהקפיד ר"י על ר' נחמן, באמרו "פורתא דגונדריא הוא דקא עבידנא, ואל ר"י: מי סניה מעקה דכתיב באורייתא או מחיצה דאמור רבנן".

50. הוא מסתייע בדברי הרמב"ם, בריש תרומות, על "תרם". אך שם אומר הרמב"ם מפורשות "ישו המלה לשון מלשונות העבריים...". גם ידוע, שהרמב"ם הסתמך בענייני דקדוק על בעל "הרקמה", ואבן-גנאה הוכיח בהקדמתו לספרו זה, שזה חזק קדום בלשון לנהוג באות שאינה מן השורש כאילו היא שורשית, והביא דוגמה מספר אסתר ח, יג "מתיהדים", (ע"י הקדמה לס' הרקמה).

משם לשם הרחבת לשונו. בהאמינו שחכמי המשנה היו גם חכמי לשון גם קרובים אל מקורה, דרש מחכמי זמנו לקבל את חידושיהם "ללא פקפוק", ועליהם ללכת בעקבות קדמוניו בדרך זה של יצירת מלים, שמקורן עברי ותבניתן עברית ("שהיו שקולים על משקל העברי")⁵¹. סאטאנוב לעומתו, בהיותו אמן בעיקרו, חיפש שחרור מאויקי הלשון לרוחת ביטוי, על כן טבעי הדבר שידגיש ביותר את עקרון ההסכמה בלשון, ואף יעץ לקבל את חידושי המלים בלשון חכמים, אף על פי שצורתן מעידה על זרותן, כגון "פלגס, פלטר, צלוחית של פלייטון" ודו'. נראה, שצורכי החיים וצורכי הלשון הכריעו את כף המאזניים לצדו של סאטאנוב. אפשר לראות זה בדברי ילג על הרחבת הלשון שהובאו לעיל וגם בהכרעת דוברי העברית במלים כגון, "שווליה", "קולן של סופרים". "קולן" נשמע להם יותר עברית מ"קולא" (שהיא באמת יונית) ו"שווליה" מ"שווליה" (שהיא לפי דעת לוי ויאסטרוב גוורה מ"שאל").

רנה'ו - סולל הדרך: הדמות הסגונית ביותר של התקופה הייתה זו של ויזל. הוא היה הפרש, אשר פילח בחניתו הנוצצת את חשכת ימי הביניים. הוא היה האביר, הלוחם האמיץ, למען אהובתו, הלשון העברית. אפילו חסרונותיו הפכו יתרונות ללשון. מגדלסון, באחד ממכתביו, התאונן על ארכנותו היתרה בפירושו ל"ויקרא", ושהיא, לפי דעת מגדלסון, "לרעת כותבו ולרעת קוראיו". אף משה מגדלסון מהמבורג בפני תבל מנה שני מומים ביצירותיו ובפירושו: האחד, כתלונתו של הרמ"ד - ארכנותו, והשני, ש"בשירי תפארת" בחר להיות מפרש ולא יוצר⁵². אם כי צדקו, לאמיתו של דבר, הרמ"ד והרמ"מ מהמבורג בעיקר ביקורתם, לפי טעמנו היום, הרי הפריזו במסגנותיהם בנוגע לטעם הקוראים של הימים ההם. לאחר בדיקה אפשר לומר בודאות שארכנותו לא הזיקה, ושהקורא הנכון של אז לא גלאה מן הפרוזה שלו. אדרבה, היא הייתה לו פמתת אלהים. בנחת והשקט טייל הקורא המשפיל להנאתו לאורכה ולרוחבה של פרוזה דשנה זו, הרהוטה והטעונה להט עצור ואהבה ללשון הקודש. פרוזה זו חדרה ללשד עצמותיו של הקורא התמים והרגינה את לבבו, ובה התעדן. אף שירתו הועילה; ממנו למדו המשוררים לכתוב בפשטות וברגש,

51. הסייג שסייג נובע מדיעתו, שיש גם יסודות זרים (שאלים) בלשון המשנה, ואת

אלה הוא דוחה.

52. "בכל ספריו האריך למעניתו באריכת לשונו עד שילאה הקורא הנכון בו, ומה שאומר רש"י ובן-עזרא במלה אחת ושתיים, נפתלי ימשוך רעיוניו בגליונות גדולות להפליא. והשנית, מרוב דבקותו באמונה מאס להיות משורר וחפץ להיות מפרש כמו בספרו שירי תפארת...". (פני תבל - מחברת 23).

כפי שמעיד בביקורתו הרמ"מ מהמבורג עצמו⁵³. הוא גם שחרר בשירתו את המשוררים העבריים מכבלי הייחוד והתנועה.

חקר הנרדפים ולשון המשנה – פלים להרחבת הלשון: כיסופי הדור ההוא היו "שיתאמצו בני עמינו" (1), וישתדלו בתיקון לשונינו! בדקדוקה ומשפטי מליצותיה ושיריה, להקימה מעפר, להחיות זכרונה, ולהשיבה על כנה ועל משפטה, לתת לה תואר והדר, כאשר היתה מאז⁵⁴. מפעלו של ויזל היה המענה על כיסופים אלה. הרצון לגלות את תעלומות הלשון מנבכי הנשיה ולהרחיבה היה הרוח הנושבת במפרשיו. לשם זה התמסר ל"חקר הנרדפים" בראותו בזה דרך להרחבת הלשון. העיקרון המונח ביסוד החקירה הזאת הוא, שהתורה ניתנה מאת האל, ואין בה "לא חסיר ולא יתיר" ואם אנו מוצאים בה, בכל זאת, שתי מלים (שמות, פעלים, מלות) באותה הוראה, הרי הן רק קרובות בהוראתן, ולא שוות. אולם מאחורי העיקרון הזה פעל כוח שאיפתם המתמדת להרחבת הלשון. בהתבוננותם הפלתי פוסקת בנרדפים ובחקרם העמיקו את ידיעותיהם בלשון והבחנותיהם הדקות ביותר העשירו את לשונם בגוני ביטוי שלא היו להם קודם לכן. המשפילים הראשונים מילאו פרכים שלמים בחקר הנרדפים. ספרו הראשון הנדפס של רנ"ה ויזל היה על השמות הנרדפים (גן לבנון). אף ספרו "גן נעול" (או "לבנון" – שם הפולל לענינים המחזברים לברר וללבן יסודות ושרשי לשון הקודש, משליו ומליצותיו" [בשער הספר]) דן בשני פרכיו⁵⁴ בכל גוני הביטויים במקרא של התיבה: "חכמה". ספרו הגדול של שלמה פאפנהיים, "יריעות שלמה"⁵⁴, הוא מחקר מקיף על השמות הנרדפים⁵⁴. משהחלה להופיע הספרות העתית העברית, רבה חקירת הנרדפים ורבו פירושי

53. "ועל יד נפתלי נפקחו עיניהם, וממנו למדו לשורר על דרך ישר ונקיה בל עירוב מלות תלמודיות רק כפי צחות הלשון" (פני תבל, מחברת 23, ע' 139).

54. "המאסף" תקמ"ד ע' ע' בחתימת ש.מ.

54א. אמסטרדם א-ב, תקכ"ה – תקכ"ו.

54ב. החלק הראשון והשלישי הופיעו בחיי המחבר, דיהרנפורט, תקמ"ד, תקצ"א;

החלק השני בצירוף תוספות של היידנהיים, רדלהיים, תקצ"א; החלק הרביעי נשאר בכתובים.

54ג. יש להעיר כאן, שאולי עקב התעסקותם הרבה בחקר הנרדפים הגיעו כמה מן העוסקים לרעיון לכנוס את מחקריהם בסדר אלף-בית. ר"ש פאפנהיים הוציא בברסלוי, תקסב, את "חשק שלמה", שהוא ראשיתו של מילון עברי לפי השרשים בצירוף אותיות האמנתיו. מפנייתו (שלא נענתה) של רז"ו היידנהיים ב-1808 אל ציבור הקוראים לסייע לו בהוצאת ספרו זה של שלמה פאפנהיים בשלמותו (ע' ג' קרסל – לפסיקון הספרות העברית, כרך ב', ע' 649, ערך: פאפנהיים, שלמה) אנו למדים, שהיה עמו בכתובים כל החומר להשלמת ספרו. פרט זה חשוב מאוד לתולדות המילונות העברית, כי "חשק שלמה" הופיע כחמש שנים לפני "אוצר השרשים" לבן-זאב.

המקראות. "המאספים", "בפורי העתים", "כרם חמד", "אוצר נחמד" ואף "המגיד", "המליץ", "הצופה", "והלבנון" מילאו דפיהם בחקירות אלה. מחקירת הנרדפים בתורה הרחיבו את יריעתם על המקרא כולו. בהקשר זה מעניין מקרהו של שד"ל. בתחילה הסתייג שד"ל מדרשו של רנ"ה ויזל בחקר הנרדפים אך משוכנע שהוא יכול לעשותו סניף להרחבת הלשון, נאחז בו ושקע בו רובו ככולו, עד שעורך ידוע של עיתון יהודי בגרמניה קרא לו "אוכל הבדלות" (= "נרדפים")⁷⁵⁴.

בלשון חכמים ראה ויזל המשך התפתחותה של הלשון העברית ישר מן הנביאים. "האמור נאמר כי לא דרכו רגליהם (של חכמי התלמוד – הפותב) בנתיבות הלשון ומשפטיה" הוא שואל. והוא עונה: "להיפך, אנו רואים מכמה מליצות יקרות הנמצאות במשנה ובברייתא ובתלמוד, כל רואיהם יפירו שכמתכונתם לא יעשה כל עט סופר מהיר, כמעט דומות למליצות הנביאים הזכות מכל שגיאה, כמו באגדות מס' ברכות הרגנות והתחננונים שזכרו שם בשם התנאים והאמוראים, מאמרי מוסר שדברו, וכן שירי הספדים הנזכרים בתלמודים, שמלבד שדברו צחות, גם חוברו ממליץ מעוטים כוללים פונות עמוקות..."⁵⁵. רוחת הלשון והדיבור השוטף בה היו ראש מעייניו, ומשום כך "מעולם לא קרא ולא שנה מליצה בלשון העמים"⁵⁶, כדי שצילין הזר לא יעכיר את צלילה הברור של לשונו העברית, ומשום כך גם היו "כל רעיוניו וכל מחשבותיו ילדי לשון עבר, עד... גם בלילה וגם ביום בלשון עבר כל דבריו וכל מחשבותיו"⁵⁶. מגיד חדשות⁵⁷: הקדמתו הארוכה של רנ"ה ויזל לתעודה זו (קיצור "דברי הימים לבני קושין") מעידה על שני דברים: א) על התודעה הלאומית – תודעת כלל ישראל; ב) על התודעה הלשונית, ועל כך שתהליך הרחבת הלשון היה תהליך מכון ומתוכנן. כבר בדור הזה החשיבו את הלשון כ"ברית התיכון", המלכד את האומה בתפוצותיה. "לא לכבוד יהיה לבני ישראל", הוא מזהיר,

754. א' יגור ב"כתב עת יהודי למדע ולחיים" (בגרמנית).

55. לדעתו זאת סגולה המיוחדת ללשון הנביאים. המובאה מההקדמה ל"יין לבנון",

ע' 6.

56. "פני תבל", מחב' 21, ע' 106.

57. למעשה זה היה תרגום מגרמנית, מתרגום מהולנדית מתרגום מעברית מלווה הקדמה ארוכה מרנה"ו. בשנת 1788 פרסם אייכהורן בספריית Allgemeine Bibliothek der biblischen Literatur תקציר מתולדות יהודי קושין, אשר האדון ריטץ מצא בין כתב-יד שונים של פקיד אחד בחברה הולנדית (מרצעלוס בלעס). פקיד זה טען שקיבל את התקציר מידי מומר יהודי (פאן דארט) שתירגמו הולנדית מ"ספר דברי היהודים גדול", כתוב עברית, הנמצא, לפי דברי פאן דארט, בידי נשיא היהודים בקושין. התקציר בתרגום הגרמני הגיע לידי ויזל והוא עשה ממנו מטעמים לבני עמו ב"המאסף".

אשר השיבה ידם לחקור ולדרוש בעניין זה, ולשאוב את האמת ממקורו וממקומו, ולא שמו את לבם לעשות חסד זה עם בני הגולה (בני קושין⁵⁷) הנחלים על שבר בית יוסף, והומים על אחיהם אשר נאבדו מתוך הקהל ולא ידע איש איפוא (!) הם רועים, להודיעם כי עוד עמק העכור יהיה לפתחתקוה, באשר רבים מהם האובדים בין העכורים, עוד לבם לב ישראל, ואומרים בני ישראל אנחנו⁵⁸. הדברים יצאו כאילו מפי הרצל או גורדאן. אך מה שעורר את דמיונו ביותר במסמך זה הוא התקוה ואולי באחרית נופה לבוא באגרות עד מקום תחנונים, ולהודע מדברים ששיבו לגו, היש אתם עוד ספרים הכתובים בלשון עברי, ללמוד מתוכן דרכי הלשון שרשים ושמות ומלין יותר מאשר יש בידינו היום; ואולי יש אתם ספרי נבואות שנשארו בידם מימי גלותם! כמותן שנזכרו⁵⁹ בקיצור ד"ה (דברי הימים) העברית הנ"ל⁶⁰. דבריו אלה מעידים ברורות, להיכן הרוח נושבת: חיפושים בלתי פוסקים אחרי מקורות נוספים להרחבת הלשון. הדברים שנתפרסמו ב"המאסף" הלהיבו בשעתם⁶¹ את דמיונם של בחירי האומה. הדברים עורו גם להעמקת הרעיון, שכבר קנה אחיזה במידת-מה במחשבת העם, היינו, שאוצר הלשון בתקופת המקרא היה הרבה יותר עשיר ולא הפול הגיע אלינו. הרבה ספרים אבדו, ועממה אוצר הגון של מלים ודרכי לשון ושימושי לשון, משלים ומכתמים וכו'. דוגמות מעניינות הביאו בעיקר מתחום ה-hapax legomena הנמצאים בייחוד בספרים שנתקבלו לקאנון לאחר ויכוחים סוערים, למשל "ובטלו הטחנות" שבקהלת יב, ג. לו לא היה מתקבל ספר קהלת לכתבי הקודש – טענו – ודאי היה אובד, ולא היינו יודעים שהיה קיים שורש "בטל" בתקופת המקרא. ועתה, שאנו יודעים שבמשנה נמצא השורש הזה הרבה פעמים על הסתעפויותיו השונות ("בטלה, בטלן, בטלנות, בטלון, אבטלה, ביטולי") יש להניח, שהיו הצורות האלה נפוצות בעם גם בתקופת המקרא, אף שלא נמצא זכר מהן בספרי הקודש. דוגמות אלה ואחרות הבליטו להם את הצורך והגבירו בהם את הרצון בחקר לשון המשנה והתלמוד. ר'

57. בני קושין הם העדה היהודית שנתגלתה בסוף המאה ה"ח בדרום וייטנם (Cochinchine) עם ספר "דברי הימים" שלהם, ע"י לעיל, הערה 57. סבורים היו, שהם משרידי עשרת השבטים שהגלה מלך אשור ושהתגלגלו בנדודיהם עד למקומות הרוחקים ההם.

58. "המאסף" תק"ן ע' קנ"ז.

59. הספרים הנזכרים הם: ספר חידות שלמה, נבואת גד ונתן, שמעיה ואחיה.

60. "המאסף" תק"ן ע' קלט.

61. בשעתם לאו דוקא; ריב"ל פעבור ארבעים, חמישים שנה מסתמך עוד עליהם, אמנם בהיסוס: "ואם נאמין לד"ה (דברי הימים) ששלחו מקישון (קושין – הכותב), נמצאו עוד היום אצלם ספר חדות (!) שלמה... בית-יהודה", ח"א, ע' 168.

שלמה ליוון היה הראשון שהקדיש מחקר מיוחד ללשון המשנה, אך ראינו למעלה, שכבר לפניו עסקו בלשון חכמים. כמעט כל ספריו של ויזל לפניו ושל ריב"ל אחריו מלאים חקירות כאלה. ספר "קנאת האמת" ליל מיוס מלא חקירות לשוניות⁶¹, בכלל זה לשון התלמודים ופגמים מהספרות הישנה. בעיקר מלאים חקירות לשוניות המכתבים, שהריצו זה אל זה חכמי הדור וסופריו. המדפדף בקובצי המכתבים שהניחו שד"ל, ישר מריג'יו, מ"ה לטריס, יל"ג, או בכרכי "פרם חמד", "אוצר נחמד", או אפילו ב"מכתבי עברית" (מ"ה לטריס) ו"כתב יושר" (שלום הכהן) יתרשם מהמקום הנכבד, שתופסות בהם בעיות הרחבת הלשון.

פרק ה: החינוך והלשון

החינוך הטוב: אין ספק שבאילו דרכים שהם, אולי סמויים מעין חקירתנו, משפיע החינוך הטוב לטובה על השימוש בלשון ובאופני הביטוי בה, ובסופו של דבר על הלשון עצמה. מסתבר שהחינוך והמעמד החברתי משפיעים על כל לשון ומשתקפים בהייתה, אולם לגבי הלשון העברית הייתה לחינוך חשיבות מיוחדת. היה על החינוך החדש להקנות לעם הרגלי חשיבה מסודרים ואמצעי ביטוי מתאימים לבטא בהם את מחשבתם בבהירות ובהיגיון, מה שלא היו להם קודם; היה על החינוך לעקור מן השורש את שפת העילגים הנפוצה ולהקנות לפותחים ולדוברים שפה צחה וברורה במקומה. לא לחינם קבע פרופ' קלוזנר ב"היסטוריה של הספרות העברית", שתקופת ההשכלה החלה במלחמה על תיקון החינוך ב"דברי שלום ואמת" של ויזל, שהיה למעשה, לפי פרופ' סימון, "ספר שיטתי ראשון על תורת החינוך היהודי המודרני".¹ את מלחמתם למען חינוך טוב יותר פרכו המשכילים במלחמתם למען צחות הלשון. ב"פתיחת המשורר" ל"שירי תפארת" מונה ויזל שמונה טעמים לחיבורם, והטעם השביעי, ולא הפחות שבהם, הוא טעם חינוכי, ואלו דבריו "כווננו (!) עוד להזעיל למקצת בנינו המגודלים ביראת ה' וחכמה... ללמדם דרכי השיר ובמה ינעם אל לב הקורא, וירגילו עצמם לעשות כמתכונתו, ואם גם שירי אלה שירי הדיוט הם, אין להתפאר בהם, מפל מקום טובים למתחילים ללמוד מהם צחות הלשון, ומליצות ערבות, וסדור הענינים, ולחשוב מחשבות פשוטות בענינים שקרו". בחללה של התקופה ניסר הצורך הדחוף לעקור נטוע בחינוך, להסיר את העקמומיות שבלב, לברוא לב

61. כמו שמות "המורים בלשון עברי לטוב ולרע", פגן קדוש, קדש; חסד, חסד הוא.

"קנאת האמת", וויען, 1828, ע' 7, בהערה הנמשכת מע' 6.

1. סימון, הפילנטרופיה והחינוך היהודי, ע' כ"ד, בספר היובל לכ' מ"מ קפלן -

ניו יורק תש"ג.

חדש להבין ועינים חדשות לראות את הטבע² ואת הנוף מסביב. כל אלה בהתגשמותם מיכרחים היו להשפיע על דמות הלשון ואופני ביטוייה. מגמה זו נזמקה בטעמים דתיים, מוסריים ואסתטיים. "הדגשת האסטיקה מצאה את ביטוייה במספר רב של שירים על נושאים מן הטבע, בהתקפה נמרצת על הו'ארגון, שראו בו שפה מעורבת ובלתי אסתטית ובגישה ספרותית אסתטית בלימוד העברית והתניך ובטיפוח הסינון והשירה"³.

בעיות חינוך: במידה הולכת וגוברת החלו המחנכים נותנים את הדעת על סדרי הלימוד. החלו תוהים על תכנית לימודים – מה לקרב ומה לרחק? על דידקטיקה – התאמת החומר הנלמד לתפיסתו של התלמיד, על מציאת הדרך הקלה והפשוטה להקנות את החומר (לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה), על שיטות לימוד – לימוד לפי הסתכלות בטבע⁴ ובצורה חיה וערה, על ספרי לימוד מודרניים, מקראות מתאימות, וכיו"ב. אולם מה שחשוב לנו ביותר, מבחינת הלשון, שבעיות החינוך העלו עמקן את בעית המבטא. בעיה זו, כשאר בעיות החינוך, מצאה את ביטוייה, לא המלא והשיטתי, אך הנלהב והגורש ב"המאספים" ובספרים אחרים.

מחנכים צעירים: בהקשר עם החינוך עלינו לציין במיוחד שלושה מאמרים שנתפרסמו ב"המאספים", מפני שהם מדגימים לנו יפה את הרקע, שהתנהלה עליו מלחמת החינוך ושיפור הלשון. ראשית דרכם של מחנכים צעירים אלה הייתה הכרות מלחמת תנופה נגד הבטלנות והרשלנות, ירושה מדורות קודמים, שדבקו אף בטובי המשכילים. דוגמות מאלפות של בטלנות זו אפשר למצוא ב"המאספים" עצמם, והנה אחת מני רבות: חמישה מאמרים (מכתבים) ארוכים נדפסו בחוברות "המאסף" על טעם "ונחמתא"⁴ בקדיש! ומי הם כותבי המאמרים? – טובי המשכילים! אהרן האללי, יואל ברי"ל, כשוויל מסיים את המחזור. כאמור, היה ויזל המתחיל במלחמת החינוך, אך היו לו תלמידים ממשיכים מלאכתו מעל דפי "המאספים" אשר עיבדו תכניות לימודים ותיקנו תקנות, שבחלקן נוגעות אף לענייני לשון. מתלמידיו יש להזכיר את שמעון ברי"ו (על

2. בייחוד נתנו את דעתם על מדעי הטבע, שהרי, לפי דבריהם, ידיעה מן הטבע קדמת ומיסמכת יותר מן הספר. "המאסף" תקמ"ד ע' ק"ב.

3. מרדכי אליאב, החינוך היהודי בגרמניה בימי ההשכלה והאמנציפציה, ע' 8.

4. ר' הערה 2 למעלה.

4א. "ונחמתא" (נחמות) שבקדיש התקשו בה המפרשים: מה ענין "נחמות" אצל שבחי הקב"ה? ("לעילא מן כל ברכתא ושירתא תשבחתא ונחמתא", השוה נחמיה, ט, ה: ומרומם על כל ברכה ותהלה). ושנית, איך אפשר לשייך "נחמות" אל הקב"ה? חמישה מאמרים ארוכים, מלאים דברים תמוהים, דחוקים ורחוקים מן השכל, נכתבו ב"המאסף" להסביר ולתרץ קשיים אלה. וכל זה בכתב-עת הנועד לציבור הרחב.

דבר חינוך בנים כראוי⁵, אליהו מורפורגו (תכנית לימודים וחינוך נערי בני ישראל⁶), ויוזל ראכנאו. שמעון בר-ז' הוכיח באריכות במאמרו את התועלת שתצמח לאומה מחינוך טוב של בניה. לרגל מלאכתו נזקק ליצור צירופי גיב או תרגומים של מושגים הנוגעים להיגיינה הציבורית או האישית. כמה מדרישותיו, שנחשבו כמהפכניות בימיו, היו מעלות ודאי חיוך על שפתינו היום, למשל דרישתו שלא לפנק ילדים, או להשאיר חלונות פתוחים בחורף כמו בקיץ וכיו"ב.

תכניתו של אליהו מורפורגו מחולקת לשני חלקים: פרודור וטרקלין. ב"פרודור" נידונים הסדרים החיצוניים: הופעה והתנהגות ותנאי הלמידה החיצוניים, כגון הלבוש⁷, הישיבה הנכונה⁸ והצורך בחדרים מרווחים ומסודרים⁹; ב"טרקלין" נידונה תכנית הלימודים עצמה: איך, מה ומתי ללמוד. אך אותנו מעניינות במיוחד האזהרות והאופרות הנמצאות בסוף מאמרו. האזהרות הן כעין לאוין והן שלוש במספר: א) לא ללמד את הנערים משנה וגמרא לפני גיל שלוש-עשרה¹⁰; ב) לא ללמדם אגדה¹¹; ג) לא ללמדם זוהר ומדרשים נעלמים¹². הדרישה שבאזהרה הראשונה, היינו שהנערים ימלאו פרסם ב"בשר קדש הדינים ויין המוסר" הניעה את המחנכים לחבר ספרים בענייני דת ומוסר בשפה פשוטה ומובנת לתלמיד, המבוססת בעיקרה על אוצר המלים והניבים שבמקרא. ואמנם נתחברו ספרים כאלה, כ"יסודי הדת" לבן-זאב, "ספר המדות" לזיול, ו"ספר המדות" ליצחק סאטאנוב וכיו"ב. את "אופרותיו" יש לראות כעצות טובות או מצוות עשה, והן חשובות מאוד. זו הפעם הראשונה, שבעית המבטא¹³ מופיעה בדין פומבי, חו

5. "המאסף" תקמ"ח.

6. "המאסף" תקמ"ו, חודש שבט.

7. שם, שם, תיקון שני ושלשי: "המלמדים עצמם יהיו מלובשים בהוד והדר ... ולא יהיה רבב על בגדיהם ...". "הנערים יהיו נקיים בגופם ובבגדיהם ... צפורניהם עשויות, פארים (כיסוי ראש, כובע – הכותב) חבוש עליהם, נעליהם ברגליהם".

8. שם, שם, תיקון רביעי: "ולא יתנועעו ממזרח שמש עד מבואו".

9. והתנמקה: "כי כאשר הנפש נהנית (?), המלה אחרי 'הנפש' קרועה בטקסט, ניכרות אותיות 'נה' – השערה שלי נהנית – הכותב) מבחין מפרי עיניה היא יותר מזדככת במחשבותיה". שם, שם, תיקון ראשון, השוה "קהלת מוסר" שער א'.

10. "אזהרת ראשית היא שעד תום שנת י"ג לא יגשו הנערים אל הקודש ללמוד המשנה וגמרא, עד אשר לא מלאו פרסם לחם המקרא, בשר קדש הדינים ויין המוסר".

11. "כי בכל למודי הנערים לא יראה ולא ימצא למוד אגדה לא מיניה ולא מקצתיה, כי ההוגה בה עודנו נער יארע לו מה שניבא עליו ריב"ל, "האומרה אינו מקבל שכר והשומעה מתחרך" (כאן הפך המחנך את גרסת הירושלמי שבת ט"ז: הדורשה מתחרך והשומעה אינו מקבל שכר – הכותב).

12. "ורעה חולה עוד מזאת פשטה בין מקצת אחינו אשר כל החפץ ימלא ידו בספרי הזוהר ומדרשים הנעלמים ...".

13. הראשונה מאופרותיו: "להוועד ולהוועץ על המבטא ולא להיות פקורא לעיינין

הפעם הראשונה בחינוך העברי, שממליצים על מינוי חבר מומחים לחבר ספרי לימוד וחינוך (= מוסר). כן ניכרים כאן לראשונה בחינוך העברי רישומים מאותו הזמן. מורפורגו הגיע למסקנה, שהרוב צריך לעסוק במלאכה ועבודת השדה כפי לא נוצרנו כלנו להבין הוויות דאביי ורבא או להעמיק להרחיב סתרי תורה, ורק המסוגלים ללמוד ימשיכו בלימודיהם, כי לב חכם יציל את העיר בחכמתו.

יזול ראכנאו, מזרה ומשפיל צעיר מברסלאו, פירסם אף הוא מאמר על חינוך נערים ב"המאסף"¹⁴. דרישותיו מן המחנך מתמצות במשפט אחד: "מן המורה נדרש להיות חכם-לב, יודע ספר ומדע לשון עברי ודקדוק, גם לשון העם שהוא יושב בתוכו, לתרגם בה פראוי את התנ"ך והתפילות, הכל בטוב טעם ונקל לשמוע". הוא היה מן הראשונים שהציעו שיטות מודרניות בהוראת התלמוד, וגם הציע דילוגים בלימוד המקרא מטעמים חינוכיים. מדברי מחנכים אלה עולה לקראתנו כעין קול ענות חלושה של תביעה ראשונה ליצירת "ועד לשון", שנשמע יוצא לאחר מכן מפי יצחק ערטער, שד"ל ומשה שולבזים בקול רם יותר. כן נמצא, שגלגולם הראשון של ספרי חינוך שהטביעו את חותמם על חינוך דורנו כמו "סיפורי המקרא" ו"ספר האגדה" קשור בדור הזה.

ספרי לימוד: בעקבות התסיסה הזאת נתעוררו טובי המחנכים לחבר בשפה פשוטה ומובנת ספרי לימוד ודקדוק, מקראות, ספרי חכמה ומדע (= לימודיות). אפילו רשימה חלקית מספרי הלימוד שנתחברו אז מרשימה: ספר המסלול (חיים קעסלין), תלמוד לשון עברי (בן-זאב), עמודי לשון (יזאל ברי"ל) – בדקדוק; ספר מסלת הלימוד (בן-זאב), מבוא הלימוד ואבטליון (אהרן וואלפסזאהן) – מקראות; ראשית למודים (ברוך לינדא) – בטבע; כליל החשבון (דוד פרידהויזען), ספר כללי הנדסה (מאיר פירדא) – מדע; תולדות ישראל (פרץ ברי" בעער) וכיו"ב. עיקר מעלתם של ספרים אלה – שנכתבו "בלשון צחה ונקיה, ובקצור נאה וראוי, כפי אשר יכלו נערים קטנים שאת בזכרונם"¹⁵. המחנכים החלו להקדיש תשומת לב מיוחדת לכוח התפיסה ויכולת הקליטה של הילדים הרפים, וכן חידשו מונחים ומושגים אנב לימודם. אהרן וואלפסזאהן כותב ב"המאסף" מה הייתה מטרתו בחיבור "מבוא הלימוד", שהוא מעין אבטיפוס ל"סיפורי המקרא"¹⁶: "מאז אשר נתן ה' אלהים בלבי להורות נערי

אלפין ולאפין עיינין ואשר במבטא האותיות לא יבחינו האותיות החזק הוא הרפה?
14. שנת תקמ"ט, ע' קצו – קפו.

15. פרץ ברי" בעער, "המאסף" תקנ"ז ע' שצ"ד.

16. במבוא ציין וואלפסזאהן, שאסף "סיפורים ומעשיות מלוקטים מתורת משה ומדברי הנביאים לידיעת הילד וממשיכים את לבו, וכתובים בלשון צח וקל".

וילדי ישראל, וללמדם ספר ולשון עברי, שמתי עיני ולבי כל הימים על דבר חנוך הילדים בענין הלמוד, לברור לי הדרך הטוב והקצר, למען הקל מעלי ומעל תלמידי המשא הפכד הזה... ולפי נכון ובטוח אם יתחילו המלמדים ללמוד עם ילדיהם בספר הזה כשנה אחת פי או יצליחו במאד ללמדם אחר זה ספר תורת משה בלי עמל ויגיעה¹⁷. ואמנם התאימו הספרים לתעודתם, ועדות לכך שאף הקראים סגלו את ספרי המשכילים למערכת החינוך שלהם. "בסדר החינוך הקראי", פותב ראובן פאהן, "רוכשים להם מקום רחב ספרי לימוד ממחברים משכילים, כמו ספר 'מליצת ישורן' מאת שלמה ליוון, 'ארבע פוסות' מאת שלמה פאפנהיים, 'מסלת הלמוד' מאת בן-זאב ו'משלי יהודה' מאת י"ל גורדון, שהונהג בבתי-ספריהם המיוחדים"¹⁸.

המבטא הספרדי^{18א}: הערתו הקצרה של אליהו מורפורגו בענין המבטא עוררה הדים רבים. משה לעמאנס, בספר "אמרה צרופה" מוכיח את צדקת המבטא הספרדי. – ל – פותב ב"המאסף" שיחה ארוכה בין בועז ובין יכין¹⁹ (רמזו שהמבטא הוא מעמודי התוך של הלשון – הפותב) – מעין ניתוח תוכן הספר של משה לעמאנס אגב הסקת מסקנות הגיוניות והחלתן הלכה למעשה. פן הקיפו סופרי "המאסף" את אליקום מלונדון, אשר הצדיק את הקריאה האשכנזית ב"ספר עין הקורא", טענות פעכנאי, עד שנסתתמו טעותיו²⁰. "לראיות הגדולות שכבר הביאון גדולי המדקדקים" הם מוסיפים שני נימוקים שלהם: א) המבטא הספרדי נעים יותר לאוזן; ב) הוא קרוב יותר למבטא השפות השמיות, בשעה שהמבטא האשכנזי הוא בליל נשחת מ"הברת לשונות זרות" לעברית. המשוררים והסופרים העברים באיטליה (שד"ל, יש"ר מריג'יו) היו מונים את המשוררים העבריים האשכנזים (לטריס, ש"ר, אד"ם הכהן) על שהם "משחיתי הנועם

17. "המאסף" תקס"ט ע' שער, שער.

18. ראובן פאהן – משכילי ישראל וחכמי מקרא, התקופה כרך יג, ע' 272.

18א. הספרדים האמינו, ורוב המדקדקים האשכנזים הודו להם, שמבטאם קדום ושהם ממשיכים את המסורת של המבטא העברי שהיה נהוג בארץ.

19. "המאסף" תקס"ט ע' ריו – רל.

20. "המאסף" תקס"ט ע' רכג: "נפלאתי עליך (ר' אליקום – הפותב) איש חכם, כי באת להלחם עם כל גדולי המדקדקים, להצדיק קריאה הבולגה מהברת לשונות עמים, ולהרשיע קריאה נקיה ונכונה, הן מבלעדי הראיות האמתיות אשר לקריאת הספרדים, הלא און מלים תבחן, כי קריאתם יותר נעים(!) לשמוע מקריאתנו, וקרבה להברת לשונות קדם. הטוב טוב לנו להמעיש תפארת הלשון הנחמדה הזאת, מורשתנו מימי קדם, ע"י קריאה בלתי נעימה! הלא לא חטאנו לאלהים בזה, אם נצדיק קריאת אחינו הספרדים כאשר לא חטאנו נגד תורה ומצות ה' אם נוסיף לקרוא בקריאתנו הנשחתת, כי אל דעות ומחשבות הוא, ולא יביט על ניב שפתים, ומה לך כל החדרה הגדולה הזאת? – וידום ר' אליקום, ויפן וילך".

הפיוטי, כי לא שמרו בשיריהם על המשקל והגנינה הנכונה ולא על היגוי התנועות כערבן. צונץ באחד משירי-מצוא²¹ שלו, הודה לשד"ל שאינו מקפיד על מלעיל ומלרע ("אפס מלעיל ומלרע אין שבתם עמדי"). למרות יחסו הביקורתי אל משוררי הצפון הראה שד"ל יחס סלחני כלפי מיכ"ל הצעיר, כי ראה את עצמו, במידה מסוימת, מדריכו בנתיבות השיר. במכתבו אל מיכ"ל מכיו אדר התרי הוא כותב: "אם תשמע לעצתי תעזוב דרך משוררי הצפון העושים חרוזיהם שרוע וקלוט (בני י"א י"ב וי"ג הברות, ולפעמים גם י', כגון חכלילות עינם פתאום נבלה, ע' ל"ה²²) ומבליעים השואים והחטפים, ועושים המלרע מלעיל...". במקום אחר, באותו מכתב, הוא מזהיר: "גם תזהר מלחרוז יחדו אותיות בלתי שוות, רק לפי מבטא שלכם²³, כגון החבאו פרעו, טנדס²⁴ עומדת, ע' ב". אחרי כל האזהרות מוסיף שד"ל: "ואני הנני מוכן לשום עיני על כל אשר תשלח לי, ולהדריךך בדרך תלך, כפי אשר תשיג ידי...". במכתב אחר כותב שד"ל: "הנני רואה כי פקריעת ים סוף כן קשה הוא לאנשי הצפון לשקול שיריהם במאזני צדק, וזה מפאת המבטא המשובש שלהם, אבל אתה (מיכ"ל) עודך רך בשנים, ותוכל להתגבר על ההרגל...". לבסוף הוא מייעץ למיכ"ל: "קרא נא יום יום קצת משירי והרגל עצמך בקריאה הספרדית או תצליח בשירך ואז תשכיל"²⁴.

(הסיום יבוא)

21. אי"מ הברמן פרסם ב"גליונות" שנת תרצ"ו שלושה שירים לא ידועים של צונץ שנכתבו, כפי הנראה, בסוף שנות השלושים או תחילת הארבעים של המאה הי"ט. השירים מעניינים גם מבחינתם הספרותית. בשיר המוקדש לשד"ל נמצאת ההודאה שאינו מקפיד על מלעיל ומלרע.

22. ציון העמוד מוסב אל מחברתו של מיכ"ל ששלח לו לביקורת.

23. ר"ל רק במבטא שלכם הן שוות אבל לא בהברה הספרדית.

24. אי תורקי קטן בים האניאי, קרוב אל מבוא הדרדגלים.

24. שלושת המכתבים של שד"ל שהבאתי מהם נדפסו מחדש באוסף "מקורות לתולדות הביקורת העברית בתקופת ההשכלה" – האוניברסיטה העברית בירושלים, הפקולטה למדעי הרוח, החוג לספרות עברית, תשכ"א 1960, ע' 177–183.

תיאור הנשוא ותיאור המשפט ומעמדם התחבירי

התפקיד התחבירי המכונה "תיאור", כגון תיאור הזמן ותיאור האופן, הוא בלי ספק החוליה החלשה שבתחביר. גם אם בדקדוק המקובל קיים פירוט רב בתחום זה, אין העיסוק בתיאורים חורג ממיונם, ואף הוא אינו אלא סמנטי. אין בידינו תשובה של ממש לשאלה, כיצד בנוי צירוף שיש בו תיאור. חולשה זאת, בין שהיא פנימית – נובעת ממהות העניין עצמו – ובין שהיא תוצאה של הונחה, בולטת מיד כאשר אנו משווים לכאן כמה פרקים מרכזיים אחרים שבתחביר¹.

לבלשן יש תמונה ברורה למדי של מבנה הצירוף השמני, צירוף שם ולואי. גם תחביר שאינו שוקד להיות פורמלי במידה מספקת מציע פה ושם קריטריונים פורמליים: מגויים האלמנטים העשויים להיות לואים, קיימות הערות בעניין סדר המלים, ויש תשובות לשאלה, מהו היחס התחבירי בין כמה לואים הבאים בצירוף אחד. תחביר פורמלי מובהק מגיע בתחום זה לעיצוב מלא של האפשרויות. וכך יציע התחביר הגרטיבי של האנגלית פיתוח מודרג ומלא של הסמל NP (Noun Phrase). בדומה לזה עלה בידי ד"ר ע' אורנן לעצב את הצירוף השמני עיצוב פורמלי מלא².

גם אם המצוי בספרי התחביר אין בו כדי עיצוב פורמלי מספיק של

-
1. אין אנו דנים כאן בדרכים להבדיל בין צירופי יחס תיאוריים לבין צירופי יחס מושאיים. באופן כללי אנו משתיתים את עיוננו על אבחנתו של פרופ' ח' רוזן ("עברית טובה", מהד' שנייה, ירושלים, 1067, עמ' 98–124). אנו מתייחסים כאן למה שנתפס לרוזן כהשלמות בלתי מוצרכות של הפועל, אם כי ברור לנו כבר בראשית העיון, שלא כל הפלול בו ראוי להיקרא משלים של הפועל. אנו מכילים בעיון זה גם תיאורים שלא יצטרפו אלא לפעלים בעלי משמעות מסוימת, כגון תיאורים של כיוון, שלא יצטרפו אלא לפועלי תנועה. הצטרפות מוגבלת זאת אינה מבטלת את העובדה הבסיסית, שתיאור הכיוון הוא משלים בלתי מוצרך של הפועל. גם חומסקי, בספרו *Aspects of the Theory of Syntax*, 1965 pp. 102–103 – המציע למיין פעלים לתת-קטגוריות עפ"י האפשרות להוסיף עליהם תיאורים כגון תיאור הכיוון – מסמן השלמות אלה בסוגריים, והוא קובע בזה, שהן בלתי מוצרכות, בלתי חיוניות.
 2. עוזי אורנן, הצירוף השמני, עבודת דוקטור שהוגשה לסינט האוניברסיטה העברית בירושלים. וכן ראה: עוזי אורנן, תחביר העברית החדשה (סיכומי הרצאות), ירושלים, תשכ"ח.

התפקיד המכונה "מושא", יש במחקר התחבירי, ולא רק המודרני, שפע עיונים שהם פורמליים בעיקרם. התחביר יודע להשיב, שרק משלים אחד או שני משלימים מושאיים ישלימו פועל במשפט אחד (וזאת, אם נתעלם ממושאים מקבילים), הוא מצביע על יחסים תחביריים שונים בין שני מושאים במשפט, הוא מונה פעלים, טיפוסי פעלים, העשויים להיות מושלמים ע"י משפט או ע"י כיווצו של משפט, ע"י שם הפועל. גם אם נשאר הרבה לעיון ולקביעה בתחום זה רב בו העומד על הפרוץ.

שונים הדברים לחלוטין באשר לתיאורים.

התחביר של היום, ואף המפורט ביותר, אינו מציע כללים של ממש לדרכי הצבתם של תיאורים במשפטים. אם תביעתנו היא, שיהיו הכללים של הדקדוק בגדר הדרכה חד-משמעית, כיצד עלינו לחבר משפט – על התחביר לכלול בענייננו או הוראה, שעל המשפט הבנוי כהלכה רשאים אנו להוסיף אלמנטים אדברביאליים (מתוך רשימה מפורטת!) בלי הגבלה פורמלית כלשהי או מערכת חוקים ברורה, שתורה, כיצד עלינו לצרף אלמנטים אלו למשפט נתן. בלי אחת מהאפשרויות שהועלו כאן אין להציב דקדוק מספק, תהיה אשר תהיה צורתו: תהיה היא גראטיבית-טרנספורמאטיבית, ותהיה היא זו המתארת משפט כשורת "מקומות", תאים, פוטנציאליים לאלמנטים לשוניים. יהיו התיאורים העניין החשוב פחות בין מרכיבי המשפט, אי-עיצובם הברור חוסם למעשה את הדקדוק מלתת תיאור מפורש של המשפטים האפשריים.

האפשרות, שאין צורך בכללים בתחום זה, נדחת מצדנו מיד. יודעים אנו, כי אין מקומו של התיאור חופשי. חשים אנו במעומעם בהגבלות נוספות. הצדקה לבקשת חוקים מפורשים גם בתחום זה תמצא לנו בעיון זה.

עלינו לשאול עצמנו כמה שאלות פורמליות, שהתשובה עליהן כמזה כדקדוק של הפרק המבוקש. האם הקביעה, שהתיאור הוא השלמה חופשית, בלתי חיונית, מלמדת, שאכן חופשיים אנו לגבב תיאורים זה על גבי זה, או שתיאורים מונעים אלו את אלו. האם יש לצפות כאן לתוצאות כגון אלו שהשיג פרופ' ח' רוזן בתחום המיליות המרחיבות איברים מאיברי המשפט, כגון בהחלט, דוקא, קצת³, שאינן בגדר ההרחבות המכוננות בדרך כלל "תיאורים". רוזן עורך בדיקתו עפ"י קריטריון בלשי מובהק: הוא בודק, אילו מיליות מונעות זו את זו, ואילו אינן מונעות זו את זו. מיצוי העניין עפ"י קריטריון זה משיב ברורות לשאלה, האם רשאים אנו להעמיס על המשפט מיליות מהסוגים השונים בלי הגבלה.

חומסקי, בתארו את מבנה המשפט שבאנגלית⁴, רושם את הכללים הבאים:

II Predicate — Phrase → Aux VP (place) (time)

III

$$VP \rightarrow V \left\{ \begin{array}{l} \text{be Predicate} \\ \left\{ \begin{array}{l} \text{(NP (prep-phrase) (prep-phrase) (manner))} \\ \text{Adj.} \\ \text{S'} \\ \text{(like) Predicate — Nominal} \end{array} \right\} \end{array} \right\}$$

בולטות בתיאור זה שתי עובדות:

א. שהוא מבדיל בין תיאור הזמן ותיאור המקום לבין שאר התיאורים: הראשונים מפורטים בחוק II, והאחרונים בחוק III. למסקנה דומה, אך בהחלט לא זהה, גניע גם אנו.

ב. שהוא סבור, שאפשר לגבב על הפועל תיאורים שונים בלי הגבלה. דבר זה בא לידי ביטוי בחוק III, או ביתר דיוק: אפשרות זאת אינה נמנעת ע"י חוק זה.

עלינו לשאול את עצמנו, האם העובדה, שאין אנו מוצאים משפטים שיש בהם ארבעה-חמישה תיאורים היא מקרית, והאם מקרית היא העובדה, שכאשר יש במשפט כמה תיאורים יהיה האחד מהם, לפחות, תיאור הזמן או תיאור המקום, תיאורים מאלו שנכנה להלן "תיאורי המשפט".

נפתח בבדיקה, האם ייתכנו שני תיאורים מ"סוג אחד" — עפ"י המיין הסמנטי המקובל — במשפט אחד. אם תהיה בידינו תשובה שלילית לשאלה זאת, תהיה בכך הצדקה פורמלית למיין הסמנטי, שכן יסודות לשוניים המונעים זה את זה מהווים קבוצת בחירה תחבירית מובהקת.

והנה ייתכנו שני תיאורי פיון או שני תיאורי אופן במשפט אחד, רק כאשר הם תיאורים מקבילים, המחוברים זה לזה, כגון:

1. הפועל עבד בביטחון ובמהירות.

או: הפועל עבד בביטחון, אך לא במהירות.

2. הפקיד נסע לחיפה ולנהריה.

או: הפקיד נסע לחיפה, ולא לנהריה.

העובדה, שאין אנו רשאים להשתמש בשני תיאורים מ"סוג אחד" במשפט אחד אלא כאשר הם מקבילים (ולמעשה תיאור אחד לפנינו), קובעת את קיומן של קבוצות תיאורים. והנה מאלפת השואתם של התיאורים במשפטים הבאים:

3. הילדים אוכלים במרפסת ובחדר.

4. הילדים אוכלים במרפסת ליד הקיר.
 5. אצלנו אוכלים הילדים במרפסת.
 משפט 3 כמוהו במשפטים 2, 1. במשפט זה שני תיאורים מקבילים, והם באים במעמד אחד. במשפט 4 לפנינו תיאור בתוך תיאור, יהיה פירוש המשפט, שהילדים אוכלים במרפסת אשר ליד הקיר, או יהי פירוש, שהילדים אוכלים ליד הקיר אשר במרפסת. לענייננו דבר אחד הוא: הפועל מתואר ע"י תיאור אחד.
 והנה ברור לחלוטין, כי במשפט 5 לפנינו שני תיאורים נבדלים, לא מחוברים ולא מפורשים זה ע"י זה, ושניהם מסוג אחד עפ"י התפיסה המקובלת, מהסוג המכונה "תיאור המקום". האפשרות להשתמש בשני תיאורי מקום במשפט אחד תובלט ע"י כך, שנרשום קבוצות של בחירה ממש, שתבואנה במעמד שני התיאורים שהודגמו במשפט 5:

כאן	אוכלים הילדים	במרפסת
שם		בחוץ
אצלנו		ליד השולחנות
בקיבוץ		כאן
וכו'		שם
		וכו'

- בלי היסוס נאמר, כי המשפטים הבאים נכונים הם ומלאי תוכן:
 6. כאן אוכלים הילדים שם.
 7. כאן אוכלים הילדים כאן.
 בדומה למשפטים 5-7 נוכל לחבר את המשפטים הבאים:
 8. בקיץ אוכלים הילדים בשעה 5. = שני תיאורי זמן
 9. בשעה 5 יאכלו הילדים לאחר שישמע הצלצול = " " "
 כנראה, גם משפט 10 סביר הוא ודומה לקודמיו:
 10. בגלל הגשמים פנה אחי לרופא בגלל כאב אוזניים = שני תיאורי סיבה.
 בעניין זה עלינו לתת דעתנו גם למשפט הבא:
 11. במרפסת אוכלים הילדים אצלנו.
 משפט זה, השובה במלים שלו למשפט 5, אינו סביר כלל. רשאים אנו לומר, כי משפט כזה יישמע רק בתנאי הקשר מיוחדים מאוד: משפט כזה אפשרי רק באימפליקציה של הקשר⁵. המשפט ייתכן, רק אם קדם לו משפט, שבז' דובר

5. על חשיבותו של עניין זה, האימפליקציה של הקשר, עמדתי מתוך עיוני של פרופ' ח' רוזן, בגוף "עברית טובה", מהדורה שנייה עמ' 235. כך מפרש רוזן את תנאי הופעתו של המשפט: טעימה הגלידה = טעימה הגלידה, אך גם הקפה טעים.

על האכילה במרפסת כגון "לא אצל אחי אוכלים הילדים במרפסת... במרפסת אוכלים הילדים אצלנו... ולא אצלו". אנו רשאים להבדיל בין משפטים "טבעיים", שאינם זקוקים לתנאי הקשר מיוחדים לקיומם, לבין משפטים שוליים, האפשריים רק מכוח הקשר מיוחד⁶. נאמר אם כן, כי משפט 5 הוא טבעי לחלוטין, ומשפט 11 אינו טבעי.

יטען הטוען, כי משפט 11 הוא בלתי סביר בגלל היחס הענייני שבין שני התיאורים, כי המשפט שלפניו בנוי כהלכה, אלא שהמרביבים הלקסיקליים שבו אינם מסמנים תוכן סביר, וכי אין ללמוד מכאן לענין המבנה התחבירי של המשפט. ולא היא. האמת היא בסיסית יותר: במשפטים 5-10 יש שני תיאורים בשני תפקידים שונים. כאשר במשפט אחד יבואו שני התיאורים – במרפסת, אצלנו – תגדומנה סיבות של עניין, סיבות של משמעות, שהתיאור האחד ימלא תפקיד מסוים דוקא, והתיאור השני ימלא תפקיד מסוים אחר. דומים למשפט 11, ושונים ממשפטים 8-10, הם המשפטים הבאים:

12. לאחר שיישמע הצלצול יאכלו התלמידים בשעה 5. = היפוך "בלתי טבעי" של משפט 9.

13. בגלל כאב אוזניים פנה אחי לרופא בגלל הגשמים. = היפוך "בלתי טבעי" של משפט 10.

העובדות, שלא יבואו שני תיאורי אופן או שני תיאורי כיוון במשפט אחד (אלא אם כן הם מקבילים), ושיבואו גם יבואו שני תיאורי מקום, שני תיאורי זמן ואף שני תיאורי סיבה במשפט אחד, הן עובדות תחביריות מובהקות. עליהן ועל הבנתן עלינו להשתית את עיוננו. נראה לנו, כי במה שהובא עד כאן יש כדי לאושש קביעה, שאכן התיאורים השונים ימלאו במשפטים שני תפקידים תחביריים שונים, אך נסתייע בבחינות נוספות.

נשווה זה לזה את המשפטים הבאים:

14. אתמול נסע הילד לחיפה.

15. לחיפה נסע הילד אתמול.

משפט 14 הוא משפט טבעי בהחלט, מה שאין כן במשפט 15. המשפט האחרון ייתכן רק בתנאי הקשר מיוחדים, בדומה למשפט 11: כאשר לפניו יבוא משפט, שמסופר בו על נסיעה לחיפה, כגון: אין זה נכון, שהילד נסע לחיפה לפני שבוע... לחיפה נסע הילד אתמול... ולא לפני שבוע. התנאים המאפשרים קיומו של משפט 15 הם אלו המאפשרים אף משפט בלתי אמפאטי

6. על קריטריון זה, על ההבדלה בין משפטים טבעיים לבין משפטים המותנים בסיטואציה מיוחדת, עמד A. Martinet ב-"A Functional View of Language, Oxford, 1961, pp. 58-60.

הפוחת במשלים מוצרך של הפועל, זה שמקומו הטבעי הוא אחרי הפועל:
16. את הקליפה זרק הילד בחצר.

או אף:

17. את הקליפה הילד זרק.
בדומה להבדל שבין המשפט 14 לבין המשפט 15 קיים הבדל בין המשפטים
הבאים:

18. מאחורי הבניין וזה מכונית לאמצע הכביש.

19. לאמצע הכביש וזה מכונית מאחורי הבניין.

משפט 18 הוא משפט טבעי, ומשפט 19 הוא כמעט בלתי אפשרי: רק
בדוחק רב נוכל לדמות לעצמנו הקשר ענייני, שיאפשר משפט ממשיך מטיפוס
זה. אמרנו כאן "משפט מטיפוס זה", שכן לא המימוש הלקסיקלי של האדברביאלים
שבמשפטים 14-19 קובע את אפשרות התקיימותם של משפטים אלו: תיאורים
המסווגים בדקדוק המקובל כתיאורי זמן ומקום יבואו במשפטים טבעיים בראש
המשפט, מה שאין כן בתיאורי אופן ובתיאורי כיוון, יהיה אשר יהיה הביצוע
הלקסיקלי של האדברביאל שבמשפט.

ההבדלה בין שני סוגי תיאורים מאוששת ברורות גם ע"י האפשרות או אי-
האפשרות לצרף תיאורים שונים למשפט שמני. נשווה זה לזה את המשפטים
הבאים:

20. כאן הבתים נאים.

21. עתה העצים ירוקים.

22. בגלל הגשמים העצים ירוקים.

23. *תיאור אופן + העצים ירוקים.

עלינו לשים לב לשתי עובדות חשובות: א. תיאורי אופן ותיאורי כיוון לא יבואו
אלא במשפט שיש בו פועל, ובכלל הפעלים לא יימנה כאן הפועל היה
שבצירופים הבאים:

הילד היה תלמיד

הילד היה חרוץ

הילד היה פה

רצף אלמנטים כמשפט 23 הוא בלתי אפשרי.

ב. תיאורי מקום, זמן וסיבה אינם מותנים בקיומו של פועל במשפט.
סיוע זה, שמסתייעים אנו במשפט השמני, חשוב במיוחד. המשפט השמני,
שאנו מאפשר הוספת תיאורים מטיפוסים שונים (כגון משפט 23), עשוי לסייע
לנו לגלות את תיאורי הזמן, המקום והסיבה בתפקידם המיוחד להם, אף כשהם
לא בראש המשפט. מסקנות שנוסק בעניין זה מהמשפט השמני, שקביעת התפקיד

של האדברביאל בו קלה, יסייעו לנו גם בבדיקת משפטים פועליים, שבהם קשה יותר ההבדלה בין סוגי האדברביאלים.

נראה לנו, כי העולה מתוך המשפטים 1-23 הוא, שהמכונה בדקדוק המקובל "תיאורים" כולל בתוכו שני תפקידים נבדלים: א. תיאור המשפט, ב. תיאור הנשוא.

הבדלה זאת, שאינה קיימת בספרי התחביר של העברית, רווחת למדי בתחביר לשונות אחרות.

תיאור המשפט ותיאור הנשוא

בלשנים שונים, שדנו בתפקידו של התיאור במשפטים שבעברית, לא הבדילו בין שני סוגי התיאור (יותר נכון: בין שני סוגי התפקיד, שאדברביאלים שונים עשויים למלא), וייתכן, כי מן הראוי יותר לומר, כי התייחסו בדבריהם רק לאחד הסוגים.

ד"ר ע' אורנן מתייחס ברורות רק לתיאורים המצטרפים לפועל⁷: "מלבד ההשלמה המוצרכת יכולה להצטרף אל הצירוף נשוא + מושא גם השלמה לא מוצרכת — — — השלמה לא מוצרכת נקראת תיאור". ובמקום אחר⁸: "תיאור הוא השלמה לא מוצרכת של הנשוא". ברור לחלוטין, שניסוחים אלו אינם מכוונים לתיאור מקום, זמן וסיבה במעמד המיוחד, זה שאינו מתאים לתיאורי אופן וכיוון. פרופ' י' בלאו⁹ מתייחס גם הוא לתיאור המשלים את הנשוא, וזאת רואים אנו ברורות בדרך החלוקה למרפבים המיידים: התיאור הוא בספר זה חלק מהצירוף הנשואי (בספר זה נקרא הצירוף הנשואי כולו: נשוא), ומבודדים אותו רק לאחר פירוק הצירוף הנשואי למרכיביו המידיים. אמנם פרופ' בלאו גם חורג מתפיסה זאת. בין השאר הוא קובע¹⁰: "התיאורים, שבהם נעסוק להלן, מצטרפים אף הם לעתים קרובות אל הפועל-הנשוא, אולם עשויים לתאר אף נשוא שמני". בהיעדר דוגמאות לצירוף נשוא שמני + תיאור לא ברור, אם פרופ' בלאו רואה בתיאורי הנשוא אף את התיאורים מקום, זמן וסיבה בתפקידם המיוחד להם, ובהתייחסו לתיאור הנשוא השמני מתכון הוא למשפטים מטיפוס 20-22, ואם כך הדבר, לפנינו גישה שונה מזו המוצגת כאן, שכן אנו מבקשים לראות בתיאורים שבמשפטים אלו לא תיאורי הנשוא השמני אלא תיאורי המשפט. ייתכן שנרמזת כאן אפשרות נוספת, שלא עמדה לגד עינינו.

7. ע' אורנן, תחביר העברית החדשה, עמ' 83.

8. שם, עמ' 91.

9. י' בלאו, יסודות התחביר, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 46.

10. שם.

שונה לחלוטין גישתו של פרופ' ח' רבין¹¹. הוא קובע: 'התיאור קשור לא לנשוא ולא לנשוא ואף לא למושא, אם כי הוא נקרא 'תואר הפועל' (adverb). למעשה התיאור הוא תוספת למשפט כולו ולא רק לפועל'. בניסוח זה מתכון רבין, כפי הנראה, לסגולות של התיאורים המיוחדים לדעתנו לתיאור מקום, זמן וסיבה. נראה לנו, כי תפיסה זו אינה הולמת את התיאורים האחרים, שלא יבואו במשפט טבעי בראש המשפט, ושלא יבואו במשפט שמני. במקום אחר¹² כולל רבין את התיאורים בין המשלימים, ואף אומר: "...אלה המצטרפים אל המשפט כולו או ביתר דיוק אל הנשוא של המשפט – משלים" (ההדגשה שלי). אם כי אין כאן קביעה ברורה, שאכן עשויים התיאורים לשמש בשני תפקידים נבדלים, תיאור המשפט ותיאור הנשוא, נרמזת כאן אפשרות כפולה זאת.

חומסקי דן בבעיה זו בקצרה באשר ללשון האנגלית. הוא מבדיל בין שני תפקידים¹³: אדברביאל של מקום או זמן מזה וצירופי יחס שונים ותיאורי אופן מזה, אך אין הוא קובע באופן חד משמעי, שהראשונים הם אדברביאלים של המשפט. בנתחו את המשפט He decided on the boat on the train הוא קובע, שצירוף היחס השני הוא תיאור הצירוף הנשואי כולו או אף תיאור המשפט: "...but in fact modifies the entire verb phrase... or perhaps the entire sentence".

הבדל בולט בין גישתו של חומסקי לבין גישתנו בא לידי ביטוי בחוק של חומסקי המפרש את מעמדם של האדברביאלים, בחוק 52 שם. בחוק זה הוא רושם:

Predicate — Phrase → Aux VP (place) (time)

ב-time ו-place מתכון הוא למה שאנו מכנים תיאורי המשפט, שכן אלו מצטרפים בכלל שלו אף ל-be + predicate במשפט המקביל למשפט השמני בעברית. ואם כך, אין להבין, מדוע בחר חומסקי לראות באדברביאלים אלו חלק מהצירוף הנשואי, חלק מ-pp, ולא יסודות המצטרפים לצירוף NP + PP כגון:

S → NP + PP + (place) (time)

והרי האפשרות, שהאדברביאל on the train מצטרף למשפט השלם, הועלתה גם ע"י חומסקי (ראה למעלה).

11. רבין, תחביר לשון המקרא, סיכום הרצאות, ירושלים תשכ"ד, עמ' 62.

12. שם, עמ' 44-45.

13. חומסקי, שם, עמ' 102-103.

ההבדל בולט יותר בדברים שבהמשך: לפי המפורט בחוק, מבדיל חומסקי בין התיאורים שבמשפטים הבאים:

24. הילד אכל במהירות.

25. הילד אכל כאן.

האדברביאל במהירות מצטרף עפ"י חומסקי לפועל עצמו (הוא חלק מהצירוף VP), מה שאין כן באדברביאל כאן, שאינו חלק מהצירוף הפועלי אלא מצטרף לצירוף (VP), השלם. ואם כך, מזהה חומסקי את התפקידים של האדברביאלים בשני המשפטים הבאים:

26. כאן הילדים אוכלים.

27. הילדים אוכלים כאן.

חומסקי רואה בתיאור-מקום תיאור הפועל ממש, רק אם הוא משלים צפוי של הפועל כגון (הדוגמה שלי): The boy remained in London ולא בתיאור המקום שבמשפט (הדוגמה שלי): The boy ate in London.

התיאור של חומסקי צריך לענות על כמה דרישות: עליו להבדיל בין התיאורים שאינם מותנים בקיומם של טיפוסי פעלים מסוימים במשפט, כגון אדברביאל של מקום, המצטרף אף למשפט שיש בו פועל to be, לבין תיאורים הנמנעים ע"י פעלים מסוימים. על תיאור זה של חומסקי לשמש בסיס לתת-קאטגוריוזציה של הפעלים, וזאת עפ"י אפשרות הצטרפותם לתיאורים שונים. נראה לנו, לאור האמור בעין זה, לאורם של המשפטים 5-19, כי אסור לזהות את תפקיד האדברביאלים שבמשפטים 26, 27, וכי אין להפריד הפרדה כה גדולה בין האדברביאלים שבמשפטים 24, 25. העובדה, שייתכנו שני תיאורי מקום במשפט אחד, מונעת את החלוקה של חומסקי.

ואם כך הדבר, טוב היה, לו הבדיל חומסקי לפי גישתו בין שלושה סוגים של תיאורים:

א. תיאור המשפט כמו ב-

Yesterday, I went to London

Yesterday, I was in London¹⁴

14. מקיומו של משפט זה ומאי-דקדוקיותו של המשפט

*The boy is in London quickly

יש ללמוד אף לעניין אחר: החוק של חומסקי אינו מבדיל בין to be במשפט זה לבין to be במשפט The boy is a pupil. שמא רשאים אנו לראות כאן סיוע לקביעה, שאין הבדל בין תפקידו של הפועל היה במשפט "הילד היה פה" לבין תפקידו במשפט "הילד היה תלמיד". ואכן במשפט השמני ובמשפט האדברביאלי מטיפוס "הילד היה פה" קיימת הגבלה שזה בשימוש בתיאורים. בשני טיפוסי המשפטים יבואו תיאורי המשפט, ולא יבואו תיאורי הפועל הטיפוסיים, כגון תיאור האופוס.

תיאור זה הוא הוא שאינו נמנע ע"י הפועל to be, והוא הוא שיבוא במשפט שמני בעברית.

ב. תיאור הפועל (או אולי תיאור הצירוף הפועלי) שאינו מתנה את מין הפועל לתת-קאטגוריות, ונמנע רק ע"י to be, כמו ב-

The boy ate yesterday

ג. תיאור הפועל המצטרף לטיפוסי פעלים מסוימים בלבד (ולפיכך מהוה בסיס לתת-קאטגוריציה של הפועל) כמו ב-

The boy went to London

נראה לנו, כי תיאור האופן שייך לתיאור הפועל מסוג ב'. מיון משולש זה של תפקידי התיאורים היה מספק בהחלט את מגמתו של חומסקי לתלות בו מין פעלים לתת-קאטגוריות, ומצד שני היה מתאים לממצא שהובא במשפטים 5-19, והעיקר שבו, שקיימים שני טיפוסי תפקידים של תיאור מקום, שאינם מונעים זה את זה.

מיון זה, המבטא דרגות שונות של קשר בין התיאור לבין הפועל, החל בקשר הדוק וכלה בחוסר קשר, עשוי להיות מוצדק גם בפרקי תחביר אחרים. כבר עמדנו במקום אחר¹⁵ על ההבדל שבין המשפטים הבאים:

28. משהו נסע להבראה.

29. משהו נפגש פה.

משפט 28 יגלגל לשם-פעולה ולואי נסיעה להבראה, וצירוף זה עשוי לבוא במשפט משואה:

30. הנסיעה (של משהו) היא נסיעה להבראה (= איזו נסיעה היא זו?)

ומשפט זה יתקצר ע"י שימוש הגרעין הגשואי:

31. הנסיעה היא להבראה.

גם אם יפרש המפרש את משפט 31 פירוש אחר, לא יוכחש, שאכן הוא יתפרש גם כקיצורו של משפט 30.

והנה חשים אנו, שמשפט 29 לא יגלגל למשפט משואה ממינית מטיפוס 30: משפט 32, שהוא לגולו של משפט 29, לא יתפרש כלל כקיצור משואה ממינית: 32. הפגישה היא פה.

המשפט: "הפגישה היא פגישה פה" הוא תמוה. מכל מקום משפט 32 לא יתפרש כעונה על השאלה, איזו פגישה היא זו.

כפי הנראה, האפשרות ליצור ממשפט פועלי משפט משואה ממינית מותנית בדרגת הקשר שבין התיאור שבמשפט הפועלי לבין הפועל. ככל שהתיאור

הדוק יותר לגרעין הפועלי, כן יתגלגל יותר ללואי ממיין של שם הפעולה¹⁶. אם כי ברור לנו, כי יש מקום למיין מודרג של התיאורים, נעסוק להלן במיין הכללי יותר, המהותי יותר, זה המבדיל בין תיאור המשפט לבין תיאור הנשוא או הצירוף הנשוא, שכן אנו עוסקים להלן בעיקר בסדר המלים שבמשפט, וזה מותנה במיין הכללי יותר.

תיאור המשפט

א. היסודות הלשוניים הבאים במעמד תיאור המשפט כתיאורי משפט תשמנה מלות כגון: או, אתמול, מחר, עתה, כאן, פה, שם, לכן¹⁷ וצירופי יחס העשיים להמיר אותן, העשיים ליצור קבוצת בחירה אחת אתן. מיליות וצירופי יחס אלו יסמנו משמעות של מקום, זמן וסיבה.

ב. מקום תיאור המשפט במשפט

תיאור המשפט יבוא:

- I. בראש המשפט: כאן העצים גבוהים כאן ישן ילד
 - II. בסוף המשפט: העצים גבוהים כאן ילד ישן כאן
 - III. בתוך המשפט לפני תיאור הנשוא: הילד ישן כאן במרפסת
הילד ישן כאן במנוחה
 - IV. בתוך המשפט בין הנשוא לבין הנשוא: העצים, עתה, יפים מאוד!
- אם כך, מותר לומר שמקור תיאור המשפט אינו מוגבל למעשה. העובדה, שבאפשרות I לפנינו תיאור המשפט ולא תיאור הנשוא, ברורה, ודובר על כך בראשית דברינו. ההשוואה בין המשפט השמני, כאן העצים גבוהים, לבין המשפט הפועלי – גם היא מוכיחה. העובדה, שבאפשרות II לפנינו תיאור המשפט, עולה מתוך העין הבא: ברור, כי במשפט השמני, העצים גבוהים כאן, לפנינו תיאור המשפט. המשפט הפועלי, כשהמלה המוטעמת בו היא הנשוא ולא האדברביאל (להבדיל מ-הילד ישן כאן), דומה בזה למשפט השמני. שתי עובדות ברורות קיימות כאן: א. בבוא תיאור בסוף משפט שמני הוא לא יהיה בדרך כלל היסוד המוטעם שבמשפט. ב. במקום האדברביאל כאן, כשהוא אינו מוטעם,

16. בזמן כתיבת הספר "המשפט השמני" הייתה לי תמונה ברורה פחות על המיין של התיאורים, והשארנו את התוספה שהועלתה כאן ב"צריך עיון".

17. נכלול כאן גם את לכן, אם כי למילית זאת מעמד שונה מאשר למיליות האחרות שנמנו כאן: היא באה בראש המשפט וקושרת עניינית את המשפט לקודמו. עשינו את אשר עשינו, כדי לתת ייצוג לתיאור הסיבה במיליות.

לא יבואו תיאורי אופן ותיאורי נשוא טיפוסיים אחרים. ובמלים אחרות: תיאורי אופן והדומים להם לא יבואו במשפט טבעי אחרי נשוא כשהנשוא הוא היסוד המוטעם שבמשפט.

33. *הנהג נסע במהירות.

34. *הנהג נסע לחיפה.

בדוחק רב נדמה לעצמנו הקשר ענייני שיאפשר את המשפטים 33, 34, ואם כך נאמר עליהם כי הם בלתי טבעיים, מה שאין כן במשפטים המסתיימים בתיאורי זמן ומקום: במשפטים טבעיים ביותר יבואו תיאורים אלו בסוף המשפט גם כשהם בלתי מוטעמים.

מבקשים אנו לטעון כאן, כי גם באפשרות III, אשר בה בא אדברביאל של מקום בתוך המשפט, בין הנשוא לבין תיאור אחר, לפנינו תיאור המשפט. ברור, שאין שני האדברביאלים במשפט הנתון בעלי מעמד תחבירי אחד. הדבר יבולט, כאשר נהפוך משפט זה למשפט שאלה:

35. היכן ישן כאן הילד?

במקום האדברביאל ב מ ר פ ס ת בא אדברביאל של שאלה, ואילו האדברביאל כאן בא גם במשפט השאלה. אך עובדה זאת, שכאן לפנינו שני אדברביאלים שוני מעמד, אינה מוכיחה עניינו, שכן זה שבמשפט שאלה קיים רק יסוד שאלה אחד, אינו מלמד לכשעצמו, שהיסוד שאינו הופך ליסוד של שאלה. הוא אדברביאל של המשפט. כדי להוכיח את קיומו של תיאור המשפט במשפט הנתון נפנה שוב לגניסיונות המרה של תיאור המקום או הזמן בתיאורי אופן וכיוון, שהם תיאורי נשוא טיפוסיים:

35. הנחלים זורמים כאן באטיות.

36. הנחלים זורמים באטיות כאן.

משפט 35 הוא משפט טבעי, ואילו משפט 36 אפשרי רק בהקשר ענייני מיוחד, הוא משפט בלתי טבעי.

שוב, מאלפת העובדה במשפט 37, שהוא משפט טבעי:

37. הנחלים זורמים באטיות כאן.

משפט 37 שייך לאפשרות II.

השוואת המשפטים 35-37 מוכיחה, כי תיאורי אופן יאפשרו משפט טבעי, רק כשהם נושאים את פסגת ההטעמה שבצירוף הנשוא, מה שאין כן בתיאורי מקום וזמן (אם כי כבר נאמר לעיל וייאמר גם להלן, כי גם הם עשויים לבוא בתיאורי הנשוא).

ג. מספר תיאורי המשפט האפשריים במשפט אחד

עפ"י יבוא במשפט אחד תיאור משפט אחד, אך עקרונית יבואו במשפט

אף שניים או שלושה תיאורי משפט. ההגבלה הקיימת כאן היא זו, שלא יבואו במשפט אחד שני תיאורי משפט מקבוצה משמעותית אחת, כגון שני תיאורי מקום או שני תיאורי זמן. וכך ייתכן משפט 38.

38. בגלל הגשמים העצים רעננים עתה כאן.

רצף היסודות תיאור מקום + משפט שמני + תיאור מקום אינו אפשרי כלל. בבוא שני תיאורי מקום במשפט פועלי אחד, יישא האחד את פסגת ההטעמה שבצירוף הנשוא, ויהיה תיאור הנשוא ולא תיאור המשפט. השוואת המשפט הפועלי למשפט השמני, בו אין תיאור הנשוא, היא, אם כן, מאלפת.

תיאור הנשוא

א. היסודות הלשוניים הבאים במעמד תיאור הנשוא כפי שכבר נאמר לעיל, אין אנו מבדילים כאן בין דרגות קשר שבין התיאור לבין הנשוא כגון הקשר שבין תיאורי המקום, הזמן והאופן מזה ותיאור הכיוון מזה (דבר שהוא, כפי הנראה, מוצדק). לפיכך ייכללו כאן יסודות שאין מעמדם התחבירי זהה לחלוטין.

כתיאורי נשוא תשמנה מילות כגון פה, שם, או, עתה, מהר, לאט, לכאן, לשם וצירופי יחס העשויים להמיר אותן, העשויים לבוא בקבוצת בחירה אחת אתן.

יש לראות את האדברביאלים של מקום וזמן במשפטים הבאים כמשלימים (בלתי מוצרכים) של הפועל, ולא כתיאורי המשפט:

39. הילד נסע אתמול.

40. הפועל אכל כאן.

בחלוקה למרכיבים מידיים יתקבלו המרכיבים הבאים: 39. הילד+נסע אתמול.

40. הילד+אכל כאן.

ב. מקום תיאור הנשוא במשפט

תיאור הנשוא יבוא:

I אחרי הנשוא הילד נסע במהירות/לחיפה/על המדרכה.

II אחרי הנשוא שבא אחרי הנשוא אתמול נסע הילד לחיפה.

III בתנאי הקשר מיוחדים, באימפליקציה של המשך – מה שקראנו משפטים בלתי טבעיים – יבוא התיאור, כמוהו כמשלים המוצרך של הפועל, גם בראש המשפט:

במהירות נסע הילד הזה (ולא ההוא!).

לחיפה נסע נהג זה (ולא האחר).

בניגוד לתיאור המשפט לא יבוא תיאור הנשוא בין הנשוא לבין הנשוא:

* הילד במהירות נסע

* הילד לחיפה נסע

אם כך, מקום תיאור הנשוא במשפט מוגבל מאוד בהשוואה למקום תיאור המשפט. כאשר יבוא במשפט הן תיאור המשפט והן תיאור הנשוא, יתפוס תיאור הנשוא מקום עפ"י הכללים שגרשמו, ותיאור המשפט יבוא בכל מקום ובתוך זה: לפני תיאור הנשוא ואחריו.

ג. מספר תיאורי הנשוא האפשריים במשפט אחד

ברוב רובם של המקרים לא יבוא במשפט אלא תיאור נשוא אחד. במשפטים הרזוחים מאוד, שיש בהם שני תיאורים, אחד התיאורים הוא תיאור מקום או זמן בתפקיד תיאור המשפט. להלכה ייתכנו כמה תיאורי נשוא במשפט אחד. בענין זה עלינו להבדיל בין שתי אפשרויות: משפט 41 מזה ומשפטים 42, 43 מזה:

41. הפקיד נסע לחיפה במהירות (= הפקיד נסע במהירות לחיפה).

42. הפקיד נסע לחיפה במהירות (= לחיפה נסע הפקיד במהירות).

43. הפקיד נסע במהירות לחיפה (= במהירות נסע הפקיד לחיפה).

במשפט 41, שבו מוטעמים שני האדברביאלים הטעמה שוה, לפנינו שני תיאורים במעמד תחבירי שוה: במשפט השאלה המקביל למשפט זה יבוא במקום שני האדברביאלים אלמנטים של שאלה:

44. להיכן ואיך נסע הפקיד?

באותה מידה שמשפט 44 הוא נדיר גם משפט 41 נדיר. ייתכן, שאנו רשאים לראות באחד התיאורים שבמשפט 41 מחשבת משנה, after thought.

משפטים 42, 43, שבהם אחד התיאורים הוא בלתי מוטעם, למרות שאין הוא תיאור המשפט, קיימים רק באימפליקציה של המשך. משפטים מטיפוס זה אף הם נדירים מאוד. בניגוד למשפט 41 אין שני התיאורים כאן שוי מעמד. במשפט השאלה המקביל יומר רק תיאור אחד באלמנט של שאלה:

42. הפקיד נסע לחיפה במהירות = איך נסע הפקיד לחיפה?

43. הפקיד נסע במהירות לחיפה = להיכן נסע הפקיד במהירות?

כאמור לעיל עשוי האדברביאל הבלתי מוטעם שבמשפטים 42, 43 לעבור לראש המשפט.

רוזחים מאוד המשפטים, שיש בהם שני תיאורים, ואחד מהם הוא תיאור התכלית, וזאת בניגוד גמור לטיפוסים אחרים של משפטים, שיש בהם שני תיאורי נשוא, שהם נדירים.

45. הפקיד נסע לחיפה לנוח (= לשם מה נסע הפקיד לחיפה?).

אין ספק, כי תיאור התכלית, שהוא עפ"ר משפט מכויץ, צורת שם הפועל, ראוי לעיון מיוחד על כל צדדיו.

ברור, אם כן, שלהלכה אפשרי הדבר שיבואו במשפט אחד כמה תיאורי נשוא, אף כי משפטים אלו נדירים בהשוואה לאלו שיש בהם תיאור משפט אחד ותיאור נשוא אחד. וכך ייתכן עקרונית המשפט הבא:

ת. המשפט תיאורי נשוא
46. אמש נסע הפקיד לחיפה במהירות לנוח

= להיכן איך ולשם מה נסע הפקיד אמש?

במשפט שיש בו תיאור המשפט לא יבוא, כפי הנראה, תיאור נשוא בלתי מוטעם:

* אמש נסע הפקיד לחיפה במהירות

תיאור הנשוא עשוי להיות בלתי מוטעם רק בהקשר מיוחד, בתוך סיטואציה מסוימת (ודובר על כך הרבה לעיל). במשפט שיש בו תיאור המשפט רק זה האחרון הוא הנובע מתוך הסיטואציה, ואין מקום לתיאור נשוא בלתי מוטעם. מכל מקום, קשה לבדות הקשר ענייני שיאפשר משפט מסוג זה.

כאמור לעיל, לא יבואו במשפט אחד שני תיאורי נשוא מקבוצה משמעותית אחת, כגון שני תיאורי אופן (אלא אם כן הם מחוברים).

בודאי לא נתמצה כאן עניין זה, מעמדם של התיאורים. רצינו כאן רק להצביע על הבדלים כלליים שבין תיאור המשפט לבין תיאור הנשוא. מן הראוי להעמיק את העיון בכמה כיוונים, ובמיוחד בכיוון מיונם של תיאורים המיוחדים לקבוצת פעלים שונות, כפי שמצביע בקצרה חומסקי.

פירוש המשניות לרמב"ם, סדר טהרות

משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מקור ותרגום, תרגום מערבית על-פי כתב יד שהוגה ע"פ כתב היד המקורי והוסיף מבוא והערות יוסף בכה"ר דוד קאפח, סדר טהרות, כרך ראשון: כלים, אהלות, נגעים; כרך שני: פרה, טהרות, מקוות, נדה, מכשירין, זבים, טבול-יום, ידים, עוקצים. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשכ"ח-תשכ"ט, 7 + תשל"ט צמודים.

קוראי "לשונו" יכלו לעמוד על התפתחות הוצאת פירוש המשניות של הרמב"ם בידי הרב קאפח: ב"לשונו" כרך ל, עמ' 54-60; כרך לא, עמ' 235-239, וכרך לב, עמ' 399-401 ביקרתי את הסדרים מועד, נשים, נזיקין וקדשים. בשני הכרכים האחרונים השלים הרב קאפח את מפעלו הגדול, ואנו מברכים אותו, יחד עם כל שוחרי תרבותו, על שזכה לברך על המוגמר וזיכה אותנו בפנינה זו של פרשנות המשנה.

מן המפורסמות, כי פירוש המשניות של רבינו בכלל, ופירושו על סדר טהרות בפרט, תורגם ממקורו הערבי ללא הידיעה ותשומת הלב הראויות. מאחר שתרגום סדר טהרות היה משובש במיוחד (ע"י גם דברי הרב קאפח בהקדמתו, עמ' 6), הוציא סדר זה במקורו הערבי עם תרגום עברי חדש נפתלי יוסף דירינבורג בשלושה כרכים בהוצאת מקיצי נרדמים, ברלין תרמ"ז - תרמ"ט. אולם הוצאתו של דירינבורג אולה מזמן, ואף הייתה מבוססת על שני כתבי-יד בלבד. על כן (על סיבות נוספות ע"י קאפח עמ' 6-7) היה זה דבר בעתו, שבא הרב קאפח והוציא אף סדר זה, ונתן בידינו הוצאה אחידה של פירוש המשניות.

מן הדין לסכם את תרומתו של הרב קאפח: כתלמיד חכם מובהק בקי הוא במכמני הפירוש, וכבן העדה התימנית מורגל הוא ביותר בפירוש רבינו. מכיר הוא משחר ילדותו את לשונו הערבית של הרמב"ם, ומקומות קשים, אשר חוקרים אחרים נאלצים לפענחם בעזרת מילונים ודקדוקים, אצלו הם בחינת "גרסא דינקותא". אף מצוי הוא מאין כמוהו בכתבי-היד השונים של הפירוש. לעובדה זו חשיבות משנה לגבי הסדר שלנו, שהרי (בניגוד לרוב רובם של הסדרים האחרים) לא נשתמר בכתב-היד האוטוריטטיבי אוקספורד-ששון. אמנם השתית קאפח את הסדר שלנו בעיקרו על אותו כתב-יד אוקספורד, אשר השתמש בו דירינבורג, וכן היה לגד עיניו כ"י פריז; אולם נוסף לשני כתבי-יד אלו, אשר התבסס דירינבורג עליהם, ניצל הרב קאפח עוד שלושה כתבי-

יד תימניים והרחיב בזה את ביסוסה הטקסטואלי של ההוצאה. בקיצור, אין לי אלא לחזור על מה שאמרתי בביקורות הקודמות: אין ספק, שהרב קאפח הוא האיש המסוגל ביותר לההדיר ולתרגם לבדו את פירוש המשניות של הגשר הגדול.

עם כל השבח הגדול, המגיע למהדיר על עבודתו, מחובתנו לעמוד גם על מגרעות המהדורה (כפי שהדגשנו גם בביקורות הקודמות). בגלל תחום התעניינותי אני בפרט, וזו של קוראי 'לשונו' בכלל, יהיו דבריי מכוונים בעיקרם לצד הלשוני של ההוצאה. אמנם אין איש כרב קאפח, אשר יבין את דברי רבינו מיד בקריאה הראשונה. אולם כאשר מדובר בניתוח הטקסט, לאחר שנתקלים בקשיים, נדמה לי, כי הרב קאפח נמנע מלהשתמש בספרי עזר, ובכלל זה מילונים, העשויים לעזור בהבהרת הטקסט. והרי דווקא את הסדר שלנו (לפי מהדורתו של דירינבורג) עיבד בזמנו ישראל פרידלנדר מבחינה מילונאית (I. Friedlaender, *Der Sprachgebrauch des Maimonides... Arabisch-Deutsches Lexikon...*, Frankfurt a.M. 1902), וקל היה יחסית להיעזר במילון זה לשם ליבון אוצר המלים. הרי כמה דוגמאות:

עמ' יא, הע' 28 מעיר קאפח על אלהם אלא: "אלהם" לשון של התנאה ומיעוט, וזולתי, אלא אם כן. וד' (=דירינבורג) תרגם 'האלהים', והעיר לשון שבועה, ותמה הלא הדברים פשוטים ואין צריכים חזק בשבועה ולכן נראה שהיא תוספת סופר, וכל תרגומו והערותו שבוש. אולם דברים אלו מבוססים על אי-הבנה. אמנם מעיר דירינבורג (עמ' 3 של הכרך הראשון, הע' ו), ובצדק, שזו לשון שבועה, אך אינו תמה על כך, ואינו מתקן את הטקסט. לפנינו ביטוי ידוע היטב אף בערבית הקלאסית (והוא: אלהם אלא, ולא אלהם לבד – שלא כדברי קאפח), אשר הוראתו המקורית היא 'האלהים וזולתי' (ובתרגום של אלא טעה דירינבורג באמת, כי תרגם אותו כ'הלא', כאילו הייתה האלף פתוחה והלמ"ד רפה) ואשר בא פשוט בהוראת 'זולתי', עם הוראת לוואי, שהיוצא מן הכלל נדיר (עי' למשל Lane בערכו, עמ' 83, טור ג). יוצא אפוא, כי תרגומו של קאפח נכון (הוא מתרגם 'זולתי'), אולם הוא מתעלם ממקורו ההיסטורי של אלהם 'האלהים', שאינו מציין 'זולתי' אלא יחד עם אלא, ומייחס לדירינבורג דברים, שלא אמרם.

יב, שורה 24: אג' חף. קאפח מתרגמו 'מרבה'. ומוטב: מרבה למעלה מכוחותיו, עי' לין ודווי, המצוטטים בידי פרידלנדר.

קא, 1: אלאג'ורה 'הלכנה'; אך כבר העיר פרידלנדר בערכו, כי נראה, שלפנינו צורת ריבוי, ובאמת כך מסתבר לתרגם בגלל הריבוי אלא עואד 'העצים' המקביל. אמנם מבחינת הצורה תמוה הדבר, כי דווקא אג'ור משמש כשם קיבוצי ואילו אג'ורה כשם יחידה.

אשכרברני 'מעצד', קל, 19, גזור מיוונית *σκέπαρνον*, ע' הערת גלדקה אצל פרידלנדר בערכו.

לפי קצו, הע' 4 גורסים כל כ"י אלשד ורק כ"י אוקספורד אלשנד. קאפח קובע בפנים אלשד 'החגור', אולם ברור, כי הוא *lectio faciliior*, ויש לגרוס אלשנד 'אוכף', ע' עליו דווי ופרידלנדר בערכם.

רלה, 12 - 14 והי מטרקה כבירה אלי אלאסתדארה מא הי תכסר בהא אלחג'ארה מתורגם: 'והוא הולם גדול עגולגל ואינו אלא לשבר בו אבנים'. ולא הוא. וכבר התקשה בזה פרידלנדר (על אף תרגומו הנכון של דירינבורג, שהיה לפניו; ע' להלן) ורצה עמ' 88, הע' 1 לתקן את הטקסט; אולם הוא מאושש גם לפי כתבי-היד החדשים של קאפח. דירינבורג תרגם אל-נכון: 'והוא פטיש גדול הנוטה לצורת עגול שמשברים בו האבנים'; כי אלי אלאסתדארה מא הי פירושו 'עגול במקצת', וע' על ביטוי זה דווי ב, עמ' 564 א, וכן הכתבים הקטנים של ה"ל פליישר א 477-479 (מצוטט במהדורתו הראשונה אצל דווי שם).

תפד, הע' 71 העיר קאפח על פשמאט, שהוא 'גיב ערבי של מלה לועזית שאינה ברורה לי', ובדומה העיר תרצ, הע' 5, על משמאט, ושם ציטט את דברי דירינבורג, המעיר על ערך בשמאט אצל דווי (עמ' 90). ולו עיין שם, היה מוצא הן את הוראתה המדויקת של המלה והן את גזירתה. כמובן, מצוטט דווי גם אצל פרידלנדר, ערך פשמאט.

תרנ, הע' 9 מסביר קאפח אלאנכ'ליה כמקום או כלי ששואבין ממנו מים תמיד. אולם מדויק יותר 'תחתית הספינה', ע'ע דווי ופרידלנדר. תשו, הע' 8 מעיר קאפח על כ'שכ'נאן: 'אין מלה זו ערבית, ואיני יודע איזה מין מאפה הוא'. אולם כ'שכ'נאן (ולא כ'שכ'נאןך) הוא צנים, ע'ע דווי, וכן פרידלנדר.

אי-דיקים מצויים גם שלא בתחום המילונות:

נט, הע' 44 נאמר על אשביליה 'מחוז בספרד של היום, בירתה לשעבר של אנדלוסיה', כשמעורבות אשביליה המחוז ואשביליה העיר.

י, 19; יז, - 9 (כלומר, שורה 9 מלמטה) מתורגמת ואי'צ'א (פ)אן 'ועוד ש'; תרגם 'ועוד', והשווה את דקדוק הערבית-היהודית שלי עמ' 203, §321א.

טו, הע' 75 נאמר: 'בכל כ"י 'דנאת' וכפי שתקן רבינו בכל מקום ביתר הסדרים צריך לתקן 'דנת'; אולם רמו, 6, למשל, השאיר את פנאת כמות שהוא!

יב, 21 מתורגם וחיניד 'ואחר כך', במקום 'ואז'.

יג, 18 פלנסמיה מתורגם 'נקרא אותו', ומוטב: 'הבה נקרא אותו', או: 'יש לקרוא אותו'.

נץ אל תורה פירושה בדרך כלל "לשון תורה", אולם יד, 13 נראה לתרגמה "מדאורייתא", שהרי אין מובאים דברי התורה כלשונם.

קמח, 13 מתורגמת אל דורה "הסבוב", ורק בהע' 24 נאמר "תורה", כלומר התור שלה, ומוטב היה לקובעו בפנים; והש' גם פרידלנדר עמ' 44, הע' 1.

גם חילופי הנוסח אינם מדייקים תמיד. כבר ראינו לעיל מקרה, שהועדפה, לדעתנו שלא כדון, ה-*lectio faciliior*. מקרים אחרים:

קנא, 5- אל שיז לא נזכר הנוסח אל שינ אצל דירינבורג, עי' גם פרידלנדר, עמ' 65, הע' 1.

תרצ, 12 אל משמאט, אין נזכר הנוסח אל פשמאט, עי' דירינבורג 228, הע' ג. בכלל מפריע, שכה"י מופרד בפסיק מן הנוסח שאחריו (עי' למשל קצו, הע' 25; קצו, הע' 4; תקצו, הע' 23, וכו').

מעניין מבחינה דקדוקית האקוסטיבוס יג, 8-9, אן טומאת נדה וטומאת יולדת שיא ואחדא "שטומאת נדה וטומאת יולדת דבר אחד", ובדומה שם, 21. בניין רביעי במקום ראשון בפועלי ע"ע מצוי בסביל עבר תרנו, 8 אבל "נבלל"; וזה מאשר מה ששיערתני על מוצא צורה זו בדקדוק הערבית הנוצרית שלי עמ' 159 ואילך.

עי' ההוצאה החדשה מתאשרים לעתים תיקונים, שהוצעו מקודם. קכד, 11- פיהא, ולא פיה, וכבר שיער זאת פרידלנדר, ערך בלאטה. רלו, 3- 1- תתכ'דש, אלכ'דשה, וכבר שיער זאת פרידלנדר 99, הע' 1. תקה, 3 פי חיז תג'י, וכן שיער פרידלנדר, סוף ערך חיז.

במקרים אחרים לא נתאשרו תיקונים כאלה: אל לקרב קלו, 6 הוא, כנראה, הנוסח הנכון, שלא כהשערתי הזהירה של נדלקה, אצל פרידלנדר בערכו. תראס משמש כנראה כיחיד קצט, 12; 15, שלא כהשערת נדלקה אצל פרידלנדר בערכו. רלג, 2- משמש תזן כסביל, עי' דקדוק הערבית-היהודית עמ' 85, §100, שלא כהשערתי הזהירה של פרידלנדר, ערך ת'קאלה.

אין צריך לומר, כי מהדורתו של קאפח מגלה לנו לא אחת נוסח מדויק יותר, כגון תשלב 13 כואמך, כשדירינבורג ובעקבותיו פרידלנדר גורסים: כואמך.

יהושע מ' גרינץ

עוד לענין 'ער' ולוחית'

במאמרו האחרון בעקבות Ugaritica V (לשוננו, תשרי-טבת תשל"ד) דן פרופ' קוטשר (שם, עמ' 12 ואילך) במלה 'ער'. הוא טוען אמנם, שאין אנו יודעים פירושה של מלה זו, אולם בהמשך נוטה הוא לדעת, ש'ער' אינה אלא 'עיר' (וכך גרסת אף מגילת ישעיהו), והיא אולי 'עיר מואב' שהיא רבת מואב. ועוד סבור הוא, שמן המובן 'עיר' נשתלשל המובן של תחום ל'ער'. אבל נראה, שאין זה כן.

על פירושה של 'ער' אנו עשויים לעמוד ממקום, שהוא ברור בהחלט, מדב' ב, כט - כאשר עשו לי בני עשו הישבים בשעיר, והמואבים הישבים בְּעֵר. עֵר הוא אפוא השם הגיאוגרפי הכולל לארץ מואב האתנית, כשם ששְׁעִיר הוא השם הכולל לארץ אדום. הפתוב בדב' ב, ט, האומר - אל תצר את מואב... כי לא אתן לך מארצו ירשה... כי לבני לוט נתתי את עֵר ירשה, מקביל בהחלט בעניינו לפסוק ה שלפניו: - אל תתגרו בם - בבני עשו - כי ירשה לעשו נתתי את הר שְׁעִיר. מעתה מסתבר, שאף עֵר מובנו כעין מובנו של שְׁעִיר, וזה וזה מציינים תכונות גיאומורפולוגיות: 'שעיר' הוא הר מכוסה יער כותש, ואילו 'ער' מובנו הר (סלעיו), רמה, והוא זהה לשם הדומה בצורה ובמובן שבאוגריתית - עֵר (שמשוים אותו ל'צור'), והרי סתם מואב ארץ הרים היא. הפתובים מדברים על מואב כעל 'שדה מואב' (ברא' לו, לה; במד' כא, כ ועיד), כדרך שהם קוראים לרמת שעיר 'שדה אדום' (ברא' לב, ד ועוד).

מעתה, משהוברר מובן 'ער' בס' דברים, אין מלכתחילה להוציא מלה זו מפשיטה גם במקומות אחרים. ואם הפתוב בבמד' כא, כח אומר - כי אש יצאה מחשבון... אכלה ער מואב, הרי מובנו כולל את כל הרמה המואבית. גם בפס' טו מקביל 'ער' לגבול מואב. וכך אומר גם דבר' ב, יח: - אתה עובר היום את גבול מואב, את ער.

אשר ללוחית, לא נתפרש היכן המקום. אך מן ישע' טו, ה נראה, שלוחית הייתה מקום הררי (במעלה הלחית... יעלה בו). ואם המתרגמים מוסיפים את 'ער' עֵי 'לחית', ראוי לומר, שזה היה השם הנבטי לעיר הראשית בארץ 'ער' (מואב) הקדמונית (או ממש ל'ער' הקדומה במובנה הכולל?). זה עשוי להלום יפה את הפתובת הנבטית, המדברת על מפקד וראש מחנה שבלחית, ב'בית שלטון'. לעומת זה נראה, שלוחית שבכתובת מורבעת - אחרת היא, ועל כן הוצרך הפותב לציין מקומה עֵי תוספת: 'במחוז עגלתין'.

ה ע ר ה

“ל ע ר ן” ב ת ר ג ו מ ת ה ל י מ י , י ח

ב־לשוננו כרך ל, תשכ״ו, עמוד 220, כותב י' קוטשר: “והא ראייה: תה' י, יח בל יוסיף לערץ אנוש מן הארץ” מתרגם התרגום: לא יוסיף עוד תוב בני נשא לאתורא (קרי: “לאתברא-ז) מן קדם רשיעי ארעא.”
הילך גרסאות התרגום של “ל ע ר ן” בכתבי־יד ובדפוסים:
ל א י ת ב ר א : כ״י בית הספרים הלאומי פריס 100; כ״י בית הספרים האוניברסיטאי קמברידג' Ee 5.9; דפוס ויניציה, ארבעה ועשרים רע״ז.
ל א ת ב ר א : פוליגלוטה אנטוורפן (תנ״ך רגיא), שכ״ט-של״ב; בזל, שע״ט; פוליגלוטה לונדון, תשט״ז.
ל א י ת ב ר (צ״ל: ל א י ת ב ר ז): כ״י מונטיפיורי 17.
ל א ת ו ר א : מקראות גדולות, ורשא, תרכ״ד.
הערה: “עוד תוב” נמצא בדפוס ויניציה, בזל, לונדון, ורשא. אבל כתבי־היד הנ״ל ודפוס אנטוורפן גורסים רק “תוב”.
על שאר שינויי נוסחאות שבתרגום לפסוק הזה ידובר אי״ה במקום אחר.

1. אני מודה לבית־הספרים הלאומי פריס על ששלחו לי את כה״י הנ״ל לספרייה המרכזית בציריך. על סרטי מיקרו אני אסיר־תודה לבית הספרים האוניברסיטאי בקמברידג' ולוועד של בית הכנסת הספרדי והפורטוגזי בלונדון.

LĚSONĚNU

Quarterly for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects

Editor: Prof. E.Y. Kutscher

Editorial Secretary: M. Medan

Vol. XXXV, No. 1, Tišri 5731, Oct. 1970

ENGLISH SUMMARIES

Y. AHARONI: THE INCENSE ALTAR OF LAKIŠ (pp. 3–6)

A new reading of an Aramaic inscription is offered:

Incense. Ya[o]

š son of Maḥa-

lyah from Lakiš]

According to this reading the owner of the altar was Jewish. Despite the fact that no connection exists between the altar and the "Solar shrine", its name points to a tradition of Jewish worship at Lakiš.

J. BLAU — S.E. LOEWENSTAMM: UGARITIC *šly* "TO CURSE" (pp. 7–10)

In the quadrilingual dictionary Ugaritica V 235,16 Akkadian *arāru* "curse" is translated as *šilya[tu]*. Accordingly, 1 Aqht I 39 *yšly* should be interpreted as "he curses", and presumably also *yr* (root *yry*, originally "to cast". For the shift "to cast" > "to curse" cf. Th. Nöldeke, *Neue Beiträge...*, 473). Accordingly (cf. especially Ginsberg, *ANET*, and Gordon, *pace* U. Cassuto, G.R. Driver, J. Aistleitner), the whole passage in Aqht, in spite of many difficulties, has to be interpreted as a curse, as also line 44 *bl. ṭl. bl. rbb* "let there be no dew and no rain", which thus corresponds to Sam. II 1:21.

A. F. RAINEY: LINGUISTIC METHOD — MAY THEY PRESERVE IT (pp. 11–15)

This note is a reply to S.E. Loewenstamm (*BASOR*, No. 194, pp. 52–54) and B. Hartmann (*VT Suppl.* 16, pp. 102–105) concerning the Ugaritic form *tgrk* in greeting formulas. H.L. Ginsberg had once expressed the view held by Loewenstamm and Hartmann that the root of that form was **wr/yr*, but later he rejected that view. His rejection is approved and justified by Rainey on the grounds that the existence of the root *ngr* = Arabic *nẓr*, Heb. *nṣr* and Aram. *nṭr*, is certain (passages cited: *UT* 51: VIII, 14–18, plural imper.; *UT* 2062:2, sing. imper., and, several cases of active participle). On the other hand, the root *gwr/gyr* appears in Ugaritic (*pōlel* stem) as *rr*, thus exhibiting a well-known reflex of Arabic *ḡ* as *r* in certain roots (Ug. *rb* vs. Arabic *ḡrb* is cited). The fact that the Akkadian prototype of the greeting formulas has *lišsurūka* (from *nṣr*) is stressed as well as the new parallel to Akkadian *našāru*, viz. *ni-iḥ-rū* = **niḡru*. The biblical passages cited by Loewenstamm and Hartmann (Job 8,6 and Dt. 32,10–11) are shown to prove that Hebrew *nṣr* can

be paralleled by *ʿwr/ʿyr*, but that the origin of this usage is more likely to be in the East and/or South (due to the OSA parallels) than in “Canaanite” influence. Another greeting formula in which *lū šulmu* developed in Middle Babylonian from Old Babylonian *lū* + stative is shown (*contra* Loewenstamm) to be independent of and unrelated to the Hebrew *sālôm ʿālēkā*. The main point stressed is that the internal evidence of the Ugaritic language is primary and cannot be bent to suit some seeming biblical parallel. Finally, another greeting from Taʿanak No. 1, el-ʿAmārna and the ʿArad letters is also noted.

J. MILGROM: כפר על / בעד (pp. 16–17)

The prepositions על / בעד used with כפר mean “for, on behalf of” whenever the object is a person. Thus, וכפר עלי הכהן (e.g. Lev. 4,26) is translated as: “the priest shall *kippēr* on his behalf”.

These two prepositions, however, are not entirely synonymous. The difference is that על can only refer to persons other than the subject, but when the subject wishes to refer to himself he must use בעד (e.g. Lev. 9,7; 16,6, 11, 24; Ezek. 45,22). This distinction is confirmed by Job 42,8: “offer a whole-offering for *yourselves* (בעדכם) and Job, my servant, will intercede *on your* behalf (עליכם).”

G. SARFATTI: MATRES LECTONIS IN PALESTINIAN MIŠNAIC HEBREW (pp. 18–19)

Linguistically reliable manuscripts of Palestinian Mišnaic texts make use of ה־ for final -ā and of י־ or יי־ for final diphthong -ay — instead of א־ and א־א־ respectively, as do other manuscripts and printed books. It is suggested that the reason for this is that the Palestinian Hebrew spelling tradition did not accept א as mater lectionis for ā.

M. BEN-ASHER: THE CONJUGATION OF THE ARAMAIC VERB IN “HĀLAḲOT PEŠUQOT” (concl.) (pp. 20–35)

Continuing the article published in *Lěšonenu* 34, pp. 278–286 we record here the other conjugations of the strong verb, and of the weak verbs לִי (לִיָּה), עֵרִי, עֵרִי, עֵרִי, עֵרִי, עֵרִי, עֵרִי. The doubly weak verbs אִתָּא and הוּא and the quadrilaterals conclude the list.

E.Y. KUTSCHER: NEUTRALIZATION OF GENDER AND NUMBER OF THE THIRD PERSON PERFECT OF BABYLONIAN ARAMAIC? (pp. 36–38)

Dr. M. Ben-Asher (*Leš* 34, 279–281) suggests “that the lack of opposition between the third pers. sg. masc. and fem. perfect and between third pers. sg. and pl. is the result of a morphological development (i.e. neutralization of gender and number) ...and not... a phonetic one” (against Kutscher, i.e. qəṭālat > qəṭāla > qəṭāl). His main point is that in the verb הוּא this is undoubtedly the case. His basic contention is refuted 1) because this “neutralization” does not occur in other לִי verbs, 2) in הוּא mainly when employed as an auxiliary verb (indicating past tense), and 3) because הוּא behaves the same way in Mandaean, which in other verbs clearly distinguishes between the various genders and numbers.

Chapter four discusses the period of the "Me'assefim" ("Gleaners" — 1784-1829), the epoch-making Hebrew magazine that left an indelible mark on its own generation and on those to come. It recalls the main aims of the founders of the periodical and those of their more prominent contributors and it represents their achievements and the difficulties encountered in attaining them. In this chapter are discussed some pivotal lingual problems of Hebrew, for example, its adequacy in serving as a proper means of expression in the cultural and scientific fields of endeavor, or the possibility of bringing it up to the level of with the European languages. Here are analysed H. Köslin's (קעסלין) suggestions of ways and means of reviving and perfecting the Hebrew tongue, as well as those of Isaac Satanov and Shlomo Levisohn. Wessely's contributions, especially his extensive preface to his translation of "A Short History of the Jews in Kouchine" (= Cochinchine, South Viet-Nam — reported to have been originally written in Hebrew) into Hebrew (from the German), are here considered in the light of the aspirations of the age for revival of the Hebrew language.

Chapter five discusses the problems of Hebrew education in the diaspora as set forth by the young educators (E. Morpurgo, Simeon Berez [ברעז], Yoel Rochnov, Aaron Halle and others), all disciples of Wessely. Their dissatisfaction with the old, and rather bad, methods of education led them to write their own new text-books and Hebrew readers to suit the mentality of the young child. Some of their new readers, especially in biblical history, ethics and folklore, may well be considered as forerunners of our own classical "Sippuré Ha-Miqra" and "Séfer Ha-Aggadah". The criticism of the old method of education engendered heated debates as to the correct Hebrew pronunciation, with the result that the superiority of the Sephardic pronunciation was recognized, though the Ashkhenazic remained actually in use.

(to be continued)

E. RUBINSTEIN: SENTENCE MODIFIERS AND VERB MODIFIERS AND THEIR POSITION
IN THE SENTENCE (pp. 60-74)

Adverbial modifiers have been treated only marginally by Hebrew grammar. The standard text-books merely state, that adverbs are added to the verb and form unnecessary expansions of the verb phrase, It is important to investigate if we can freely add an unlimited number of adverbs to the verb phrase if there are modifiers which exclude each other, and what is the word order in a combination with modifiers. An attempt to answer these questions is made by differentiating between modifiers which are added to the sentence (or are the direct elements of S) and those which are added to the verb (elements of the verb phrase).

We shall investigate the sentence types which permit adverbial constructions, and we exclude those modifiers which modify the predicate of a nominal sentence (one with no verb or with the verb *היה*). Differentiating between two types of

modifiers explains the differing behaviour of adverbs in so far as word order is concerned. The modifier which modifies the whole sentence comes at the beginning, at the end, and even in the middle of the sentence between the subject and predicate, whereas the modifier which is part of the verb phrase is found, in a normal-non-emphatic sentence, after the verb. A deviation is mainly the result of emphasis.

J. BLAU: J. QAFIḤ, THE MIŠNA COMMENTARY OF MAIMONIDES TO ṬOHÖROT, JERUSALEM, MOSAD HARAV KOOK, JERUSALEM 1968, pp. 7, 739. (pp. 75–78)

With this volume, the editor has completed his edition of this important work of Jewish scholarship. As pointed out in the reviews of the previous volumes (*Lěš.* xxx, pp. 54–60; xxxi, pp. 235–39; xxxii pp. 399–401), Qafiḥ is the man most competent to carry out this vast undertaking; on the other hand, he does not sufficiently utilize works of reference, especially dictionaries (as that of I. Friedlaender), which at times results in inaccuracies. Neither is he always accurate in other cases, as when dealing with *variae lectiones*.

The traditional Hebrew translations of Maimonides' Mišna commentary are notoriously bad, especially that of *Ṭohörot*. This was the reason that J. Derenbourg edited and translated *Ṭohörot* anew (Berlin 1887–9). His edition is out of print, and is insufficient in several respects, so it was proper that *Ṭohörot* be reedited and translated. Since, in contradistinction to the previous parts, *Ṭohörot* is not extant in the authoritative Oxford-Sassoon manuscript, the edition had to be based on later manuscripts. Qafiḥ based his work on more manuscripts than Derenbourg (five as against two), giving his edition a better textual foundation.

SHORT NOTES BY Y.M. GRINTZ AND S. SPEIER (pp. 79–80)

לשוננו
כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

דרך שלושים וחמישה, חוברת ב — טבת תשל"א

התוכן:

85	מרדכי ברויאר	נוסח הטעמים ב"פתר" לאור ספרו של ישראל ייבין
99	אלישע קימרון	מגילת תהלים מקומראן סקירה לשונית
117	שמא יהודה פרידמן	כל הקצר קודם
130	רחל לבנדאו	לדרכי היוצרותם של צירופים כבולים בעברית של ימינו
140	יוסף יצחקי	דעותיהם של סופרי ההשכלה על הלשון העברית ודרכיהם בהרחבתה וחידושה (סיום)

אסופת כתובות

155	יוסף נוה	כתובות ארמיות על אבני גבול בארמניה
-----	----------	------------------------------------

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו :

הרב מרדכי ברויאר, רח' הרב עוזיאל 56, ירושלים
אלישע קימרון, רח' נרקיס 7א, ירושלים
ד"ר שמא יהודה פרידמן, רח' הפלמ"ח 12, ירושלים
רחל לנדאו, רח' אוסישקין 4, פתח תקוה
יוסף יצחקי, אפיקים, דואר אפיקים
יוסף נוה, רח' חובבי ציון 6, ירושלים

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים
מִצְבּוֹ בְּנֵי מֹשֶׁה ז"ל

האקדמיה ללשון העברית

מבכה את פטירתו של חברה הדגול

החוקר והמורה הותיק

ד"ר **משה זיידל** ז"ל

— כ"ה בכסליו תשל"א —

נוסח הטעמים ב"כתר" לאור ספרו של ישראל ייבין

בספרו על כתר ארם צובה מתאר ישראל ייבין כאיש המסורה, ולא פאיש הדקדוק, את ניקודו וטעמיו של כתר ארם צובה; וכממשך דרכם של בעלי המסורה הרי הוא מתאר כתבי־יד אחרים, הקרובים לפתר בניקוד ובטעמים. ייאמר מיד: לא כל האוצר הגנוז בפתר מתואר בספרו של ייבין. שם הספר מעיד עליו, שהוא מתאר רק תופעות, הקשורות בניקוד ובטעמים. אך חשיבותו של הפתר היא גם – ואולי בעיקר – בנוסחות הפתיב שלו. יכול אדם לעמוד על כך, אם ישוה נוסחות פתיב של כתבי־יד ודפוסים עם מסורות הפזרות בכל המקרא. לא בנקל ימצא ספר, שאין עליו פירכא ממסורות בדוקות ומאוששות. משום כך הנוסח, שיראה לו נכון על פי המסורה, יהיה תערובת פלאיים של ספרים רבים, ולא יתאים אף למעולה שבין כתבי־היד הידועים. אך הוא יתאים בשלמותו לנוסח הפתר.

כאמור, אין ייבין דן בצד זה של נוסח הפתר, אלא בניקודו ובטעמיו בלבד. אלא שגם כאן אין דיונו מקיף את כל הנושא. כי ייבין הולך בעקבות חיבורי המסורה. כמוהם הרי הוא דן בפללים המוסיקליים של הטעמים: בדיני משרתים, תמורות מפסיקים והלכות געיות לסוגיהן. אך כמוהם אין הוא מגלה דבר על המשמעות התחבירית של הטעמים; אף לא רמז על כוח הפיסוק של המפסיקים ועל דרך חלוקתם את הפסוק. ולא עוד, אלא שאין ייבין מתייחס אף לחוקי ה־טראנספורמציה של הטעמים: החלפת מפסיקים במשרתים והחלפת מפסיקים זה בזה. פללים אלה הם חסרי כל משמעות תחבירית, ויסודם, כנראה, מוסיקלי בלבד; אף על פי כן גם הם מחוץ לתחום דיונו של ייבין.

מכל הבחינות האלה הרי כאן המשך מובהק לשיטת בעלי המסורה. שכן גם חיבורי המסורה – מדקדוקי הטעמים ועד "משפטי הטעמים" – התעלמו לחלוטין מן המשמעות התחבירית של טעמי המקרא. תורה זו, שהיא בשבילנו כל עיקר חכמת הטעמים, כאילו נשתכחה מראשית נתינתה, ועלינו להחזיק טובה לחכמי הנוצרים, שחזרו וגילוה בימי הביניים.

הזדהות זו עם שיטת חכמי המסורה היא תופעה הראויה לתשומת לב. שכן מיום שנתגלתה תורת התחביר של הטעמים, ריתקה את התעניינותם של חוקרי הטעמים. הללו עשו את התחביר עיקר, ואת הפללים המוסיקליים טפלים. כך, לדוגמה, ויקס (Wicks), שהוא אולי גדול חוקרי הטעמים בעת החדשה. הוא

1. כתר ארם צובה ניקודו וטעמיו מאת ישראל ייבין, הוצאת מעט, ירושלים.

חקר את כללי התחביר של הטעמים והתייחס להם בהערכה ובכבוד. שונה היה יחסו לכללים המוסיקליים של המשרתים. במקום אחד הרי הוא מעיד על עצמו, שהוא "מאבד את סבלנותו" בבואו לטפל ב"זוטות"² מעין אלו. והנה זוטות אלה הן שריתקו את התעניינותו של ייבין, עד שהקדיש להן ספר של כארבע מאות עמוד.

חד-צדדיות זו של ייבין היא שאפשרה לו להגיע לשלמות באותה פינה נשפחת של תורת הטעמים. היא – ועוד כמה סגולות אחרות, שחוקר גדול יכול להשתבח בהן; כגון: עינו החדה, המגלה את מה שנעלם מעיני אחרים, וכישרונו להשתחרר מן המוסכמות – ודוקא בכך להחזיר עטרה ליושנה. אך סגולות אלה מצויות בודאי גם בחוקרים אחרים. ואילו בהזדהותו עם עבודת חכמי המסורה הרי הוא, כמדומה, יחיד ומיוחד.

כי המאפיין את עבודת בעלי המסורה היא החרדה לנוסח הכתוב והמסור. הם חכמי "מסורה" – ו"סופרים" את אותיותיה של תורה. אך דבר אין להם עם הסברת התופעות שלפניהם. קל וחומר שלא ידעו למתוח ביקורת – שאינה אלא הסבר על דרך השלילה. משום כך אתה מוצא, שכללי המסורה בחלקם נטולים הם כל ערך דקדוקי. כי לא באו להסביר את המצוי במקרא, אלא לתאר אותו בלבד. ובעצם תיאור הנוסח המסור הם שמרוהו מפני מסבירים – מבקרים ומתקנים.

אולי זוהי הסיבה, שחכמי המסורה התעלמו מכללי התחביר של המפסיקים. שהרי כללים אלה תלויים בפרשנות ובדרכי הקריאה הריטורית. שימוש בהטעמת פסוק מסור לא פעם לשיקול דעתו של בעל הטעמים; ושוב לא היו יפים לשמור על פיהם את נוסח המקרא.

משום כך הוציאו חכמי המסורה את המפסיקים מתחום עיונם. כי המפסיקים היו להם הנתון הקבוע, שאינו מוטל בספק; ואילו המשרתים והגעיות היו ערכים משתנים, הטעונים שמירה מדוקדקת. בהם קבעו כללים ומגו חריגים. בקביעת הכללים ובמניין החריגים שמרו על נוסח המשרתים, הצמודים למפסיקים; ואילו המפסיקים עצמם היו קבועים ועומדים, ואינם טעונים שמירה.

אנשי הדקדוק לא יכלו לקבל על עצמם עול זה. הם ביקשו להבין ולהסביר: תחילה את תורת התחביר של המפסיקים, שהיא נוחה להבנה ומתיישבת על הלב; אחר כך גם את הכללים המוסיקליים, שאינם לנו אלא כעין גורת הכתוב. ותכף להבנה – הביקורת והתיקונים. עשרות תיקונים הציע ויקס בנוסח המקובל של הטעמים. לכולם הוא מביא סימוכין מכתבי-יד. אך עדות כתבי-היד

2. "טעמי אמת" של ויקס, ע' 79.

אינה בעיניו אלא כעין עדות מסייעת. הבנתו את כללי הטעמים היא המכרעת. על יסודה הוא מציע את התיקונים וממליץ על קבלתם.

למותר לציין, שדרך זו היא מסוכנת מפל בחינה. כי הנוסח הוא יסוד לכללי הדקדוק, ולא כללי הדקדוק הם יסוד לנוסח. עד כמה השתבשו אנשי הדקדוק בשיטתם – תבוא עבודתו של ייבין ותוכיח.

ייבין – בניגוד לאנשי הדקדוק – עובד, כביכול, "שלא על מנת לקבל פרס". אין הוא חוקר כדי למצוא הסבר, ואין הוא מונה פרטים כדי לצרפם לכלל. דיו שגילה את הנוסח המסור. משום כך אין הוא נלאה מלאסוף פרטים, המלאים לעתים את הקורא. לפעמים יש שכר בעמלו, והרי הוא מגלה כללים, הסותרים את כל המקובל על אנשי הדקדוק. אך לפעמים הוא מגלה רק "נטייה", שאין בה כדי כלל סדיר. ויש שהוא אוסף פרטים פרטים, הנראים שרירותיים או מקריים בלבד. רק אהבת תורה – שאינה מבקשת את גמול החידוש המדעי – תמצא סיפוק באוספים כגון אלה!

ומכאן גם יחסו לביקורת. בעקיבות של שיטה הוא נמנע מפל תיקונים – אפילו במקום שהתיקונים כמעט מתבקשים מאליהם. יבואו אחרים ויסבירו או ינסו "לתקן" – בזכותו יגיעו לכך; שהרי הוא שהניח את היסוד, שפל עבודתם תהא מושתתת עליו.

ענותנות הקובעת את היחס אל בעלי המסורה עומדת לחוקר גם בשעת פולמוס. היחס אל פֶּר הוא אולי מן ההפתעות הגדולות של הספר. כי מיום שגילה קאהלה את טיב מחקרו של פֶּר, הרי הביקורת על פֶּר היא כמעט סימן היכר של כל חוקר ראוי לשמו. ייבין אינו מצטרף לאותה מקהלה. היפוכו של דבר: כללים רבים, שתוארו כשיבושים גמורים, נתאשרו – לפחות עקרונית – בנוסח הכתר. כללים אחרים הם אולי זיופים – ייבין לא יוקיע אותם. דיו שהוא מציין, שכלל זה של פֶּר לא נתאשר בנוסח הכתר.

הפתעה אחרת נוגעת לנוסח המקובל של טעמי המקרא. רגילים לחשוב – אף זאת בעקבות קאהלה – שנוסח טעמי המקרא נשתנה שינוי ניכר מאז תקופת בן-אשר. בא ייבין ומעמיד דברים על דיוקם. הדברים נכונים רק ביחס לכללי הגעיות ולכללי טעמי אמֶת; ואילו כללי טעמי כ"א ספרים משתקפים יפה אף בנוסח המקובל של המקרא.

עם זאת נראה, שגם ניסוח זה עדיין אינו מדויק כל צורפו. לאמתו של דבר, רק כללי הגעיות נשתנו שינוי ניכר במשך מאות השנים של ימי הביניים; ועוד נדון על כך בהמשך הדברים. כנגד זה טעמי אמֶת נשתנו והתפתחו רק בנוסח של פֶּר ושל ויקס. אך ספק, אם נוסח זה ראוי להיקרא "נוסח מקובל". נוסח ויקס אינו קיים כלל. זהו לקט שעטנו מתוך כתב-יד שונים. וקנה המידה של המבחר היה מידת התאמתו לכלליו של ויקס; אך מעולם

לא יצא בשום מהדורת מקרא. ואף נוסח אמת של בָּר יצא רק במהדורת בָּר ודליטש. מהדורה זו – עם האפאראט הלאטיני שבסופה – שימשה והטעתה אנשי מדע; אך דבר אין לה עם הנוסח המקובל בישראל.

מלבד מהדורה זו רק ספר תהלים בלבד יצא בנוסח היידנהיים-בָּר. אך תפוצתו הייתה מוגבלת בעיקר ליהדות גרמניה. אולי משם הוא חדר למהדורה הראשונה של לטריס, שהודפסה בשני טורים; והוא נתקבל גם במהדורה הרגילה של לטריס – עד סוף פרק נ"ה של תהלים³. אך בשאר פרקי תהלים של אותה מהדורה – ובמשלי ואיוב של כל המהדורות – אין שם זכר לשיטת ההטעמה של בָּר.

לפיכך הרוצה להכיר את טעמי אמת של הנוסח המקובל חייב לעיין בנוסחו של יעקב בן-חיים, שהודפס במקראות גדולות דפוס ויניציאה רפ"ה-רפ"ו. נוסח זה נבדק בידי בעל מנחת שי; ורבות מהערות מנחת שי מובנות רק על רקע מהדורה זו. נוסח זה הועתק – בתוספת שיבושים רבים – במקראות גדולות דפוס וארשה. ואלה צולמו אחר כך בהוצאות מאוחרות. נוסח יעקב בן-חיים היה גם היסוד של מהדורת לטריס; אלא שלטריס הוסיף בו תיקונים משלו, שלא תמיד עלו יפה. מהדורות אלה היו נפוצות במידה רבה. אך הן לא נתקבלו בזכות עצמן, אלא בזכות המקור שממנו הועתקו. לפיכך רק נוסח דפוס ויניציאה – בתוספת הגהות מנחת שי – זכאי לייצג כעין נוסח מקובל בישראל. עתה טעמי אמת של הנוסח הזה שונים משל הכתר רק במידת דיוקם; אך אין לדבר כלל – כלשונו של ייבין – על שינויי הטעמה מתוך מגמה לפישוט ולאחידות (ע' 282). ההפך הוא נכון: כללים פשוטים, שהיו מקובלים בתקופת בן-אשר, ניטשטשו במידה מסוימת מחמת אותם אי-דיוקים.

אולי יש עניין בפירוט מה. טעמי אמת של דפוס ויניציאה שונים משל הכתר בתחומים שונים. כך אתה מוצא שם –

- (א) חלוקה תחבירית שונה מן החלוקה של כתבי-היד (כ-20 דוגמות),
- (ב) סטיות מכללי הטרנספורמציה (כ-15 דוגמות),
- (ג) השמטה או הוספה של פסק או קו לגרמיה (כ-30 דוגמות).

3. אין כונתי למהדורת תנ"ך שהוציא לטריס בחייו (וינה תרי"ב), אלא למהדורות הרווחות, שהוציאה חברת מפיץ כתבי הקדש בכריטיא וכו', ושיוחסו ללטריס. זה אחד מסודות מהדורת לטריס: רק נ"ה פרקים ראשונים של תהלים הוגהו על פי שיטת רוריה. סימן לדבר: ציגורית לפני מרכא, רביע מוגרש בפסוק שאין בו אתנה. הסיבה הא, כנראה, טכנית בלבד. פרקים א עד נה של תהלים הם בעמודים 991–1024. אם גיליון דפוס כולל 32 עמוד, הרי הגיליון השלושים ושניים של תנ"ך לטריס הוא מעמוד 993 ועד עמוד 1024. נראה אפוא, שמהתחלת תהלים ועד סוף גיליון זה היה בידי מגיה מבית מדרשו של רוריה.

(ד) רביע מוגרש (ולפעמים אתנח) במקום רביע מוגרש בלי גרש' (כ"ד דוגמות),

(ה) סטיות מפללי ההקפה: בעיקר לפני דחי או רביע מוגרש – אך גם לפני טעמים אחרים (60–70 דוגמות),

(ו) הוספה או השמטה של צינורית (כ"ד דוגמות),

(ז) החלפת מרכא ומונח (כ"ד דוגמות).

מלבד אלה יש עוד מספר מועט של שינויים, שאינם מצטרפים לסוגים בעלי היקף ניכר. יש גם טעויות סופר, שאין להן, כנראה, שום משמעות.

שינויים אלה מגלים את טיבו של הנוסח הזה: אין הוא מן המעולים או מן המדויקים, והרי הוא טעון הגהה אנב השואה עם כתב-יד. אלא שלא לכך נתפן ייבין, שעה שהוא מדבר על מגמה ל"פישוט ולאחידות". ולא לכך, כנראה, נתפנו כל המערערים על מהימנות הנוסח המקובל בישראל. שכן רוב הפללים, הנוגעים לשינויים אלה, ידועים זה מכבר. וזאת – למרות חוסר הדיק שבנוסח הזה; ואף ייבין כמעט שלא חידש בהם דבר⁴. משום כך ודאי לא היה צורך בנוסח הכתר כדי לתקן את השגיאות או השינויים הללו. די היה בכתב-היד, שהיו מצויים בידי בן וויקס, כדי להחזיר את הנוסח לדיקו. תדע, שבכל התחום הזה צודקים פלליהם של שד"ל או של בן או של ויקס.

נעבור עתה לפללים, שנתבארו או נתגלו בספרו של ייבין. פללים אלה ניטשטשו באמת ב"נוסח" בן וויקס; אך דוקא בנוסח המקובל הם נשתמרו שמירה מעולה.

נתעלם בדין זה מהחלפות של מרכא, טרחא וגעיה⁵; שהרי דמיון צורותיהם הטעה את המעתיקים – ללא כל פונה או מגמה מצדם. כך תתגלה לנו נאמנות מלאה כמעט לנוסח העתיק של טעמי אמת – בכל התחום שנידון בספרו של ייבין. יבואו המעטים היוצאים מן הפלל – ויאשרו את הפלל.

במקומות הבאים מתגש נוסח יעקב בן-חיים עם הפללים והחריגים, שנזכרו בספרו של ייבין. רק בחלק מהם ניכרת – אולי – מגמה ל"פישוט ולאחידות":

4. יוצאים מפלל זה רק פללי ההקפה, שנידונו מעט בספרו של ייבין.

4א. שד"ל חולק על בן, שביטל את ההבדל שבין רביע מוגרש לבין רביע מוגרש בלי גרש' (איגרת שד"ל בספר "תורת אמת", ע' 58). שיטתו של ויקס כשיטתו של בר. אך דעתו של שד"ל נתאשרה עתה בנוסח הכתר, וכן בנוסח כתב-היד הקרובים לו.

5. משהוחלף הטעם בנעיה, נתבטלה לפעמים גם הנעיה; שהרי אין דרכה של מהדורה זו להקפיד בנעיות. עם זאת יציין: רבות מן המרכות, שנתגלו עתה על ידי ייבין, נשתמרו יפה במהדורה זו.

נוסח הכתר	נוסח יעקב בן-חיים
כִּי אִם בַּתּוֹרַת ה' חֲפָצוֹ	כִּי ⁶
יִתְעַב' ה'	יִתְעַב' ה' ⁷
חֲנֻנִי ה'	חֲנֻנִי ה' ⁸
אָדָם וּבִהֶמָּה תוֹשִׁיעַ ה'	אָדָם וּבִהֶמָּה תוֹשִׁיעַ ה'
אֹדָה שִׁמְךָ ה' כִּי־טוֹב	אֹדָה שִׁמְךָ
אֲנִי יִשְׁוּבוּ אוֹיְבֵי אַחֲרֹר	אֲנִי ⁶
יִחַפְּשׁוּ עֹלֹת	יִחַפְּשׁוּ
בְּרוּךְ ה'	בְּרוּךְ
אוֹתֵינוּ לֹא רָאִינוּ	לֹא־
וּדְרֹר'	וּדְרֹר'
הָאֵל' ה'	הָאֵל'
בְּרוּךְ ה'	בְּרוּךְ
לֹא לָנוּ ה'	לָנוּ
אֲשֶׁתְךָ'	אֲשֶׁתְךָ'
מִצִּיּוֹן שְׁכַן יְרוּשָׁלַם	שְׁכַן
וּתְאִמְרָ לִי	וּתְאִמְרָ
כָּל אַחֲרֵי־רִשִׁי	כָּל־אַחֲרֵי־רִשִׁי

רשימה זו אינה כוללת, כמובן, את המקומות, שנוסח יעקב בן-חיים נתמך בהם על ידי חלק מכתבי-היד העתיקים – אפילו אינו כנוסח הכתרי. במקומות אלה אין לדבר על התפתחות, אלא על מחלוקת בין המקורות. עתה הבודק רשימה זו לא יוכל לקבל את הקטרג, המשתמע מדבריו של ייבין. כי עלינו להעמיד את המקראות המעטים האלה מול כל שאר המקראות, שנידונו בספרו של ייבין: כל הכללים שנוכרו בספרו וכל התופעות הנדירות שנתגלו על ידו – כולם גשמתרו כאן שמירה מעולה. וכך מול המספר הזעום של שינויים המצביעים על מגמה יש שפע של עדויות המצביעות בכיוון הפוך.

6. החלפת משרת ולגרמיה שכיחה במהדורה זו; אך כאן יש בכך כדי לבטל תופעה חריגה או נדירה: שלושה משרתים לפני רביע קטן או דחי.
7. הטעמה מעין זו מצויה בחלק מכתבי היד במקומות אחרים.
8. אין זה המקום היחיד, שיש בו לגרמיה במקום רביע; אך כאן יש בכך כדי לבטל תופעה חריגה: עליו משרת לרביע גדול – שלא אחר פור או לגרמיה.
9. כמו כן אין רשימה זו כוללת שינויים, הנוגעים לעניינים הבאים: כללי מונח ודחי בתיבה אחת; סימן העולה שלפני הוֹרֵד; אולא לגרמיה במקום קדמא שלפני פור. בשלושת התחומים האלה גם שאר כתבי היד חלוקים במקומות רבים.

כל זאת, כמובן, מתוך הסתייגות אחת: איש לא יטען, שהניסוח המקובל מתאים לשיטת בן-אשר דוקא. מבחינה זו הרי הוא משקף יפה את דרך ההתפתחות המקובלת בישראל. אף הוא יונק ממקורות שונים ויוצר מהם סינתזה, בלי לדקדק במרכיביה. משום כך אתה מוצא כאן שיטות הטעמה של בן-גפתלי בצד שיטות הטעמה של בן-אשר; וכן אתה מוצא שיטות אחרות, המצויות בכתב-היד שמאותה תקופה. לפיכך איש המדע, המחפש את השיטה המיוחסת ודאי לא ימצא כאן את מבוקשו. אך מאידך, מי שמחפש את ההתפתחות, הנובעת מתוך מגמות, כמעט שלא ימצא כאן ולא כלום. היפוכו של דבר: הוא יגלה כאן שיטות ושרידי שיטות, שכבר חדלו להיות מובנות אף באותה תקופה. שרידי השיטות הללו כבר נותקו ממקור צמיחתם; בבדידותם הרי הם שרידים "ארכאיים", "מאובנים". אף על פי כן הם נתקבלו כמות שהם; והרי הם מעידים על הנאמנות, שבה היו שומרים על ניסוח המקרא.

דוגמה לכך תשמש המתניה שלפני מרכא המשרת לרביע מוגרש ולסילוק. מתניה זו הייתה נהוגה בחלק מכתב-היד העתיקים. אך אין היא מצויה בכתר ובכתב-יד לניגורד. בדרך כלל אין היא מצויה גם בדפוס ויניציאה.

אף על פי כן נשתמרו לה שרידים אחדים, החסרים כל מובן במהדורה זו: *כִּי־מְרוּ בָךְ* (תה' ה, יא), *כִּי־מִי שָׁמַע* (שם נט, ח), *כְּסִירָא*¹⁰ *כִּיבִין* (שם פג, י) *לֹא־בִיר יַעֲקֹב* (שם קלב, ה), *כְּמִירִי יוֹם* (איוב ג, ה).

דוגמה אחרת היא שיטת הסימון של סילוק. אחד מכתב-היד, המתוארים על ידי ייבין – (ל 13) – מסיים את רוב פסוקי אמית בסוף השורה. אולי משום כך אין הוא מסמן סילוק של אמית אלא בתיבות שטעמן מלעיל; שהרי סופו של כל פסוק נראה יפה מתוך מקומו בשורה; ושוב אין צורך בסימן הטעם אלא כדי לציין את ההברה המוטעמת. והנה שיטה נדירה זו – המובנת רק על פי מנהגו של אותו כתב-יד – הועתקה בשלמותה בדפוס ויניציאה. וזאת – אף על פי שאין מהדורה זו מקפידה כלל על סידור הפסוקים לפי שורות!

יש שהניסוח המסור כבר חדל להיות מובן – מחמת שינויים שחלו בו שלא באשמת המעתיקים. גם במקרה זה יש שמירה קפדנית על הניסוח כמות שהוא; נמנעים מכל תיקונים, אפילו במקום שהללו כמעט נדרשים. עדות לכך תשמש הדוגמה הבאה:

בשלושה מקומות יש מהפך וקדמא ופסק¹¹ – או מהפך ומרכא ופסק – בתיבה בת שתי הברות: תה' ט, יז; משלי ט, ז; כד, כד. והרי טעמיהן על פי שיטות שונות של מנקדים:

10. המתניה כאן לפני צינורית; אך הצינורית עצמה אינה מובנת, והיה ראוי לבוא מרכא במקומה.

11. או אזלא לגרמיה.

הפּתּר	בִּינ או ל 13	יעקב בן־חיים	בֶּר
נֹדַע' ה'	נֹדַע'	נֹדַע'	נֹדַע'
יִסְר' לֶץ	יִסְר'	יִסְר'	יִסְר
אַמְר' לרשע	?	אַמְר'	אַמְר'

נראה, שיעקב בן־חיים ביקש להטעים את "נודע" ו"יסר" על פי הטעמת בִּינ או ל 13; אלא שהוא הבין את המירכות כגעיות; וכדרכו ביחס לגעיות השמיט אותן. אף על פי כן לא הרשה לעצמו להעביר את המהפך ממקומו, וכך – באין טעם שני באותן תיבות – הפכו שתיהן מלעיל. באותה זהירות נהג גם בתיבת "אמר". שם ביקש להטעים על פי הטעמה הדומה לשל הפתּר. אך הטעמה זו הייתה עתה יחידאית – שהרי כבר אבדו שתי חברותיה. אף על פי כן קיים אותה כמות שהיא.

שונה הייתה דרכו של בֶּר, המדקדק. בתיבה "נודע" העביר את המהפך להברה השנייה; בתיבת "אמר" גם מחק את הקדמא, וגם העביר את המהפך. רק בתיבת "יסר" הטעים כעין ההטעמה המקורית. שהרי תיבה זו סמוכה לתיבה זעירה; משום כך בדין שיהיה טעמה נסוג, וגם תהיה בה געיא לתיקון הקריאה. אלא שגם כאן על כורחו תיקן – ומחק את הפסק: יִסְר לֶץ; שהרי לא מצאנו נסוג אחור לפני פסק!

מבחינה זו כדאי להשוות מחלוקת אחרת, הנוגעת לכִּי־א ספרים: מקובל, שאין סילוק בלי טפחא, אלא אם כן אתנחתא סמוכה לו מלפניו. משום כך אם יש תיבה אחת בין אתנחתא לסילוק, תוטעם זו בטפחא, ולא במרכא. כלל זה כבר הביא בן־זאב, ודומה, שאין עליו עוררים. אך מסתבר, שיש לו חריג: עמי מה־עשיתי לך ומה הלא־תיך ענה בִּי (מיכה ו, ג).

זו הטעמת הפתּר, והיא מצויה כך גם בכִּי לניגוד, אם כי יש שם מחיקה. וזו גם הטעמת כִּי קהיר. הטעמה חריגה זו סותרת את כל הידוע לנו מדקדוק טעמי המקרא. אולי משום כך כבר אין לה זכר בנוסח "המקובל" של המדקדקים: בשתי המהדורות של לטריס, במהדורת בֶּר־דליטש, נסדר ההפטרות של היידנהיים¹² תוקן תיקון כפול: המרכא הפכה לטפחא – והבית נדגשה: ענה בִּי. אולם למרבה ההפתעה מתברר, שהטעמה חריגה זו מצויה בנוסח יעקב בן־חיים!

דוגמות אלה יכולות ללמד על תהליך ההתפתחות של נוסח טעמי המקרא. הוא

12. וכן גם בשתי מהדורות גינצבורג, במהדורת בִּי־ה, סנאית, קורן. רק בתנ"ך ירושלים הודפס נוסח כִּי לניגוד, והוא הובא גם באפראט של בִּי־ה ושל אחת מהמהדורות גינצבורג. רמז אִפִּינִי לו גם אצל בֶּר: "Dagessatum in B E 1. 3. F J" בִּי recte Tifcha et ענה". הרי שידע את הנוסח העתיק – אלא שהחליף אותו בנוסח "נכון"!

נשמר בכלליו וברוב פרטיו, עד שנפל בידי המדקדקים. קרוב לשבע מאות שנה עברו מתקופת בן-אשר עד למהדורת יעקב בן-חיים, והנה עדיין השיטה כמות שהיא; והתקלות שאירעו הן תוצאות של אי-הבנה, ערבובי שיטות וחוסר דיוק. פחות ממחצית הזמן עבר מיעקב בן-חיים ועד בן. והנה הנוסח "מובן", אחיד ומדויק – אך השיטה מוחלפת כולה!

מעין הדברים האלה יש לומר גם ביחס לדברי פרופ' גושן-גוטשטיין בהקדמתו לספר הזה. לדעתו, מחקרו של ייבין על טעמי אמית מוכיח את "מעמדו המיוחד במינו של פתח ארם-צובה". ומעמד זה מוכח לא רק ביחס לשאר כתיב-היד, אלא גם ביחס לכתב-יד לניגוד. תמיהני, אם אין גם בכך משום הגומה. טעמי אמית של כתיב לניגוד שונים משל הפתח בשלושים מקומות בערך¹³. בתשעה מקומות יש הבדלים ביחס לניתוח התחבירי; כולם ביחידה בת שלוש מלים, המסתיימת באתנח:

נוסח כ"י לניגוד

נוסח הפתח

צעקו	צעקו וה' שמע (תה' לד, יח)
מפני	מפני עקת רשע (תה' נה, ד)
אלמנה	אלמנה וגר יהרגו (תה' צד, ו)
כעשב	הוכה-כעשב ויבש לגבי (תה' קב, ה)
שאל	שאל ויבא שגלו (תה' קה, מ)
בעת	בעת יורכו נצמתו (איוב ו, יז)
מדוע	מדוע רשעים יחיו (איוב כא, ז)
כי-אמר	כי-אמר איוב צדקתי (איוב לד, ה)
צדיק	צדיק לעולם בל-ימוט (מש' י, ל)

בכל המקומות האלה (אולי להוציא את תה' קה, מ) חלוקת הפתח נראית עדיפה. אך מחלוקות בדבר חלוקה תחבירית מצויות גם מחוץ לטעמי אמית. אף אין אלה נוגעות למחקרו של ייבין; ולא מפוזרות, כנראה, נתפזו לבסס "מעמד מיוחד" לכתר ארם צובה.

עוד יש עשרים מקומות, בהם טעמי אמית של כ"י לניגוד שונים מאלה של הפתח; והרי שנים עשר מהם:

13. מספר זה אינו כולל מחלקות הנוגעות לשיטת הסימון הגראפי; כגון: מקף אחר חיבה, שטעמה נסוג (מאיש-), מקף בין עולה ליורד (צֶרֶלִי), מקום העולה (אופֶרְכִי), רִמ בלי רביע (בִּטְחָתִי), רִמ בתיבה המוטעמת בראשה (אִין). בחלק מהעניינים האלה אין שיטה ברורה לא בפתח ולא בכתיב לניגוד. ועוד: מחלקות אלה אינן משקפות, כנראה, מסורת קוראים, אלא מנהגי סופרים. קשה להאמין, שמהן יוכח מעמד הבכורה של פתח ארם צובה.

נוסח כ"י לניגנרד	נוסח הכתר
אָך' (תה' פה, י)	אָך קרוב ליראיו ישעו
שוא' (תה' קבו, א)	שוא עמלו בוניו בו
ומה' (איוב לא, ב)	ומה חלק אלוה ממעל
הוחלתי לדבריכם (איוב לב, יא)	הֵן הוחלתי ' לדבריכם
ישלמנה כי-מאסת (איוב לד, לג)	המעמך ישלמנה ' כי-מאסת
ערום ראה (מש' כז, יב)	ערום ' ראה רעה נסתר
מאיבי (תה' קיט, צח)	מאיבי
ינח' (תה' קכה, ג)	כי לא ינח
שאין (תה' קמו, ג)	שאין לו תשועה
ועדיכם (איוב לב, יב)	ועדיכם אתבונן
עם- (תה' קמח, יד)	עם קרבו
מה-יאמר (איוב כג, ה)	מה-יאמר-לי

קשה לעמוד על משמעות ההבדלים האלה, וקשה גם ליחס להם חשיבות. אף לא בכלול יש ודאות, שנוסח הכתר הוא עדיף או מקורי מנוסח לניגנרד. נראה אפוא, שרק בעשרת המקומות הבאים יש חשיבות גדולה לנוסח הכתר. הם מתחלקים לארבעה סוגים:

נוסח כ"י לניגנרד	נוסח הכתר
לא (תה' כח, ה)	כי לא יבינו ^ט
לא (תה' מד, ד)	כי לא בחרבם ^ט
רוח (תה' נא, יט)	זבתי אלהים רוח נשברה
בין (תה' סח, יד)	אם-תשכבון בין שפתים
כי (מש' כג, לא)	אל-תרא יין כי יתאדם
גם-צפור (תה' פד, ד)	גם-צפור מצאה בית ^פ
לכם (תה' קכו, ב)	שוא לכם משכימי קום
כמו עשב (תה' צב, ח)	בפרח רשעים כמו-עשב
ותהי עוד' (איוב ו, י)	ותהי-עוד'
מעדה בגד' (מש' כה, כ)	מעדה-בגד'

14. מפאן סתירה לדברי ייבין (ג. 1), שבכתב-יד לניגנרד אין הפזר מצוי אלא בצורה אחת, היא צורת ה'צדי', שהיא גם צורת הפזר הרגיל (הקטן) בכ"א ספרים.

והרי משמעות מחלוקת הספרים בארבע סוגיות אלה:

(א) הספרים חלוקים ביחס למשרת האחרון, שלפני פור: יש שהטעומו גלגל, ויש שהטעומו מהפך. בנוסח הכתר המשרת הוא גלגל תמיד. ואילו בכת"י לניגנרד יש שני שרידים לשיטת המטעמים מהפך¹⁵. מי שמחפש "עקיבות" בשיטות הטעמה, ודאי יעדיף כאן את נוסח הכתר.

(ב) משרת עולה ויורד הוא מהפך, אם התיבה מוטעמת בראשה. אך בכת"י לניגנרד יש שלושה יוצאים מכלל זה¹⁶. גם כאן "עקיבות" שיטת הכתר מתקבלת יותר על הדעת.

(ג) בנוסח הכתר אין אף מקרה, שבו גלגל הוא משרת יחיד לפור; ואילו בכת"י לניגנרד יש שני מקומות, שבהם קדמא הוחלף באולא לגרמיה – וכך נותר גלגל משרת יחיד לפור. כאן יש לציין לא רק את ה"עקיבות"; אלא להלן ננסה להוכיח, שכל פרשת משרתי פור לא תובן אלא על יסוד נוסח הכתר. (ד) להלן נדון בסוג מיוחד של מרכות, שאינן משרתים גמורים לכל דבר. טיבן יוכח מאותם מקומות שבפותר, שמצויה בהם מרכא בתיבה מוקפת. בכת"י לניגנרד אין מקף בתיבות אלה, וטיבן של אותן מרכות אינו עוד גלוי.

בארבע הסוגיות האלה נוסח הכתר פותר בעיות, המתעוררות בנוסח כת"י לניגנרד. עם זאת נראה, שיש להיזהר כאן מפני הגומה. הטעמה עדיפה בעשרה מקראות עדיין אין בה כדי לבצר "מעמד מיוחד".

לאמתו של דבר, עיקר שבחו וייחודו של הכתר הוא במידת דיוקו המופלג. אם חוקר כמו ייבין לא מצא בו אלא כחמישים טעויות סופר – מתוך למעלה ממיליון וחצי סימני ניקוד וטעמים(!) – הרי כאן דיוק המעורר התפעלות. והן חלק מאותן טעויות סופר אינן אלא טעויות של מה בכך. כגון השמטת שוא מתוך כ"ף סופית! רק בשני מקומות נמצאו החלפות של טעמים¹⁷. דומה, שאין בדיניו טופס שלם של תנ"ך, המצטיין בדיוקנות מעין זו. שוב אין להתפלא, שהכתר זכה למעמד בכורה בישראל בין כל כתבי היד שמאותה תקופה. לא בחסד עדותו של הרמב"ם הגיע לכך, אלא בזכות דיוקנות סופרו ומנקדו.

בשני תחומים בלבד ניכרת שיטה מיוחדת של הכתר: ריבוי החספים באותיות לא-גרוניות ושיטת הטעמת הגעיות הקלות. אך אפשר שסימון החספים אינו מעיד

15. הטעמת מהפך הייתה שכיחה שם יותר; אך כולם נמחקו פרט לשני אלה.

16. לדעת ויקס, אין מהפך משרת לעולה ויורד כלל. אלמלא נוסח הכתר, היה יכול להסתייע בשלושת החריגים שבכת"י לניגנרד.

17. ייבין מעיד, שלא מצא סתירה בין המסורה ובין הטקסט שעליו היא מוסבה, "כמצוי הרבה בכתב-יד" (א. 6). דומה, שסתירה מעין זו מצויה ביהושע י, יד. נוסח הכתר שם: ביום ההוא; וזאת בניגוד למסורה הקטנה. שם: ל'.

על מסורת קריאה של הכתר: הכול היו מבטאים חטף במקום שהחטף מסומן בכתר; אלא שלא כל המנקדים טרחו לסמנו. ונמצא, שאין ההבדלים מתייחסים למסורות קריאה, אלא למנהגי סופרים. (יבין ג. 1, 12).

אולי אין הסבר זה מספיק ביחס לגעיות הקלות; שהרי אפשר, ששיטת הסימון של הגעיות מעידה גם על שיטת הטעמתן. אלא ששיטה מיוחדת של סימון הגעיות הקלות אינה מצויה רק בכתר. שכן כל כתבי היד הקרובים לכתר דומים זה לזה בכל פרטי הניקוד וההטעמה – ושונים זה מזה בגעיות הקלות.

תמונה זו, המצטיירת מתוך מחקרו של ייבין, מאלפת ביחס למסורת הקריאה בישראל. הייתה שם "הלכה פסוקה" ביחס לכל פרטי הפרטים של כתיב, ניקוד וטעם. אסכולות שלמות היו חלוקות על זוטות של געיות כבדות וגעיות שוא. אף על פי כן עוד נשאר תחום אחד, שהיה כעין "מנהג", ולא "דין". היו אלה הגעיות הקלות, שהיו מסורות לשיקול דעתו של היחיד – בחינת "רשות", ולא "חובה". אפילו עלה בידו של ייבין לגלות גם באלה כללים ו"נטיית", – הרי כלליו אינם מאושרים במסורת, ואינם קבועים במסורות. נאמנה עלינו הרגשותו של ייבין: אילו היה סופר הכתר כותב טופס נוסף של המקרא, לא היה משנה דבר בכתיב ובניקוד, בטעמים ובגעיות כבדות; אך סימון הגעיות הקלות לא היה וזה לסימון בכתר (טו. 5 הערה 3).

דומה, שיש בכך כדי להסביר את חידת ה"התפתחות" של הגעיות השונות למיניהן. התפתחות זו מתמיהה וכמעט מביכה. שכן כל פרטי הפרטים של נוסח המקרא נמסרו בנאמנות מדור לדור; ורק כללי הגעיות נשתנו עד לבלי הכר. נראה, שמחקרו של ייבין מפיץ אור חדש בפרשה זו.

כללי הגעיות התפתחו בשלושה שלבים. בתקופת בן-אשר היו מסמנים את כל סוגי הגעיות הידועות לנו. כמעט כולן היו געיות "מוסיקליות"; שהרי היו תליות – לא רק במבנה התיבה – אלא גם בטעמה. כל טעם – ונטייתו המיוחדת לסוגים השונים של הגעיות. עם זאת היה הבדל עקרוני בין סוגים שונים של געיות. כי געיות כבדות וגעיות שוא סומנו על פי מסורת ברורה ומחייבת; ולא עוד אלא שלחלק מהן היו גם כללים יציבים: געיה כבדה (פלומר: געיה שבהברה סגורה) סדירה סומנה כמעט בכל תיבה שהייתה ראויה לה. פגוד זה געיות קלות (פלומר: געיות שבהברה פתוחה) סומנו ללא מסורת – וללא כלל. סימון היה תלוי בשיקול דעתו של המנקד; ומעולם לא סומנו אלא באחת קטן של התיבות הראויות להן. משום כך כלל גדול היה נקוט בידי המנקדים: אם תיבה הייתה ראויה לגעיה כבדה סדירה וגם לגעיה קלה, הועדפה על פי רוב הגעיה הכבדה. דבר זה היה כמעט מובן מאליי; שהרי תדיר ושאינו תדיר תדיר קודם; וכעין זה: חובה ורשות חובה קודמת. משום כך במקרים, שבהם

הגעיה הקלה היא שכיחה – כגון בתיבה מוטעמת בפשטא – הועדפה לפעמים הגעיה הקלה.

חירות זו, שהיו נוהגים בגעיות הקלות, הייתה אחר כך בעוכרי השיטה כולה. יפה הייתה בשעתה, כל עוד היו המנקדים בקיאים בסלסול הקריאה. כי הללו ידעו לשים געיות קלות במידה ובמשקל ראוי. אך במרוצת הדורות נתמעטו מנקדים ונתרבו מעתיקים. הללו שוב לא מצאו את ידיהם ואת רגליהם בסוגיה זו. שהרי לא היה בידיהם כל קנה מידה לשים על פיו את הגעיות הקלות; אף לא היה בידיהם נוסח מקובל ומחייב, שממנו יראו ויעתיקו. היה זה אפוא רק טבעי, שהשיטה תלך ויתשתכלל¹⁷. במקום שישימו געיות על פי תחושה והבנה, שמו אותן בכל מקום שהיה אפשר. וכך נראית התמונה בימי יהבי הנקדן: כל תיבה הראויה לגעיה קלה – גם הוטעמה בגעיה קלה.

אולם התפתחות זו לא רק הוסיפה על כמות הגעיות הקלות, אלא גם שינתה את עצם אופיין: לא עוד היו אלה געיות מוסיקליות, התלויות גם בטעם התיבה; אלא היו אלה עתה געיות פוניטיות, התלויות רק במבנה התיבה.

תהליך מעין זה לא עבר על הגעיות הכבדות וגעיות השוא; שהרי הייתה להן מסורת מאוששת, ובחלקן גם התאימו לכללים יציבים. אפשר היה להעתיק אותן כמות שהן – בלא להוסיף ובלא לגרוע. וכך נשתנה עתה היחס שבין שני סוגי הגעיות: הגעיה הקלה הפוניטית הייתה מצויה בכל תיבה הראויה לה; והיא הייתה שכיחה מן הגעיה הכבדה המוסיקלית, המקובלת מן הדורות הקדומים.

כך יובן, שנתבטל עתה המנהג הקדום של העדפת געיות. מכאן ואילך תיבה הראויה לגעיה קלה וכבדה הוטעמה בשתייהן. שיטה זו סתרה, כמובן, את מנהג הקדמונים; אף על פי כן אין היא זרה לרוחם. שהרי הגעיה הקלה המחודשת הייתה עתה תדירה. ואילו הגעיה הכבדה הייתה עתיקה ומקודשת. ואם מותר להמשיך בלשון ההלכה – תדיר ומקודש שניהם שקולים.

כל זאת ועוד: הבדק את כללי ההעדפה של הגעיות, ימצא בהם סיוע נוסף למנהג החדש. כי מצויות גם בכתר תיבות בנות שתי געיות. כך שכיחה געיה לתיקון הקריאה – או געית "היה" – בצד אחת מן הגעיות המוסיקליות; כגון: להִוְתְּכֶם, סִלַח־נָא. עתה הגעיה לתיקון הקריאה היא פוניטית בלבד; וגם געית "היה" היא פוניטית ביסודה. נראה אפוא, שעקרון ההעדפה אין פוֹחוּ יפה בגעיות מסוג זה¹⁸. אולי זו הסיבה, שעקרון ההעדפה נתבטל אחר כך גם ביחס לגעיות הקלות; שהרי גם הן כבר הפכו לגעיות פוניטיות, היכולות להתקיים בצד הגעיות המוסיקליות.

18. כעין זה יש לפרש את שתי הגעיות שבתיבות מסוג: הַמְלָקִים. כאן שתי הגעיות הן פוניטיות ביסודן, ויכולות הן אפוא להתקיים בתיבה אחת.

אין ודאות, כיצד הגיעו הדברים לידי השלב השלישי, – בו נתבטלו כליל הגעיות הכבדות, ושרדו רק הגעיות הקלות. אפשר רק לשער: הגעיות הכבדות שוב לא היו מובנות; שהרי הן תלויות בנניית הטעמים, שכבר נשתכחה מן הלב. ואילו הגעיות הקלות הפונטיות כמעט נתבקשו מאליהן. אולם משניתנה רשות לחדש ולהוסיף, גם ניתנה רשות לחדש ולגרוע. כי הפה שהתיר את הגעיות החדשות, הוא הפה שאסר את הגעיות הישנות. אכן מסורת עתיקה, שאינה עוד מובנת – משתמרת כמות שהיא או אינה משתמרת כלל.

שלב אחרון זה משתקף בדברי בעל "אור תורה" בתחילת התורה. לדבריו, הוא "קץ בחייו" מפני "המתנים האשכנזיים" והרי הוא קורא עליהם "מתג לחמור". הוראה זו הייתה אסמכתא לבעל "תיקן סופרים", שהגיה את חומשי ה"ביאור". בעקבותיו הלך גם לטריס. ושיטה זו מקובלת עד היום בספרי הדקדוק. הסבר זה של התפתחות הגעיות אינו רק ניסיון להבין את מה שהיה; אלא הוא בא לתאר את המבוכה, שעדיין אין לנו מוצא ממנה. שכן עדיין גם אנחנו מתלבטים באותן הבעיות. אמת, כבר נמצאים בידינו כתבי־יד קדומים; ביניהם אולי כתב ידו של בן־אשר עצמו. שוב אין בידינו ספק, מה היו שיטות ההטעמה של בן־אשר ובית מדרשו. ואף על פי כן בעית הגעיה לא באה על פתרונה. אם נבוא להוציא מהדורת תנ"ך – להבדיל ממהדורת כתב־יד מסוים – עדיין לא נדע כיצד לנהוג. שהרי אין לנו התחושה האינטואיטיבית של המנקדים הקדמונים, שידעו לשים געיה במידה ובמשקל. אילו היה בידינו כתב ידו השלם של בן־אשר, אולי היינו מעתיקים את געיותיו הקלות – כמות שהן מצויות שם, במקרה. אך כתב־יד זה נשרף בחלקו. שאר כתבי־היד הקרובים – אין פדאי להעתיק את געיותיהם המקריות. אם נבוא לשים את כל הגעיות הקלות האפשריות – על פורחנו נשים גם שתי געיות בתיבה אחת, או נבטל כליל את כל הגעיות הכבדות, הפול כמנהג הסופרים החדשים. בין כך ובין כך בודעים נסטה מניסח הקדמונים ואין בידינו להשיע.

(הסיום יבוא)

מגילת תהלים מקומראן

סקירה לשונית*

מבוא

מגילת תהלים (מגִּת), שנתגלתה במערה 11 בקומראן ופורסמה ע"י סאנדרס¹, כוללת 38 מזמורים (למעשה קטעי מזמורים) מספר תהלים, כמה מזמורים חיצוניים וכן קטע מספר בן-סירא. סדר המזמורים שונה מן הסדר המקובל במסורה ובתרגומים, ומניחים, שהמגילה אינה כ"י של ספר תהלים, אלא קובץ של מזמורים, ששימש לצורכי התפילה של הפת².

נוסח המגילה שונה מנוסח המסורה. מקור רוב השינויים הוא במסורת הכתיב והלשון של קומראן, ורוב התופעות ידועות גם מן המגילות האחרות. בסקירה זו אדון בכמה ענייני לשון היוצאים משינויי הגרסה שבמגילה, עניינים, שנוסחת המגילה מוסיפה בהם לידיעתנו על מסורת הלשון של מגילות ים המלח בתחום הכתיב, תורת ההגה, תורת הצורות, התחביר והמילון.

קיצורים של ספרים ומאמרים

1. אבן ג'נאח, סה"ש – ר' יונה בן ג'נאח, ספר השרשים (הוצאת באכער) ברלין תרנ"ו.
2. אלגרו – John M. Allegro, *Qumrân Cave 4, I*, (4Q158 – 4Q186), DJD V, Oxford 1968.
3. באומגרטנר, מילון – W. Baumgartner, *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, Leiden 1967.
4. בן-חיים, עונ"ש – ו' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון 4-1, ירושלים תשי"ז-תשכ"ו.
5. ברגשטרסר – G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, 1-2, Leipzig 1918, 1929.
6. גונקל, פירוש – H. Gunkel, *Die Psalmen*, HAT, Göttingen 1926.

* מאמר זה מבוסס על עבודת גמר בנושא "לשונה של מגילת תהלים ממגילות ים המלח" שנכתבה בהדרכת פרופ' י' קוטשר.

1. ראה רשימה ביבליוגרפית, כמה קטעי מזמורים המשתייכים כפי הנראה לאותה מגילה פורסמו ע"י י' ידן. (Textus, 5 (1966), pp.1–10)
2. ש' טלמון, מגילת המזמורים מקומראן, תרביץ, לו (תשכ"ח), עמ' 99 וא"י.

7. גזניוס – W. Gesenius, E. Kautzsch, *Hebrew Grammar*, Oxford 1909.
8. מילון BDB – F. Brown, S. R. Driver, C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1907.
9. סאנדרס – J.A. Sanders, *The Psalms Scroll of Qumrân Cave 11* (11QPSa), *DJD IV*, Oxford 1965.
10. קוטשר, מגיש – י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט.
11. קונקורדנציה – K.G. Kuhn, *Konkordanz zu den Qumrantexten*, Göttingen 1960.
12. שפרבר, תעתיקים – A. Sperber, Hebrew Based upon Greek and Latin Transliterations, *HUCA*, 12–13 (1937–8), pp. 103–274.
13. שפרבר, מקבילות – A. Sperber, Hebrew Based upon Biblical Passages in Parallel Transmission, *HUCA*, 14 (1939), pp. 153–249.

1. הכתיב

1.1 וי"ו כאם קריאה לתנועות o, u

בדין ציין סאנדרס, כי התנועות חולם, שורק, קיבוץ וקמץ קטן מצוינות במגילה ע"י וי"ו. היינו, הוי"ו משמשת אם קריאה לתנועות o, u לאורכינה השונים, דרך משל: כתיבת המלים: עולם, אלוהים, מצוות (יכה), עדוות (יכה), חושך, קודש, כול, חוקיך, תמיד בכתיב מלא. הוא הדין לשמות: יעקוב, אהרון.

ובכן, הכתיב המלא וי"ו הוא הפלל. החריגים מעטים הם, והם הדורשים הסבר. ונראה לי, על סמך המקבילות מן התרגומים, מן המסורות העבריות השונות ומן הלשונות השמיות, לפרש את רובם לא ככתיב חסר, אלא כהשתקפות של מסורת קריאה שונה משל הטברנית. מובן מאליו, שגישה כזו אפשרית ביצירות, שהסופר נוהג בהן עקיבות בכתיב, וסבירה פחות ביצירות שאין בהן עקיבות בכתיב⁴. מגית נמנית עם הסוג הראשון, והיא אולי אף הקיצונית ביותר מבחינה זאת.

3. שם, עמ' 9.

4. בשיטה דומה נקט ורנברג-מולר; (P. Wernberg-Möller, *Studies in the Defective Spellings in the Isaiah-Scroll of St. Mark's Monastery*, *JSS*, 3 (1958), pp. 244–264). כנגדו יצא י' קוטשר (מגיש עמ' 466–468), שהראה כי ורנברג-מולר הגוים בגישתו, וזאת משום שבמגילת ישעיהו אין עקיבות בכתיב. דרך משל: המלה כל כתובה מלא וחסר באותו הפסוק (ישע' ג, א).

והרי רשימת המלים הכתובות בכתב חסר וי' לפי משקליהן:

1.11 בפועל

1.111 בינוני פועל, בניין קל⁵

ב ט ח קלה, יח (מס': בִּטַח),
ע ש ה קיח, טו (מס': עֲשֵׂה),
י ד ע ת קלט, יד (מס': יִדְעַת),
פ ל ח קמא, ז (מס': פִּלַח),
ו ב ק ע קמא, ז (מס': וּבִקַע),
ש י ר ד קלג, ב (מס': שִׁירַד),
ופעם בוי' תלויה: ג'תן קמה, טו (מס': גִּיתָן),

הכתיבים החסרים בבינוני פועל הם מיעוט מבוטל בהשוואה לכתיבים המלאים, המצויים במג'ת עשרות פעמים, למשל: קלו, ד-ז. ונראה לי, שלפחות בחלק הצורות עניין לנו לא בכתב חסר, אלא במסורת הגיה השונה מזו של המסורה: התיבה שירד קלג, ב היא אולי עבר. קריאה זו מתאימה יותר לכללי הדקדוק המקראי, שכן לפני בינוני מצפים היינו לה'א הידוע ולא לכינוי הזיקה ש (או אשר).

הבינוני של הפועל ירד מופיע עוד פעמיים בסביבה: בפסוקנו ובפסוק ג. בשני המקרים בכתב מלא. בפסוק ג- אחרי ש הזיקה. ומעניין שהספרא גרסת שם שירד⁶.

אם כך, נראה שגם ב ט ח קלה, יח אחרי אשר, עבר היא. את התבה ידעת קלט, יד אפשר לקרוא כעבר נוכחת (הנושא: נפשי) או כעבר נוכח בכתב חסר ה'א⁷ (ראה 1.3) - (הנושא: ה').

את הצורות פלח ובקע (קמא, ז) אפשר לקרוא גם פלח יבקע (אין במגילה הבחנה ברורה בין וי' ליו'ד). וכן גרסו תרגום השבעים והפשיטתא (על פי BH).

1.112 עתיד קל⁸

א. הפעלים החלומים בעתיד קל מופיעים במג'ת כמעט תמיד בכתב מלא וי' (במסורה לרוב חסר), למשל: יעטו[ף] קב, א, ימלוך קמו, י, ישמור

5. הקבלות ממג'ש ומספרות התקופה הנידונה - קוטשר, מג'ש, עמ' 96-97.

6. ש' סינקלשטין, תורת כהנים על פי כתב יד רומי מנוקד, ניו-יורק תשי"ז, עמ' קצו.

7. זוהי הקריאה המתאימה ביותר להקשר, וכבר הציעו חוקרים שונים (נגנזל, עמ' 591).

8. השוה: קוטשר, מג'ש, עמ' 102.

קכא, ח, יעמוד קל, ג (במסורה: יעטף, ימלך, ישמר, יעמד).
(הדוג' מהמזמורים הראשונים שבמגילה).

פעם אחת בלבד הכתיב חסר:

ותעמד קיט, צ (מס': ותעמד). אולי בניין הפעיל, או קל על משקל יִקְטֹל¹⁰.
הפשטתא גרסה: *ותעמדה (ואקימתה).

ב. כשנוספת הברה מופיעות צורות הפסק: אשמורה קיט, מד, יפולו קמא, י.
אבל פעם אחת ללא וי-וי: אספרם קלט, יח.

אולי כתיב חסר: במזמור קלט מרובים הכתיבים החסרים וי-ו וכן מצויים בו
50% מהכתיבים החסרים ה-א בפיני הדבוק לנכח (ראה 1.3); אך ייתכן
שהסופר לא הכיר את הפועל ספר בבניין קל (בלשון חז"ל = מנה).

1.113 ציווי ומקור מטיפוס קטל

בד"כ בכתיב מלא: גמור קיט, יז (מס': גמל), לשנוא קה, כה (מס':
לשנא), לשמור קיט, ס (מס': לשמר), לבטוח קיח, ח (מס': לַחֲסוֹת),
מבטוח קיח, ח (מס': מְבַטֵּחַ), מבטוב (!) קיח, ט (מס': מְבַטֵּחַ).

בכתיב חסר – פעם אחת בלבד: ברק קמד, ו (מס': בְּרוֹק).

הפועל ברק הוא יחידאי במקרא. יתכן שהיו מסורות שגרסו בְּרוֹק: בשני
כ"י בבליים נעשה תיקון מ-ברק ל-ברוק¹². אמנם במסורה הכתיב מלא,
אך אין מכאן ראיה שכן היה גם בנוסחה שעמדה לפני סופר המגילה.

עם פניניים:

סמכני קיט, קטז (מס': סְמַכְנִי),

חקרני קלט, כג (מס': חֲקַרְנִי).

שני הפעלים מצויים במקרא אף בבניין פיעל (פעם אחת בלבד: שהש ב,
ה, קה' יב, ט). סמך מצוי בבניין פועל פעמיים בלשון חז"ל, בבינוני (משנה,
כלים ב, ב; ד, ג).

9. במזמורים החיצוניים: תחמל (XVIII 14).

10. על אפשרות זו העיר לי פרופ' י' קוטשר. נראה: ח' ילון, עיוני לשון במקרא,
לשוננו, ב' (תרצ"ז) עמ' 119. ובמכילתא דרבי ישמעאל, פרשת בשלח, כתב-יד
אוקספורד, מופיעה המלה ותעמד ארבע פעמים בכתיב חסר (מהדורת האראוויטץ-
רבין, עמ' 88, שו' 16 – 20 – הכתיב החסר שבכתב יד אוקספורד אינו נזכר בחילופי
הנוסחאות שבמהדורה). ובקטע גניזה (קמברג' 10, C4) מופיעה המלה שלוש פעמים
בכתיב חסר, אך פעם אחת בכתיב מלא וי.

11. במזמורים החיצוניים: תשפטני (XXIV 7), יזכרו (XXIV 11).

12. ראיתי זאת בכ"י שברשות ד"ר ישראל ייבין, לפי מספורו: איג 66,65, כתבי
יד לא משובחים.

ייתכן שהסופר של מגילת גרס בשני המקומות בבנין פיעל, שהרי הפיעל בפעלים אלה מצוי במקרא דוקא בספרים מאוחרים, והדבר מקרב את ההשערה שהוא היה ידוע לסופר. עם זאת יש לשים לב לכך שבמקרא הם מופיעים בסמוך לפועל אחר בבנין פיעל. אפשרות אחרת היא שהסופר קרא את הפעלים במשקל קטל בהשפעת סעדני ורב חנוני שבסמוך להם.

1.114 בניין פִּעֵל (פִּוּלֵל סביל קל)

בסוג זה מרובה הכתיב החסר על המלא¹³:

כתיב מלא:

רוקמתי קלט, טו (מס': רִקְמָתִי),
וּמְהֻלָּל (מ תלויה) קמה, ג (מס': וּמְהֻלָּל).

כתיב חסר:

שחברה קכב, ג (מס': שְׁחַבְרָה),
עשיתי קלט, טו (מס': עָשִׂיתִי, תה־ש והסורי: יַעֲשִׂיתָ [BH]),
יצרו קלט, טז (מס': יִצְרוּ).

במסורה הכתיב בבנין זה הוא כרגיל חסר, ואף במגיש מצויים הכתיבים החסרים בבנין פועל יותר מאשר בקאטגוריות אחרות. ורנברג-מולר¹⁴ מפרשם לפי דרכו בבנינים אחרים. קוטשר¹⁵ זהיר יותר. אף הוא מפרש חלק מן הצורות כשייכות לבנינים אחרים, אך לגבי האחרות אין מניעה, לדעתו, לראות בהן בנין פועל, שהרי במגיש מצויים לרוב כתיבים חסרים כנגד תנועות קטנות במסורה.

במגילת, שבה משמש הו־ו אף לציון תנועות קטנות¹⁶, עדיף לראות את הכתיבים החסרים כהשקפות של מסורת הגייה שונה; והדבר מקבל משנה

13. סאנדרס כותב (שם, עמ' 10):

The pu'al verb regularly has a waw (e. g. רוקמתי XX 7) with the following apparent exceptions: XXIII 17 ותהם, XX 8 יצרו, XX 6 עשיתי. דבריו אינם מתאימים לעובדות, שכן הכתיב המלא מצוי רק פעמיים, מזור שכלל ביוצאים מן הכלל את הצורה ותהם, שהיא קל ולא פועל, ולא זאת בלבד, אלא שאינה מצויה כלל במגילה!

14. במאמר המצוטט בהערה 4.

15. מגיש, עמ' 106 ואי, וראה גם עמ' 276–277.

16. סאנדרס אסף את הצורות שבהן מצוי במגילה ו־ו כנגד קמץ קטן (וחטף-קמץ) במסורה (שם, עמ' 11).

תוקף מן העובדה שבניין פועל וכן הסביל קל נמצאים בנסיגה בעברית המאוחרת¹⁷.

השוה: עני תני קיט, עא (מס': עֲנִיתִי)

לפיכך, נראה לי לפרש את שחברה כבניין קל או פיעל; בכ"י אחד המנוקד ניקוד בבלי (EC 22): שְׁחַבְרָה¹⁸. ואפשר לגרוס גם שְׁחַבְרָה על פי תרגום השבעים, סימכוס, והירונימוס (BH).
גם עשיתי איננו בהכרח מבניין פועל: בשני כ"י בבליים: עֲשִׂיתִי¹⁹.

1.115 עבר קל, דגם קטל

כתיב חסר:

יגרתִי קיט, לט,

כתיב מלא:

יכולו קכט, ב,

יקושו קמא, ט, (שתיהן באמצע פסוק)

1.12 בשם

1.121 משקל קטל

שימות ממשקל זה כתובים ברגיל מלא וי"ו, הן בנפרד והן בנטייה. למשל:
חושך קלט, יא, יב (פעמיים), בקודשו קנ, א.

יוצאים מן הכלל:

א. בנטייה²⁰:

באה לי קיח, טו (מס': בְּאֶהְיֶה),

גלמי קלט, טז (מס': גָּלְמִי),

עצבי קלט, טז (מס': עֲצָבִי),

ב. בנפרד:

עצב קלט, כד (מס': עֲצָב),

מעשק קט, קלד (מס': מַעֲשֵׁק).

17. ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים, תשכ"ד, עמ' 136–151 (במיוחד עמ' 144); קוטשר, מניש, עמ' 32 למטה; שפרבר, מקבילות, עמ' 202.

18. י' יבין, הניקוד הבבלי ומסורת-הלשון המשתקפת ממנו, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ח, עמ' 318.

19. י' יבין, שם, שם.

20. סאנדרס לא דייק בכתבו (עמ' 10) שגלמי הוא היוצא מן הכלל היחיד.

השם עצב (פעמיים חסר) מצוי במקרא במשקלים שונים. גם במגיש הוא כתוב פעמיים חסר.
לדעת ורנברג-מולר – משקל שונה²¹.

1.13 הסיומת -ות

מצות קיט, קטו (מס': מצות), אולי = מצות.
וגבורתיכה קמה, ד (מס': וגבורתיקה).
פעם בויו תלויה: גדולתיכה קמה, ו (מס': קרי:
גדולתך, כתיב: גדולותיך).
כתיב חסר בסוג זה מצוי גם במגיש²², ופעם אחת במזמורים החיצוניים
שבמגית: נפשת כמה 1 XVIII.

1.14 שונות

יעוזרני קיט, קעה (מס': יעזרני).
אולי השפעת לעוזרני שבפסוק 173.
וגבה קלח, ו (מס': וגבה).
אולי גבה, או גבה.
אלה קלט, יט (מס': אלה).
אולי קרא ע"ד הארמית אלה.

1.2 יו"ד כאם קריאה

1.21 שימוש הי"ד כאם קריאה אינו מפותח כשימוש בויו.
בתחום זה מתאימה המגילה לרוב לנוסחת המסורה. עיקר השינויים הם בשמות
ירושלים, דויד, הכתובים תמיד מלא יו"ד (למשל: קכה, ב; קכב, א).
כתיבים כאלו מצויים גם בספרי המקרא המאוחרים ובספרות של התקופה
הנדונה²³.

1.22 תוספת יו"ד מצויה בעוד כמה צורות בודדות:

מיתי קמג, ג

21. שם, עמ' 247. התרגום הארמי והירונימוס פירשו את עצב בקלט כד. כעניין
אלילים: כנראה גרסו עֶצֶב. ובדבר חילופי המשקלים קָטל, קָטל, קָטל, ראה: קוטשר,
מגיש, עמ' 362.

22. קוטשר, מגיש, עמ' 102, דוחה את דעתו של ילון הרואה בכתיב החסר ריבוי
ע"ד הארמית.

23. קוטשר, מגיש, עמ' 6–5. השם דויד כתוב במגיש תמיד מלא, אך בשם
ירושלים מצויים גם כתיבים חסרים. סופר מגית עקיב יותר.

זידים קיט, פה (אבל גם זידים קיט, כא, סט),

שבוטניו קכו, ד.

גם כתיבים אלו אופייניים לספרות התקופה²⁴.

1.23 מעטים יותר המקרים של חסר במג' מלא במסורה:

יחשך קלט, יב (מס': יחשיך),

והעבר קלו, יד (מס': והעביר).

שניהם בבניין הפעיל. החומר מועט מפדי להכריע אם יש כאן השפעת אפעל

הארמי או בניינים שונים מאלו שבמסורה.

1.24 ייתכן שנמצאת במסורה יויד כסימון לקול e בסוף תיבה, במקום ה־א במסורה:

מעשי קב, כו (מס': מעשה), אך תה־ש, וולגאטה,

והתרגום הארמי גרסו מעשי בריבוי.

1.3 ה־א בסוף תיבה לציון תנועת a.

המדובר בסופיות - תה, - כה, הפתובות במסורה ברגיל בכתיב חסר.

במג'ת הכתיב בד־כ מלא (הסופית - תה מלאה תמיד).

יוצאים מן הכלל:

ותורתך קיט, קמב, יודוך קלח, ד, פִּיכ קלח, ד, רעיך קלט, יו,

יאמרוך קלט, כ, עריך קלט, כ.

חושבני שאך מקרה הוא כי בחמש מתוך שש הדוגמאות בא הפיגוי החסר

לאחר תנועה ארוכה. חשובה יותר העובדה שמחצית מן הפתובים החסרים

מצויים במזמור קלט המצטיין גם בכתיבים חסרי וייו (ראה 1.112). משום כך

נראה לי לפרש כעבר נזכח בכתיב חסר את הצורות נפלאית (מס':

נפליתי, אבל תה־ש, סורי, הירונימוס, ותרגום: נפליִת); ויִדעת (מס':

יִדְעַת) (פס' יד).

אם כן קיים במג'ת כתיב חסר ה־א בסופית העבר נזכח.

1.4 א/א או כאמות קריאה לתנועת o.

הכתיבים א/א או/א מצויים רק במקומות שהאלף היא אטימולוגית (או

לפחות מושרשת בכתיב המקראי) כגון: מואדה קמה, ג. אין הם חודרים

למילית לו ולפיגוי הדבוק לגוף שלישי. מבחינה זאת סופר המגילה שמרני

יותר מסופר מגי־ש.

24. קוטשר, מגי־ש, עמ' 113, 117-116. הסבר שונה לש' מורג, קרית ספר לו (1960/1),

עמ' 31.

1.5 כתיב יא- בסוף תיבה לציון תנועת i.

כתיבים כאלו, הנפוצים במגיש ומצויים במגילות האחרות, נעדרים לחלוטין ממגית. הסופר כותב דרך שיטה: כי, אני, לי, פי- ללא אלף. מבחינה זו הולך מחברנו לשיטתו, כמו בכתיבים יא- וכד' הוא משתמש באלף כאם קריאה רק כאשר היא אטימולוגית או מושרשת בכתיב המקראי.

1.6 חילוף ו-יו פינוי דבוק לגוף שלישי.

פידוע, נפוץ במגילות מדבר יהודה ובשומרונית החילוף ו-יו, שמקורו בהגייה הוזה של שתי צורות הפיני כתוצאה מפיון הדיפטונג²⁵. במגית מצוי חילוף זה פעם אחת בלבד: נושאי אלומותו קכת, ו, ואילו בעשרות מקרים מבחין הסופר בין צורות הפינייים הנל. אין הדבר מלמד כי הסופר הגה יו כדיפטונג, אלא עדות יש פאן עד כמה קפדן היה, ששמר על ההבחנה שבכתיב, למרות שלא היה לה כבר יסוד בהגייה, ופעם אחת בלבד נכשל בפליטת קולמוס.

1.7 כתיב ו-ה בסוף תיבה לציון תנועת o.

כתיב זה נפוץ במגיש. לדעת קוטשר צמח במילית כה (למנוע את קריאתה בצורה כה כבארמית) ומשם עבר למלים אחרות²⁶. במגית מצוי הוא פעם אחת בלבד²⁷: פרעוה (קלו, טו), אבל פה (קלב, יד), שלומה (קכו, א), והפינוי הדבוק לגוף שלישי כתובים כבמסורה. באופן יחסי נדיר כתיב זה במגית יותר מאשר במגיש – עדות נוספת לדבקותו של הסופר בכתיב המקראי והימנעותו מכתיבים עממיים.

25. ז' בן-חיים, צורות הפינייים הדבוקים כ, רת, ה במסורותיה של הלשון העברית, ספר אסף, ירושלים, תשי"ג, עמ' 94-95. בשל הכתיב שוו שבספר חבקוק (י, יא) מניח בן-חיים שבקומראן חל החוק רק על הפיני. לדעתי אין הכרח להניח זאת שכן אפשר לקרוא בפשר חבקוק גם שיו = šō (או šu כבשומרונית). מבחינה פליאוגרפית אין הכרע משום שבמגילת פשר חבקוק אין הבחנה ברורה בין יוד לוי, אך הכתיב המוצע פאן מצוי במקורות הקדומים גם שלא בכינוי הנוף השלישי למשל: סתיו שהיש ב, יא (קרי), שליו שמ' טו, יג (קרי), ובמשנה כיו פרמה ליו (וגם לאו) למשל: מקראות ו י. להתוות התיו מגילת ברית דמשק יט, יב ואילו כתיב בריו כפולה בסוף תיבה לציון דיפטונג aw- אינו מצוי בקומראן.

26. קוטשר, מגיש, עמ' 137-139.

27. ידורשוה קיט, ב (מס': ידרשוהו) = ידורשוה.

בסיכום:

א. במגילה שולט הכתיב המלא וי, וכן כתיב מלא ה־א בכינוי הדבוק לנוכח ובסיומת - תה. הסטיות מכלל זה מועטות, וברובן אינן כתיבים חסרים אלא השתקפות של מסורת קריאה השונה מזו של המסורה.

ב. השימוש ביו־ד כאם קריאה מתאים ברוב המקרים לנוסח המסורה כלומר אין היו־ד באה לציין תנועת i בהברה סגורה בלתי מוטעמת, אך שונה בכמה קאטגוריות:

בשמות דויד (תמיד מלא!), ירושלים (תמיד מלא!), זידים ועוד (ראה 1.21).
ג. נעדרים מן המגילה הרבה מן הכתיבים העממיים האופייניים למגיש והמצויים לרוב בספרות התקופה הנדונה:

1. בד־כ ישנה הבחנה בין -ו ל-יו.
2. אין גרירת כתיבים מעין -וא-, -יא-, למקומות שבהם אין האל־ף אטימולוגית. וכן אין האל־ף משמשת לציין הקולות e, a אלא כאשר היא אטימולוגית.
3. השימוש ב־וה לציין הקול o בסוף תיבה מצוי פעם אחת בלבד.

2 תורת ההגה

2.1 אל־ף פרוסתטית

מתגלית במגילה בשני שמות:

אזרוע קלו, יב (מס': זרוע)

אשאול קמא, ז (מס': שאול) אבל ב־קלט, ח - שאול.
הצורה אזרוע מופיעה במקרא פעמיים: (ירמ' לב, כא, איוב לא, כב).
זרוע שכיחה ביותר - עשרות פעמים. בקומראן מופיעה המלה פעמיים: אזרוע [ות] (פשר תהלים לו, יז)²⁸ (מס': זרועות). אבל: זרוע ללא תנועה פרוסתטית (הודיות ח' 33). גם בניבי הארמית קיימות שתי הצורות²⁹.
אשאול אינה ידועה לי משום מקור נוסף³⁰. במגית אין היא בודדה. מצויה אף הצורה שאול קלט, ח.

H. Stegemann, Der Pešer Psalm 37 aus Höhle 4 von Qumran, RQ, 4 (1963) p. 250. 28.

29. בארמית מקראית אדרע (למשל: עו' ד, כג). בארמית גלילית אדרע אבל בתרגום אונקלוס דרע.

G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*², Leipzig 1905, pp. 94—95.

30. במגילות ים המלח הלא מקראיות מופיעה רק הצורה שאול. וכן במגיש פעמים מרובות, למשל: ה, יד.

מן הדין שנשאל את עצמנו אם אפשר שסופר המגילה הגה את המלה באופנים שונים, או שהגה eš'ōl בשני המקרים, אלא שפעם ציין את התנועה הפרוסטטית ופעם לא ציינה, בהשפעת הכתיב המקראי³¹.

האפשרות השנייה נראית לי יותר, משני טעמים:

א. התופעה של תנועה פרוסטטית נפוצה מאוד. בספרות של תקופה זו ואף לפני עיצורים לא שורקים³².

ב. יש סימנים המעידים שבקומראן לא נהגה השוא לפני אל-ף³³. יוצא מכך שקיימות שתי אפשרויות הגייה בקומראן:

1. eš'ōl³⁴

2. eš'ōl

האפשרות הראשונה אינה מסתברת על פי כתיב המלה בקומראן, שכן בניגוד למלה מאד הכתובה בצורות שונות: מאוד(ה), מואד(ה), מאד(ה), מוד(ה), כתובה המלה שאל תמיד באותו אופן! עדות להגיה eš'ōl. אילו הייתה הגיה šōl היינו מוצאים גם כתיבים אחרים: *שול וכד³⁵.

2.2 השפעת השפתיים

חנום קיט, קסא (מס' חנָם)

יש לקרוא חנום, והתנועה o מקורה במעבר $o < a$ בהשפעת העיצור הצולל³⁶. דוגמאות נוספות מקומראן: הנומה מגי'ש מא, כז (מס' חנָם)³⁷; עולום הודיות יא, כז, סרך הברכות ה, כג (על פי הצילום); עילול הודיות ז, כא, מגי'ש יג, טז; אגונות (אלגור, עמ' 2).

ובפיני הדבוק לנסתרים³⁸: רוחום סרך היחד ט, יד; הונום (תוקן להונם

31. גם בעברית השומרנית אין נוהגים לציין את התנועה הפרוסטטית. למשל: למי' השימוש ההגייה al כתובה ל (ראה ז' בן-חיים, עונש, כרך שלישי, ספר 1, עמ' 26).
32. ז' בן-חיים, מסורת השומרונים ויקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל, לשוננו, כב (תשי"ח) עמ' 227, הערה 13.

33. קוטשר, מגי'ש, עמ' 393–394.

34. בתעתיקי אורינגס – $\omega\alpha\lambda$ תה' פ"ט 49 ועוד. (שפרבר, תעתיקים, עמ' 261).

35. ראוי לציין שבסורית ובארמית נוצרית של אי מצויה הצורה שיו'ל (>eš'ōl).

ראה: C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*², Halis Saxoni 1928, P. 773.

F. Schulthess, *Lexicon Syropalaestinum*, Berolini MCMIII, p. 204.

36. ראה: C. Brockelmann, *Grundriss d. vergl. Gramm. d. semit. Sprachen*, I, Berlin 1908, § 77.

37. ראה הסברו של קוטשר, מגי'ש, עמ' 497 (תוספת לעמ' 391).

38. אבל גבורתום סרך היחד א, כא = גבורתו! ואולי גם רוחום שם ה, כא = רוחו. ראה י' ליכט, מגילת הסרכים ממגילות מדבר יהודה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 48.

שם ה, כ; בבואוֹם סרך העדה א, ד; עליהֹם (אלגרו עמ' 65). וראה גם 3.15.

3 תורת הצורות

3.1 חילופי משקלים

3.1.1 ארמונות/ארמונות

יהי שלום בחילך ושלוה בארמונותיך קכב, ז (מס': ...בארמונותיך). הצורה ארמונות מצויה גם במגיש לד, יג בוֹיֹ תלויה (אבל כג, יג – ארמונות = מס'); וכן היא מופיעה פעמיים בטקסטים מקומראן, מערה 4, (אלגרו, עמ' 75, 77).

במקרא הריבוי של ארמון הוא אַרְמֹנֹת וצורה זו משתקפת גם בתעתיק של הירונימוס לירמ' יז, כז: ³⁹armanoth. וכבר הסביר קוטשר⁴⁰ את הצורה ארמונות במגיש פריבוי חדש, סדיר, מן השם ארמון. להסבר זה אביא שלושה סימוכים:

א. גם בעברית שלנו אין אומרים ארמונות אלא ארמונות.

ב. ריבוי של השם אשכול במקרא הוא:

1. אֲשָׁכֹלֹת שֶׁ־שׁ ז, ט, ועוד.

2. אֲשָׁכֹלֹת שֶׁ־שׁ ז, ח.

בלשון חז"ל נותרה רק הצורה השנייה (למשל: תוספתא, ביכורים, ב, ח), ואין ספק שהיא מאוחרת יותר.

ג. ריבוי של השם אֲשָׁפֹת במקרא הוא אֲשָׁפֹת (איכה ד, ה), ואילו בקומראן – אשפותות (אלגרו, עמ' 2).

3.1.2 בעדי/בעדני

ולילה אור בעדי קלט, יא (מס': ולילה אור בעדני).

הצורה בעדני היא יחידאית במקרא. האלמנט -נִ לפני הכינוי המצטרף למלת יחס ידוע מן המקרא⁴¹ ומצוי גם באוגריתית⁴² ובפיניקית⁴³. מכאן ברור שאין הצורה סתם אנלוגיה אל יסופני שבצלע המקבילה, אלא המשורר השתמש לצורך החרוז, בידועין, בצורה שהייתה קיימת בעברית העתיקה.

³⁹. שפרבר, תעתיקים, עמ' 209.

⁴⁰. מגיש, עמ' 280 – 281.

⁴¹. גוניוס, סעיף d 103, עמ' 301.

⁴². C. H. Gordon, *Ugaritic Manual*, Roma 1955, p. 91.

⁴³. J. Friedrich, *Phönizisch-Punische Grammatik*, Roma 1951 p. 117.

סופר המגילה, שמן הסתם כבר לא הכיר את התופעה הנ"ל, שינה את הצורה לצורה הרגילה במקרא. בדומה לכך משנה השומרוני את הצורה תחתנה ברא' ב, יא לתחתיה. והשוה גם תחתני שמ"ב כב, ד, ובטקסט המקביל תחתי תה' יח, א.

3.13 חוק/חקה

בחוקיכה אשתעשע קיט, טז (מס': בחקתיך אשתעשע) סימנים רבים מעידים כי המלה חקה לא הייתה חיה בעברית המאוחרת: בלשון חז"ל אין היא מופיעה כלל, במגילות ים המלח הלא מקראיות מצויה היא ארבע פעמים בלבד (מיעוט מבוטל לעומת שכיחותה של אחותה חק), ובספרי המקרא המאוחרים המובהקים אין היא מצויה אלא פעם אחת בלבד (דבה"ב ז, יט), ולא זאת בלבד אלא שבעל דבה"י מעדיף להשתמש תחתיה במלה חק⁴⁴ דבה"ב לד, לא (// מל"ב כג, ג). גם במזמורנו היא נדירה (מופיעה פעם אחת; חק – עשרים פעם).

עובדות אלה אינן מניחות ספק בכך, שגרסת המסורה היא המקורית, והן מסבירות את שיטתו של סופר המגילה, שכמנהגו של בעל דבה"י נמנע מלהשתמש במלים שלא היו ידועות בעברית של תקופתו.

3.14 עקלקולות/עקלקלות

עקלקולות [] ה' את כול פועלי און קכה, ה (מס': והמטים עקלקלותם יוליכם ה' את פעלי האון).

המלה עקלקלות מצויה עוד בשירת דבורה (שופ' ה' 6). בפיוטי יוני מופיעה צורת היחיד: עקלקול⁴⁵ (אך בריבוי עקלקלות⁴⁶). לפי הערותיו של סאנדרס⁴⁷ מצויה הצורה שבמגילה בקטע נוסף של מזמור זה, שנמצא בקומראן (התירו מתוקנת ממים סופית).

יסוד הצורה, כפי הנראה, הוא במסורת הגייה שונה: במגילות ים המלח יש במלים רבות במיוחד מהמרוכבים (ומהמחומשים) ויו פגד קמץ (או פתח ואחריו דגש). בטברנית, למשל: נעמונים מג"ש יו, י, סרפוד מג"ש נה, יג (וכן הירונימוס sharpod)⁴⁸; מחשוכים מג"ש מב, טז (אבל בכט, טו

44. שפרבר, מקבילות, עמ' 246, ושם דוגמה הפוכה מן הנוסח השומרוני של התורה: שמ' ל, כא חקה (= מס' חק!). כנראה בהשפעת הנשוא היתה.

45. מ' וולאי, פיוטי יוני, ברלין תחר"ץ, עמ' מג שר' 10.

46. שם, עמ' קצה שר' 3.

47. שם, עמ' 25.

48. שפרבר, תעתיקים, עמ' 244.

מג' = מס' וכן במג'ת קמג, ג; אשמונים מג'ש נט, י; מחמודינו מג'ש סיד י (וכן באיכה א, ז, א, יט (כתיב)); מכלול סרך הברכות ג, כה; ולעופות הזדיות ה, ל.

אפשר להסביר את רוב הצורות פנובעות מדיסימילציה, ויש לכך חיזוק מן הצורות שבפיוטי יניי עקלקול/עקלקלות. מאידך, יש מקום לשקול גם אפשרות של השפעת למג'ר או השפתיז (ראה 22).

4 תחביר

4.1 שינויים במין, במספר, וביידוע.

4.1.1 במין

(ש)רצה ארצם צפרדעים קה, ל (מס': שרץ ארצם צפרדעים) השם ארץ במקרא הוא ממין נקבה, אך מעט גם ממין זכר. למשל: יחו' כא, כד, ישע' סו, ח.

אין ספק, שגרסת המסורה היא המקורית, בין אם נאמר שהפועל בא בזכר יחיד, משום שהוא קודם לנשוא⁴⁹, ובין אם משום שהשם ארץ מינו גם זכר. סופר המגילה התאים את הנשוא למין הרגיל של השם ארץ, פדרך שעשה סופר מג'ש⁵⁰ (ס' 8), וכמנהגו של החומש השומרוני בשם ארץ (ברא' יג, ו) ובשמות אחרים⁵¹.

עד כמה שונה הייתה דרך המסרנים תעיד הערת המסורה לירמ' מח, מה: (כי אש יצא מחשבון) סבירין יצאה. אין הם מתקנים את הטכסט אף על פי שיכלו לעשות כן בהסתמכם על הכתוב בבמד' כא, כח: (כי אש יצאה מחשבון). סופרי קומראן נהגו אחרת: בתה' קד, ד גרסת המסורה אש להט, ובקומראן⁵² – אש לוהטת.

4.1.2 במספר

4.1.2.1 וישרים משפטיכה קיט, קלו (מס': וישר משפטיך).

כאשר הנשוא קודם לנשוא, הוא בא לעיתים בלשון המקרא בזכר יחיד, מבלי להתחשב במינו ובמספרו של הנשוא⁵³. לסופר המגילה נראה מבנה זה כשגיאה דקדוקית, ולכן התאים את הנשוא לנשוא.

49. קוטשר, מג'ש, עמ' 298. ראה גם 4.121.

50. קוטשר, שם, שם.

51. שפרבר, מקבילות, עמ' 217.

52. ידין, שם, עמ' 6.

53. גוניוס, סעיף v-o 145, עמ' 465-466. והשווה 4.11.

וכן עשה התרגום הארמי: ותריצין דינך.

4.122 הודו לאדון האדונים קלו, ג (מס': הודו לאדני האדנים)
הצירוף אדני האדנים מציין את יחס ההפלגה, בדומה לצירופים שיר
השירים, קדש הקדשים וכד⁵⁴.
בצירופים אלה בא השם הראשון בנסמך יחיד, השני בריבוי. אבל, השם
הראשון יופיע בריבוי בשני מקרים:
א. כשהוא plurale tantum למשל: שמי השמים מלא ח, כו.
ב. כשהוא ריבוי של כבוד: כמו בפסוקנו.

השימוש בריבוי של כבוד, כנראה, עתיק הוא, ולא היה חי בתקופה
המאוחרת. ולכן המירו מחברנו בצורת היחיד על פי המבנה הרגיל של הצירופים
הגל.

וכן נוהג גם הנוסח השומרוני: דב' י, יו: אלהי האלהים ואדון האדונים
(מס': ואדני האדנים).

4.13 ביידוע

כול היום קמ, ג (מס': כל יום).
הצירוף כל היום מצוי לרוב במקרא, ואילו כל יום הוא יחידאי.
במגילות ים המלח מצוי כול היום שלוש פעמים ואין כול יום.
היעדר היידוע כאן נראה עתיק ומקורי, שכן, במזמורנו אין ה־א הידיעה
מצויה כלל, וזהו אחד הסימנים לעתיקותו של המזמור.
בפשיטתא: וכל ה יומא (מידע)

4.2 השמטת המילית נא

בלשון המקרא באה לפעמים המילית נא אחרי הציווי, העתיד המוארך
או מלת השלילה אל⁵⁵.
סופר מגילת משמיטה פעמיים⁵⁶:

אדברה קכב, ח (מס': אדברה נא)

רצה קיט, קח (מס': רצה נא).

במקרא אופיינית נא לספרים הקדומים. אמנם מצויה היא גם בספרים
המאוחרים שמונה עשרה פעמים (מתוך מאה ושמונים פעם במקרא), אך בדבהי
היא מופיעה בעיקר בקטעים שיש להם מקבילות בספרים הקדומים, ובנחמיה –
בקטעי תחינה (נוסחאות קפואות).

54. גוניס, סעיף 133 i, עמ' 431.

55. ברגשטרסר II סעיף 10 c-g, עמ' 47-48.

56. אבל בקל ב: תהי נא (מס': תהינה).

על כך שמילית זאת לא הייתה בשימוש חי בעברית של הספרים המאוחרים, מעידה השמטתה פעמיים ע"י בעל דבה⁵⁷.

במגילות ים המלח (הלא-מקראיות) אין היא מופיעה. ונראה שגם סופר מגיש התקשה בה, שכן, בה', א הוא משיטה: אשירה לידידי, ובמקומות אחרים אין אחדות בכתיבתה בה"א או באלף ובצירופה או ניתוקה מן הפועל הקודם לה. בטקסט אחר מקומראן המורכב מציטטות מקראיות תלויה המלה בין השיטין:

וישאל י[ע]קוב [ו]יאמ[ר] ה[ג]י' נא לי מ[ה]... ויברך אותו שם. (אלגרו, עמ' 1; = ברא' לב, ל).

בלשון חז"ל לא הייתה ידועה. וחז"ל ראו צורך לפרשה (מכילתא דר' ישמעאל, מהד' הארואיטץ-רבין, עמ' 182 למטה): 'אעברה נא ואראה, ואין נא אלא לשון בקשה'.

התרגומים הארמיים הבינוה כמלת זמן: כען, כדין = עתה, וכן פירשה אבן ג'נאח (ספר השרשים, עמ' 279).

5 חילופי שרשים

5.1 בטח/חסה

טוב לבטוח בה' מבטוח באדם... קיח, ח (מס': לחסות) חסה פועל שירי הוא, וכן השם מחסה. מן הסתם המיר הסופר פועל עתיק (אינו בספרי המקרא המאוחרים, ואינו בלשון חז"ל) בפועל נפוץ יותר. אך בפסוק ט גורסת המגילה לחסות (= מס').

5.2 גמר/גמל

גמור על עבדכה ואחיה קיט, יז (מס': גמל) במשמעות עשית טוב וכד' משמש לרוב השורש גמל, אך מצוי פעמים במקרא במשמעות זאת השורש גמר (תה' ז, י; גז, ג; קלת, ח // חסדך). ואולי כך צריך לפרש את היסוד גמר שבשם גמריה⁵⁸. בכלל, משמעויות הפעלים גמר ו-גמל (וכן שלם בבנייני השונים) חופפות במידה מרובה. גרסת המגילה עושה רושם מקורי יותר, שכן השורש גמל מצוי לרוב במקרא, במגילות ים המלח, בלשון חז"ל ובארמית לניבית. בעוד שהפועל גמר במשמעות הנדונה אינו מצוי אלא פעמיים במקרא.

57. שפרבר, מקבילות, עמ' 254 (מביא גם שתי דוגמאות שבהן יש נא בנוסח השומרוני ואין במסורה! אלא שבראשונה ברור, שאין היא מקורית – אחרי ועשית!).
58. גיה טורטשינר, תעודות לכיש, ירושלים ת"ש, עמ' 1.

5.3 גרה/גור

כול היום יגרו⁵⁹ מלחמות קמ, ג (מס': יגורו).
 הביטוי יגור מלחמות קשה הוא. לכאורה, הפועל גרה מתאים יותר, ואמנם כמה מפרשים מציעים לקרוא יגרו⁶⁰. אלא שבשירה המקראית משמש השורש גור גם במשמעות של גרה⁶¹. המשמעות המשותפת קשורה ביסודם המשותף של שני השרשים – גר. גרסת המסורה היא הקשה, והיא משתלבת יפה במזמורנו, שמצויות בו תכונות לשון של העברית העתיקה (השוה 4.13). סופר המגילה כבר לא הפיר את המשמעות העתיקה של גור, ולכן החליפו בשורש גרה, הרגיל בעברית המאוחרת (כפי שמציעים המפרשים החדשים).

5.4 עלה/ישב

יעלו לכסא לכה קלב, יב (מס': ישבו לכסא לך).
 במקרא שכיח מאוד הביטוי ישב על/ל כסא בהוראת מלך. והוא נמצא גם באוגריתית⁶².
 את הביטוי שבמגילה לא מצאתי בשום מקור אחר, וגם התרגומים משקפים את גרסת המסורה.

5.5 רשע/חרש

על גבי חרשו רשעים קכט, ג (מס': על גבי חרשו חרשים).
 לשתי הגרסאות יש סימוכין בתרגומים:
 חרשים: סימכוס, עקילס והתרגום הארמי.
 רשעים: תה"ש ווולגטה.
 לדעתי, הגרסה רשעים משנית היא ומקורה בפרשנות של התרגומים שהבינו חרשים כחורשי רע. ואולי השפיעה גם המלה רשעים שבפס' ד.

5.6 תאב/יאב⁶²

כי למצותיכה תאבתי קיט, קלא (מס': כי למצותיך יאבתי).

59. בצילום נראות רק שתי האותיות הראשונות, אך לפי סאנדרס הקריאה כמעט בטוחה.

60. למשל, גונקל בפירושו, וכן באומגרטנר במילונו.

61. ראה באומגרטנר, ערך גור II.

62. ytb lkht aliyn b'l 49 I³⁰; ytb lkst mlk 12723.

62. בדבר הקרבה בין השרשים יאב, אבה, ראה: ברוגטרסר, II, סעיף d 31, עמ' 171. וכנראה גם תאב קשור איכשהו לפעלים הנ"ל. ראה מילון BDB, ערך תאב, עמ' 1060.

הפועל יאב הוא יחידאי במקרא, כנראה ארמאיוזמוס⁶³. הוא מצוי גם בנעז ובסורית. ואילו תאב מופיע שלוש פעמים במזמורנו, והוא רגיל בניבי הארמית ובלשון חז"ל.

לחילוף זה שני גורמים:

1. החלפת מלה לא מוכרת במלה רגילה.
2. השפעת הפסוקים שבהם מופיע הפועל תאב.

5.7 תוך / קרב

אם אלך בתוך צרה תחיני קלח, ז (מס': אם אלך בקרב צרה תחיני) תופעה מקבילה מצויה בטקסט ממערה 4 (אלגרו, עמ' 58): נבי אקים להם מתוך אחיהם כמוכה (= דב' יח, יח), אך המלה מתוך תוקנה ל-מקרב פגרת המסורה. מלת היחס בקרב (מקרב) על נטיותיה אינה מצויה בספרי המקרא המאוחרים המובהקים. במגילות ים המלח הלא מקראיות היא מופיעה חמש פעמים (אולי ציטוטים), ובלשון חז"ל – אינה. תוך שכיחה ביותר, הן בספרי המקרא המאוחרים, הן במגילות, והן בלשון חז"ל. סבורי, שיש בעובדות אלה כדי להסביר את השינוי.

סיכום

הדוגמאות שהובאו במאמר מתחום הפונולוגיה, המורפולוגיה, התחביר ואוצר המלים מראות, כי במגילה מצויות תופעות רבות האופייניות לעברית המאוחרת. הן מתפרשות יפה על פי העברית של תקופת הבית השני, ויש להן מקבילות בחומש השומרוני, בתעתיקים היוניים והרומיים, ובמסורת הבבלית. עם זאת יש לציין, שמספר הסטיות מנוסחת המסורה מועט בהשוואה למגיש ובמיוחד בתחום תורת ההגה. זאת יש ליחס לוהירותו של סופר מגית, שפני שמעיד הכתיב, קפדן היה, ומן הסתם ידע להבחין בין לשון המקרא ללשון המדוברת. ראוי לציין גם העובדה, שהשפעת הארמית כמעט שאינה ניכרת במגית. גם זאת בזכותו של סופר המגילה.

63. ברגשטרסר, שם, שם.

כל הקצר קודם

0.0 פתיחה.

- 1.0 במקרא. 1.01 אכדית. 1.1 הבדיקה במקרא. 1.2 חישוב. 1.22 הסברו של קדרי.
1.3 חילוף מקומות. 1.4 יישוב תמיהה. 1.5 קצב בשירה.
2.0 בלשון חכמים. 2.1 גדרי הבדיקה. 2.2 התוצאות. 2.3 דייקנות סטטיסטית.
2.4 תרומת ויהי הכלל הנידון בלשון המשנה. 2.41 פירושי משניות. 2.42 נאמנותו של כ"ק.
2.421 ניקוד המשנה. 2.43 בירורי מבטא. 2.431 דו־תנועה. 2.432 השמות הסגוליים. 2.44 פירושים
והסברים על פי היוצאים מן הכלל. 2.441 מודים מודים. 2.442 אין חיסור ו' באיבר
האחרון. 2.443 עריכת המשניות. 2.5 ברירת נוסחים. 2.51 סגנון והיגיון. 2.52 דרכי סגנון
אחרות. 2.53 יוצאים מן הכלל. 2.6 מחוץ להגדרתו. 2.61 צורות אחרות. 2.611 שוא נע.
2.612 חטף פתח. 2.613 "או". 2.62 היקף הבדיקה. 2.621 מקורות אחרים. 2.622 תמיהות על
סדר המלים. 2.623 פעלים.
3.0 סוגי ספרות אחרים.
4.0 סיכום.
נספח.

קיצורים ביבליוגרפיים:

- אלבק ששה סדרי משנה, מפורשים בידי ח' אלבק ומנקדים בידי ח' ילון, ירושלים, תשיז-תשי"ט.
אפשטיין, מבוא י"א אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים, תשי"ח.
בנודיד א' בנודיד (פאירשטיין), "מניין החלוקה לתנועות גדולות וקטנות", לשוננו כב (תשי"ח) [עמודים לפי התדפיס].
בראפמן מ' בראפמן, "הערות להתפתחות הדיסתונים בעברית", לשוננו יא (תשי"א) 96-99.
ברודי, תמיד A. Brody, *Der Mišna — Traktat Tamid*, Uppsala, 1936
גולדברג א' גולדברג, מסכת אהלות מהדורה מדעית, ירושלים תשט"ו.
דמתי א דמתי, "מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים", קונטרסים א (תרצ"ז), 8-15.

1. תודתי נתונה לאלה שהאילו לקרוא את העבודה הזאת, ולהעיר הערות חשובות, הרי הם: פרופ' מ' גושן-גוטשטיין, מ' גלצר, מ"ר פרופ' ח"ו דימיטרובסקי, פרופ' ש' לייטר, מ' סוקולוף, פרופ' מ' פרידמן, פרופ' מ' שמלצר.

- דמתי ב הג'ל, "מסורות וכו' II", קונטרסים ב (תרצ"ח), 61–69.
 ד"ר משנה עם פירוש הרמב"ם, דפוס ראשון, נפולי רנ"ב [צילום]
 ירושלים, תש"ל.
 הוצאת לו ר' לו, המשנה אשר עליה נוסד התלמוד הירושלמי, קאנטאברייא,
 1883.
 הרצוג משניות ... מכון הערי פישל, ירושלים, תש"ה.
 ייבין " ייבין, הניקוד הבבלי ומסורת הלשון המשתקפת ממנו (דיסרטציה),
 האוניברסיטה העברית, תשכ"ח.
 ייבין, קטע הג'ל, "קטע מקרא בניקוד טברני לא-מסורתי", תרביץ כט (תש"ד),
 345–356.
 ילון ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים, תשכ"ד.
 כ"פ ששה סדרי משנה, כתב-יד פארמה, דה רוסי 138 (פקסימיליה),
 ירושלים, תש"ל.
 כ"ק המשנה ע"פ כ"י קופמן (פקסימיליה), ירושלים, תשכ"ח.
 מורג, לתורת ש' מורג, "לתורת ההגה של הארמית הבבלית", לשוננו לב
 (תשכ"ח), 67–88.
 מורג, העברית הג'ל, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים, תשכ"ג.
 ערוך השלם ח' קאהוט, ערוך השלם, ניו-יורק, תשט"ו.
 פורת א' פורת, לשון חכמים, ירושלים, תרצ"ח.
 קאלה P. Kahle and J. Weinberg, "The Mishnah Text in Babylonia",
HUCA 10 (1935), 185–222.
 קדרי מ' קדרי, "זיווני שם-עצם ... בעברית המקראית", לשוננו ל (תשכ"ו),
 113–135.
 קוטשר, ל' חז"ל " קוטשר, "לשון חז"ל", ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, 246–280.
 קוטשר, מחקרים הג'ל, "מחקרים בארמית הגלילית", תרביץ כא-כג (תשי"ט-תשי"ב)
 ע"פ עמודי התדפיס.
 קראוס S. Krauss, "Die Kaufmann'sche Mischna-Handschrift", *MGWJ*
 51 (1907)
 רמב"ם משנה עם פירוש רמב"ם תרגם וכו' " קאפח, סדר זרעים, ירושלים,
 תשכ"ג.
 Danby *The Mishnah Translated...* H. Danby, London, 1933
 MdWI P. Kahle, *Masoreten des Westens I*, Stuttgart, 1927
 MdWII P. Kahle, *Masoreten des Westens II*, Stuttgart, 1930

0.0 חוקרי הלשון והסגנון מכירים כלל ידוע, האומר: בשורה של שמות או צירופי מלים הבאים בזה אחר זה, ישנה נטייה שכל הקצר קודם, וכל הארוך בא בסוף. כלל זה היה ידוע לקדמונים, ובזמן החדש הוא מכונה Law of increasing members². כוחו יפה לגבי הרבה שפות, כגון יונית (כבר בהומרוס), לאטינית, גרמנית, אנגלית ועוד (ראה להלן). הוא בא ברשימות שמות פרטיים, מליצות שבנאומים, שירה, נוסחאות פולחן ותפילה ועוד.

בעבודה הנוכחית, נבדוק את העברית לאור הכלל הנוכחי, ובעיקר את לשון חכמים של המשנה.

1.0 ב מ ק ר א .

פרופ' מ"ד קאסוטו, בספרו 'מנח עד אברהם'³, כתב: "...אנו רואים אפוא, שיש שיטות שונות של סידור. ואחת מהן יכולה להיות תלויה בהרגל כללי של הלשון, האהבת להקדים את המלים הקצרות למלים הארוכות ביותר. זה כלל גדול בלשון האכדית, וגם בעברית כוחו יפה בכמה מקרים. אומרים, למשל, 'חן וחסד', ולא 'חסד וחן'; אומרים 'חסד ורחמים', ולא 'רחמים וחסד'; וכן 'חוק ומשפט', 'דל ואביון', 'יום ולילה', ורבים כאלה. ואולי מפני זה נהוג בכתוב הסדר 'שם חם ויפת'..."

1.01 בנוגע ללשון האכדית, אפשר שקאסוטו רומז בזה לעבודתו של Hans Ehelolf⁴. הלה חיפש כלל שיסביר סדרן של מלים נרדפות (ומלים אחרות) הבאות זו אחר זו באכדית, והסיק:

"המלים מסודרות לפי אורכן, ובאמת מבחינה עקרונית פותחת שורה באיבר הקצר ביותר, וסוגרת בארוך; אצל שורות בעלות הרבה איברים, באים האיברים האמצעיים לפי אורכם, אם המלים הפלגוליות מאפשרות סידור שכזה" (תרגום מגרמנית)⁵.

אהלולף הגדיר את אורך המלה לפי מספר הברותיה וכמותן⁶.

1.1 בעניין תוקפו של הכלל הזה במקרא, כל המציץ בכתובים עשוי להיתקל

2. L.P. XXV, *Indogerm. Forsch.*, O. Behaghel (1909), 139. ציון זה בא ב-L.P. 178-175 *Golden Latin Artistry*, Cambridge, 1963, עמ' 175, בהערה, ושם עמ' 175-178 בא תיאור כללי של התופעה הנידונה, ועליו אנוחנו סומכים בפתיחה זו. שם צוינה ספרות נוספת.

3. ירושלים, תשי"ט, עמ' 112 - 113.

4. *Ein Wortfolgeprinzip im Assyrisch-Babylonischen*, 1916 Marburg, (הנני מודה

לד"ר א' הורביץ עבור מקור זה).

5. שם, עמ' 3.

6. שם.

בתופעה (מארצך וממולדתך ומבית אביך, בר' יב, א'), אבל גם בהיפוכה (ארץ זבת חלב ודבש, שמ' ג, ח⁸). ועולה הרשם, שישנה נטייה להדרגה שכזאת בתנ"ך, אבל אינה מגיעה לממדים של התופעה הזאת שבאפדית (ע"פ התיאור הנ"ל). היות והמחקר הנוכחי מתעניין בעיקר בלשון חכמים, לא נערכה בדיקה יסודית של החומר המקראי בנידון, והסתפקנו בבדיקת הצירופים ב' החיבור, שנרשמו ע"י רושמי צורת ה- hendiadys שבמקרא. למשל, כבר בדוגמות שבמאמרו של מ' שור⁹ מתאמת הפלל הנידון. בין הצירופים של שני שמות עם ו' החיבור במקרא שנמנו שם, 12 מתאימים לפלל של¹⁰, שלושה נוגדים¹¹, וב-24 שוה מספר ההברות בשני האיברים¹².

1.2 במאמרו של מ"צ קדרי, "זיווגי שם עצם בעברית המקראית"¹³ בא גם סיכום רשימות קודמיו בענין hendiadys. לכן אמרנו, שהצירופים שנופרו במאמר ההוא ישמשו לנו מדגם של שמות המחוברים ב' החיבור, ועליו נבסס את בחינת הפלל הנידון בלשון המקרא. חישוב הדוגמות שהובאו שם¹⁴ מגלה, שמתוך 65 מקרים 19 הולמים את הפלל, 9 נוגדים, וב-37 שוה מספר ההברות בשני האיברים. אמנם אחת ה"סתירות" נופלת מבחינת העניין¹⁵, ויש אפוא למנות 8 יוצאים מן הפלל מתוך 27 מקרים של איברים בלתי שווים¹⁶.

7. נהוג לדרוש את סדרן של אלו, ע"י קאסוטו שם עמ' 212–213. אבל אף כשנראה בפסוק זה דוגמה של הפלל שלנו, עדיין יש מקום לדרשה.
8. ראה להלן הע' 17.
9. "Les composés dans les langues sémitiques" ספר זיכרון לכבוד הד"ר שמואל אברהם פוזננסקי, ורשה, תרפ"ז, עמ' 164–174.
10. לדוגמה: צר ואיב, ריב ומשפט, גר ותושב, אות ומופת.
11. בשניים מהם נמצאת המלה "אמת": חסד ואמת, שלום ואמת.
12. אנב, בדוגמות שמנה שם (עמ' 173) מלשון חכמים, תשע מתאימות לפלל, אחת נוגדת, ובתשע מספר ההברות שוה; במה שהביא מבבלית, ארבע מתאימות ואין אף נוגדת אחת; מערבית שלוש מתאימות, אחת נוגדת, ובארבע המספר שוה.
13. לשוננו, כרך ל (תשכ"ז) עמ' 113–135.
14. מעמ' 123 ואילך, שהם "צירופים השמניים הבאים כסומכים במבנה של איחוי מסוג ההוספה בלבד בלשון התורה" (עמ' 122), וכללנו גם סיכומי של "ניסיונות קודמיו לזיהוי יחידות סימנטיות מורכבות בלשון המקרא" (עמ' 131 ואילך).
15. אברהם יצחק ויעקב (עמ' 124 שם).

16. גם כשמתפצל ההנדיאדיס לשני חלקי הפסוק, משתמר לרוב הסדר של קדימת הקצר. הרוב המכריע מן הצירופים שנופרו במאמרו של ע"צ מלמד, "Break-up of Stereotype Phrases as an Artistic Device in Biblical Poetry" (מחקרים במקרא בעריכת ח' רבין, ירושלים תשכ"א = Scripta Hierosolymitana 8), מתאימים לפלל, בין בחיבורם בין בפיצולם. קדימת מלה קצרה למקבילתה הארוכה ממנה בשירת המקרא (ובאוגריתית

והרי רשימת הצירופים ההולמים את הכלל הנידון: תכלת וארגמן ותולעת שני, אילים ועתודים, גר ותושב, בנים ובני בנים, סדום ועמורה, הגשורי והמעכתי, יתום ואלמנה, גר יתום ואלמנה, בניכם ובנותיכם, אמת ומשפט, חק ומשפט, דל ואביון, אוב וידעוני, אות ומופת, שר וגדול, שמה ושעורה, צר ואויב, אש וענן, הר ובקעה.

השיטה לחישוב אורך המלים תואר בפרוטרוט להלן (2.1). בעניין שמות סגוליים, נראה שבמקרא, כמו בלשון חכמים (ר' להלן 2.432), אורך שם סגולי (במשקל הרגיל) הריהו פחות משתי הברות. אם נחזור ונחשב לפי ההנחה הזאת, אין שינוי בצירופים שנרשמו כמתאימים לכלל. ברם, לפי החישוב החדש, שניים מן הסותרים ייחשבו צירופים שונים באורך איבריהם, ועוברים שמונה מן השנים להיות מתאימים לכלל, ואלו הם: גפן ותאנה, חסד ואמונה, חסד ורחמים, צדק ואמונה, חלק ונחלה, יין ושכר, נשך ותרבית, נחשת וברזל. על פי זה, נשארים לנו רק שישה צירופים שאינם מתאימים לכלל, והם: אלמנה וגרושה, חלב ודבש, בקר וצאן, שלום ואמת, דממה וקול, זית שמן ודבש. אם כן יש 27 צירופים המתאימים לכלל, 6 נוגדים, וב-31 אורך האיברים שווה. הנה אומר, שלפי המדגם שנקטנו, ביותר מ-80 אחוז מן הצירופים הבלתי שונים באורך איבריהם, האיבר הקצר קודם¹⁷.

1.22 בדברי קדרי כלול הסבר לסדר האיברים במקצת הצירופים שציין. הוא העביר אל הצירופים שטיפלנו בהם, שהם מסוג ההוספה¹⁸ (עם ר' החיבור), כלל שפיתח בנוגע לצירופים של איחוי בדרך הברירה (= או), והוא: "... הסדר היורד בשכיחות היחסית (= אחוז ההופעה) של האיברים בלשון המקרא...; ופירושו של דבר הוא, שלעולם קודם בצירופים אלו האיבר בעל השכיחות

ועוד) מתוארת אצל Rome, Ugaritic Textbook, C. Gordon, 1965, עמ' 135–137. לדברי, אם למלה עיקרית שבצלע הראשונה אין הקבלה בצלע השנייה, אזי יש נטייה שאחת המלים בצלע השנייה, או יותר, תהיה ארוכה מקבילתה שבצלע הראשונה (תרגום מאנגלית). לאור דברינו יש לחזור ולבדוק אם זהו באמת עניין של איזון, ואם מותנית התופעה בחוסר הקבלה, ור' להלן 1.5.

17. מן הרשימה של הסותרים לכלל, כמה מן הדוגמות אומרות דרשני. קדרי (עמ' 124) רשם "בקר וצאן", אבל יותר שכיח במקרא "צאן ובקר" (קונקורדנציה של מנדלקרן, עמ' 231). אולי בזה רמז שבימי המקרא היו שתי המלים שוות באורך. "דבש" מופיעה פעמיים ברשימת הנוגדים. רגיל מאוד הצירוף "זבת חלב ודבש". אבל חוץ מזה מצאנו "דבש וחלב" (שה"ש ד, י"א). אולי ביטאנו מלת דבש בשתי הברות, שלא כפי הניקוד שלנו. השהו בניקוד עליון של א"י "זבת חלב ודבש" (McWJ עמ' 1). אבל ראה בנדיד עמ' 40 הע' 17.

18. קדרי, עמ' 122.

היחסית הגדולה יותר¹⁹. כאמור, הסבר זה ניתן רק למקצת הצירופים הנידונים כאן, ואינו מסביר יתרם. ועוד, נראה שאין שני הפללים סותרים, ואולי המלה הקצרה מחברתה הנרדפת לה, היא הפשוטה והשכיחה יותר.

1.3 ע"צ מלמד, במאמרו "שניים שהם אחד במקרא" כתב²⁰: "פעמים ששני השמות של ההד"ד [= hendiadys] מחליפים את מקומם, והשני קודם לראשון". ברוב הדוגמות שהביא לעניין זה, היה הצירוף בעל שני איברים שקולים במספר ההברות, ולכן החילוף "יותר" ע"פ הפלל שלנו, ואכמ"ל.

1.4 מסתבר, שעל פי הפלל של כל הקצר קודם תתישבנה כמה תמיהות על לשון המקרא, והנה דוגמה. בויקרא ז, לו כתוב: "זאת התורה לעלה למנחה ולחטאת ולאשם ולמלוואים ולזבח השלמים". ראו מבארי התנ"ך שפסוק זה חתימה הוא לפרקים ו, ז, ומסכם את תוכנם. הסיכום הולם לסדר החוקים לבד ממילואים, שדיניהם באים שם אחרי מנחות, שלא בפסוק הנ"ל. המבארים הסבירו על כך מה שהסבירו, ואף הסיקו מסקנות חדשות ע"פ מקומה של תיבת "ולמלוואים"²¹. ברם על פי הפלל שלנו, יש לומר שבפסוק לו באו המלים לאו דוקא לפי סדר החוקים הקודמים, אלא גם לפי אורכן של המלים (מספר ההברות: 3, 3, 3, 3, 4, 5 [או 4]), ולכן "ולמלוואים" אחר "ולאשם".

1.5 התופעה הנידונה כאן עניין של קצב היא, ובכן קרובה היא לתורת השירה. ובאמת הרגישו חוקרי השירה המקראית בדבר הזה. ר' גורדיס, במאמרו "על מבנה השירה העברית הקדומה"²², כתב: "...מוצאים אנו נטייה (הפיוזור שלו), שכדאי לעמוד עליה, לגמור מזמורי ספר תהלים או נאום בספר איוב בהטעמה מיוחדת. מגמה זו יוצאת לפועל על-ידי הארכת הקצב בדרכים שונים", והוא מונה: 1. הוספת מספר הצלעות בפסוק האחרון; 2. העלאת מספר ההברות בחרוז האחרון; 3. הארכת הקצב בחרוז האחרון. 4. הארכת הקצב בצלע האחרונה לבד; ושם הובאו דוגמות.

היות וגורדיס עסק בתופעה שירתית, מדד אורכם של פסוקים, חרזים וצלעות, והוא גילה נטייה שאין בה קביעות. אנו, שעסקנו בתופעה לשונית

19. שם, עמ' 116, ע"ש. קדרי הביא אותו הסבר גם ביחס לצירופים שמנה בלשון המשנה (יחידות סימנטיות מורכבות בעברית הבתר-מקראית, בר אילן ז-ח, רמת גן תשל"ג, עמ' 204-210, ראה שם הע' 2), אולם ציין שוב שאין ההסבר מתאים לכל המקרים שהביא (הע' 4). אבל כל אותן דוגמות מתאימות לפלל הנידון כאן.

20. תרביץ, שנה טז, עמ' 179.

21. ראה ספר ויקרא מפורש בידי דוד צבי הופמן, ח"א (עברית), ירושלים תשי"ג, עמ'

י, כא, נא, קפג.

22. ספר השנה ליהודי אמריקה, כ"ז (תש"ה), עמ' 144 ואילך, ע"ש. גם ראה לעיל הע' 16.

כללית, בכל הסגנונות ופרוזה בכלל, מדדנו בעיקר אורכן של מלים וגילינו נטייה חזקה המתקרבת יותר לקביעות, אף שאינה בחינת חזק ולא יעבור.

2.0 בלשון חכמים

2.1 גדרי הבדיקה. לשם בירור הפלל הנידון בלשון חכמים, בדקתי את המשניות בסדר זרעים. התחשבתי רק בצירופים (שניים או יותר) של שמות עצם או שמות תואר, המחוברים ב-²³ ובאים בשימוש תחבירי אחד. לדוגמה: הדבילה והתמרים והחרובים (דמאי פ"ב מ"א). כללתי גם צירופים שמלת היחס או תיבת "לא" באה בהם בתחילת כל איבר²⁴. התארים וכינוי הרומז הובאו בחשבון יחד עם השם, והוא הדין למשפט תארי, בין שמתחיל ב-²⁵ בין שאינו מתחיל ב-²⁶. וכן כללתי שם עצם אחר הבא עם שם העצם העיקרי כסומך או נסמך²⁷. הבינוני נכלל כשהוא משמש כשם עצם, והבאתי המושא שלו בחשבון מספר ההברות²⁸. גם מקור המשמש כשם עצם נכלל. צירוף משני בתוך האיבר (פאה פ"א מ"א: כבוד אב ואם, ע"ש) מניתי עם האיבר העיקרי²⁹, ואז חזרתי ומניתי אותו צירוף בפני עצמו.

לא כללתי שורת שמות הבאה בלי ו' החיבור³⁰. כשחסרה ו' החיבור באחד השמות שבשורה, אותו שם נחשב התחלת צירוף חדש. לדוגמה, שביעית ז, א: "עלה הלוף השוטה ועלה הדנגנה העולשין והפרישין והרגילה ונץ החלב", בזה ראיתי שתי שורות, האחת בת שני איברים, ושנייה, המתחילה ב"העולשין", בת ארבעה איברים³¹. חילקתי שורה אחת לשניים גם כשהתוכן או התחביר מראה שיש לחלק³²,

23. לא כללתי צירופים המחוברים ע"י "וכן" ו"או", ע"י להלן 2.613.

24. כגון ברכות ט, ב: על הויקין, ועל הוועות וכו'; פאה ח, ג: לא על הקמח ולא על הפת.

25. כגון ברכות ג, ו: זב שראה קרי ונדה שפלטה שכבת זרע וכו'.

26. כגון פאה ב, ד: ולחרובין כל הרואין זה את זה. כשבתארים של רוב האיברים כלול מספר, המתייחס לשם העצם העיקרי שבאיבר, הובא בחשבון רק כשאותו המספר מוסב על כל איבר. ובכן כללתי כלאיים ג, ד; ז, ג, והוצאתי פאה ח, ה, תרומות ו, ד, ומעשר שני ב, ט.

27. כגון כל' ז, ג: ועבודת הגפן; ה, ח: ושושנת המלך; שביעית ז, א: ועלה הדנגנה.

28. כגון דמאי ב, ד: ומוכרי תבואה. אולם כששם העצם הוא הנושא, ובא אתו נושא, הצירוף לא נכלל, כגון תרומות ג, ט: "... תרומתן תרומה ומעשרותן מעשר" וכו'. וכן שם ג, ו.

29. והוא הדין כגון שביעית ה, ו: מחרשה וכל פליה.

30. כגון מעשרות ה, ח: זרע לוף העליון זרע כרשים זרע בצלים, וכו'.

31. ועל זה ע"י להלן 2.442, 2.442. על היעדר ו' החיבור פסימן לשורה חדשה ע"י אפשטיין,

מבוא, עמ' 1050 ואילך, ור' ב"ב קעז ע"א, ורשב"ם ד"ה פלוני ערב הפסיק הענין וד"ה ופלוני ערב ו"ו מוסיף על ענין ראשון.

32. ביטוי כולל בסוף שורה לא הובא בחשבון, כגון כל' ה, ח: האירוס והקסוס ושושנת המלך וכל מיני זרעים. בכל' א, ב אין לחשב "דלעת המצרית" עם הקודם שם.

כי בכנון זה אינה באמת שורה אחת ולא היה לתנא חופש גמור בסידור האיברים (מספרם של הללו מעט מאוד).

לשם קביעות אורכה של כל מלה, התחשבתי רק במספר התנועות, וכל תנועה, בין ארוכה בין קצרה, נחשבה הברה אחת. שוא ותנועה חטופה נחשבו כאפס (ראה להלן 2.611; 2.612), והוא הדין לפתח גנובה שבאותיות ה', ח', ועי' 33. לא הבאתי בחשבון את ניקודה של ו' החיבור בשום מקום.

כתב-יד קופמן. לכל ענייני נוסחת המשוואות וניקודן הלכתי אחרי כ"י קופמן³⁴ (= כ"ק). כ"י זה זכה לשבח גדול ע"י החוקרים, ובאחרונה מצא בו פרופ' י' קוטשר "אב-טקסט" מהימן ללשון חכמים, השומר על לשון המשנה במיעוט של "תיקוני" סופרים³⁵. קוטשר הסיק שכ"י זה שומר על צורות עתיקות, הן לגבי הטקסט העיצורי, והן לגבי הניקוד (המחקר הנוכחי מאשר את מהימנותו של כ"ק, כפי שיפורט להלן). לכן סמכנו על כ"ק בכול, וכל תוצאות הבדיקה נרשמו על פיו, וזה אף על פי שודאי יש בו גם גרסות לקיחות, שהרי במחקר שכזה אין ראוי ללקט גרסות מפנה ומשם, ורק אחר שנרשמו התוצאות אפשר להציע בעניין זה. סמכנו גם על התיקונים של מגיהים ונקדנים בכ"ק. ורק בזה סטינו מניקודו, שהדו-תנועה בשמות הזוגיים נרשמה אצלנו כהברה אחת, אף שבכ"ק יש שתי תנועות: פתח וחירק, והוא הדין בהופעת דו-תנועה זו בסוף תיבה³⁶, היות ויש סמכים לומר שנתבטאה כהברה אחת³⁷.

רשמתי את כל המקרים הבאים בתוך ההגדרה דלעיל, בלי לשים לב לכך שלפעמים ההיגיון או התוכן מחייבים את סדר המלים³⁸. יש מיעוט של צירופים (כגון 'חטה ושעורה'), שחוזרים מספר פעמים בסדר זרעים, ואעפ"כ

33. לרוב, תוצאות הבדיקה מאשרות את ההנחות האלה. לגבי פתח גנובה, גם בכ"פ מנוקד דמאי א, א: שוח; ערלה א, ב: הוטע. גם אצל התימנים יש ותבוא גרזנית בלי פתח גנובה (דמתי, א, עמ' 12). ור' ילון עמ' 217.

34. מהדורת פקסימיליה: המשנה על פי כתב יד קופמן, הוצ' G. Beer ירושלים תשכ"ח (צילום דפוס האג, 1929).

35. ע"י קוטשר, ל' חזיל. על כ"י זה ע"י גם ילון, עמ' 28 ואילך והספרות המצוינת שם בהע' 58. תיאור מפורט של מקצת צורותיו נמצא אצל גולדברג, עמ' יז [כצ"ל] ואילך.

36. ל' חזיל, עמ' 252, ועמ' 267 הע' 93.

37. ע"י להלן 2.431. מן הדין היה להפריד את הצירופים של ay ולמנות לחוד, ורק אחרי בדיקת התוצאה בלעדיתה לחזור ולמנותם בין השאר. לא נהגנו כך מסיבות טכניות. ברם אחוז הצירופים הנידונים קטן הוא, וגם בלי תוצאות הבדיקה מסתבר הוא לחשב הברה אחת.

38. כגון פאה ד, ה: בשחר ובחצות ובמנחה. וע"י ברכות ח, ה.

רשמתי כל הופעה לחדר. ציון מספר הפרק והמשנה ניתן ע"פ מהדורת אלבק³⁹. במקום שחסר בכ"ק⁴⁰ סמכתי על מהדורת אלבק. והרי דוגמות לשיטת החישוב (בכל אחת באים ציון מקום המשנה, והצירוף מחולק לאיבריו, עם מספר ההברות שבכל איבר):
בהתאם לכלל:

כלאיים א, ג: השום (2) והשומנית (4)

שם א, ה: הצנון (2) והנפוס (3)

מעשר שני ד, ז: גטה (2) וקידושה (4)

ברכות ט, ה: במקלו (2) ובמעלו (3) ובאפונדתו (4) ובאבק שעל רגלו (6)

שביעית י, ב: המלוה על המשכון (7) והמוסר שטרותיו לבית דין (8)

בניגוד לכלל

פאה ו, יא: הקוצר בלילה (6) והמעמר (3) והסומא (3)

2.2 תוצאות הבדיקה

מניתי 149 מקומות, אשר בהם מספר ההברות שוה בכל איבר. ב-179 מקומות אורך האיברים אינו שוה. מהם יש 126, שהסדר הוא על פי הכלל שלט, 38 אשר הסדר נוגד את הכלל⁴⁰, ו-15 שהסדר בכל צירוף לרוב מתאים לכלל, ובמקצת נוגד לו.

א- ואלו הם המקומות אשר סדר האיברים מתאים לכלל של כל הקצר קודם: ברכות א, א (= פרק א, משנה א; פשציון למשנה מסוימת יותר מפעם אחת, יש באותה משנה יותר מצירוף אחד); ו, ח; ה, ח; ה, ח; ו, ח; ו, ח; ו, ח; ט, ב; ט, ב; ט, פאה א, א; א, א; ד, א; ה, א; ב, א; ג, ו; ג, ו; ה, ד; ה, ו; ה, ו; ט, ו; י, ז; א, ח; ח, דמאי א, א; ב, א; ג, ב; ה, ג; א; ה, ב; ו, ז; ט; פלי א, א; א, א; ג, א; ג, א; ד, א; ה, א; ו, א; ו, א; ט, ג; ג, ב; ג, ה; ה, ח; ז, ג; ח; ה, ט; ד; ט, ז; י, שביעית א, ז; א, ז; א, ז; א, ז; א, ז; ב, ז; ב, ז; ה; ח, ב; ח, ג; ח, ו; ח, ח; י, ב; ב, תר' א, א; א, ו; א, ז; א, ח; א, ט; י, ב; ו; ד, א; ד, א; ח, ד; ט, ו; י, ה; יא, ב; יא, ג; יא, ט; יא, י; מעשרות א, א; א, ב; א, ג; א, ו; ג, ב; ג, ז; ד, ו; ה, ח; מעשר שני א, ב; א, ה; א, ז; ד, ד; ד, ד; ד, ז; ה, ו; ה, יג; ה, יד; חלה א, ב; א, ג; א, ד; ב, ו; ערלה א, א; א, ו; ב, א; ב, א; ג, ז; ז; ביכורים א, ג; ב, א; ב, א; ב, ב; י, ב; יא, ג; ג, ג; ג, ח; ג, יב.

ב- ואלו הם שהסדר נוגד לכלל: ברכות ג, ז; א; פאה א, ב; ד, ה; ח; ו, יא; ח, ג; דמאי א, ג; ב, ג; ה, א; ו, א; כלאיים א, א; א, ב; א, ו; א, ט; ט, ח;

39. שישה סדרי משנה מפורשים בידי חנוך אלבק ומנוקדים בידי חנוך ילון, סדר זרעים, ירושלים, תל אביב, תשי"ז (להלן = אלבק).

40. פגון ברכות ו, ג: על החלב וכו'. וגם ליתא בכ"פ ובד"ר.

40א. ולפי מה שנציע להלן 2.432 ואילך, יש פחות.

שביעית ב, ט; ז, ג; ח, יא; ט, א; ט, ב; ט, ב; תרומות ד, ו; י, ה; י, ה; מעשרות ד, ו; מעשר שני א, ג; א, ז; ב, ב; ב, ג; ח, ג; ח, ח; חלה א, א; א, ד; ערלה א, ב; א, ח; ביכורים ג, י.

ג – ובאלו הסדר נוגד לכלל במקצת (אחר כל ציון נרשם מימין לשמאל מספר ההברות שבכל איבר של הצירוף): ברכות ג, ו (6, 10, 9); ז, א (1, 10, 9) פאה א, ד (2, 7, 5, 5); ב, א (3, 3, 5, 4, 17); דמאי א, א (3, 3, 4, 2, 5); פלאים ב, ח (2, 3, 11, 13, 11, 13); תרומות א, ה (4, 4, 4, 13, 12, 9, 9, 9, 9, 15, 15, אבל יותר נראה: 4, 4, 4, 13, 12, 18, 18, 30); ו, ה (4, 4, 4, 12, 11); ט, ד (3, 4, 6, 4, 4); חלה א, ג (3, 3, 3, 10, 9); ד, ט (3, 3, 4, 5, 4¹², 3, 3, 4, 4, 5, 5); ערלה א, ז (3, 4, 4²³, 3) ביכורים א, ב (3, 3, 5, 3); א, ה (5, 3, 3, 3); ב, ג (3, 3, 4).

והנה קצת דוגמאות מן הסוג הראשון בציון מספר ההברות: ברכות א, א: חלבים ואברים (2, 3), פאה ו, י: השום והבצלים (2, 3), שם ז, א: בשמו ובמעשיו ובמקומו (2, 2, 3), פלאים ה, ח: האירוס והקיסוס ושושנת המלך (3, 3, 6), פלאים ט, ז: הברסים והברדסים והדלמטיקין ומנעלות הפינוך (3, 3, 5, 6), שם ט, י: השק והקופה (2, 3), תרומות א, ז: בסל ובקופה (2, 3), שם יא, ב: דבש תמרים ויין תפוחים וחמץ סתוניות (3, 4, 6), מעשרות ג, ז: ריחיים ותרנגולים (2, 3). שביעית: י, ב: האונס והמפתה והמוציא שם רע (וכל מעשה בית דין) (3, 3, 5, 5), מע"ש א, ז (כ"ק): עבדים וקרקות ובהמה טמאה (2, 3, 4), שם ה, יג: בטל ובמטר ובילדות בהמה (1, 2, 4), שם ה, יד: לא גרים ולא עבדים משוחררים (3, 6), חלה א, ב: מן הפת ומן התבואה (3, 4), חלה א, ד: האורז והדוחן והפרגין והשמשים והסיפגין והדיבשנים והאיסקריטים (2, 2, 3, 3, 4, 5 – בענין הסגוליים, ר' להלן 2.432; בשני האיברים שלפני האחרון אפשר שבכ"ק יש 5 תנועות לכל אחד), שם ב, ו: ושארן ומורסן (2, 3), ערלה א, א: לסייג ולקורות (2, 3), ביכורים ג, ח: הסלים והביכורים (3, 4).

לא בדקתי באופן שיטתי את הסדרים האחרים. דוגמאות של צירופים ב' החיבור מסדרים אחרים נרשמו ע"י י"נ אפשטיין, מבוא עמ' 1051 – 1052. כמעט כל הצירופים שנרשמו שם מתאימים לכלל הנידון, והכלל מוסיף טעם להרבה מקרים של חסרון ו' החיבור שרשם אפשטיין בדייקנות (שם ואילך).

2.3 תוצאות אלה מראות בעליל, שיש נטייה חזקה בלשון חכמים לסדר איברי הצירוף, באופן שכל הקצר מחברו קודם לו. לא נקטנו בזה דייקנות סטטיסטית

41. אבל בכ"ק, לפני תיקון המגיה, יש: הורוע, בלי ו', וכן הוא בתוצאת לו, ורמב"ם

עמ' שצב, ור' 2.5.

42. אבל בכ"ק לפני תיקון המגיה אין ו', ור' 2.5.

שלמה, ואילו ירדנו לכך, היינו מחזקים מסקנה זו פי כמה. כלומר, ספרנו רק את המקרים ההולמים את הכלל (126) לעומת אלו שנגידים לו (38), בלי להתחשב במספר האיברים. למשל, בברכות ט, ה יש ארבעה איברים: "במקלו, ובמגעלו, ובאפודתו, ובאבק שעל רגלו"; הסידור לפי מספר ההברות: 2, 3, 4, 6. בסידורם של ארבעה איברים ישנן 24 אפשרויות. אם כן, הסדר העולה שלנו הוא אפשרות אחת מתוך 24, והופעתו מחזקת את הכלל הרבה יותר מהופעת סדר עולה אצל שני איברים. בכל זאת, בחשבוננו נמנה כל צירוף בלי לשים לב למספר אבריו. ברוב הדוגמות ההולמות את הכלל יש שני איברים, אבל ביותר משליש מהן יש שלושה איברים או יותר.

על פי כל זה, צירופים בני איברים רבים, אשר רק בחלק מכל צירוף ישנה סטייה מן הסדר המצופה, ראינו לנכון למיין בפני עצמם (לעיל ג), שבהתחשב בריבוי האפשרויות השונות בסידור נגד הכלל, דוגמות אלה מאשרות את הכלל יותר משהן סותרות אותו. לדוגמה, בתרומות ו, ה הסדר לפי מספר ההברות: 4, 4, 4, 11. (ומכלל המקרים האלה שבסוג השלישי ניתן גם להסיק שאין הקפדה בסידור איברים ארוכים שמספר הברותיהם פחות או יותר שווה).

2.4 תרומת זיהוי הכלל הנידון בלשון המשנה

2.4.1 פירושי משניות

יש והכלל מסייע בהבנת הפירוש הנכון של המשנה. בתרומות יא, ד: עוקצי תאנים וגרונרות, ופירושו עוקצי תאנים ועוקצי גרונרות, וכפי שפירשו המפרשים⁴³, שאם לא כן, היה ראוי: גרונרות ועוקצי תאנים. פירוש זה, שביעית ז, ה: לזלפי זרדים והחרובין, יש לפרש לזלפי זרדים ולזלפי החרובין, וכן שם להלן. וכן שביעית ז, א: ספחי אסטס וקוצא, פירושו ספחי אסטס וספחי קוצא⁴⁴. וכיצא באלה⁴⁵.

2.4.2 נאמנותו של כ"ק⁴⁶

43. ר' פירושו של אלבק שם, ועי' מלאכת שלמה. ע"פ זה אין מקום לפסיק במהדורת אלבק אחר תיבת 'תאנים'. המשך המשנה: והכליסים והחרובין, ובאלבק: 'אינו מוסב על 'עוקצי', אלא הכליסים והחרובים עצמם... (עי' תוספתא ה, ו), וראיה נוספת במלאכת שלמה מצד הלשון, שיש כאן ה' הידיעה. וכן בדפוס נאפולי בלי' (ועי' דק"ס). מזה אתה שומע על גרונרות שהפירוש: עוקצי גרונרות, והכלל שלנו מסייע לפירוש זה.

44. גר' שלא נתפרש כן בתרגומו של Danby: Aftergrowths of woad and seed of safflower.

45.

46. כלאיים א, ב: ודלעת מיצרית והרמוצה, פירושו ודלעת הרמוצה.

47. ראה גם להלן בנספח.

כידוע, ג'תנים חוקרי המשנה תשומת לב מיוחדת לגרסות שנעלמו מן הדפוסים החדשים, אבל שרדו בדפוסים ישנים ובכתב־יד, במיוחד כ"ק⁴⁷. יש בבדיקה הנזכרת חיזוק מסוים לגישה הזאת, כי בכוחה להעדיף שינוי גרסות שפאלה, אף שלכאורה הנם חסרי משמעות.

בדפוסים החדשים⁴⁸ פאה א, ה: האוג והחרובין והאגוזים והשקדים והגפנים והרמונים והיתים והתמרים... מספר ההברות הריהו: 2, 4, 3, 3, 3, 4, 3, 3, כלומר, מבנה הנוגד את הכלל שלנו, ואין לפתרו על פי הכלל אלא אם כן רואים התחלה של שורה חדשה לפחות אחר תיבת "והחרובין" ואחר תיבת "והרמונים". והנה בכ"ק ובד"ר: האוג והחרובין האגוזים⁴⁹ והשקדים הגפנים והרמונים היתים והתמרים (וכן כ"פ: היתים). חסרון ה' מלמד שצירוף חדש מתחיל בתיבות "האגוזים" "הגפנים" ו"היתים", ויוצא שהמשנה מנוסחת ע"פ הכלל שלנו ובארבעה צירופים נפרדים⁵⁰. כיוצא בזה, שם ב, א: והבור (ע"ש), ובכ"ק ובד"ר: הבור. וכן דמאי א, א לפני תיבת הגופנים אין ו' בכ"ק.⁵¹

העובדה שחסרון ה' מסמן תחילת צירוף חדש יוצאת לנו בבירור מפלאיים א, א (דפוס וכ"ק ועוד): השעורים ושפולת שועל, הכוסמין והשיפון, הפול והספיר, הפורקדן והטפח, ופול הלבן והשעועית⁵² אינם פלאיים זה בזה. מן העניין בהכרח שכאן מדובר בצירופים נפרדים של שניים. להלן בדפוסים המשנה ניטשטש שימוש זה (א, ג: והכרוב, א, ד: והפרישים), אולם בכ"ק לנכון: הכרוב, הפרישים. בשאר מקומות שאין חסרון ה' חשוב כמו בכלאיים, וכאילו הוא עניין של מה בכך, ניטשטש הדבר מאוד בדפוסים. ברם כ"ק שומר על פרט זה בקפדנות (כפי שמלמדת בדיקתנו לאור "כל הקצר קודם"), ומכאן ראייה נוספת לדייקנותו היתרה (וברוב המקומות הנ"ל לא מצאנו דייקנות זו בכ"פ).

במעשר שני א, ז: לאכילה ולשתייה ולסיכה (3, 3, 2), שהוא צירוף מצוי, נוגד את הכלל שלנו. אבל בכ"ק, בכ"פ ובהוצאת לו: לאכילה ולשתייה ולסיכה (3, 3, 3). מבחינת הכלל הנידון זוהי גרסה טובה. וכן יש שם גרסה זו גם במעשר שני ב, א ובשביעית ח, ב.

47. לעיל 2.1, גולדברג עמ' יז [כצ"ל].

48. אלבק; אל המקורות, ירושלים התשט"ו (צילום דפוס וילנא).

49. לפני תיבה זו יש של ו' מנוקדת בשוא, שהוכנסה ע"י המנקד או אחד המגיהים (ע' גולדברג עמ' יז [כצ"ל]), אבל אח"כ פנראה נמחקה אות זו ע"י העברת קו קטן.

50. י"נ אפשטיין, מבוא 1057, הבחין שבמשנה זו יש שורות שורות, אבל לא ראה טעם בדבר וכתב: "כאן אין העניין מחייב – אבל אינו 'טעות' – זוגי זוגי, ולפי הכלל שלנו יש טעם בדבר.

51. וכן בשביעית זא בדפוסים חדשים ובד"ר: והעקרבין, אבל בכ"ק בלי ו', כדרוש לפי הכלל הנידון, ועוד כו"ב.

52. ר' להלן 2.442, 2.5.

2.421 ניקוד המונה

גם לבירור שאלות של ניקוד מוסיף הפלל שלנו קנה מידה חדש. כדי להדגים את העניין הזה נשוה ניקודים אחדים שבמהדורת ילון⁵³ לניקוד שבכ"ק⁵⁴. במשך המחקר הנוכחי מצאנו מספר צורות אשר הניקוד בכ"ק נראה יותר נכון, ע"פ הפלל שלנו, מהכרעתו של ילון. בכלאיים א, ד ניקד ילון: וְהַשְׁיִיפִין וְהִרְיִמִין, ניקוד הנוגד את הפלל. אולם בכ"ק: הַשְׁיִיפִים וְהִרְיִמִים (וכן מנוקד בכ"פ), אשר בין לקרי בין לכתוב, הפלל קיים (3, 3). ראייה נוספת לניקוד כ"ק בתיבה זו היא הניקוד הבבלי: וְהַשְׁיִיפִין, הַשְׁיִיפִין⁵⁵.

כ"ב, יש עוד מקומות שהפלל שלנו נראה פמסייע לניקוד כ"ק. בשביעית ז, ב ניקד ילון: וְהַעֲקִיבֵנִי וְהַחֲלִיבֵנִי וְהַבְּרִיָּה (4, 4, 3) ובכ"ק: הערקבנים⁵⁶ והחלביצים וְהַבְּרִיָּה (4, 4, 4) וכמו ניקוד זה בכ"פ. כמו כן במעשרות א, ז ניקד ילון: לָפֶסֶט⁵⁷, והצירוף נוגד לפלל, ובכ"ק: לָפֶסֶט, ואינו נוגד לפלל. דוגמות אלה, אף שאין בהן כדי הכרעה גמורה לענין הניקוד, בכל זאת עלינו להתחשב בהן ברצינות, בשם לב למספר הקטן יחסית של מקרים שנוגדים את הפלל, שמצאנו בסדר זרעים פולו.

(הסיום יבוא)

53. ונזכור שלפעמים העדיף ילון ניקוד מקובל על ניקוד "נכון", ור' ילון עמ' 12, 23.

54. ר' ל' חז"ל, עמ' 251.

55. שורת, עמ' 141.

56. גם בכאן חסרון ה' בכ"ק שומר על הפלל שלנו, כנ"ל.

57. והו הניקוד התימני, דמתי ב עמ' 64, וע"ש להלן והע' 55.

לדרכי היוצרותם של צירופים כבולים בעברית של ימינו

אחת הדרכים לעקוב אחרי היוצרותם של צירופים כבולים בלשוננו היא השואת הצירוף, כפי שהוא משמש בלשוננו היום, אל מקורו, שבו עדיין הוא משמש כצירוף תחבירי חפשי. השואה זו בין המקור ובין הביטוי שנוצר ממנו עשויה לגלות את התהליכים והמגמות הפועלים על לשוננו ביצירת צירופים כבולים.

שאלה אחרת היא, באיזו תקופת לשון התחילו צירופים אלה לשמש כצירופים כבולים וכיצד הגיעו ללשוננו: האם היא ירשה אותם מתקופות לשון קודמות, או שמא אין הם אלא יצירתה העצמית של העברית החדשה. שאלה זו בדקתי רק עד כמה שניתן הדבר עפ"י המילונים שבידינו. בדיקה מדוקדקת יותר בעניין זה מצריכה קריאת טקסטים מימי הביניים ומתקופת ההעפלה ותחיית הלשון, ובדיקה כזאת, כמובן, עניין היא למחקר נוסף.

השינויים הלשוניים שחלו בצירופים במעבר מן המקור ללשוננו וסייעו בהפיכת צירוף חפשי לכבול הם בעיקר שינויים תחביריים, מורפולוגיים ומורפוסינוטאקטיים. יש שגם שינויי המשמעות הופכים צירוף תחבירי חפשי לצירוף כבול, אך שינויי המשמעות חלים לעתים קרובות גם בצירופים שהופיעו כבר במקור כצירופים כבולים.

א. השינויים התחביריים

אחת הדרכים ליצירת צירוף כבול היא שבירת מבנה המשפט. צירוף תחבירי חפשי הופך לצירוף כבול על ידי כך, שמלים הרחוקות זו מזו במשפט מצטרפות יחד ליחידת משמעות אחת, או שמשנתה מקומו של ההפסק בין מלים סמוכות במשפט. שינויים אלה משנים את המבנה התחבירי של הצירוף, ולעתים משנים הם גם את מעמדה התחבירי של המלה הבודדת. שינויים תחביריים אלה יכולים להיות פעולתם המכוונת של הדוברים (או הכותבים) לשם יצירת ביטויים חדשים החסרים להם, או פעולתם הבלתי מכוונת, הן מתוך הבנה מוטעית של פסוק קשה והן מתוך השפעת מדרשים ופירושים שונים שנתקבלו על הכול.

1. רשימה זו היא תמצית (מעובדת) של פרק אחד מעבודת גמר, שנמסרה לפרופ' מ"צ קדרי, ראש המחלקה ללשון עברית וללשונות שמיות באוניברסיטת בר-אילן בשנת תשכ"ח.

1. הצטרפות המרכיבים ממקומות מרוחקים במשפט

עד כמה שרירותית היא לפעמים דרך היוצרותו של צירוף כבול מוכיחות הדוגמאות הבאות, שמרכיביהן מרוחקים זה מזה במשפט המקורי, ואף אין ביניהם כל יחס תחבירי במקור. ברוב המקרים כרוך שינוי שרירותי כזה בתוכן החדש שניתן לביטוי.

דוגמות: די והותר – לשונו של הפסוק במקור כך היא: 'והמלאכה היתה דים לכל המלאכה לעשות אותה והותר (שמות לו, ז)'. – ברור הדבר ושאינו בפסוק קשר של איחוי, בין דים ובין והותר. לעשות והותר הם הקשורים ביניהם בקשר של איחוי, ושניהם כאחד משמשים כמגדירים אדורביאליים של היתה דיים. השינוי התחבירי חל אפוא בגלל התהדקנותן של שתי מלים, המרוחקות זו מזו במשפט. הביטוי אינו מופיע במילונו של בן-יהודה. לפי מילונו החדש של אבן שושן החל השימוש בו בעברית החדשה (ההדגמה היא מכתבי אחד-העם). פרוע לשמצה: 'יירא משה את העם כי פרע הוא כי פרעה אהרן לשמצה בקמיהם' (שמות לב, כה). – בדוגמה זו נתהדקו שני הרכיבים משני משפטים שונים: האחד (פרוע) מקורו במשפט מושא משועבד, והאחר (לשמצה) – במשפט סיבה. בן-יהודה אינו מביא את הביטוי, ואף אבן שושן אינו מביא הדגמות לשימושיו.

לבו סמוך ובטוח; הוא סמוך ובטוח: 'משמועה רעה לא יירא נכון לבו בטח בה' סמוך לבו לא יירא עד אשר יראה בצריו' (תהלים קיב, ז-ח). – רכיבי הצירוף נצטרפו משני פסוקים שונים, הסמוכים זה לזה והמהווים חזרה על אותו רעיון. מכיון שמעמדם התחבירי של בטוח ושל סמוך מקביל בשני הפסוקים, לא חל כאן שינוי תחבירי ניכר, פרט להצמדת סמוך אל בטוח. לפי עדותו של אבן שושן החל הביטוי לשמש בעברית החדשה (הדגמותיו הובאו מברקוביץ ומבורלא). בן-יהודה מביא את הביטוי במשמעות אחרת הקרובה יותר למקור: לבו סמוך – 'חזק'. מכאן שניתן להניח, שביטוי זה אמנם יצירת העברית החדשה הוא.

מקרה בלתי טהור: 'ולא דבר שאול מאומה ביום ההוא כי אמר מקרה הוא בלתי טהור הוא כי לא טהור' (שמ"א כ, כו). – במקור מוסב התואר בלתי טהור על האדם, ואילו בצירוף – על המקרה. השינוי התחבירי הוא אפוא הפיכת הנשוא המקורי למגדיר לואי והצמדתו לגרעין חדש, שלא שימש במקור כגרעין של צירוף לואי, אלא כנשוא של משפט. הצטרפות המרכיבים משני המשפטים המאוחדים שבפסוק הנ"ל הושפעה מן המדרש, המובא בפסחים ג ע"א (וביל"ש ח"א רמז נה), שבו מיוחס התואר בלתי טהור אל מקרה. 'אמר ר' יהושע בן לוי לעולם אל יוציא אדם מפיו דבר מגונה שהרי עיקם הכתוב שמונה אותיות ולא הוציא דבר מגונה שנאמר... רב אחא בר יעקב אמר שש עשרה שנא' כי אמר מקרה הוא בלתי טהור הוא כי לא טהור'. ופירש"י (בפסחים ג ע"א): 'כי אמר מקרה. טמא הוא לכתוב ולשתוק

ויש כאן עיקום ייִ אותיות". ברור מכאן, שהצירוף הוא בלתי טהור הוא כי לא טהור (העומד על עשרים ושתיים אותיות) הועדף בפסוק מן טמא הוא (העומד על שש אותיות) כמגדיר של מקרה. בלתי טהור מיוחס לפי זה למקרה בניגוד למבנה התחבירי של הפסוק במקור. זהו אפוא המקור לשבירת מבנה המשפט, שבאמצעותה נוצר ביטוי זה בעברית החדשה.

הבין דבר לאשורו: "פתי יאמין לכל דבר וערום יבין לאשרו" (משלי יד, טו). – השינוי התחבירי בביטוי זה בא כתוצאה משינוי ההוראה של המלה לאשורו. הוראת המלה כפי שהיא משמשת בביטוי היום היא "לאמיתו". לדעת רוב המפרשים הוראת אשורו במקור היא "צעדו", "פסיעותיו". כך לדעת רשי והרטום, ואף B.D.B. בערכו מתרגם את המלה step, going.

במקור, כשהוראת לאשורו היא "צעדו", משמשת לאשורו כמגדיר מושאי לגרעין הפועלי יבין, אך בביטוי עם שינוי הוראת לאשורו הפכה המלה למגדיר אדורביאלי, וכתוצאה מכך מורגש חסרונו של מקבל הפעולה שהוא הכרחי כאן, שכן כינוי הקניין הדבוק נשאר חסר תפקיד לאחר שינוי ההוראה. להשלמת החסר הועברה מלת דבר מהצלע הראשונה של הפסוק לצלע השנייה, והכינוי שבפסוק היה מוסב לנושא, מוסב בביטוי למושא.

קשה לומר, מדוע נשתנתה הוראת המלה לאשורו. ניתן לשער שהשפיעו כאן פירושים אחרים כגון זה של מצודת דוד האומר: "לאשורו – לדרכו האמיתי, ר"ל לאמיתת העניין". גם רשי אעפ"י שמפרש לאשורו – לפסיעותיו, מפרש בהמשך דבריו: "כלומר יצפה מלריב עד יידע לו אל נכון". נראה, שהמשמעות שניתנה לעניין כולו, הועברה אל המלה הבודדת. גם ייתכן שסייע לדבר הפועל אישר שהוראתו בלשון חז"ל (לפי הגדרת בן-יהודה): "קיים והעיד שאמת הוא". לפי בן-יהודה מסתבר שהביטוי החל לשמש במשמעותו החדשה כבר בימי הביניים (הציטטה מובאת מ"שורית הראש"). על שינוי המשמעות מעיר בן-יהודה: "והשתמשו הסופרים במליצה זו כמו לו היה זה מלשון ישר: הבין דבר לאשורו לאמר כמו שהוא".

2. התייחסות התחבירי

הביטויים דלעיל נוצרו ע"י הצטרפותן של מלים בודדות ממקומות מרוחקים במשפט, או ממשפטים שונים. דרך נוספת להיווצרות ביטויים פבוליים מצירוף תחבירי חפשי היא הזזת מקומו של ההפסק במשפט. רכיבי הצירופים דלהלן סמוכים זה לזה, אך במקור מפריד ההפסק ביניהם, ואין הם מהווים עדיין צירוף פבול. התזוזה שחלה במקומו של ההפסק היא המאפשרת את התהדקותם של הרכיבים לצירוף פבול.

דוגמות:

אור יקרות (זכריה יד, ו):

והיה	וביום	ההוא	לא־יהיה	אור	יקרות	יקפאון	ק' וקפאון
------	-------	------	---------	-----	-------	--------	-----------

על פי חלוקת הטעמים ברור שיש הפרדה בין אור ובין יקרות. גם רוב המפרשים גורסים כך². רק הרד"ק מפרש בניגוד: לפיטוק הטעמים³, וייתכן שבהשפעתו חלה תזוזת ההפסק ממקורו בצירוף הנ"ל. אם אמנם היה ביטוי זה בשימוש כבר בתקופתו של הרד"ק (המאה ה-11) – עניין זה טעון בדיקה. מכל מקום ייתכן ששימוש כזה צמח רק בתקופה מאוחרת יותר בהשפעת פירוש זה. ואמנם הדוגמה המוקדמת ביותר של אבן שושן לביטוי זה מובאת מסקולוב, היינו תקופת תחיית הלשון.

שמיני עצרת – מקורו של השם שמיני עצרת ליום השמיני של חג הסוכות אינו ברור. אבן שושן מייחס אותו לנאמר במדבר כט, לה. הצירוף מופיע עוד פעמיים במקרא: בנחמיה ח, יח ובדברים ז, ט. בשלושת המקומות הצירוף אינו כבול, ואינו מהווה מושג אחד. הדבר ניכר גם בתוכנם של הפסוקים וגם בפיתוק הטעמים.

ביום	השמיני	עצרת	תהיה	לכם	(במדבר כט, לה);
וביום	השמיני	עצרת	כמשפט		(נחמיה ח, יח);
ויעשו	וביום	השמיני	עצרת		(דברים ז, ט).

מניין אפוא הצירוף שמיני עצרת בצורתו החדשה? יש להניח שגם כאן נוצר הביטוי בדרך ההיתק התחבירי: ההפרדה בין הרכיבים נפלה, ושני המושגים הפכו למושג אחד. אין ספק שיצירת שמיני עצרת פשם ליום השמיני של סוכות נסתיעה בעובדה, ש'עצרת' בלשון חז"ל נתייחדה לשבועות. שאלה אחרת היא מאימתי החל שמיני עצרת לשמש בדמותו החדשה. במשנה הצירוף אינו מצוי וגם הערוך, יסטרוב ובן-יהודה אינם מביאים אלא 'עצרת' בלבד. בדיקה בספרי הלכה הדנים בחג ובשמו העלתה, ש'שמיני עצרת' מופיע לראשונה בצירוף כבול בדברי התוספות למסכת ר"ה ד ע"ב⁴.

2. רש"י: "...לא יהי אור נוגה, כי יקרות וקפאון יהיה"; ת"י: "יהא בעדנא ההוא לא יהא נהורא אלהין עדי וגליד".

3. "שלא יהא אור היום ההוא בהיר והוא אור יקרות כמו וירח יקר הולך אלא אור קפאון והוא קפוא ועבה כמו חושך".

4. ראה הרב ש"ז זיין, המועדים בהלכה, תל אביב תשס"ז, עמ' קל"א הערה 24.

קול קורא במדבר :

קול קורא | במדבר | פנו דרך ה' | ישרו בערבה מסלה לאלהינו (ישעיה מ, ג).

גם צירוף זה הפך לצירוף כבול על ידי ההיתק התחבירי. על סיבת ההיתק בצירוף זה כבר עמדו אחרים. לדברי ד' ירדן⁵ חל השינוי בעקבות תרגום הע', שקשר את מלת במדבר אל קול קורא, משום שהשמיט את בערבה מהצלע השנייה של הפסוק. אלא שכאן שוב עלינו לשאול, כיצד התגלגל הצירוף בדמותו החדשה ללשון ימינו. קשה להניח שתרגום הע' היה המקור הישיר, שממנו ירשה לשוננו ביטוי זה. מכיון שזו דרך קריאת הפסוק גם באונגלין, סבור פרופ' קוטשר⁶ שהביטוי נפוץ בהשפעת הנוצרים מהאונגלין ללשונות אירופה, ומהן חזר ללשוננו בלבוש החדש.

לפי עדותו של בן-יהודה חודש הביטוי בעברית של בני זמנו. לכל לראש: 'לך ה' הממלכה והמתנשא לכל לראש' (דהיא כט, יא). – בביטוי זה אמנם לא חלו שינויים של פיסוק, אך כמו בדוגמות הקודמות נצטרפו יחד שני מרכיבים, שמלכתחילה לא היה כל יחס תחבירי ביניהם כדי להביע מושג אחד. שהרי גם לכל וגם לראש שניהם מגדירים אדורביאליים לגרעין מתנשא, אך ביניהם כשלעצמם אין כל יחס תחבירי. משמעותו של הצירוף השתנתה אף היא ('בראש הכול', קודם כול') וכפי הנראה גם השינוי התחבירי וגם השינוי במשמעותו של הביטוי באו ע-י הוצאת הביטוי מהקשרו. הדוגמה של אבן שושן לשימוש בביטוי היא משל יוסף אריכא.

3. שינויים במעמדם התחבירי של חלקי המשפט

צירופים חפשיים הופכים לכבולים, גם כאשר משתנה מעמדו התחבירי של אחד מחלקי המשפט (או של אחד מאיברי הצירוף התחבירי). דוגמות:

תקע יתד במקום : וקראתי לעבדי... ותקעתיו יתד במקום נאמן והיה לכסא כבוד לבית אביו (ישעיהו כב, כג). כאן חל שינוי במעמדה התחבירי של יתד מתיאור מצב למשלים מושאי, וכמו כן הושמט בביטוי החדש גם כינוי המושא הדבוק של תקע. שינויים תחביריים אלה חלו בד בבד עם שינוי קל של תוכן, שכן יתד במקור באה לציין את מצבו של המושא בדרך הדימוי, ואילו הצירוף הכבול יצא מפלל דימוי והפך לביטוי ציורי עם התהדקות איברי הצירוף. לפי

5. ד' ירדן, מדרש לשון, ירושלים תשט"ז, עמ' 23.

6. י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א, עמ' 30-31.

עדותו של אבן שושן הביטוי יצירת העברית החדשה הוא, אך אין הוא מביא הדגמות לשימוש.

הדריך את מנוח תו: "פתרו את בנימין הרדיפהו, מנוחה הדריכהו, עד נוכח הגבעה ממזרח שמש" (שופטים כ, מג). – ביטוי זה הוא דוגמה נוספת לשינוי מעמדו התחבירי של אחד מאיברי הצירוף הכרוך בשינוי הוראה: מנוחה שבפסוק הפכה ממגדיר אדורביאלי למשלים מושאי והיבנה בהוראתה הרגילה. עם הפיכת הצירוף החפשי לצירוף כבול בשינוי הוראה התאבן הצירוף במבנהו התחבירי החדש.

על שינוי המשמעות שעבר ביטוי זה כבר הצביע ד' ירדן⁷. שינוי ההוראה חל לדעתו על המלה מנוחה, שבמקור הוראתה שם מקום, ואילו בביטוי הובנה כמשמעה. אם זהו פירוש המלה בפסוק (ויש גם פירושים אחרים), הרי שזו דוגמה נוספת לשורה ארוכה של ביטויים, שנוצרו על ידי מתן משמעות מילונית לשמות-עצם פרטיים. אלא שעל כך יש להוסיף שלא רק מנוחה שינתה משמעותה בביטוי זה. הפועל הדריך אף הוא משמש בביטוי במשמעות מיוחדת ("הפריע"), שאינה קיימת מחוץ לביטוי, ואף במקורות אינה מודמנת. יש לציין שבן-יהודה אינו מביא משמעות זו של הפועל, והוא מבאר את הפועל בפסוקנו: "הדריך את האויב", "השיג". מכאן ניתן להניח שאף ביטוי זה מיצירות העברית של ימינו הוא, וכאלה הן גם הדגמותיו של אבן שושן.

בא על שכרו: "וענתה בי צדקתי ביום מחר כי תבוא על שכרי לפניך..." (בראשית ל, לג). – נחלקו המפרשים בקביעת נושא של הגרעין הפועלית בוא. מהם מצינים את צדקתי כנושא המשפט, ומהם – את לבן. בין כך ובין כך שונה נושא המשפט בביטוי משתי האפשרויות גם יחד, שהרי הנושא בצירוף הכבול הוא מקבל השכר. ושוב פרוכה יצירת הביטוי בשינוי תחבירי ותוכני כאחד: הצירוף הוצא מהקשרו ועל ידי שינוי בתפיסת הנושא ניתנה לצירוף כולו, שהפך ליחידת משמעות אחת, משמעות חדשה. לפי אבן שושן מקורו של הצירוף כביטוי בעברית החדשה. הדגמותיו מובאות מטשרניחובסקי ומבורלא.

ב. השינויים המורפו-סינטקטיים

יש שהשינוי התחבירי בא בד בבד עם שינוי מורפולוגי. בדומה לשינויים התחביריים הופך צירוף חפשי לכבול גם כתוצאה משינויים מורפו-סינטקטיים אלה.

במרבית המקרים יוצר השינוי המורפו-סינטקטי צירופים שמניים. אמנם מצויים גם מבנים אחרים, אך מעטים הם, והשינוי שבהם לעתים הוא רק שינוי מורפולוגי. כך

למשל משם-התואר אָרְךָ רוח שבקוהלת ז, ח נוצר שם-העצם המופשט אורך רוח, ולצירוף שם-התואר קָצַר יד שבמליב יט, כו, ולביטוי הפועלי קצרה ידו שבבמדבר יא, כג נוסף שם-העצם המופשט קוצר-יד. קר רוח כשם-תואר נכנס ללשונו דוקא על פי הכתיב במשלי יז, כז (הקרי הוא יקר רוח), וממנו נוצר גם שם-עצם מופשט קור רוח.

יש גם שצירופים פועליים נגזרים מצירופי שם-עצם. כך משם-העצם גואל הדם שבבמדבר לה, יט נוצר הביטוי הפועלי גאל את דמו, ומגזר-דין שבסנהדרין קח ע"א – גזר את דינו. הביטויים החדשים אינם מצויים במקורות כצורתם, ונראה הדבר, שיש נטייה חזקה לגזור מצירופים קיימים צירופים חדשים שתפקודם כחלק-דיבר שונה מזה שבמקור. אך כאמור הנטייה השלטת היא יצירת ביטויים שמניים מביטויים פועליים או ממשפטים. כך למשל מוסר כליות נוצר על פי הפסוק "אף לילות יסרוני כליותי" (תהלים טז, ז); עבודת פרך על פי "ויעבדו מצרים את בני ישראל בפרך" (שמות א, יג); חות דעת על פי "ולילה לילה יחוה דעת" (תהלים יט, ג); חרוף נפש על פי "זבולון עם חרף נפשו למות" (שופטים ה, יח) ועוד. נטייה זו לטרנספורמציה שמנית של צירופים פועליים (או של משפטים) שנתפשטה ביותר בלשון ימינו, מצויה הייתה גם בתקופות לשון קדומות יותר, כפי שמעידים הביטוי אורך רוח המופיע כבר אצל בן-סירא, והביטוי עבודת פרך, המופיע בשמות רבה ה ("שבט לוי פנוי היה מעבודת פרך"). [הביטויים קוצר יד, גזר את דינו, מוסר כליות, חות דעת, חרוף נפש⁸, קור רוח ציינו על ידי אבן שושן כחידושי לשון ימינו].

בביטוי דרך צלחה היה השינוי המורפולוגי שינוי קל בלבד: צלחה שבמקורו היה פועל נטוי בעבר ("מדוע דרך רשעים צִלְחָה", ירמיה יב, א) הפך לבינוני, (צִלְחָה) ועם השינוי המורפולוגי הפך הביטוי ממשפט לצירוף שמני. תחילת שימוש של הביטוי בעברית החדשה.

לעומת זאת אסרו חג הפך ממשפט ("אסרו חג בעבותים עד קרנות המזבח" תהלים קיח כז) לשם-עצם, בלי שיחול ברכיבו שינוי כלשהו. פרט להטעמה שהפכה למלעלית. בתפקידו החדש כשם-עצם ניטשטש גם היחס התחבירי שבין הרכיבים, ולאמיתו של דבר, נתפס ביטוי זה כמלה אחת לכל דבר, פרט לצורתו הגראפית. לכלל שם-עצם אפשר לצרף גם אל אסרו חג את אותיות ב, כ, ל, מ, למרות העובדה שרכיבו הראשון של הצירוף היה וגשאר פועל נטוי. הצירוף אסרו חג משמש משום כך דוגמה קיצונית לנטיית הטרנספורמציה השמנית של משפטים. לפי המילונים חדר הביטוי ללשונו מספרות הפוסקים. וחל שינוי גם במשמעות חג שבצירוף אסרו-חג מ'קרבת החג' ל'מועד'.

8. דיון מפורט על "חות דעת" ראה ד' ירדן, "לשונו לעם" מג (תשי"ד), עמ' 24–27.

הוראה זו של חג (בצירוף זה) מופיעה במסכת סוכה מה ע"ב: "א"ר ירמיה משום ר' שמעון בר יוחי... כל העושה איסור לחג באכילה ושתיה מעלה עליו הכתוב כאילו בנה מזבח והקריב עליו קרבן שנא' אסרו חג בעבותות עד קרנותה מזבח". מדברי רש"י שם מתבאר גם השימוש של אסרו-חג ככינוי ליום שאחרי החג: "איסור לחג. אגודה לחג: באכילה ושתיה. שקורא לחג עונג במאכל ובמשתה ויש אומרים יום שלאחר החג".

פירושו של דבר, שכביכול אוסרים את החג בשלשלאות לעכבו ליום נוסף. יש שמשפטים שהפכו לצירופים שמניים משמשים כמגדירים לשמות-עצם, ובמקרה כזה היחס הפרידיקאטיבי המקורי שבין רכיביהם כבר אינו מורגש. כך הדבר בצירופים כגון כל ישראל חברים המשמש כמגדיר לואי של חברת, או כל בו שמלכתחילה הצטרף אל סידור (סידור כל בו), אך היום ידועות לפול גם חנויות הפול בו ואף פול בו-שלום. (תפילת) יקום פורקן, יעלה ויבוא, מודה אני, מה נשתנה וכן (סגנון) אץ קוצץ-פולם משמשים כמגדירים לואיים ובתפקיד שמות-עצם, אעפ"י שבמקורם היו משפטים. חלק מדוגמאות אלה ניתן להסביר בכך, שנהגו לכוונת תפילות או פיוטים על פי מלותיהם הראשונות. על ידי כך הפך המשפט הראשון לשם עצם מכוח תפקידו החדש כשם לתפילה או לפיוט.

יש שהשינוי התחבירי אינו מותנה בשינוי מורפולוגי ממשי, אלא בשינוי התפיסה המורפולוגית של אחד מחלקי הצירוף. כך הדבר בביטוי אולת יד (דברים לב, לו: "כי יראה כי אולת יד ואפס עצור ועזוב"). כידוע, הפועל בסופית ת' לנסתרת בקל עבר צורה עתיקה היא, שרק שרידיה מצויים במקרא, ובמרוצת הזמן הוחלפה בסופית תָּה. צורת אולת, שהיא פועל נטוי והקמץ בה קמץ גדול הוא, נתפסה כצורת הנסמך של שם-עצם בקמץ קטן על פי משקל חֲכֵמָה, יִמָּה? בד בבד עם שינוי התפיסה המורפולוגית נשתנה המבנה התחבירי של הביטוי ממשפט לשם-עצם במבנה של סינטגמה לואית.

נראה, שהביטוי נוצר בעברית החדשה. בן-יהודה מסביר בהערה את צורת אולת כצורה קדומה של נסתרת, במשמעות "אולה יד, אבדה הרוח, רפו היידיים". את הביטוי כשם-עצם אינו מזכיר כלל. הדגמותיו של אבן שושן הן מגרינברג, צמח ומגד. על כן יש להניח, שהביטוי חדש הוא.

הרוח החיה: "כי רוח החיה באופנים" (יחזקאל א, כ). – שוב השינוי כפול הוא. הפיכת חיה לשם-תואר, בעוד שבמקור היא שם-עצם, הביאה לידי כך, שצירוף של לואי-הקניין יהפוך לצירוף של לואי-האיכות ומתוך כך יושלם גם התאם היידוע שבין הרכיבים. על פי עדותו של בן-יהודה נתחדש הביטוי בתקופתו.

ג. השינויים המורפולוגיים

השינויים המורפולוגיים מראים נטייה לנורמאליזציה, היינו נטייה להמרת צורות חריגות בסדירות, ולתיקן צורות שאינן תואמות את המערכת הלשונית הרגילה. יבוא רקב בעצמותיו: "יבוא רקב בעצמי ותחתי ארגו..." (חבקוק ג, טז). – נוסף על השינוי התחבירי ממשפט חיווי למשפט קריאה (בהוראת דיבור של קללה וחירוף), הומר עצמי שבמקור בעצמותיו. בדיקה בקונקורדנציה מגלה שריבוי עצם באמצעות –ות מופיע במקרא 64 פעמים, ואילו הריבוי באמצעות –ים מופיע רק 16 פעם. גם על פי בדיקה זו בלבד עולה המסקנה, שצורות שכיחות עדיפות על צורות נדירות. לשון ימינו ניצלה שתי צורות ריבוי אלה לבידול משמעויות: עצמים = "חפצים", עצמות = "bones". השינוי בגוף הדקדוקי חל בעקבות השינוי התחבירי ממשפט חיווי למשפט קריאה בהוראת קללה. המילונים אינם מציינים אימתי נתהווה הביטוי.

הפליא את מכותיו של פלוני: "והפלא ה' את מכתך" (דברים כה, נט). – צורת הפלא, שאינה הצורה הרגילה לגורת לא בהפעיל, היא, כידוע, צורה אנאלוגית לצורה המקבילה לה בגורת ל". יוצרי הצירוף הכבול התעלמו מהשפעת האנאלוגיה ההדדית שבין שתי הנורות והחליפו את הצורה החריגה בצורה הסדירה. בן-יהודה מביא את הביטוי כצורתו במקרא. ייתכן אפוא שהשינוי חל בעברית החדשה.

הביטוי עברה הרניה במחנה (מלא כב, לו: "ועבר הרנה במחנה") מופיע במקור ללא התאם במין בין הנושא והנשוא. גם צורה חריגה זו הוחלפה בצורה הסדירה. ביטוי זה כקודמו מופיע אצל בן-יהודה כצורתו במקרא במשמעות "קריאה חזקה בכלל". רינה במשמעות "שמועה" מצויה רק בלשון ימי הביניים, אם כי רָן בהוראה זו מצויה כבר בלשון חז"ל. הביטוי הותאם אם כן למערכת הסדירה של לשוננו, ואת משמעויותיו קיבל בהתאם לשימוש המלה רינה בלשון ימי הביניים.

גם בביטוי בשבע עיניים, שבא תמורת שבעה עיניים שבזכריה ג, ט: "על אבן אחת שבעה עיניים", תוקן ההתאם במין בין המגדיר הלואי והמוגדר שלו. (בביטוי זה חל גם שינוי נוסף, שאינו עניין לכאן: הצירוף הלואי הפך למגדיר אדורביאלי באמצעות הוספת ב' היחס). על פי בן-יהודה הביטוי הוא מחידושי זמנו.

הביטוי אלמנה חיה בא תמורת הצירוף הסתום אלמנות חיות שבשמואל ב' כ, ג: "ותהיינה צרות עד יום מתן אלמנות חיות". בן-יהודה מציין, שיש סוברים כי צריך לקרוא חיות, וייתכן שסברה זו חיזקה את ידי יוצרי הביטוי הזה למען גזירה לאחר.

על דברתי: "על דברתי מלכי צדק" (תהלים קי, ד). – בביטוי זה חל שינוי בתפיסה המורפולוגית של הצורן הסופי. – סופית זו המשמשת במקור כסופית

עתיקה של הגיטיב(?)¹⁰, נתפסה בלשוננו, שאיבדה את היחסות, ככינוי קניין. (עם השינוי המורפולוגי חל גם שינוי בהוראה: "על דברתי מלכי צדק" שבמקור הוראתו: "לפי פקודתו או לפי מנהגו של מלפי צדק", ואילו על דברתי שבלשוננו הוראתו: "בהן צדקי"). הביטוי נכנס ללשון ימינו כנראה מלשון ההשפלה. כך עולה מדברי בן-יהודה, המביא את הדגמותיו משי"ר (שלמה יהודה רפפורט) ומילג.

ט ח ו ע י נ י ו מ ר א ו ת : "כי טח מראות עיניהם מהשכיל לבתם" (ישעיה מד, יח).— שינוי מורפולוגי חל גם בביטוי ט ח ו ע י נ י ו מ ר א ו ת . במקור בא ט ח כפועל יוצא שנושא אינו מפורש, כשעיניהם משמש כמשלים המושאי שלו. בביטוי, לעומת זאת, נתפס ע י נ י ה מ כנושא המשפט, ונושא ט ח נתפס כפועל עומד. בעקבות השינוי בתפיסה התחבירית תוקן בביטוי אי-ההתאם שהיה כביכול בין הנושא והנושא, ומכאן ט ח ו ע י נ י ו במקום ט ח שבפסוק. הביטוי משמש בצורתו ה-מתוקנת- (לפי עדותו של בן-יהודה) כבר בחובות הלבבות של רבינו בחיי: "הגבירה מידת התאוה על שאר מידותיו עד שנברה על השכל שנוצר עליו האדם וטחה מראות עינו ואבדו סימני חמדותיו". (חובות הלבבות, עבודת ה' ב) בצורת שם-עצם מופשט (ט ח ו ת ע י נ י י מ) מופיע הביטוי אצל רשי למשלו, כד.

הביטויים דלעיל, שנוצרו מצירופים חפשיים במקרא, לבשו את צורתם החדשה על ידי השינויים התחביריים, המורפו-סינטאקטיים והשינויים המורפולוגיים שפעלו עליהם עם היוצרים ושלעיתים היו כרוכים גם בשינויים סימנטיים.

במעבר מן הצירוף החפשי לצירוף הפבול ניכרת בצירופים רבים נטייה לגרמאליזציה, היינו נטייה להמרת צורות חריגות וארכאיות בצורות סדירות התואמות את המערכת הרגילה הן מבחינה מורפולוגית (פשלפעמים כל השינוי הוא רק שינוי בתפיסה המורפולוגית) והן מבחינה תחבירית (כגון שצורות פועל עם כינוי דבוק עוברות שינוי). מאחר שרוב הביטויים נתהוו בלשון ההשפלה או בלשון ימינו, אין להתפלא על מגמה זו.

מגמה אחרת שעמדנו עליה הייתה הנטייה החזקה של לשון ימינו לטרנספורמאציה שמנית של ביטויים פועליים או של משפטים, ויש לנטייה זו חלק בהעשרת לשון ימינו.

10. ראה B.D.B. ערך דברה; ראה גם בדקדוק של גוניוס עמ' 253; המפרשים רשי וראב"ע ראו בירד זו אות יתירה.

דעותיהם של סופרי ההשכלה על הלשון העברית ודרכיהם בהרחבתה וחידושה (סיום)

פרק ו: שד"ל ותחיית הלשון

שד"ל הסוער: בתולדות תחיית הלשון שמור מקום כבוד לפעולתו של שד"ל. ממעט המובאות שהבאתי ממכתביו נשקפת לנו דאגתו הקפדנית והמתמדת לשמירת טהרת הלשון. שד"ל מעיד על עצמו: "ואני זה לי עשרים שנה שאני משתדל להחיות לה"ק, ולהבעיר אש אהבתה בלבות בני ישראל...¹. להט דבריו ומוגו הסוער הדביקו את דורו באמונה בתחיית הלשון וספרותה. הוא פעל ללא-לאות בכל ענפי התרבות העברית. הוא פירש את המקרא, ההדיר ופירש את שירת ימי-הביניים, חיבר ספרי דקדוק על הלשון העברית, שלא הצטמצם בלשון המקרא בלבד, התעמק בהבדלת הנרדפים, הכול לשם הרחבת גבולה של העברית², ולמען רוחתה היה מוכן אפילו לסלוח על עלבונות³.

הלשון-הברית התיכון: מה היו המניעים שהניעו את שד"ל בפעולותיו למען הרחבת הלשון? אין ספק שהיה קיים אצלו רגש עמוק של גאון לאומי וגם רצון להעלות את כבוד היהודי בעיני הגויים. זה התבטא, למשל, בטרחתו היתרה להוציא את תרגומו ואת פירושו לישעיהו באיטלקית בהידור, כדי שידעו החוקרים הנכריים, שגם יהודי יכול לעשות מלאכה יפה. אך מניעיו להרחבת הלשון נבעו בעיקר מהפרכתו המושרשת, שהלשון היא "הברית התיכון" המאגד את הפזורה לאגודה אחת והקושר קשר היסטורי את דורו שלו עם הדורות שהיו ועם הדורות שיבואו. זה הרעיון, אשר הניע סופרים ומחנכים עבריים רבים

1. הקדמה לבית האוצר, לשפה א' ע' 1-2. [ע' מ"צ קדרי, לדמותו של שד"ל

כבלשן, ספר בר-אילן, קובץ העשור ב', תשכ"ח, עמ' 78-97].

2. "אבל תועלת אחרת, לא ראיתי זכרונה בדברי מי שקדמוני, תימשך לנו מחקירת הנרדפים. הנה לשוננו לשון הקדש ענייה וחסרה מאד בידנו היום, כיודע, אבל עזיזה וחסרונה מתרבה(!) עוד יותר ויותר מצד מה שאנו לוקחים הלשונות הנרדפים לאגודה אחת ולא נבדיל בין זה לזה. כי הנה אין ספק שאם תהייה ארבע או חמש מלות מורות אצלנו על ענין אחד בעינו, תהיה לשוננו ענייה וחסרה הרבה יותר ממה שהייתה אם תהיה כל אחת ממלותיה מורה אצלנו על ענין פרטי" (בית האוצר, לשפה א' דף ג' ע' א).

3. ב"מחקרי יהדות" סיפר שד"ל לתומו ש"קיקון דיונה" לר' שניאור זק"ש "מלא על כל גדותיו לעג וקלס" עליו, אך הוא לא הקפיד עמו ("ואני עשיתי עצמי כחרש לא ישמע וכאלם לא יפתח פיו") "כי מצאתי הקונטרס שהוא כתוב בלשון צחה ונעימה והיתה קריאתו מתוקה לחפי, ומי יתן, הכריז, "וירבו כמהו ספרים כתובים בצחות לה"ק". ח"ב ע' 219.

בתקופת ההשכלה לפעול למען האדרת העברית והפצתה. ראינו את זה ב־מגיד חדשות לויזל. ביטוי לרעיון זה ניתן במקומות מפוררים ב־המאספים. גם ריב־ל בספריו מדגיש בכמה מקומות את הרעיון הזה. שד־ל פותב באחד ממכתביו מפורשות: "כי שפת אבותינו היא הברית התיכון המחבר וקושר לאגודה אחת את כל בני ישראל הפוזרים מן הקצה אל הקצה צפונה ונגבה וקדמה וימה, והוא ג־כ המחבר כל הדורות שעברו, ומקרב אותנו אל קדמונינו שהיו בכל דור ודור, ואל הבאים אחרינו אשר יקומו בדורות האחרונים"⁴. דאגתו לתפוצות ישראל ואהבתו ללה־ק גרמו לו לא פעם נזק לפרסומו, ואולי גם נזק חומרי. בהקדמתו לפירושו לספר ישעיהו סיפר ש־שניים מגדולי חכמי אשכנז ביקשו לתרגם את פירושו לאשכנזית, אך הוא לא נאות להם "יען כל ישעי וכל חפצי היה תמיד להפיץ בישראל ספרים כתובים עברית, חדשים גם ישנים, וזה להועיל לבני עמי בארבע כנפות תפוצותיהם, ולהועיל ג־כ ללה־ק, לחדש נעוריה כל מה דאפשר".

תביעה ליסוד מוסד ללשון: עם ראשית מפעלם של המשכילים, היינו להקנות לעם את שפתו הלאומית, נשמעו הקריאות לכינוס הכוחות. מתוך פעולתם לתחיית הלשון וחדושה, נזכחו העושים, שאין בכוח יחידים להרים את המשא. כאמור, כבר בימי "המאספים" הראשונים היו שתבעו להועיד מומחים לשם התייעצות בעניין המבטא ולשם חיבור ספרי חינוך ומוסר בשביל הדור הגדל. במרוצת הזמן גברו הקולות. יצחק ערטל לא הסתפק עוד ב־ספרים בתורת הלשון ומערכות מלים, אלא דרש ליסוד גם "בתי־ועד" ו"אגודות" בלשנים "חוקרי תהלוכות השפה ומחוקקיה"⁵. שד־ל הוסיף את קולו לקול הקורא של ערטל, וביתר תוקף. הוא ראה זכות יתרה וצורך דחוף יותר לעברית לאקדמיה שלה ללשון מאשר לשאר העמים. "שכל העמים", פותב שד־ל, "הקימו להם חברות ואספות אנשים חכמי לב... ובכללן גם חברות בעלי הלשון, אין מלאכתן פי אם לברר וללבן עניני שפתם; שללשון הקדש צורך לחברה כזאת יותר מכל שאר הלשונוֹת אשר המה חיים עדנה... שגילוי תעלומות הלשון, וגם הרחבת גבולה, ומילוי חסרונה, דבר אפשרי על ידי פנסת גדולה"⁶. עם קרוב התקופה לקצה נשמע קולו של התלמיד־חכם הצנוע, מרחיב הלשון, משה שולבוים, שקרא אף הוא בלי הרף ליסוד מעין מוסד עליון, שתפקידיו העיקריים יהיו לחדש מלים וניבים, או להוציאם מן הנזים, הנחוצים בלשון, ולקבוע כללים להרחבת הלשון לתועלת הכותבים והדוברים עברית. אמנם ההיענות לקריאתו באה רק כעבור עשרים שנה עם

4. אגרות שד־ל, כרך ב', ע' 1253.

5. ע' הצופה לבית ישראל, ווארשה 1883, ע' 27, ועוד.

6. בית האוצר, לשכה א' דף ב' ע' א'.

ייסוד 'ועד הלשון העברית' הראשון בירושלים בשנת תר"ן, אולם אפשר לראות את כל הקריאות האלה, שלו ושל אחרים, כחוליות בשלשלת רצופה אחת המוליכה אל 'האקדמיה ללשון העברית' של היום. כולם היו חדורי-הכרה, שהעברית הייתה שפה חיה ועשירה בחלק מתקופותיה, ושגם בימיהם היא ניתנת להרחבה ולהעשרה, ומכאן תביעתם, ההולכת וגוברת, מהעם וחכמיו לעשות כל שביכולתם כדי לגלות צפונותיה ולנהוג בה מנהג שפה חיה.

משה שולבוים⁷ – סולל דרכים חדשות להרחבת הלשון: בחייו הארוכים גישר מלומד זה בין שתי תקופות: בין תקופה, שהדיבור העברי היה דבר שבחלום – או לכל היותר תקוה שלעתיד לבוא – לבין תקופה, שהדיבור העברי היה לדבר שבממש. בשנת 1870 ייסד 'אגודת שפת עבר' שתעודתה הייתה 'קנאה ללשון העברית ותחייתה', כי היא 'הנכס היציב ביותר של העם היהודי'. בו בזמן יסד את עיתונו 'העת'. על התקופה הקצרה בין ייסוד 'העת' עד הוצאתו לאור את המילון הגרמני-העברי (תר"ם) כותב קלחנר: 'בשנות השבעים ניסה חכם אחד, ר' משה שולבוים... לחדש מלים הרבה בעיתונו 'העת'... אח"כ, בהוציאו בשנת תר"ם... את מילונו האשכנזי-עברי... הכניס לתוכו הרבה מחידושי היותר טובים, ולכן באמת המילון הזה הוא היותר טוב בין כל המילונים משפה אחרת לעברית'⁸. אם בראשית התקופה לחמו המשפילים העבריים למען הכשרת חידושים הנמצאים במשנה ובתלמודים, הרי בסופה של התקופה נשמעה קריאת אועקתו של שולבוים, שהאפשרות היחידה לתחיית הלשון וחידושה היא מזיגת כל שכבותיה, נדבכיה ואריחיה לחטיבה אחת מ'אדם הראשון, שדיבר בלשון הקודש' ועד 'אחרוני הסופרים העבריים בכל דור ודור'. הוא ידע, שבחידוש מלים בודדות לא תיבנה הלשון. 'לא תיתכן הרחבה ע"י מלות בודדות, כי אם עפ"י דרכים כלליים ושיטות שלמות', טען, ולמציאת 'הדרכים הכלליים' הקדיש את מיטב חייו.

תמצית תורתו של שולבוים כלולה בדבריו: 'גשלים לשוננו מנה ובה. יש לברוא בריאות חדשות בדמות הישנות. צריך לרדת אל בית יוצר מלאכת הלשון ולראות, מה עשו עושי המלאכה הראשונים, ולעשות כמעשיהם – לבנות מלות ממלות, שמות מפעלים ופעלים משמות וכיוצא בזה'. לפי טענבלאט⁹ כונתו בזה – אפילו שלא משורשם המקורי כגון, תורם מן 'תרומה',

7. בערך זה שאבתי רוב החומר ממחקרו המפורט של י' כנעני, שנדפס ב'לשוננו' כרך ה', תרצ"ד, וממחברתו של מ"א טענבלאט, שנדפסה ב'לשוננו לעם', מחזור ט"ו, קונטרס ט', אלול תשכ"ד. בהערה זאת רצוני להביע להם תודה של הכרת חוב.

8. 'השילוח', כרך לה, עמ' 377-378, ע' גם 'השילוח', כרך א, ע' 537, ויוסף קלחנר –

היסטוריה של הספרות העברית, תר"ץ, כרך א, ע' 160-161.

9. במחברתו על שולבוים ב'לשוננו לעם', מחזור טו, קונטרס ט"ו, אלול תשכ"ד.

ה ת ח ל מן תחלה, הויכוח הידוע לנו מוזמן אבן-ג'נאח והרמב"ם ועד המאספים (סאטאנוב, קסלין). לפי דבריו נוכל להסתייע בזה בספרות התלמודית, שבתלמוד נמצא עוד בניין מילות ע"י חילוף אותיות וסירוסן פנון: עכל = אכל; אוגן = עוגן; פהק = פקח; כפל = קפל; פקוס = פשוק; זרוק = הודקר; עצם = עמץ = מצמץ. והנה כמה פרטים מתורתו הפוללת: (א) יש צורך וגם אפשרות להגדיל את מספר הביינים, כדי להשלים את חסרון התחילות בלשוננו, ע"י פיתוח שרידים ונחשלים במקרא או חריגים (ואנכי תרגלתי לאפרים, מלושני, משופטי) ובתלמוד (הובין, הוקים, הוביר), כי הרי כל בנין נוסף יעשיר עושר רב את לשוננו וירבה גמישותה¹⁰. להרבות בחידוש מלים בסימני-הקטנה, שדוגמתן נמצאות במקרא ובתלמוד (ירוק - ירקרק; חור - חורור; או: חבית - חביון; אוז - אוזביון. ג) להרבות בשמות מורכבים. שיש צורך בכך מוכח מאלי; שיש אפשרות לכך - הביא כדוגמאות מדרשי מלים מהספרות התלמודית: מחר = יום מחר (בירושלמי: יומחרא); תנור = אתן-נור; קודש = יקד-אש; חרומף = חרום-אף, ובתלמוד זלדקן, עבדקן. ד) יש להשתמש בארמית לשם הרחבה וגיוון (חד-צדדי = חד-סטרי), ה) גם בערבית. כי הלשון הערבית היא לשון חיה והיא מקור נאמן להשלמת הרבה מחסרונות לשוננו. וכשכל אלה לא יספיקו, אז ו) לחדש מלים מלשונות חיות אנב מתן צורה עברית להן ואנב שמירה קפדנית על תפארת הלשון. לפי זה הכניס למילון העברי מלים כמו פלס, טלגרף, טלגרפי, ובמילוננו הגרמני תרגם אלקטריציטט-אלקטריות. יש לזכור, שקדם לו יצחק ערטור בתביעה דומה. בהצופה לבית ישראל (ע' 23) הוא שם בפי העבריה (כמענה על התלונה, שהיא ענייה ומליה מעטות מאוד) את הדברים האלה "או יעשו תיבה חדשה אשר יגורוה ויבנוה ממלה אחרת בשפתם, או אשר יביאנה ממרחק מלשון עם נכר ויטענה על אדמת לשונם". את החדשנים הלהוטים הזהיר שולבוים: "חידושים מותרים, אבל נאים וברורים יהיו וברוח הלשון! כל מלה מחודשת תהי לה תמונה נאה ומתקבלת!" ולמזלולים הורה את הפלל של וולטר למחדשים בימיו: "אל תחדש מלה אלא אם כן יש בה שלושה דברים: נצרכת, מובנת, יפת צליל". בתחילת דרכו, בשנות השבעים, הגיע שולבוים למסקנה: "לשון הקודש יפה היא, אלא שעניותה מגולתה", והחליט להקדיש את חייו לשם העשרתה. אם כן, אנן רואים שתקופת ההשכלה סופה נעוץ בתחילתה: אף המשכילים הראשונים מצאו את "לשון הקודש יפה" אך ראו את דלותה ועשו מאמצים אדירים להעשירה ולהכשירה להיותה כלי ביטוי ראוי לכל שטחי החיים.

10. מבואו הגרמני לאוצר המלים הפללי, הפולל שורשי לשון העברית החדשה,

לבוב, תר"ם.

פרק ז: טענות נגד המשפילים

העברית "סרסור להשכלה": מבקרי ההשכלה העברית מעלים פנגד המשפילים שתי טענות עיקריות הנוגעות ללשון ולספרותה, שאפשר לנסחן בערך כך: א) העברית שימשה להם, למשפילים, "סרסור לדבר השכלה", היינו, קרש קפיצה להשכלה בת השמים, עד שילמדו שפות אירופיות, ואז ימשיכו להגות וליצור בשפות החיות, והעברית תצומצם לשטח הדת, וגם כאן היא זכות ולא חובה. למעשה לא האמינו המשפילים בעצמם – מוסיפים מבקרים אלה לטעון – באפשרות תחייתה בתנאי הגולה, ואף לא ניסו לדבר בה (ר' מאהלר). ב) בשוכם למליצה התנוכית כמעט שהביאו המשפילים כליה על היצירה העברית המקורית. מבקרי ההשכלה למדו גזירה שוה מן הלאטינית בתקופת ההומניסמוס. מה ההומניסטים – טענו – מאסו בלאטינית של ימי הביניים וניסו להחזיר את הגלגל אחורנית ע"י שיבה ללאטינית הקלאסית מתקופת יוליוס קיסר וקיקרו, הביאו בפעולתם לידי דלדול מעיינות היצירה שלהם, וכתוצאה מכך דעכה הלאטינית ופינתה את מקומה ללשונות הלאומיות, כך המשפילים ע"י שאיפתם לשוב למליצה התנוכית הביאו כמעט כליה על היצירה העברית, והלשון העברית פינתה את מקומה ללעזים השונים שהתהלכו באומה (א"מ ליפשיץ) ובעקבותיו ר' מאהלר²).

א"ה האמונה באפשרות תחיית הלשון: באשר לטענה הראשונה יש לאמור: ראשית – תיאור הדברים נכון הוא רק לגבי ההשכלה היהודית ששאפה להתבוללות, אשר בניה (שחלק מהם ידעו היטב עברית) הריחו את ריח החופש, ורעיון אחות-העמים שבה את לבם. אך אין התיאור ממצה את מהות ההשכלה העברית, אולי הזרם הצנוע יותר בהשכלה היהודית. אולם מבחינתו חשוב יותר, כי מעייניו פיכו ממעמקי הנפש היהודית. דיין, לדעתו,

1. "רק תקופת ההשכלה – בכל עשייתה אף היא גדולות להתפתחות לשוננו – כמעט שהמיתה את הלשון העברית, בהפסיקה את חייה הטבעיים, בשללה ממנה את כח הסתגלותה לצרכי-הדור. מעין זה ממש היה פשהפסיקו ההומניסטים את שימוש הרומית של ימי הביניים, שהיתה אף היא לשון ספרות חיה. הם אמרו לחזור אל הרומית האמתית העתיקה, והמיתו בזה את הספרות הרומית, בגולם מן הלשון את הסתגלותה ולצרכי תקופה ותקופה". א"מ ליפשיץ – "שפתנו" קובץ א', לשאלות הלשון – מלים וזרות.

2. "ההומניסטים שאפו לחדש את פני השפה הרומית, לזקקה מסיגי השיבושים ושפת העילגים של לאטינית ימי הביניים, על-ידי שהחזירו ליושנה את השפה הקלאסית של סופרי רומא המופלגים, אשר יצירותיהם היו נר לרגליהם. כדומה לכך הכריו המשפילים על חידוש השפה העברית מימי קדם, על הצורך לנכש את העשבים השוטים של שפת הספרים הרבניים המשובשת, על השיבה למקור השפה הצחה, אלא שהמקור, אשר ממנו שאבו המשפילים את השפה, היה התנ"ך בלבד, ואילו שפת המשנה והמדרש ודיקדוקה היו בעיניהם בחזקת 'הלשון הלקויה' של ספרי דרוש ופלפול" (רפאל מאהלר – דורות אחרונים, כרך 1. ספר שני ע' 82).

המובאות אשר זומנו יחד באכסניה זו כדי להכחיש את טענתם. שנית – טענתם מסתמכת על מובאה קצרה מדברי בן-זאב, אשר נקטעה ממקומה ולא הובנה כהלכה. הפסקה היא: "ידעתי גם ידעתי כי לא תחיה הלשון עוד אחרי נפלה, אם לא בשוב ה' את שבות עמו"³. פירושה הלא-נכון והמצער לפסקה מוזק למעשה במחי אחד את כל פועלו של בן-זאב אשר פעל בתוך עמו במשך שלוש שנה כמעט למען תחיית הלשון והרחבתה.

דעתו האמיתית של בן-זאב: הקורא את ההקדמה ואת ההצעה ל"אוצר השרשים" (א-ג. וינה, תקס"ז-תקס"ח) בעיון ייזכר, שהוא האמין בכל לבבו בתחיית הלשון, ושמכוח אמונתו זו פעל להרחבתה במשך כל חייו. בסעיף 5 של ההקדמה הוא כותב: "השתדלתי להעלות בשורשי העברית מלות ולשונות מן התלמוד אשר מצאתי וראיתי קרובים להיות שרידי לשון עברית, המקיימים בפיה האומה, ממה שלא נודמן להם מציאות בכתבי הקודש, ויש אשר נמצא במקרא אחד משבעה הבניינים, ובתלמוד הוסיפו על בנייניו. והרבה מזה העניין תמצא בגזירת נחי ע"י ונחי ל"ה, בפועל ע"ד המרובעים, כמו רפרף מן רפה, הרהר מן הרה". בסעיף שלוש, באותה הקדמה, הוא מלמד את דורו את דרכי הרחבת הלשון ע"י הבלטת סגולותיה הייחודיות של הלשון העברית, וכן הוא מראה שם על אופנים שונים אשר באמצעותם אפשר להתגבר על חסרון פעלים מסוימים בלשוננו. "ד"מ" (דרך משל), הוא כותב, "לא נמצא בעברית פעל מיוחד המורה על הסתכנות הנפש, אך בהרכבת הדיבור (צירוף מלים – הפותב) ימצא על ד' אופנים; חרף נפשו למות, הערה למות נפשו, השליך נפשו מגד, שם נפשו בכפו. וכן הוראת מעשה בפרהסיה ימצא בהרכבה: יד רמה, לעיני השמש. ועל כל כמו אלה מה שהוא מהרחבת הלשון פקחתי עיני עליהם לחפש אותם ולסדר אותם גם אצל הפעל וגם אצל השם". דברים אלו נכתבו בסוף דרכו (הוא מת בשנת 1811 וה"אוצר" הופיע בשנת תקס"ז) ונשאלת השאלה, אם באמת לא האמין בתחיית הלשון, כל הטרחה הזאת למה? מתוך ההקדמה וההצעה ל"אוצר" אנו למדים גם, שמטרתו העיקרית במילוניו הייתה להקל את המלאכה על הפותבים והדוברים (מועטים) עברית. כן יעיד ניסיונו לזהות⁴ את החיה, העוף, השרץ, והדומם ואת קולותיהם או רחשיהם, אשר התלמיד עלול להיתקל בהם בתנך על אמונתו בתחיית הלשון.

"חסרון הלשון" סיבתו בנו, ולא בה: באשר לחסרון הלשון, סבור היה בן-זאב, שהיא חסרה בפנינו מחמת חוסר ידיעתנו אותה⁵. לאמתו של דבר הודה

3. נמצאת בסוף "ההצעה" ל"אוצר השרשים" ע' 12 עמוד 2.

4. "מסילת הלימוד".

5. זאת הייתה גם דעת האפו"די כשלוש מאות שנה לפניו. ע' מעשה אפוד, פרק ו', הוצאת

"פרידלנדר וי' בן, פה, וין 1865.

בן-זאב ב"קוצר הלשון" בימיו ותלה סיבתו בעובדת הפסק התפתחותה "מימי גלותנו מעל אדמתנו". במלים אחרות – הוא סבר, כרמ"ד וכיוול ושאר המשפילים, שהעברית, בזמן שהעם ישב על אדמתו, הייתה עשירה מאוד והייתה "מגעת" להם, למשתמשים בה, לכל צורכיהם, אולם בגלות נתונה הלשון וספרותה שקעה. ואלו דבריו על הלשון: "ואי אפשר שתהיה חסרה בעצמה, כי הלשון המונח הונח על כל ענין שביד האדם לדבר... אף כי היא אלהית; ולא היה אפשר שתהיה לשון מקוטעת, כי הספרים המחוברים בה בספרי הקדש, היתה מגעת לבעליהם כל חפצם, והיו מרחיבים בה דעתם בלי מחסור דבר, ומזה ראה, כי חסרונה איננה בעצמה, אבל מצד מעוט ידיעתנו ממנה"⁶. בימיו שכך הגל הראשון של ההתעוררות לתחיית הלשון והספרות, ובן-זאב ניסה, בספרי החינוך והלשון שלו, לעזור מחדש את העם למאמצי תחייה והתעוררות, כמו שניסה שלום הכהן במכתבו המפורסם אל אייכל בשנת תק"ס. בהתאם להשקפתו הקדיש את כל מאמציו לגלות את צפונות הלשון ואף להרחיבה ע"י חידוש מלים ותרגום מושגים, כגון מבוכה = לאבירינת⁷ (ב"המאספים" נמצא גם "מבוכ"*) חצי-איל = האלב-נארר; או ע"י שאילה מן הארמית או מספרות המשנה והתלמוד. הוא העדיף את "פיל" הארמי מ"שנהב" המקראי, כי לא הוברר לו מקורו. הדת והלשון: גם בעניין הקשר בין הדת והלשון לא הובנו דברי המשפילים העברים פראוי. המבקרים נאחזו בחלוקתו המפורסמת של ויזל ב"דברי שלום ואמת", הקובעת: "... ולשון הקודש עניין בפני עצמו, ולשון אשכנז עניין בפני עצמו, זה לדברי קודש האמונה והתורה, וזה לדברי העולם בעסקי מו"מ ומנהגי בני אדם ולחכמות הנימוסיות והטבעיות והלימודיות"⁸. הנה, – טענו המבקרים – ראש המשפילים עצמו הקצה פינה צנועה ביותר לעברית (דברי קודש), ואילו לאשכנזית שייר את העצם השמנה (חכמות, מו"מ ומנהגי בני אדם). אך עובדה בלתי מעורערת היא, שראשי המשפילים העבריים מיזל, רמ"ד, פאפנהיים, בן-זאב (ב"תלמוד לשון עברי", ברסלוי, 1790, ו"יסודי הדת", וינה תקע"א) שלמה לויזון, יואל ברי"ל, אהרן מהאללי, משה מנדלסון מהאמבורג, רנ"ק, ריב"ל (תעודה בישראל), וילנה תקפ"ח, ו"בית

6. תלמוד לשון עברי, הקדמה ע' 43.

7. אוצר שרשים, כרך שלישי (גרמני-עברי) ערך לאבירינת.

8. מכאן, שטעה בן-יהודה בצינו במילונו בערך "מבוכ" שהוא חידשה. ע' במחקרו של י' פנעני על שולבוים ("לשוננו" כרך ה') כמה ציוני-טעות של בן-יהודה בקשר עם החידושים הנמצאים במילוניו של שולבוים.

9. באותם הנימוקים מסביר אף ריב"ל את הצורך בלימוד אשכנזית או רוסית: א) כדי לדעת לנהל מסחר, ב) כדי לבוא במגע עם פקידי הרשות, ג) כדי לרומם את קרנו של עם ישראל. בנימוק אחרון זה השתמשו רוב המשפילים העברים בהטפתם ל"צחות הלשון ולהרחבתה.

יהודה, וילנה תקצ"ט, passim) ועד מאיר לטריס ושד"ל (תורה נדרשת ב"מחקרי היהדות" הוצאת תבונה, וארשה תרע"ג, וברבים ממכתביו) ואילך, הורו שהדת והלשון העברית אחוזות ודבוקות יחד כשלהבת בנר, שבלי האחד לא ייתכן המאור בשני, שבלי ידיעה יסודית בלשון הקודש לא תובן התורה כלל ולא יובנו שאר ספרי הקודש. זהו טעם לשבח, ולא טעם לפגם. דבר אחד הוא לומר, שלשם הדת חייבים ללמוד את לשון הקודש, ודבר אחר לגמרי הוא לומר, שלשון הקודש יש ללמוד רק לשם הדת. אין ספק, שקשר זה, שראוי המשפילים העבריים בין הדת ובין הלשון, שימש להם נימוק מדרבן גוסף (פי היו דתיים במהותם) בשאיפתם להרחבת הלשון. לאמתו של דבר, היה היתרו של ויזל לגבי לימוד לשון זרה לשם לימוד החכמות מצוה שהומן גרמה מצד אחד, ומצד שני היה זה המשך מסורת הגלות (והוא מדגיש את זה), שתמיד הייתה להם שפה שנייה, עשירה בחכמה, ליד העברית (כך, לפחות, הערבית בימי הביניים), וממנה קנו חכמה והערנה ללשון הקודש, לשונם הנערצת. אמרתי "בחינת מצוה שהומן גרמה" כי ויזל ידע היטב שחסרו בימיו החכמות בעברית, אולם בנפשו פנימה קיווה ליום שגם החכמות תהיינה בעברית¹⁰.

יחס המשפילים לעברית וללעז: יחסם של המשפילים העבריים אל שתי הלשונות אינו שווה. יחסם ללעז הוא יחס שבתועלת, ואילו יחסם לעברית הוא יחס שבמהות. הלשון, לדעתם, היא נשמתה של האומה. ריב"ל מתחיל את ספרו "תעודה בישראל (וילנה, תקפ"ח) בפרק המוקדש כולו ללשון הקודש וחיוב לימודה, והנה סעיפו הראשון: "ידיעת לשון הקודש לכל בעל דת יהודית היא הכרח גדול, ולמצוה רבה תחשב. וחיוב לימוד לשון הקודש ולדבר בה חל על כל איש מישראל מעת אשר החל לגלות מושגיו בדיבור". חשיבות הפסקה אינה רק בזה, שהיא עונה למבקריהם על טענתם, שהמשפילים לא חשבו מעולם לדבר בה, אלא חשיבותה גם לענייננו, שכן היא מעידה, שבעיני המשפילים היה לימוד העברית חובה והכרח, ולא זכות הקשורה בדת. באותו פרק מזהה ריב"ל לשון ואומה באמרו, שהמלה "לשון" הושאלה אל "אומה" "כי זה התאר הראשי שגדרו בו האנשים בארצותיהם לגוייהם", והוא מביא ראיה לדבריו משני פסוקים "שפת לשון ודבת עם" (יחזקאל לו, ג) ו"לקבץ את כל הגוים והלשונות" (ישעיהו סו, יח). כלומר ידיעת הלשון לשם תודעה לאומית. אפילו מבקריה של ההשכלה העברית (ר' מאהלר ב"דורות אחרונים", כרך I, ספר שני, בפרק הדן על "המאספים") מודים, בשעת היסח הדעת, שאם באנו לדון לפי כתביו של ויזל עצמו או המאספים, נמצא שתפסו את מושג "דברי-קודש" במובנו הרחב ביותר לכלול

10. לא פלא הדבר, שהרבה משפילים מופירים את דברי ברוך משקלוב, שהגריא זירזו לתרגם מחכמות הגויים, ואמר לו; "שבמידה שיחסר לו לאדם מן החכמות יחסרו לו מאה ידות מן התורה". דברי ר' ברוך נמצאים בהקדמה שלו לספר "אוקלידס".

מוסר ("ספר המידות" ליצחק סטנב, ברלין, תקמ"ד, וכן "ספר המידות" [והוא ספר מוסר השכל] לרנה"ו, ברלין, ללא ציון שנת דפוס), חינוך ("דברי שלום ואמת לרנה"ו, ברלין, תקמ"ב, וכן המאמרים שנדפסו ב"המאספים". ע"י לעיל, פרק ה', סעיף: "מחנכים צעירים"), היסטוריה ("המאספים", וימגיד חדשות" לויזל ופרץ בר – תולדות ישראל, פראג, תקנ"ו), מחקר, תורת הנפש (הרמ"ד, ברלין, תקמ"ז, השגות על הספר ממאיר פירדא, דסוי, 1811), תכונה, מתימטיקה לענפיה השונים, פילוסופיה, וגיאוגרפיה ("מחקרי-ארץ" לשלמה לויזון, וינה, 1819; "שבילי עולם" לשמשון הלוי בלוך, זילקוזה 1822 – 1827).

ניסיון של פתרון הסתירה בין "המובאה" מדברי בן-זאב לבין העובדות: לאור הנאמר למעלה, איך להבין את המובאה שהמבקרים מסתייעים בה? לדעתי, אם נקרא אותה בתוך הקשרה, כלומר למן הפסוק המתחיל "גם לא ערב לי לבי לאמור לתת שלמות ללשון ההוא להשלים מחסורה וכו'", נראה בעליל, שהדברים נאמרו מתוך ענוה יותר מאשר מתוך אי-אמונה בתחיתיה, היינו, בן-זאב ידע שהוא לבדו לא יוכל להשלים את מחסורה של הלשון, והוא הזמין בזה את חכמי דורו לשתף פעולה אתו ולעשות את כל ההכנות ליום הגדול המקוה, שעה שיוכשרו כל התנאים ללשון לבוא על תיקונה ז"א, בשובם לציון. כל פירוש אחר של "המובאה" יעמוד בסתירה גלויה לעובדות חייו.

המליצה התנ"כית: ואשר לטענתם השנייה של המבקרים, אף היא לא תעמוד במבחן ביקורת העובדות. המבקרים נלכדו ברשת ההברקה שבהשא. אמנם ההשא קוסמת, אך אין המשל דומה לנמשל. ראשית – ראשי המשפילים לא השתמשו בלשון המקרא אלא בשירה או שירה בפרוזה, ואף בשירה נמצא מלשון חכמים כגון "ירשהו" בשירי תפארת, "תגבורת" ב"מליצה מדברת" ובשירת יל"ג נמצא מלים אין ספור מ"בעלי-אסופות" לפי עדות עצמית¹¹. הדגשתו של יל"ג, שהוא חידש את הנוהג שישתמשו בשיר ובמליצה ב"סיגנון בעלי האסופות", מעידה כמאה עדים, שבפרוזה היה זה נהוג מומן. לשונו של הרמ"ד ב"אור לנתיבה" ונתיבות השלום" ובשאר כתביו העבריים הייתה תערוכת מלשון רש"י ורמב"ן, לשונם של ויזל, ריב"ל, בן-זאב, שלמה לויזון (חוץ מ"מליצת ישורון"), מנדיל לפין ואחרים הייתה לשון חכמים בתוספת גונים מסוימים אישיים. יתר על כן, בכל כתביהם הדגישו, שלשם הרחבת הלשון יש לשאוב מלשון המשנה והתלמוד

11. "ודי לי בקולר התלוי בצוארי בעד הכלל כלו שחדשתי להשתמש בשיר ובמליצה בסגנון בעלי האסופות ובמלות בלתי מדויקדקות שהשתמשו בהן חכמינו הראשונים ושמתמשין בהן על פיהם עד היום רבים מהמון בני ישראל" (אגרות יל"ג כרך ב' ע' 84 – אל מ' רייכערסאהן).

ואף מלשון המחקר של ימי הביניים. אמנם לא הייתה עקיבות בגישותיהם, אך הנטייה הכללית הייתה לצד הלשון המאוחרת. לאי-עקיבותם יש דוגמה מעניינת ומאלפת. ריב"ל, המצטיין בעצמו בשימוש בלשון המאוחרת, תפס את יל"ג הצעיר בלשונו, כשהעז להשתמש באחד המשלים שלו במלה "ערץ", ויל"ג מצטדק לפניו, כתלמיד לפני הרב, שמצא את המלה בשיר של אפרים לוצאטו, ויראויים משוררי איטליה לסמוך עליהם. אך המעניין שבמכתבו הוא, שיל"ג מגלה לריב"ל, שאם כי נכנע לפניו בהחליפו "ערץ" במלה טובה ממנה, הרי הוסיף חטא על פשע בהשתמשו במלים "נכריות" אחרות, שיש להן אמנם "תמונה עברית" כגון: שעה, צער, גשר, מרגלית וכיו"ב.¹² קיצורו של דבר, היוצר שהיה לו מה לאמור לעמו לקח מפל המקורות שעמדו לרשותו כדי לגון את לשונו ולדייק באמירתו. המליצה התנוכית הנבובה מתוכן נשארה נחלת "דג"הרקק" ששרצו או דוגמת המיצקונים למיניהם שהעלו את חמת א"א קובנר בזמנו.^{12א} יפה כתב משה קליינמאן "... מרוצים מעצמם ושמחים בחלקם היו רק נעדרי הכשרון, שניתנה להם האפשרות לשחות במי המליצה כאות נפשם ולכסות את מערומי הדלות הרוחנית שלהם בעלי תאנה של 'ציבים נארים'".^{12ב}

ושנית, ספק גדול אצלי, אם השיבה אל הלשון הקלאסית היא אשר הצעידה את הספרות הלאטנית בימי ההומניסמוס אלי קבר. דומה עליי שהתנברות הלשונית הלאומיות (מסיבות שונות) היא סיבה קרובה יותר. לעומת זה יש לציין, שלשון התנ"ך לא מנעה את אליהו חלפן ("שיר השלום" ^{12ג}) ולא את שלמה לויזון ("המליצה מדברת" – פתיחה לספר "מליצת ישרון", וינה 1816) ולא את ביאליק (מגילת האש) מלכתוב שירה נשגבה או מענייני היום ("שיר השלום").

במלחמת האומה על לשונה ותרבותה היו גם מפקפקים וגם כושלים. א"א קובנר, למשל, הזהיר את אחיו הסופרים העברים לכל ישלו את עצמם: "אל ידמו סופרינו, כי יבראו המה ליטעראטור חיה בשפת עבר לדורות עולמים, כי היה לא תהיה; ... שפת עבר או השפה המדוברת תהינה כבית חיצון, אשר דרכן

12. "ואנכי הוצאתיה עתה (את המלה 'ערץ' – הכותב) אבל נתפסתי בעוון דומה לזה כי נאנסתי מזרמת לשוני ומעניני המשלים להשתמש במלות עבריות אשר לא נמצא בתנ"ך ועל כן הרהבתי עוז בנפשי לטעת בין שורותי מלות נכריות אחרות אשר יסודתן בספרי המשנה אם רק תמונה עברית להנה כמו: 'קדרה, צער, גשר, מרגלית, תרגלת, שעה...' (אגרות יל"ג, כרך ב' ע' 431, ורשה, תרנ"ד).

12א. "חקר דבר", וארשה, תרכ"ו/1865. ד' מיצקון הוא אב"טיפוס של 'מליץ', שבשירתו "אין לא טעם ולא ריח אך עזות ואיוולת".

12ב. משה קליינמאן – "דמויות וקומות", פאריס, 1928, בפרק על ספרות ההשכלה.

12ג. לכבוד ניצחונו של נפוליון, "השירה הזאת שרו היהודים בבית תפילתם ביום הושב החרב אל נדן, יום נכסלו תקס"ב פריס, תקס"ב עם תרגום אשכנזי וצרפתי.

יבואו העברים אל היכלי שפות החיות, שאך שם יראו אור בהיר¹³. אבל הספרות העברית חמורת הפנים הקיאה ללא רחם את אלה ששרתה לא לשמה. הפלא, אם כן, הוא לא שקובנר עזב את הספרות העברית, אלא בזה שפעבור ארבעים שנה כמעט יעשה מאמץ גדול לענות בעברית דוקא לבריינין על מאמרי ההתקפה והביטול שכתב עליו ב"הצופה"¹⁴. כנראה, אי-שהוא נשתמרה "הנקודה היהודית". ברם דין אחר למנדלי המשפיל. הוא אמנם פסח על שתי הסעיפים בשנות השישים¹⁵; אולם זאת הייתה פסיחה לשם קפיצה. באותה עת עצמה ישב מנדלי על האבניים ויצר מלים חדשות בעברית מ"בית טבעתו" לשם מלאכת התרגום של "תולדות הטבע". מי אינו יודע את ה"עפרוני" וה"זנבנוע" וכי"ב מהתקופה ההיא? מאוחר יותר ירחיק מנדלי לכת בדרך זו ואף יכריז, שהדרך שהלכו בה מרחיבי הלשון היא הנכונה: "ולפיכך מה שמרחיבי הלשון בזמננו נוהגים לשמש במלך הרבה של בני משה, הבאות בספרי המסעות, כמו: רצינות, תערוכה, תעשייה, תגליות, תיישנות, גדיונות, תרגילים (עקסערצירען, אופראזשנעניע בלע"ז), יהודים (מן יהודים), כלבלב (מן כלב ור"ל כלב קטן). יפה הם עושים וישר כוחם"¹⁶. כמובן, רוב החידושים ברשימה שלו הם, ואפשר להוסיף עליהם משלו כהנה וכהנה¹⁷.

13. סוף "חקר דבר", כל כתבי אי-א קובנר, בהוצאת מחברות לספרות תש"ו, ע' 45.

14. מכתב פרטי מ-27 פברואר 1904, ע' 234 בהוצאת מחברות לספרות.

15. במכתב הקדשה אל סימאני בערנשטיין (בהוצאה ראשונה של אבות ובנים) ובמקומות שונים ב"עין משפט" מביע מנדלי את הרעיון, שהעברית היא פתח להשכלה, ושהאידיאל הוא להידמות אל עם הארץ ב"שפה אחת ודברים אחדים", אך באותו "עין משפט" הוא מתקף את המלענים על "לשון הקודש", והוא מוכיח ל"מלענים", שהיא לשון ספרותית, אם לא מדוברת. עי' "עין משפט" ע' 23.

16. כל כתבי מנדלי מרס, הוצאת דביר, מהדורה רביעית תשי"ב, בהערה 1.

17. מתוך העובדה, שכמה מלים ברשימה (תעשייה, כלבלב, תיישנות, גדיונות) אינן במילון של בן-יהודה, שפירוע היה להוט אחרי חידושי לשון, אך ישנן במילון של י. גור, הניח הכותב, שלמנדלי הייתה רשימה של חידושיו בלשון גור (אחד מחכמי אודיסה) ראה אותה, ובן-יהודה לא. יתר על כן, "גדיוניות" (קפריזיה) מופיעה בגור בדיק בצורה שצר לה מנדלי (אחרים טבעו גְּדִינּוּת או גְּדִינּוּת). זה שאין "יהודי" (יהודי קטן) במילון של גור, מוכיח שלא נתקבלה על דעתו. העובדה שבן-יהודה ציין שלוש מלים מהרשימה (תרגיל, תגלית, רצינות) כחידושים שלו אינה מכריעה. כבר הוכח בעבר שכמה מחידושי שולבוים הופיעו במילון כחידושים שלו (טנבלאט, כנעני), ואפילו המלה מְבוֹךְ (מבוכה) להוראת לאבירינת הנמצאת ב"המאספים" וב"אוצר השרשים" לבן-זאב צוינה במילון כחידוש שלו. "תערוכה", שכן-יהודה מביא הרבה מקורות לה מהעיתונות, כולם הם מסוף שנות התשעים או תחילת המאה העשרים (השילוח, כרך יב, הצפירה, שנה כט, המליץ, שנה מג, הצופה, שנה א) ודאי מכוחו של מנדלי או מכוח פֶּחוֹז וְכוֹסָה לעיתונות. תעמולתו של שולבוים לחידוש מלים בשנות השבעים ודאי עודדה גם את מנדלי, ובדרך כלל זה הולם מאוד את מזגו הקונדיסל הסבא להביא רשימה שלו של חידושים בשם אחרים ולהצדיק דרכם. רק לשם זהירות כתבתי "רוב".

פרק ח: מילואים ודברי סיכום

בראשית דבריי הדגשתי את העובדה, שדורות ההשכלה לא הקדישו תשומת לב מספקת למלאכת התרגום. אולם מפעל "משפילי" אחד, והוא תרגום "כתובים אחרונים" לעברית, נמצא יוצא מכלל זה. אכן סופרי ההשכלה עשו מאמץ מכון להחזיר אל אוצר לשוננו את ספרי "כתובים אחרונים" שגעזו מאתנו, וגם בזה היה נ"ה יזל חלוץ המחנה. הרבה שנים שקד על תרגום ספר "חכמת שלמה"¹ וכשנודע תרגומו ברבים נתפרסם שמו בין המשפילים כמליץ. אחריו בא בן-זאב בתרגום "חכמת יהושע בן-סירה", ברסלוי 1798 ו"יהודית", וינה 1799, ואחריו באו זקיל פרנקל ואחרים והשלימו את המפעל. משנתגלה המקור העברי של "בן-סירה" אפשר להיווכח, כמה קרוב היה בן-זאב ברוחו ולשונו למקור העברי. "כתובים אחרונים" בתרגומם העברי נתנו אותותיהם על לשונם של המשפילים. כמו כן נודעה חשיבות רבה לאגרונים השונים, שהופיעו במשך מאת השנים הנידונה. כבר הופרנו למעלה את "כתב יושר" (וינה, 1820) לשלום הכהן, ואת "מכתבי עברית" למשה שמואל נימן (נייאמאן), ואת "מכתבים" (זילקיב, תקפ"ז) וספר מכתבי בני קדם (וינה, תרכ"ז) למאיר הלוי לטריס. השפעה גדולה על דורו הייתה לאגרונו של מ"א גינצבורג "קרית ספר" (וילנה, תקצ"ה) הן בפשטות לשונו והן בפאבולה המרתקת. באגרון זה מצטרפים מספר מכתבים לכדי חטיבה סיפורית רצופה שתוכנה הרפתקאות, מעילה באימון עם סממנים סיפוריים אחרים. עיקר מטרתם של המחברים היה לחבב על הדור הצעיר את הלשון והתרבות העבריות. החלק המעשי באגרונים – מכתבי ניהום אבלים או מכתבי תודה וכיו"ב – נתחבר רובו ע"י המחברים עצמם ואילו את חלק הארי שבאגרונים מילאו במכתבי-מופת מאת ראשי המשפילים אשר המהדירים לקטו אחד לאחד לתתם דוגמה לכתיבה תמה ("צחות") לצעיר המתחנך. כאמור, היה לרוב נושא המכתבים: האדרת הלשון העברית או הבלטת חשיבותה בתודעת האומה. עם מפנה הדורות ו"שנות-המאה" ראו מחנך כ"ח טביוב וסופרים כד' פרישמן וד"א פרידמאן² את השפעתם הטובה של האגרונים על הלשון ועשו כמעשי-קודמיהם בהוציאם, אף הם, קובצי מכתבים לתועלת בני דורם.

1. הוא האמין בתומו, ששלמה המלך חיבר את הספר, והוא שקד בחריצות על תרגומו כדי "להחזיר את העטרה ליושנה", וגם פירוש ארוך חיבר לספר ("לוית חן", ברלין, תקמ"מ) ובן, העמיק בחקירת הלשון ורוחה.

2. א. טביוב, י"ח – אגרון לבני הנעורים ורשא תרס"ו;

ב. פרישמן, י"א פאפירנא, ומרת הס – אגרון שלם;

ג. פרידמאן, ד"א – מכתבים לבני הנעורים – כמאתיים מכתבים שונים. ברדיטשוב תרנ"א (1890). יש לציין, שלחלק ב' מצורף נספח של "אוצר מלים זרות אשר מהלכים להן בעולם המסחר", המשתרע על 38 עמודים.

ערך עצום נודע ל"אוצרו" של בן-זאב (ג' חלקים, ח"ג גרמני-עברי, תקס"ז/ח). למעשה הגיה בן-זאב במפעלו זה את היסוד למילונות העברית. הוא הראה לבני דורו ב"הקדמה" וב"הצעה" ל"אוצר" את הדרך, כיצד להרחיב את הלשון. אעפ"י ש"האוצר" זכה לארבע מהדורות³ עד אמצע המאה ה"ט, לא קם יורש הראוי לו, לבן-זאב, עד שבא מ' שולבוים ובמהדורתו החמישית ניפה את ה"אוצר" מסיני, והרחיבו לכל הפיונים, ואף שני חלקים נוספים הוסיף משלו. בן-זאב היה הראשון שהכניס לתוך "אוצרו" מלים וניבים שאינם במקרא. אחריו בא חנניה אלחנן חי הפהן ואסף לאגודה אחת (שפה אחת, רג"ו, 1822) את השרשים בלשון המשנה והראה, שבאיזה אופן שהוא הם קשורים ללשון המקרא. ב"הקדמה" שלו ובנספח ארוך בסוף המילון הסביר לנו את שיטתו, שהיא ידועה לנו כבר מספרי ויזל ("לבנון" או "גן נעול" אמסטרדם, א-ב, תקכ"ה - תקכ"ו, י"ן לבנון, ברלין, תקל"ה) ומשל ש' לויזון ("דקדוק לשון המשנה" נדפס בתוך "מחקרי לשון" בצירוף הערות מאדם הפהן וי' בהק. וילנה, תר"ט) ומספרים אחרים.

ולבסוף כמה מלים על ניסיונות-פינוס של הדור. לדאבוננו הניסיונות לא הצליחו, כי נפסקו באמצע מסיבות שונות, אם מחמת פשיעת המחתימים (מפעלו של מיכל וולף) ואם מחמת מות היוזם (יצחק אייזיק בן-יעקב) ואם מסיבות אחרות. מראשית ההשכלה שקדו המשפלים להפיץ בעם ממיטב הספרות והמחשבה העברית⁴. מטרתם הייתה כפולה; להוכיח למקירי העברית, שאפשר להביע בה כל מחשבה עמוקה וכל רעיון נעלה, וגם להעמיק את התודעה היהודית בעם. שלמה דובנא בהוצאתו החדשה של "לישרים תהילה" (תק"ם) הפנה במיוחד את תשומת לבו של הקורא אל פלא לשונו של רמח"ל להביע בה כל רעיון נעלה. ניסיונות הפינוס מתרכזים רובם סביב אמצע המאה שחלפה. דוד סלוצקי, בעצמו מומחה לספרות ימי הביניים, הצליח להוציא עד מותו שמונה כרכים בעריכה מדוקדקת בפילוסופיה, במוסר ובחכמת ישראל, ביניהם הכוזרי (ב' חלקים), חובות הלבבות, בחינת עולם, האמונות והדעות לרס"ג, ורוח חן המיוחס לר"י אבן תיבון. הביבליוגרף המפורסם יצחק אייזיק בן יעקב יסד את הסריה "קרית ספר לחכמת ישראל". אולם הוא לא האריך ימים והספיק להוציא רק שני ספרים של ר' עזריה מן האדומים בשלושה כרכים: מאור עינים ומצרף לכסף

3. הוצאה ראשונה בהוצאת המחבר, השנייה - בהוצאת הרץ הומברג, השלישית מ' שטרן ומ"ה לטריס, והרביעית - לטריס לבדו.

4. י' איכל הוציא בשנת תקנ"א את חלק א' של "מורה נבוכים" לרמב"ם עם פירושו החדש של שלמה מימון "גבעת המורה" ועם פירוש הנרבוני. שני החלקים הנותרים פורשו ע"י יצחק סאטאנוב. בן-זאב ההדיר את "אמונות ודעות" לר' סעדיה גאון (ברלין, 1789) ושלמה דובנא ההדיר את "לישרים תהילה" לרמח"ל (ברלין, תק"ם).

2) ברכים). הסריה השלישית, בעלת התנופה הרבה, אף היא לא האריכה ימים מחמת פשיעת המחתימים שלא החזירו למוציא לאור את כספו ומחמת אי-היענותם של הקוראים לקריאתו (שישלמו ישר למו"ל מבלי תיווך המחתימים). הסריה הזאת, אשר מיכל וולף קרא לה "מגיד מראשית", הייתה צריכה להתחלק לשלושה ראשים: "הראש האחד יפנה לכל שירי שפת קודש אשר יצאו מתחת משוררי יהודה עד היום הזה, הראש השני מליצה וחידות, תולדות חכמי האומה... והשלישי ירים ראש לתורה ולתעודה... ולחשוף מצפוני הפילוסופיה וכל גזי אוצרותיה"⁴. אולם הוא הספיק להוציא בסריה שלו רק שלושה ספרים: "לישרים תהילה", "חיי מגדלסון" ו"משא גיא חזיון" (סאטירה מימי הביניים). יש לזכור, שאלה לא היו המאמצים היחידים להפיץ לשון וספר באומה. מגדלי מוס"ב עין משפט הופיר את הפעולות המועילות של חברת "מקיצי נרדמים" וחברת "מעוררי ישנים", וזו האחרונה בלונדון, ואת חלקן בהפצת תרבות ישראל ולשונה. לפי רשימת הספרים, שהופיעו עד זמן כתיבתו את "עין המשפט" (1867), יש להבין, שאמנם נעשתה פעולה מבורכת בשדה הלשון⁵.

*

ברור, שבמחקר קצר אי-אפשר למצות את כל ענייני הלשון, שהעסיקו את בני התקופה, אך אני מקוה, שהתהליכים העיקריים והיחס של סופרי הדור אל הלשון הובלטו. הסוקר את ספרות ההשכלה העברית פולה ימצא, שהתהליכים העיקריים שפעלו בלשון הכריעו לצד ההרחבה בכל הכיוונים, ובסגנון – לצד הפשטות ומיזגת כל הסגנונות לחטיבה ממוזגת אחת ולמתן סדר הגיוני ונאה למבנה המשפט. אנו חשים גם שבמרוצת הזמן פעלו תהליכים בלשון, שבחלקם הגדול נשאלו מן הזרם הכללי, ושלכותי עברית אז הייתה "הנטייה הגדולה לחוק להם חוקי לשון ומשפטים כמשפטי שפות המערב, לתת לה סדר כזה ואופני הסברה כאלו"⁶. הרביתי במובאות, הן בטקסט והן בהערות בכונה תחילה, כי ברנע שהמדובר הוא "ביחס" (המשפילים לשפה). אין נאמן מדבריהם שלהם עצמם. יכול מזוג סוער ויכול מזוג שקט, להט דבריו עצור או פורץ – זיקתו הפנימית תמיד ניכרת. כן בולטת מן המובאות העובדה, שביחס ללשון כמעט כל המשפילים העבריים חוץ אחד להם ודברים אחדים למרות סגנונם השונה. ניקח, למשל, את הנועז והאחרון שבהם, את שולבוים. כמעט כל תורתו נשנתה ע"י משפילים אחרים לפניו: שאלה מלשונות חיות (סאטאנוב, ערטור), מארמית

4. בתולדות רמבמן בהוצאתו בסוף הספר.

5. ר' "עין משפט" ע' 57–58.

6. אליעזר ברא – "מאסף" הוצאת ל' ראבינוביץ, 1902, ע' 4.

(קעסלין, שלמה לויזון ועוד), מערבית (סאטאנוב) אהבה אל הלשון (כל המשפילים חוץ אולי מא-א קובנר). ההבדל בינו וביניהם הוא, ששולבוים הראה, איך ההרחבה נעשית הלכה למעשה, בשעה שרוב המשפילים רק טענו, שאפשר או מותר הדבר מבלי להורות איך לעשות.

אמרתי "כמעט כל תורתו", כי יש דבר אחד לפחות, שלו הורה אותו בתקופת ההשכלה היה מרעיש את עולמם. ברם הוא עצמו הגיע לזה רק בשנותיו האחרונות. הפונה להשקפתו על הדקדוק החדש. מא טנבלאט מעיר באחת ההערות שלו, בסוף מחברתו על מ' שולבוים, שאברונץ הופתע ממה שסיפר לו ויזן, שבשיחותיו עם שולבוים בוינה (היינו בשנתו האחרונה לחייו, היא 1917) "טען (שולבוים) גם להרחבת המסגרת של הדקדוק העברי ע"י שחרור איברי הלשון מחרצובות התחביר והניקוד המקראי, עכ"פ במקומות סתומים או מפוקפקים וחריגים, אחר שחכמי המשנה והמדרשים כבר פרצו גדרות וסייגים הרבה בשטח זה". הוא טען שידקדוק הוא קפוא בלשון קפואה (שם, שם). ברם, גם בזה קדמו אחד העם בעשרים שנה בערך, באמרו, שהדקדוק שהמדקדקים מלמדים לתלמידיהם אינו מתאים עוד ללשון של היום, כלומר לשנות התשעים למאה הי"ט.

ככל שאנו מרבים לקרוא בספרות ההשכלה, מתברר לנו יותר ויותר, שהרעיונות וההשקפות החדשים של הדור על הלשון התגלגלו גלגלים רבים במחילות כתביהם עד שנתגבשו ונתלקטו אל אוצר אחד (שולבוים) ונמסרו כמורשת – לבנות עליה ולהעצימה – למרחיבי הלשון בדורות יבואו. כן ראינו, שרוב המשכילים העבריים, בבואם להבליט את ערך הלשון וחשיבותה, אם כפריח התיכון לקשר בין הדורות או בין התפוצות, ואם מפני שהיא הקדומה והמובחרת שבלשונות, הוסיפו תמיד להנמקתם את המלים "נוסף על קדושתה", כי דתיים היו במהותם, וראו בלשון הכרח להבנת כתבי הקודש. ואם אני שואל את עצמי, מהו הכוח שסייע אותם להתגבר על היאוש המר או האכזבה המדכאת אשר תקפו אותם לפעמים למראה האדישות והעוינות של הסביבה הזרה או למראה האטימיות של הלבבות לתורתם, אין לי תשובה אלא שאהבתם הגדולה ללשונם אשר ינקוה עם חלב-אם, היא סמכתם.

כתובות ארמיות על אבני גבול בארמניה

לאחר מלחמת העולם השנייה טיפל דופון-סומר בשתי כתובות ארמיות על מצבות אבן, שנמצאו בארמניה הסובייטית לא הרחק מן האגם Sevan¹. בכתובות אלו נזכר שמו של המלך ארתחשיס I, המכונה בארמנית Artaxēs והידוע במקורות הקלאסיים בשם Artaxias, הוא ארתחשיאס הראשון שמלך על ארמניה בשנים 189–160 לפסה"ג. ההיסטוריון הארמני משה איש חורן (Moses Xorenac'i), המיוחס לפי המסורת המקובלת למאה החמישית לסה"ג, מוסר, שמלך זה, בבצעו רפורמה חקלאית בארמניה, הורה לקבוע את הגבולות של הכפרים ושל השדות². בהסתמך על עדות זו הגיחו החוקרים הסובייטיים, שהמצבות הנדונות הן אבני הגבול שהציב ארתשס³. אולם בתחילה לא הציעו קריאה המאששת הנחה זו⁴. לעומת זאת קבע דופון-סומר בהתאם לפענוחו, שמצבות אלו ציינו מקומות דייג של המלך. מאז 1950 נמצאו חמש אבנים נוספות מסוג זה: שלוש מהן במצב השתמרות גרוע, ואין אפשרות לפענח את הכתוב עליהן⁵, אך על השתיים האחרות ניתנות הכתובות לקריאה ודאית למדי. טקסטים אלה מאשרים את הדעה, כי לפנינו אבני גבול. אולם גם הגרסאות שהציעו לאחרונה המהדירים הרוסיים והארמניים טענות תיקן. נביא פאן את הקריאות שהוצעו לכתובות השונות, ולאחר מכן נציע גרסאות מתוקנות.

א. האבן הראשונה נמצאה ב-1906 בסביבות הכפר Kulali, כ-6 ק"מ מן החוף המערבי של אגם Sevan. גובהה 42 ס"מ; רוחבה 30 ס"מ; עובייה 16–20 ס"מ. דופון-סומר ראה כאן טקסט שלם; אך אם נשוה אבן זו לאבנים האחרות (בעיקר לאבן ג), נראה, שנשתמר פה רק חלקה העליון של המצבה. דופון-סומר קרא ותרגם:

1. A. Dupont-Sommer, "Deux inscriptions arméniennes trouvées près du lac Sevan (Arménie)", *Syria* 25 (1946–1948), pp. 53–66.

2. ראה משה איש חורן, ב 56; בהמשכו של קטע זה נאמר: "הוא פקד לעשות קיבויות אבן ... ולקבור אותן באדמה ... ולהניח עליהן אבני גבול בעלות ארבעה פנים שהתורמומו בחלקן מעל פני האדמה". תרגום חופשי מן המהדורה הצרפתית; ראה, V. Langlois (ed.), *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, II, Paris 1869. ראה גם שם ב 77.

3. דעה זו הובעה ע"י I.A. Orbeli בעיתון Izvestiya כבר ב-31 בינואר 1941.
4. A. Ya. Borisov, "Nadpisi Artaksiya (Artaxšes), tsarya Armenii". *Vestnik Drevney Istorii* (= *VDI*), 1946. No. 2, pp. 97–107.
5. הן נמצאו ליד הכפרים Ličk ו-Vagašen. ראה המאמרים ב-*VDI* המובאים להלן.

Artahšassai,	1. ארתחשסי
roi, fils de	2. מלך בר זי
Zariatr,	3. זריתר
le poisson ici tira.	4. נוגא כן חליץ

ב-1946 קרא בוריסוב את שורה 4 רונד כנח ל ת - ולא פירש⁶. דיאקונוב וסטארקובה קראו ב-1955 רונד כן ח ל ק והציעו שני תרגומים אלטרנאטיביים⁷: "את החלקה) רונדכן חילק (= תחם)", או "חלקה רונדכן (= רונד-ית)" בהצעה הראשונה פוֹרֵש רונד כן פשמה של "חלקת שדה", ו-ח ל ק במובן "חילק, תחם". בהצעה השנייה רונד כן⁸ הוא תוארו של ח ל ק (= "חלקה").

ב. האבן השנייה נמצאה ב-1932 ליד Karanlukh, כ-5 ק"מ מן החוף הדרומי של האגם. אף אבן זו אינה שלמה. הקטע שנשתמר הוא 42 ס"מ בגובהו; רוחבו 23 ס"מ; ועוביו 21 ס"מ. חו גרסתו של דופן-סומר:

[Ar]taḥšassai,	1. [אר]תחשסי
[ro]i, fils de	2. [מל]ך בר זי
[Zar]iatr, ti[ra]	3. [זר]יתר חל[ץ]
[ic]i les car[p-]	4. [כ]ן בינ[י]
[e]s.	5. [ת]י

דיאקונוב וסטארקובה משלימים בשורה 3 חל[ק] ומתרגמים "חילק" או "חלקה", ובשורה 4 קוראים [כ?]ן ב ין. המלה ב ין מתורגמת כהלכה meždu, אך אין הם מציעים מלה המשלימה את היידי הנראית בבירור בשורה 5.

ג. האבן נמצאה ב-1957 ב- Tsakkar; גובהה 77 ס"מ, רוחבה 36 ס"מ, עוביה 17 ס"מ. הפתובת פורסמה על-ידי Tiratsian, שקרא ותרגם כדלהלן⁹:

Artašes, tsar,	1. ארתחשסי מלך
sin Zarekha.	2. בר זי זריתר

6. ראה למעלה הערה 4.

7. I. M. Diakonov — K. B. Starkova "Nadpisi Artaksiya (Artašesa I), tsarya Armenii". *VDI* 1955, No. 2, pp. 161-174.

8. — כן (akān) הוא צורן התואר האיראני, ראה להלן עמ' והערה 16.

9. G. Tiratsian, "Novonaydannaya nadpis Artāšesa I tsarya Armenii". *VDI* 1959, No. 1, pp. 88-90; *Bibliotheca Orientalis* 15 (1958), p. 203, *Archiv Orientalni* (1959), p. 148.

RWNDKN, razdelil	רונדכן חלק	3.
zemlyu meždu	ארק בין	4.
kuskami.	קרץ	5.

ד. ב-1964 נמצאה ב-Zangezour אבן נוספת, שגובהה 58 ס"מ, רוחבה 28 ס"מ, ועובייה 20 ס"מ. הגב' Perikhanian קראה ותרגמה את הכתובת כדלקמן¹⁰:

1.	[קח]
2.	קרי [א:תא (ז) זי (ז)]	village(?) [de (?)]
3.	[א]רתחש[סי]	Artašēs,
4.	מלך ארונד[כן]	roi, Eruandide,
5.	טב בר	"le Bon", fils
6.	זריהר	de Zareh,
7.	ונקפר	et Nicéphore,
8.	קטר בר	coronateur, fils
9.	אחשתרסרת	d'Axšahrsart.

המעיין בתצלומים ובציוורים המובאים בפרסומים השונים יבחין, שרק מצבה ג נשתמרה בשלמותה. אורכה פאמור 77 ס"מ, בעוד שאורכן של המצבות האחרות הוא 42, 42 ו-58 ס"מ. מתחת לשורה האחרונה של הכתובת באבן ג יש שטח חלק של כ-25 ס"מ; מרן זה חסר במצבות האחרות. האבנים א, ב, ג דומות בצורתן. בראשיתן סותתו מעין שלוש אצבעות (שנשתמרו בשלמותן במצבות א, ג; במצבה ב הן פגומות), ואילו מצבה ד עגולה בראשה. לפי קריאתנו וההשלמות שאנו מציעים להלן, הכתובות א, ב, ג זהות בנוסחן¹¹. הנוסח המלא נשתמר במצבה ג. בקריאתו של טיראציאן יש לתקן רק את האות האחרונה: היא ללא ספק יו"ד (ולא צד"י)¹²; לפיכך יש לקרוא את המלה האחרונה קרי, היינו "כפרים" (וראה להלן). כתובת ג מאשרת את הגרסא חלק = "חילק" (ולא חלק של דופן-סומר); פה אנו מוצאים את המושא של המשפט: ארק = "ארץ, אדמה". חלק הקרף של ארק אפשר לזהות אף בכתובת ב, שורה 4. נראה הדבר, שבכתובת ב, בשורות 4-5, חסרות שתי אותיות (כמו בשורות 1-3).

A. Perikhanian, "Une inscription arméénienne du roi Artaxšēs trouvée à Zangézur", *Revue des études arméniennes* N.S. 3 (1966), pp. 17-29. המהדורה הראשונה של מאמר זה פורסמה ברוסית, ראה *Istoriko-filologičeskij žurnal, Akademija Nauk Armjanskoy SSR*, 1965, No. 4, pp. 107-127.

11. בכתובת ב חסרה המלה רונדכן.

12. קריאתו של טיראציאן קרץ ותרגמו "חתיכות" חסרי משמעות בקונטקסט זה.

בשורה 4 נקרא אפוא [אר] ק בין ובשורה 5 [קר] י; וכך נשלים גם את סופה של כתובת א. לפי זה נוסחי הכתובות א-ג יהיו כדלקמן:

א. 1.	ארתחשסי
2.	מלך בר זי
3.	זריתר
4.	רונדכן חלק
5.	[ארק בין]
6.	[קרי]
ב. 1.	[אר]תחשסי
2.	[מל]ך בר זי
3.	[זר]יתר חל[ק]
4.	[אר]ק בין
5.	[קר]י
ג. 1.	ארתחשסי מלך
2.	בר זי זריתר
3.	רונדכן חלק
4.	ארק בין
5.	קרי

תרגום הכתובות א-ג:

“ארתחשסי (ה)מלך, (ה)בן של זריתר, (ה)רונדכן¹³, חילק אדמה בין (ה)כפריים”.

טקסט קצר זה מעיד, שמנסחה לא שלט בארמית התקנית. נראה הדבר, ששפת הדיבור בארמניה לא הייתה ארמית; היא הייתה רק שפת הכתב. בולט כאן היעדר השימוש ביידוע, שהוא ודאי תוצאה של תרגום משפת הדיבור. אף הצורה בר זי אינה פשוטה. בארמית טובה צ"ל: בר (בלי זי בסמיכות), או ברא (ביידוע) זי, או ברה (גוף שלישי) זי¹⁴. סטיות כאלו חלות ברוב הכתובות, שמקורן בשטחים המזרחיים והצפון-מזרחיים של תחום התפשטות הארמית הממלכתית בתקופת האימפריה הפרסית¹⁵.

13. ראה הערה 11 למעלה וכן ראה להלן עמ' 159 [5] והערה 16.

14. W. B. Henning, "Mitteliranisch", *Handbuch der Orientalistik*, I Abt., IV

Band; Iranistik, 1, Leiden-Köln 1958, p. 38.

15. ראה י' קוטשר-ג' גוה, "הכתובות הדו-לשוניות מארמאזי", לשוננו לד (תש"ל), עמ'

נוסף על השמות הפרטיים ארתחשסי, זריתר, מופיעה פה מלה לא-ארמית רוֹנֶדֶכְן. – כן היא סימלת איראנית akān-, המציינת תואר ויש אפוא לתרגם (איש) רוֹנֶדֶי, או 'לבית רוֹנֶד'16.

המלה האחרונה בטקסטים אלה, קרי, שתרנגוניה 'כפרים', היא צורה ארמית טובה. לצד קְרִיָה (ביידוע קְרִיָתָא, בריבוי מידוע קְרִיָתָא) קיימת גם הצורה קרי. בתרגום אוֹנְקְלוֹס ברא' מז, כא ותרגום ישע' יט, ב מוצאים אנו את הניקוד קְרִי (בפשיטתא ברא' מז, כא: קְרָא). צורת הריבוי בסורית היא קְרָא, קוּרָא (u קצרה) וביידוע קְרִיָא, קוּרִיָא17. צורת ריבוי זו מופיעה גם בעזרא ד, י: בקריה די שמרין = 'בכפרים של (פחות) שומרון'18. קרי בטקסטים אלה תהיה אפוא צורת רבים (אחת הדוגמאות המעטות של ריבוי שבור בארמית) בלתי מידועת.

באשר לכתובת ד – אשר נוסחה שונה בפרטים רבים מכתובות א-ג – מניחה הגב' פריחאניאן שבשורה הראשונה, אשר בה שרדו קוֹרְף וחלק של חִי־ת, נכתב שם הכפר. ייתכן שהצדק עמה; ואולם לדעתנו יש לקחת בחשבון נוסח הדומה לכתובות א-ג ואנו מציעים להשלים:

בשורה 1: [אר]ק ח[לק(ו)], היינו 'חילק (או חילקו) אדמה'.

בשורה 2: יש לקרוא (כך גם בפרסום הרוסי של גב' פריחאניאן19): קריא ; ואנו משלימים: [ל]קריא, 'לכפרים'. אם כן, יש כאן שימוש ביידוע; על כן אפשר לקרוא בשורה 4 מלכא רוֹנֶדֶכְן]. אף כי בתארים האחרים, טב (שורה 5) ו-קטר20 (שורה 8), אין יידוע, נראה הדבר, ששפתה של כתובת זו משופרת

16. מקובל לזהות מלה זו עם השם הארמני Ervand (Orontes היוני). לפי גרסתה של גב' פריחאניאן בכתובת ד שם זה כתוב עם אליף בראש המלה ארוֹנֶדֶכְן], אך ראה להלן. Th. Nöldeke, *Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, Strassburg, 1910, p. 131, n. 5.

18. ראה C.C. Torrey, "Notes on the Aramaic Contract Published by Bauer and Meissner", *JAOS* 58 (1938), pp. 396 – 398; H. Bauer — P. Leander, *Grammatik des Biblisch-Aramäischen*, Halle 1927, p. 313 g; F. Rosenthal (ed.), *An Aramaic Handbook*, Wiesbaden 1967, I/2, p. 37 (H.L. Ginsberg: *Biblical Aramaic*), p. 72 (E. Y. Kutscher: *Jewish Palestinian Aramaic*); II/2. p. 10 (Z. Ben-Hayyim: *Samaritan Aramaic*).

19. ראה למעלה הערה 10.

20. גב' פריחאניאן רואה במלה קטר צורת בינוני ומתרגמת coronateur; בסורית קְטֶר רִישָא פִירוּשָא לבוש ראש, מעין טורבן שהיו המלכים האיראניים קושרים בראשם; קְטֶר תְּ(אָא) = 'הכתיר'. אם כן הבינוני קְטֶר (= 'קושר') יהיה אפוא 'מכתיר', כנראה תוארו של אחד מגבדי חצר המלכות.

יותר. מכל מקום חסרה פה הצורה המשונה בר זי זריתר; בר זריהר היא צורת הסמיכות המקובלת.

אם נשוה את האותיות שבמצבות אלו, נמצא שכתבן של א-ג הוא אחיד, ואילו של ד הוא כתב אחר. לאותיות שבכתובת ד יש בדרך כלל צורה מרובעת. אף על פי שלאליף במצבה ד יש צורה מפותחת יותר מאשר במצבות א, ג, נראה הדבר שהחזרת ניסה לשוות לכתובת ד אופי מונומנטאלי, אך הוא לא הצליח בכך. אנו עדים פה גם למאמץ להשתמש בלשון ארמית תקינה, אך גם כן ללא הצלחה מלאה (ראה הצורות הבלתי מיוחדות טב ו-קטר). לעומת כתובת ד, הכתב במצבות א-ג הוא קורסיבי, והוא הולם את הלשון המרושלת של נוסח כתובות אלו.

LĚŠONĚNU

Quarterly for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects

Editor: Prof. E.Y. Kutscher

Editorial Secretary: M. Medan

Vol. XXXV, No. 2, Tĕvét 5731, Jan. 1971

ENGLISH SUMMARIES

M. BREUER: THE ALEPPO CODEX AS DESCRIBED BY ISRAEL YEIVIN (pp. 85–98)

The vocalization and accentuation of the Aleppo Codex (A) is described in detail in Israel Yeivin's book, *The Aleppo Codex of the Bible: A Study of its Vocalization and Accentuation*, Jerusalem, The Magnes Press, 1968. However, his analysis is that of a 'Massorete' and not of a *grammarian*. Yeivin does not allude at all to the syntactical rules of the disjunctive accents. His study is concerned chiefly with the musical and phonetic rules of the *servi* and *Ga'ya*. He proves that the accents of the *textus receptus* of the Bible reveal in a fairly accurate manner the text of the *Massorettes*. The only apparent exception to this thesis seems to be the accentuation of the "Three Books" (Psalms, Proverbs, Job).

However, as is shown in this article, Yeivin's thesis is correct only in regard to the text of the grammarians, such as Baer and Wickes, whereas the *textus receptus* of the Venetian Rabbinic Bible has faithfully preserved most of the accentuation now discovered in A. Similarly, Breuer maintains that there is no substantial difference between A and the Leningrad Codex, even in the accentuation in the "Three Books". Thus the unique importance of A and its main contribution are its high degree of accuracy.

Yeivin's description of the *Ga'yas* in A shows that the rules of the light *Ga'yas* were neither stable nor uniform in the several codices. Using the above as a basis, the writer attempts to explain the problem of the development of *Ga'yas* from the period of the *Massorettes* up till the present.

(to be concluded)

E. QIMRON: THE PSALMS SCROLL OF QUMRÂN — A LINGUISTIC SURVEY (pp. 99–116)

This article describes some peculiarities in the language of the Scroll, and interprets linguistically some of its variant readings. The writer believes that most of the spellings which appear to be defective are actually not defective but reflect a tradition different from that of the M.T.; most of them have parallels in other traditions and translations of the Bible. He is therefore inclined to read פֶּרֶק 144⁶, שֶׁחֶבֶרָה 122³ in accordance with the Babylonian tradition, and פֶּלֶח יִבְקַע 141⁷ according to the Septuagint.

Concerning phonology, the form אִשְׁאוּל 141⁷ and אִזְרוּע 136¹² supplies more evidence for the prosthetic א in the Qumrân documents. The writer thinks that this phenomenon is more widespread in the Qumrân tradition than the spelling indicates. הַזֶּזֶם is an example of transition of *a* to *o* preceding a liquid consonant, a phenomenon well attested in the language of Qumrân.

A comparison with the M.T. reveals a number of changes of words and forms. A tendency can be perceived to substitute for archaic words and forms others better known and familiar in late Biblical Hebrew, e.g., בָּטַח 118⁸ instead of חָסָה 119¹⁶ instead of חָקָה, תָּרַח 138⁷ instead of תָּרַב.

SH. FRIEDMAN: THE "LAW OF INCREASING MEMBERS" IN MISHNAIC HEBREW (pp. 117–129)

In several languages a tendency to order a series of consecutive words or phrases according to length, beginning with the shortest, has been observed. U. Cassuto has suggested that the principle operates also in Biblical Hebrew.

Although the present study deals mainly with this phenomenon in Mishnaic Hebrew, a brief survey of Biblical Hebrew is made by examining Biblical word-combinations recognized as hendiadys. Approximately 80% of combinations with members of unequal length are arranged according to this principle, e.g., דָּל וְאֶבֶן.

This rule seems to explain an exegetical difficulty in Lev. 7, 37. Variations of the phenomenon in Biblical poetry are noted.

The "law of increasing members" is studied in Mishnaic Hebrew by analyzing series of nouns and their modifiers connected by *vav* in the Mishnah *Seder Zēra'im*. The length of a word is defined as the number of its syllables, which is equated with the number of vowel signs (excluding *šewa*, *hatef*, and *pataḥ furtive*). The vocalization of Codex Kaufmann A50 of the Mishnah is used as the standard.

The survey indicates that in 149 series the number of syllables in each member is equal. Of 179 series with members of unequal length, 126 conform with the rule (e.g., *Hallah* 1,4: הָאֵסְקֵרִיטִים וְהַדִּיבְשָׁנִים וְהַסִּפְעִין וְהַשְּׁמֶשֶׁמִּים וְהַפְּרִיץ וְהַדּוּחַן וְהַאֲוֵרוֹ (תאורו ודוחן והפרגין והשמשמים והסיפעין והדיבשנים והאיסקריטים), 38 conflict, and 15 conform in the main while conflicting partially. Thus it is established that the rule operates in Mishnaic Hebrew.

The recognition of this rule is significant for several exegetical, textual and linguistic purposes. It aids in the elucidation of some passages. It further establishes the accuracy of the Kaufmann MS in vocalization and transmission of the consonantal text (specifically, *vav copulative*). The rule can assist in establishing correct vocalization. Also, it contributes to a determination that the diphthong *ay* was pronounced as one syllable (and not *ayī*) in, e.g., dual noun forms during Tannaitic times. Similarly, the findings indicate that segolate words were less than two syllables in length.

It is possible to remove or explain some of the 38 exceptions to the rule by counting segolates as one syllable, following certain alternate readings from other versions,

and recognizing additional stylistic and logical factors. Thus there remain only seven occurrences out of 328 series whose arrangement does not follow the rule studied.

Several Tannaitic passages outside of *M. Zēra'im* are examined in light of this phenomenon. For example, the arrangement of *Tosefta Yēvamot* 1,10 is explained, and preference is given to one of its three recensions, on the basis of the rule.

Commentators have often been puzzled by the illogical word order in certain texts, e.g., חופה וקידושין in the blessing of betrothal (*Kēṭubot* 7b). This can now be explained on stylistic grounds, in the light of the rule under study.

Appendix: In Codex Kaufmann and related MSS the function of *hireq* under *yod* in diphthongs is to indicate the consonantal nature of the *yod*, and was not intended to be pronounced as a separate syllable. Textual evidence is presented.

(to be concluded)

R. LANDAU: ON WAYS OF FORMING SET PHRASES IN MODERN HEBREW (pp. 130—139)

The purpose of this article is twofold: to demonstrate linguistic processes by which the free syntactical phrases of the Bible have become the set phrases of modern Hebrew, and to discover at what point this transformation occurred.

The first purpose is served by comparing phrases in today's language with their Biblical antecedents, as a result of which we see the effect of syntactical, morphosyntactical and morphological processes on these "free" forms.

קורא במדבר and אור יקרות were formed by a shift in the location of the pause. On the other hand, חות דעת is an example of a morphosyntactical change, from a whole sentence לילה ללילה יחזה דעת. The phrase על דברתי was formed morphologically from the verse על דברתי מלכי צדק.

Some expressions reflect the influence of Midrashim and commentaries while others are independent formations of modern Hebrew, i.e., from the "Enlightenment" to the present day.

Y: YITZHAKI: THE HEBREW AUTHORS OF THE *HASKALA*: THEIR VIEWS ON THE HEBREW LANGUAGE (cont.) (pp. 140—154)

Chapter six discusses two central figures of the middle and late *Haskala* period and the role they played in the revival of Hebrew:

1) S.D. Luzzatto — poet, polemicist, grammarian, Biblical commentator, antiquarian and researcher in medieval Hebrew poetry, who in all he taught and wrote endeavored to arouse in the hearts of his hearers and readers a love for Hebrew; and 2) M. Schulbaum — lexicographer, grammarian and editor, who coined and introduced many new Hebrew words in his periodical "העת" and, afterwards, entered many of them in his German-Hebrew dictionary (1880). In his writings Schulbaum stressed the need to develop weak verbs in the Bible and Talmud and also to create new verb-paradigms to make up for the lack of prefixes and suffixes in Hebrew. Such recent coinages as

"שקום" — "שקום" (rehabilitate — rehabilitation), "שחזור" — "שחזור" (reconstruct — reconstruction) modelled on talmudic "שעבד", and "תגבר" — "תגבור" (reinforce — reinforcement), "תסכל" — "תסכול" (frustrate — frustration) modelled on Biblical "תרגלתי לאפרים", and others such as "תכנן" — "תכנון" (plan — planning) and "תכנית" — "תכנוח" (program — programming) all spring from Schulbaum's teachings. In this chapter are also set forth the urgent pleas of Erter, Luzzatto and Schulbaum for a Hebrew Academy ("Association of Linguists"). Also, the difference between the attitude of the *maskilim* towards Hebrew and their attitude towards other modern languages is explained. In addition, the place of Biblical *meliza* (ornate style) in Haskala literature and other controversial points are critically examined here.

Chapter seven contains a résumé of the preceding chapters together with a few additional notes on subjects such as the importance of the rendering into Hebrew of the apocryphal works and the impact of Ben-Zěév's Thesaurus upon the development of the Hebrew language. There is also a reference to the first attempts made to edit libraries of classical literature (medieval and modern) and the reasons for their failure.

J. NAVEH: THE ARAMAIC INSCRIPTIONS ON BOUNDARY STONES IN ARMENIA (pp. 155—160).

The English version of this paper is to be published shortly in *Die Welt des Orients*.

לשוננו

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

דרך שלושים וחמישה, חוברת ג'ד — ניסן-תמוז תשל"א

התוכן:

	הערות בלשניות י"א: מונח מקראי לגומחה ? ;	שמואל ייבין
165	אתיק מהו ? ; משנה המלך	מרדכי ברויאר
	נוסח הטעמים ב"כתר"	
175	לאור ספרו של ישראל ייבין	
192	ש מא יהודה פרידמן כל הקצר קודם	
207	גנדרופס — קנטרופס	חנה וחיים
		גוגנהיימר
211	הרוז בכתובת בית-הכנסת של עין גדי	אהרן דותן
218	עיונים ברשימות השכיחות בעברית	יהודה ת' רדאי
235	הפעלים הארמיים ב"הלכות פסוקות"	מיכאל סוקולוף
243	זאב בן-חיים עם העיון בכתובות ספירה	
	שמואל שקולניקוב לביסוס מחודש של בעית השדה והמעתקים	
254	הסמנטיים	
272	פולל ומחופר	עוזי אורגן
		ביקורת
292	נביאים ראשונים נוסח שומרון ?	זאב בן-חיים
	שתזור "עוקב" של השמית הקדומה על סמך	יהושע בלאו
303	האכדית	
308	מחקר על החינוך היהודי במארוקו	יעקב מ' לנדאו
		הערות
311	"יתנני" = יתן לי	חגי בן-שמאי
313	ספרו — ספרו	דניאל גולדשמידט
316	לחה	ישראל בן-דוד
318	"שלף" — ארמאיון שלא הופר	פנינה פירסטון
318	עוד לעניין קטל — קטל	יהושע בלאו
319	"עטרת הוד וצפירה מפארה"	נפתלי בן-מנחם
320	הערה לפעלים הארמיים	מרדכי בן-אשר
320	הערה נוספת	יהודה ת' רדאי

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו :

- פרופ' שמואל ייבין, רח' אבן עזרא 24, ירושלים
הרב מרדכי ברויאר, רח' הרב עזיאל 56, ירושלים
ד"ר שמא פרידמן, רח' הפלמ"ח 12, ירושלים
Dr. H. and E. Guggenheimer, 426 Wilson St., W. Hempstead,
N.Y. 11552, U.S.A.
פרופ' אהרן דותן, רח' האוניברסיטה 89, רמת אביב, תל-אביב
ד"ר יהודה ת' רדאי, רח' העלבנים 25 א, חיפה
מיכאל סקולוף, רח' הרב עזיאל 84, ירושלים
פרופ' זאב בן-חיים, רח' הרצל 117, ירושלים
S. Scolnicov, 137 King's College, Cambridge, England
ד"ר עוזי אורנן, שיכון רסקו 17, מוצא עילית, ירושלים
פרופ' יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים
פרופ' יעקב מ' לגדאן, רח' מישאל 5, ירושלים
חגי בן-שמאי, רח' הפלמ"ח 18 א, ירושלים
ד"ר דניאל גולדשימדט, רח' האר"י 3, ירושלים
ישראל בן-דוד, רח' אלקלעי 11, ירושלים
פנינה פירסטון, רח' אלקלעי 12, ירושלים
נפתלי בן-מנחם, רח' הקרן הקיימת לישראל 8, ירושלים
ד"ר מרדכי בן-אשר, רח' אורן 15, חיפה

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים
מִיָּצְבוּ בְּנֵי מֶשֶׁה ז"ל

האקדמיה ללשון העברית

מבכה את פטירתו של חברה הדגול

החוקר, המורה והסופר

פרופ' **יוסף יואל ריבלין** ז"ל

מותיקי ועד הלשון וממייסדי האקדמיה

— כ' בניסן תשל"א —

הערות בלשניות י"א¹

א' מונח מקראי לגומחה?

א

שחזור הנדסי מסתבר של תכנית המקדש, אשר עליו נשא יחזקאל הנביא את חזונו², עדיין אינו מצוי, למרות הניסיונות השונים שערכו חוקרים רבים³. וכמה סיבות לדבר. מאלה תציינה כאן שלוש עיקריות: א'. ניסוחו המסובך של התיאור העברי, שנכתב בידי נביא אשר לא היה איש מקצוע בהתיות תכנית בנייה והשימוש במונחים טכניים, שאינם נהירים כל צורכם (בגלל קוצר ידיעותיו בעניינים אלה); ב'. הגוסס השונה של תרגום השבעים, שמפורח העניינים (בגלל היותו תרגום) הריהו ברור ובהיר יותר; ג' אי-ההפרה בעובדה, פי בתוקף ישיבתו של הנביא בגלות בבל השפיעה המציאות האדריכלית המסופוטאמית של אותם ימים על צורת חזונו, ואולי אפילו בלא שהתכוון ובלא שהרגיש בכך. אין כונתו של המחבר לדרן כאן בפעיה בכללותה⁴, ואין הוא יכול לנמק כאן את השקפותיו בראיות מפורטות ומוכחות. ניתן כאן רק שחזורו של המחבר לשער הפניסה התלתי אל תחום המקדש, הדרוש להבנת הדברים הבאים (ר' ציור א').

ב

בתיאור תאי השערים התלתיים האלה נאמר: "וחלונות אטמות אל התאים ואל אליהמה לפנימה לשער סביב לפנימה ואל איל תמורים⁵; ... וחלונות (פתיב; וחלוניו - קרי) ...⁶; וחלונות לו ולאילמו (פתיב; ולאילמיו - קרי) סביב כהחלונות האלה...⁷;" ... וחלונות לו ולאילמו (פתיב; ולאילמיו - קרי) סביב

1. ר' לשוננו ל"ב (תשכ"ח), עמ' 5 ואילך (ושם מ"מ לרשימות קודמות).

2. יח' מ-מג.

3. ר' לאחרונה מ[נחם] ה[רן], אנציקלופדיה מקראית ה', ירושלים, תשכ"ח, טורים 346 ואילך (ושם טור 359, על [ר']), ביבליוגראפיה עתירה על הנושא הזה).

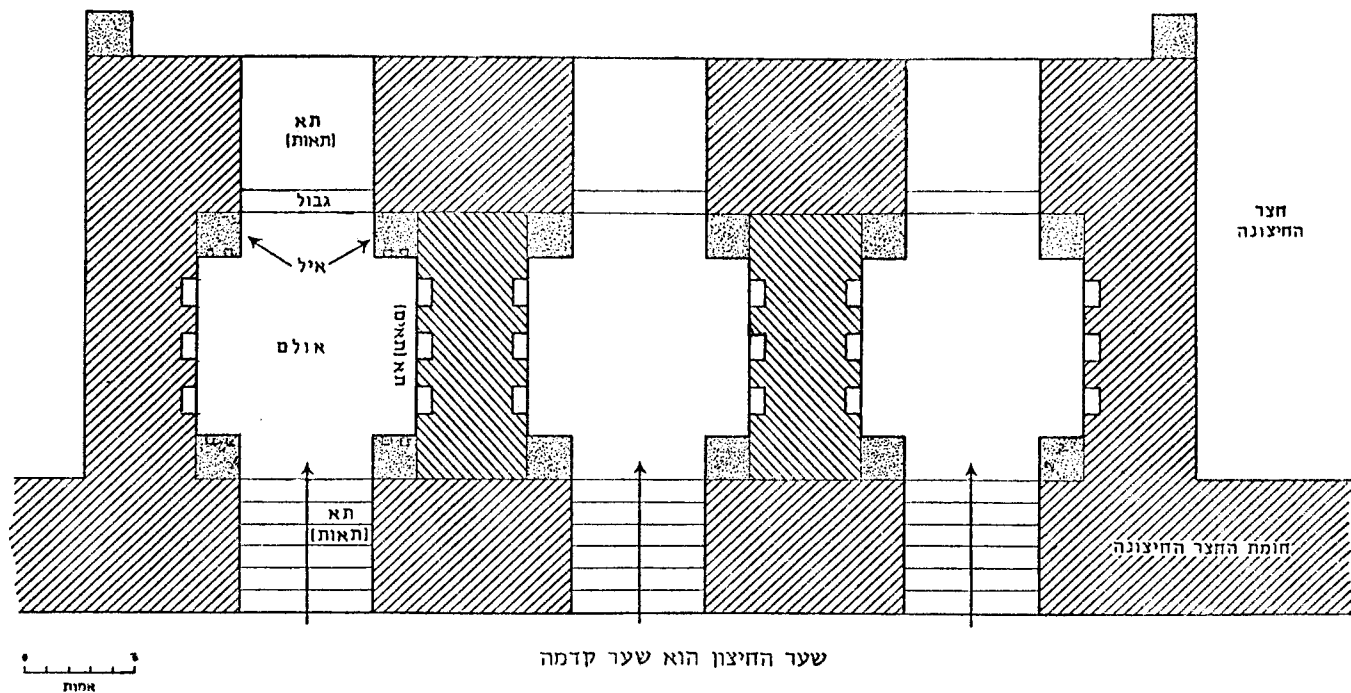
4. הדברים נידונים בהרחבה בחלק ב' של הספר, שבכתיבתו עוסק עתה המחבר:

The Temple, Solomon's Building — Ezekiel's Vision

5. יח' מ, טז; מדובר כאן בשער הקדים.

6. שם, כב; מדובר כאן בשער הצפון.

7. שם, כה; מדובר כאן בשער הדרום.

ציור א': תכנית השער התלתי בכניסות לחצר החיצונה ולחצר הפנימית של המקדש בחוון יחזקאל
(לפי שחזורו של המחבר)

סביב...⁸; "...וחלונות לו סביב סביב...⁹. עוד נזכרים להלן בתיאור בניין המקדש עצמו: "והחלונות האטמות... שחף עץ סביב סביב והארץ עד-החלונות והחלונות מכסות...¹⁰; ועוד בתיאור חוצו של הבניין: "וחלונות אטמות ותמורים מפו ומפו אל כתפות האולם...¹¹.

תיבת חלון, במובנה הרגיל, דהיינו פתיחה בקיר (שאינה פתח-כניסה) – לשם הארה ואורור, מצויה כמה פעמים במקרא, והיא לשון זכר; ולי"ר שלה (במקרא) כמעט תמיד חלונים¹², ורק פעם אחת חלונות (בהקבלה לתרפים)¹³. והנה בקבוצת ההזכרות שבחזון יחזקאל באה התיבה (מקום שמבורר הדבר לפי שם-התואר הבא אחריה) בלשון נקבה; ואילו בלי"ר באה התיבה שש פעמים בצורת "חלונות", ושלוש פעמים בצורת "חלונים", אך פעמיים עוקב את הצורה הנזכרת לאחרונה שית בנקבה (רבות). ועוד פעם אחת באה התיבה בצירוף כינוי הגוף, כצורת חלונים, דהיינו "וחלונור".

ג

אמנם אילו לא באנו לדון אלא בצורות לי"ר של התיבה, היינו יכולים להניח, כי שתי צורות הרבים יכולות לחול על התיבה: חלונים וחלונות; והאחרונה מאוחרת בזמן, שכן מצויה היא רק בספרי יחזקאל ושה"ש; ובלשון המשנה משמשת רק צורת רבים¹⁴. ולא זו בלבד אפילו הבדל זה – לי"ו ולי"ז – אפשר היה לתתו ענין ללשון מקרא מאוחרת, שהרי כל מקום במשנה, ששית עוקב את תיבת חלון, מלמד הוא על התיבה שנהגת היא בלי"ו, חוץ ממשנה אחת, שבה באה התיבה בצירוף הכינוי הרומז "זה"¹⁵.

ד

ברם, לא רק ענין המין וצורת לי"ר של צרור ההזכרות שבחזון יחזקאל מייחד את "החלונות" האלה לסוג מיוחד, אלא גם תיאורם ומיקומם מיוחדים

8. שם, כט; מדובר כאן בשער "לחצר הפנימי דרך הדרום". גם שערי החצר הפנימית חזויים במתכונת שערי הכניסה לתחום המקדש (אל החצר החיצונה). אותו לשון נקט בחזון גם שם, לג, בתיאור שער "החצר הפנימי דרך הקדים".

9. שם, לו; מדובר כאן בשער הצפון לחצר הפנימית.

10. יח' מא, טו.

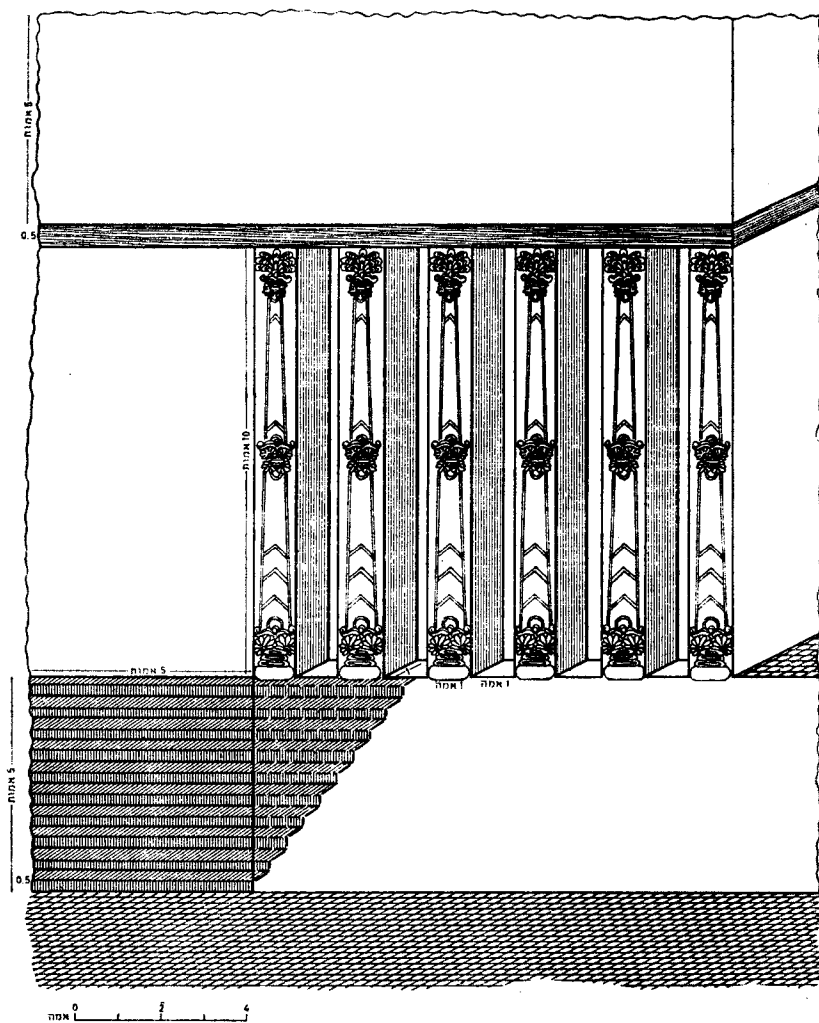
11. שם, כו.

12. להוציא את הכתובים הנדונים בזה. ר' מל"א ו, ד; יר' ט, כ; יואל ב, ט.

13. שה"ש ב, ט.

14. ר' הרב יהושע קאסאווסקי, אוצר לשון המשנה, בערך: חלון.

15. ר' [הגיל, שם.

ציור ב': מגבה של אחת מ"כתפות" אולם הבית (לפי שחזורו של המחבר)

במינים הם. בראש ובראשונה החלונות האלה אטומות, כלומר אין כלל לראות דרכם. דבר זה יהא ניכר במיוחד, אם ישווה תיאור זה אל תיאור החלונות שבמקדש שלמה, שעליהם נאמר: "חלונֵי שקפים אטמים"¹⁶; וכבר הסכימו חכמים, כי יש לפרש את התיאור בחלונות, שאפשר להביט דרכם החוצה, אך המשקיף מן החוץ לא יראה את הפנים¹⁷. מכאן שחלונות חוץ יחזקאל סתומות לגמרי. ועובדה זו מתאשרת גם במיקומם בפנים הבניין, בקירות התאים ובאליהם. לפי הציור המצורף, אין החלונות שבקירות התאים (להוציא את השניים הקיצוניים שבתא א' ובתא ג') נשקפים כלל החוצה, ואינם מרבים אור בתאים. אך אם גם אין השחזור נכון, והחלונות שבקירות התאים עשויים להיות נשקפים החוצה, הרי באילים אין דבר כזה אפשר כלל; ולא זו בלבד, אלא שנאמר כאן: "סביב סביב", ולפי כל הצעת שחזור לא יהיו חלונות מסתברים בשניים מקירות התאים. ועוד זאת, מה פירוש חלונות בחוצו של הבניין?¹⁸ הרי היו הדברים צריכים לבוא בתיאור פנימו של האולם!!

דומה שאין מנוס מלהניח, כי החלונות (או: החלונות) האטומות של חוץ יחזקאל אינן כלל חלונות במובנה הרגיל של התיבה, היינו פתיחות קרועות בקיר לכל עוביו, המשמשות לתאורה ולאורור; אלא פתיחות בחלק מעוביו של הקיר, או – בלשון אחרת – מה שאנו קוראים היום גומחות (= niches), לפחות באותם פסוקים המדברים בחלונות האטומות אשר בפנים הבניין. ודומה, שנעדי להיות מקומות להניח בהן גרות, כדי להאיר את פנימי התאים ובניין המקדש, ומכאן מספרן הרב בתאים: "סביב סביב" (בקירות ובאילים). אשר לחלונות שמחוצו של בנין – יתמורים מפו ומפו – מלמד עליהן; דומה כי הכונה לחיות של קדמות ונסגות, שבה החלונות הן הנסגות, ואילו על הקדמות עוצבו תבליטי תימורים לכל גובהן (ר' ציור ב').

ה

ואם נכון ההסבר שניתן לעיל, יש להקשות ולשאול אם אמנם לשון יחיד של חלונות במובן זה והה ללשון יחיד של חלונות. דומה, שאפשר להניח, כי לשון יחיד של חלונות (ל-ג) במובן זה אף הוא בא בצורת נקבה: חלונה או חלונת, שפירושו יהיה בדרך כלל גומחה.

16. מליא ו, ד.

17. ולפסטי הדברים ר' אנציקלופדיה מקראית ג', ירושלים, תשי"ח, בערך: חלון.

חלונות שקפים אטמים.

18. ר' לעיל, הע' 11.

ב' אֶתִיק מֵהוּ?

א

לפני כמה שנים נתבקש המחבר לכתוב ערך קצר על 'אֶתִיק' למען האנציקלופדיה המקראית¹. כאמור שם, באותם ימים לא היה מונח זה נהיר לו; אולם כבר הביע אז את הסברה, כי גזור המונח משורש נתק, על משקל אֶכְיִב –אֶתִיק >אֶתִיק.

והנה עיון מדויקד בפרטים הטכניים של חזון יחזקאל מברר פכל הנראה את זיהותם של האתיקים האלה ודרך בנינם: "...אֶתִיק אל פני אֶתִיק בשלשים...². מן הנאמר לפני כן באותו פסוק מתברר, כי היו אלה מבנים שבחצר החיצונה, והמובאה שלעיל מבהירה, כי היו מבנים של שלוש קומות (= בִּשְׁלִשִּׁים!). ולהלן: 'והלשכות העליונות קצרות כי יוכלו (בכמה כ"י של המסורה הקרי: 'יאלו) אתיקים מהנה מהתחתנות ומהתיכונות בנין: כי משלשות הנה ואין להן עמודים כעמודי החצרות על-כן נאצל מהתחתנות ומהתיכונות מהארץ'³. מכאן למדנו שני דברים: כי האתיקים הם הלשכות, או לפחות הקומות הב' והג' של מבני הלשכות בחצר החיצונה, וכי כל קומה מקומותיהן של הלשכות קצרה מזו שמתחתיה. יש להבין אפוא, כי משום כך קרירות הקומות הב' והג' של הלשכות אֶתִיקים, משום שהייתה כל אחת ואחת מהן מנותקת ונסוגה אחורנית ממגבה החזית של קודמתה (ר' ציור ג').

ב

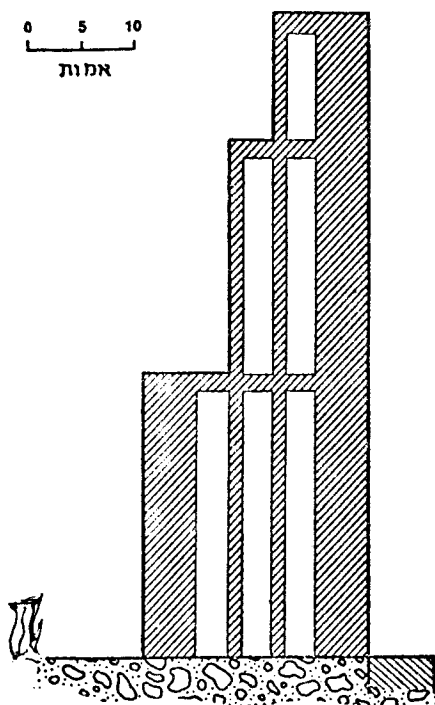
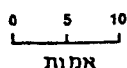
נשאלת השאלה, היש לסברה זו, שהועלתה מניתוח הנוסח הכתוב, גם אחיזה במציאות הממשית של האזור בימי קדם, ובעיקר בימים שניבא בהם יחזקאל? אמנם לא נשתמרו באתר מן האתרים שבאזור המזרח התיכון הקדום (שעד חצי האלף הא' לפסה"ג) שום בניינים כדי גובה רצפתה של קומה ב', אך מצויים בדינו תיאורי חזות (באמנות התקופה) ותבניות, העשויים להקנות לנו מושג מסוים על מבנים רבי קומות. והנה דוקא בין התבניות יש למצוא לפחות שלוש דוגמאות לבניינים נתוקי קומות; אמנם פילן מתקופות קודמות הרבה לזמן הנדון; האחת, ממקדש קדום ביותר של אשור באשור, מתקופת המעבר מן האלף ה' לאלף ה' לפסה"ג; האחרת, נמצאה בסֶלְמִיָה שבצפון סוריה, אך קשריה

1. ר' אנציקלופדיה מקראית א', ירושלים תש"י, טורים 791–792.

2. יח' מב, ג.

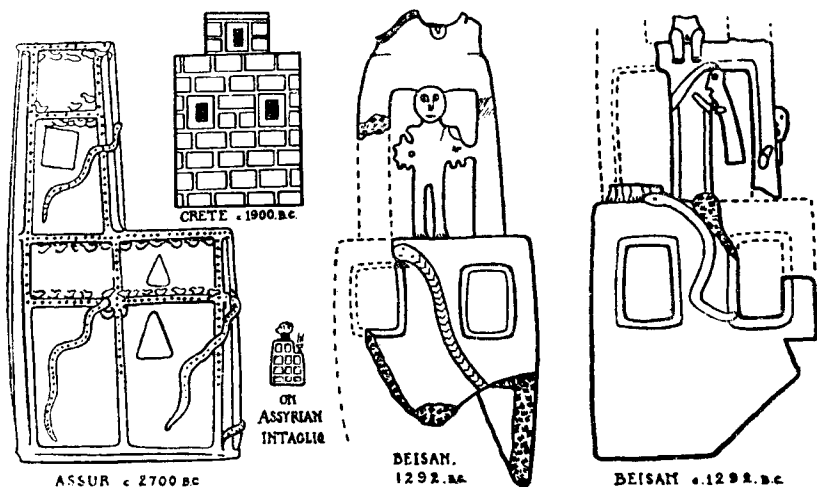
3. שם, ה-ו.

4. ר' ואלטר אנדרִי, *Die archaischen Ishtar-Tempel in Assur*, לייפציג, 1922 (WVDOG, כרך 39), לוחות 1–15; ועל מקום הימצאן ר' שם, לוח 11 (b-a); העתקי

ציור ג' :

חתך לרוחב של בניין הלשכות בחצר
החיצונה של המקדש בחוון יחזקאל,
המראה את מבנה הלשפה בשיטת
"אתיקים" (לפי שחזורו של המחבר)

ציור ד' : תבניות שונות של בנייני "אתיקים". מימין לשמאל : שתי תבניות מבית-שאן ; למעלה — לוחית מפרתה (קנוסוס) ; למטה — תשבץ לטבעת מאשור ; תבנית מאשור, מראה מן הצד (לפי A. Rowe, *The Four Canaanite Temples of Beth Shean*, ציור 7 בעמ' 26)

התאריכיים אינם ברורים, אלא שסיר ליאונארד ווליי כורך אותה בשרידי המקדש של שכבה XII בַּלְלֶח (חצי האלף הג' לפסה"ג; ולבסוף שברי תבניות ממקדשי בית-שאן (ר' ציור ד').⁶ לפחות התבנית שמימין (בציור ד') מייצגת מבנה של ג' קומות. ודומה, כי שתי התבניות מסמלות מבנים, שבהם הקומות העליונות נתוקות מאלה שמתחתיהן מכל ארבע הרוחות, ולא רק מן החזית, כמו בתבניות הצפוניות (ר' התבנית השמאלית שבציור ד').

מעניין לציין, כי שתיים מקבוצות התבניות (באשור ובבית-שאן) נתגלו במקדשים ואילו בעניין התבנית של סלמיה אין הכרע (למרות דעתו של ווליי), אם אכן מייצגת היא מבנה מקודש.

ג' משנה-המלך

א

בתארו את פרטי פלישתם של פֶּקַח ורצין ליהודה בימי אחז, מספר ספר דה"ב בין השאר: "ויהרג זכרי גבור אפרים את מעשיהו בן-המלך ואת-עוריקם נגיד הבית ואת אלקנה משנה המלך".¹ תואר זה בא רק פעמיים במקרא. פעם אחת במגילת אסתר;² ושם ברור מתוך התוכן, כי הכונה היא לפקיד הראשון

התמונה שבלוח 11 מצויים באנציקלופדיה המקראית א', טור 758 (מלמעלה); וכן בספרם של מ' אבי יונה – ש' ייבין, קדמוניות ארצנו, ציור 69א' (בע' 188).

5. ר' סיר ליאונארד ווליי, *A Forgotten Kingdom*, לונדון, 1953, ציור 9 (בע' 57); ווליי סבור כי זה טיפוס בנייה אוסייני לסוריה הצפונית, אך חושב הוא, כי יש לחפש את מקורו באסיה הקטנה; והוא משער, כי אינו אלא אב-טיפוס לבית ח'לאני החיתית. להשערה זו קשה להסכים, כי הדברים רחוקים. אמנם, גם ווליי יודע על התבניות האשוריות הדומות לזו של סלמיה, אך הוא מניח כי האשוריות מייצגות מבנים פרטיים, בעוד שבתבנית סלמיה רואה הוא מקדש; לשתי הדעות אין סימוכין. אין יסוד לראות בתבניות האשוריות דמות בתים פרטיים, ואין דבר המחייב לחשוב את תבנית סלמיה לצורת מקדש דוקא. הצד השהו שבשתייהן כי מתייחסות הן לאיזור של צפון מיסופוטאמיה – צפון סוריה.

6. ר' אלאן רוו, *The Four Canaanite Temples of Beth Shean*, פילא-דלפיה, 1940, לוחות xvii (2-1), Ivi A (3-1), Ivii A (2-1), וכן ציור 7 (בע' 26), שמשם לקוח ציור ד' כאן. התבניות נמצאו במקדש הדרומי של שכבה V, שיש ליחסו לרעמסס הג', לאחר הביסו את הפלשתים, כלומר לרבע השני (בקירוב) של המאה ה"ב לפסה"ג. השלמותי של רוו בכל הציורים אינן מדויקות. כמו כן מביא רוו מבנה "אתיק" כזה (מנותק רק מצד החזית) גם ממצרים [שם ציור 8 (בע' 27)], בלתי מתוארך, אבל דומה, שגם הוא מימי השושלות ה"ט-הכ'.

1. דה"ב כח, ז.

2. אסתר ר' ג.

במעלה במדינת פרס, שהוא שני למלך, אך הדברים אמורים בימי בית שני. בפעם האחרת³ בא הרכב הסמיכות הזה בפתוב הנזכר בראש הסעיף הזה, ומתוך הקשר הובן גם כאן כמכוון לאותו מעמד ממש⁴. אולם פירוש זה לתואר בימי בית ראשון קשה מכמה טעמים. ראשית, אין הדבר מסתבר, כי פקיד רם מעלה כל כך כמו שני למלך לא יהיה נזכר כלל במקרא בספר מן הספרים המדברים בתולדות ישראל (המאוחדת, ולאחר-מכן שתי הממלכות), אלא פעם אחת ויחידה זו, ובעניין צדדי וכלאחר-יד כמו בפתוב הנדון; שנית, ככל הידוע לנו היום היה השר הראשון במעלה במדינת ישראל בתחילה (בימי דוד) – המזכיר, ולאחר מכן (לפחות מימי עוזיה ואילך) – אשר על הבית, ובכל ההקשרים האלה אין זכר לתפקיד משנה המלך; ושלישית, והיא אולי העיקר, במניין השרים ההרונים בקרבות שבימי אחז נזכר שם זה במקום האחרון לאחר בן-המלך (שככל הידוע לנו היום לא היה מן הפקידים רמי-המעלה⁵) ולאחר גיד הבית⁶.

ב

לפיכך נראה לו למחבר, כי אין להבין את התואר 'משנה המלך' אלא מתוך הקשר עם השלישי (פלומר, השלישי למלך). הפרשנים המסורתיים לא נתנו את דעתם במיוחד על פירושו של תואר זה האחרון. ומן החדשים מסכימים הכול, שיש לראות את מקורו של התואר בעובדה שהיה השלישי במרכבת המלך, מלבד המלך והרֶכֶב, ומקבילים אותו לתואר האשורי שֶלֶש או תְּשֻלֶשׁ⁷. מכאן שמשנה המלך היה, ככל הנראה, השר השני עם המלך במרכבתו⁸.

ג

דומה שהרכב הישראלי, כרכב האשורי, היה עשוי לכלול שלושה אנשים

3. הביטוי 'מרכבת המשנה' (בר' מא, מג), אינו עניין לתואר הנדון בזה, שכן הוא ניתן להתבאר על דרך 'רכב המשנה' (דה"ב לה, כד), פלומר המרכבה האחרת (השנייה) אשר לפרעה, או למלך יהודה.

4. השוה, ד"מ, מצודת ציון (לפתוב הנ"ל בהע' 1).

5. למרות דבריו, שאינם משכנעים, של א"פ רייני, לשוננו ל"ג (תשכ"ט), ע' 304 ואילך.

6. לדעת ר' דה-ווי, *Les Institutions*, כרך א' (מהד' ב'), פאריס, 1961, עמ' 199, הרי זה תואר מקביל ויהיה לישראל-על-הבית, ואין דעה זו נראית; ולדעת המחבר אינו אלא גיד בית-ה' (השוה נח' יא, יא; דה"ב לא, יג).

7. ר' ד"מ, דה-ווי, כנ"ל, כרך ב', עמ' 23.

8. המחבר מכיר טובה לפרופ' ח' תדמור שהעמידו על כך, כי גם באשורית מצוי תואר דומה שֶלֶש שרי (פלומר, שני למלך), אף על פי שגם בתעודות האשוריות לא ברורה מהות תפקידו.

בו; אך בדרך כלל היה מכלול מלא זה משמש רק בקרב, ואילו פרגיל (שלא בשעת קרב או טקס פומבי) היו נוסעים בו רק שניים⁹.

ד

נשאלת השאלה מי היה המשנה ומי השליש ברכב? דומה, שיש להניח כי השליש היה הנוהג ברכב, דהיינו הרָכָב; ואילו המשנה היה האיש המחזיק מִגֵּן לפני המלך (השוה הרכב החתי של ימי הקיסרות החתית¹⁰), או העוזר(ים) לו בציד¹¹. ודומה שיש רמז לכך במקרא, שכן בפרשת מרד יהוא והריגת יהורם אומר יהוא לשלישו (דהיינו, לפי המשוער כאן – לִרְכָּבו): "... כִּי-זָכַר אֲנִי וְאַתָּה אֶת רֹכְבִּים צִמְדִּים אַחֲרַי אַחֲאֵב אֲבִיו...¹²; דהיינו, כשהיו רוכבים פרגיל אחר אחאב המלך, היו במרכבת יהוא רק שניים (רכבים צמדים), הוא ושלישו (פלומר השני ברכב, השליש, היה הנוהג בו). ואם פעמיים מרומז במקרא על הנוהג ברכב בתואר רָכָב, הרי יש לזכור, כי שני הכתובים מקבילים הם¹³, ושניהם חלק ממקור נבואי-סיפורי, שהיה עשוי להשתמש במלים "עממיות" פביכול, ולא דוקא בתוארי מלכות רשמיים.

ומכאן, שגם בתואר משנה המלך הוכתר האיש שתפקידו ברכב המלך נראה חשוב יותר, כמגן על המלך או מסייע בידו בקרב.

9. השוה ד"מ, את תבליט אשורנאצרפאל הב' במסע מלחמתו (דרך ההרים), שבו ניצבים, ברכב המלך, הרָכָב ועוד שר מאחורי הרָכָב והמלך (במוזיאון הבריטי; ר' ז' קוֹנְטִנִּי, MAO, כרך ג', פאריז, 1931, ציור 778, בעמ' 1196); או מסע המלחמה של סנחריב (ר' ה' פראנקפורט, AAAS, האמונדסוורת, 1954, לוח 102 (A)); או במסע צייד של אשורבאניפאל אפילו ארבעה ברכב (ר' ה' פראנקפורט, כנ"ל, לוח 110); כנגד מסעות רגילים [ליווי להבאת מנחה, ר' ה' פראנקפורט, כנ"ל, לוח 92 (B)]; או מסעות צייד רגילים (אשורנאצרפאל הב', ר' ה' פראנקפורט, כנ"ל, לוח 87).
10. ר', ד"מ ג' ה' פִּרְיִס טִיד, HE², לונדון, 1946, ציור 169 (בע' 452), בפס התחתון של התבליט.

11. ר' ד"מ בתבליט צידו של אשורבניפאל, הנוכר לעיל, בהע' 9.

12. מליב ט, כה.

13. מליא כב, לד – דהיב יח, לג. ולא זו בלבד, אלא שפעם אחת מדובר (באותו מקור נבואי-סיפורי) על רָכָב כרוכב סוס (השוה מליב ט, יז אל שם יח).

נוסח הטעמים ב"כתר" לאור ספרו של ישראל ייבין

(סיום)

בעית היחס שבין סוגי הנעיות השונות היא רק אחת מן הבעיות הקשות, שכל מהדיר נוסח המקרא מתלבט בהן. בעיה קשה לא פחות היא בעית ההבחנה שבין מרכא לבין געיה; שהרי שני הסימנים האלה קרובים זה לזה בצורתם החיצונית – ברוב כתבי-היד. בעיה זו באה על פתרונה הגמור בעבודתו של ייבין.

עצם קיומה של בעיה זו לא היה ידוע עד כה. כי המהדורות המוקדמות של הדורות האחרונים פירשו את הסימנים על פי העניין; אם הקו המאונך הוא לפני הטעם העיקרי, בידוע שהוא געיה: העטית, שגו; אם הוא עומד בתיבה לעצמה, בידוע שהוא מרכא: כל עצמותי. ולא נותר ספק אלא במקרים בודדים כגון: ושלחתי דבר (וי' כו, כה). כאן הסימן נמצא אחר הטעם, ואינו מתפרש יפה לא כגעיה ולא כמרכא. משום כך רק כאן מצויים חילוקי דעות בין המוקדמים.

לאמתו של דבר, יש לתמוה על שאננות זו. כל מהדורת מקרא של אותם הימים הייתה חייבת להתמודד לפחות עם מהדורת יעקב בן-חיים שבדפוס ויניציאה. והנה דוקא במהדורה זו נותרו רבות מן המרכות, שנתגלו עתה על ידי ייבין. ולא עוד, אלא גם געיות של ממש נתפסו שם שלא כדין כמרכות. בלבול זה חייב היה לעורר את תשומת לב המהדירים ולהעמיד אותם לפחות על קיום הבעיה. אך הם הלכו לשיטתם: למהדורת יעקב בן-חיים התייחסו בזלזול; את כתבי היד פירשו על פי הבנתם הדקדוקית; ושוב לא הייתה כאן בעיה הטענה פתרון.

זכות ראשונים היא לייבין, שעמד על הבעיה – ופתר אותה. אנב השואת כתבי-יד מרובים הוא הגדיר את כל הסימנים, שהם ספק מרכא וספק געיה. אפשר לומר ללא כל הגומה: רק אחרי עבודתו של ייבין יש בידינו להוציא מהדורה מדויקת של נוסח המקרא.

עד כמה דברים אלה נכונים, תבוא מהדורת ביה ותוכיח. הרי זו מהדורה מדעית, המתרחקת מכל השערות מדקדקים. כל עצמה לא באה אלא לצלם את כתבי-יד ליצגור כמות שהוא – ללא תיקונים וסברות דקדוקיות. אך מתברר שוב, שאפילו צילום של כתבי-יד מסוים לא יצלח ללא מחקר מקיף של כללי ניקוד וטעמים. כי גם מהדורה זו לא תפסה כלל את עצם

הבעיה: רוב המרכות, המצויות בכתב יד לניגוד לפני הטעם העיקרי – "צולמו" בה כגציות.

אולם אבחנתו של ייבין בין מרכא לבין געיה אינה רק מאפשרת "לקרוא" את נוסח כתבי היד; אלא יש בה גם תרומה להבנת כללי ניקוד וטעמים. דומה שייבין עצמו לא עמד כאן על חשיבות תגליתו.

כבר נאמר לעיל, שעבודתו של ייבין היא עבודת "איש מסורה". הוא מתאר את הממצא בכתב-היד ומתרחק מכל הסבר שאינו ודאי. אך ככל שיש להעריך עבודה מעין זו, הרי היא גורמת לפעמים ערבוב תחומים, שאינו מוסיף בהירות. הדבר ניכר בתחום המרכאות האלה, שנתגלו עתה על ידי ייבין. רובן ככולן הן טעמים משניים, ועוד יש טעם עיקרי בתיבתן: העטית, שנגזר. עתה מתיאורו של ייבין מתקבל הרשם, כאילו מרכות אלה הן משרתים גמורים – פשאר כל המשרתים הידועים; שהרי גם אלה משמשים לפעמים כטעמים משניים – לפני טעם עיקרי. אולם תיאור זה טעון השלמה; שכן שני הבדלים עקרוניים מבדילים בין הסוגים השונים של המשרתים:

המשרתים המשניים הרגילים מצויים רק בהברה האחרונה הראויה לגעיה קלה, כגון: ונחלתך; והם שכיחים מאוד גם כטעמים עיקריים בתיבתם; והשוה: בידך – משלח ידך.

כנגד זה רוב המרכות שנתגלו עתה חסרות שתי תכונות אלה:

הן מצויות גם בהברה שאינה ראויה לשום געיה; אשמרה; ולעולם אין הן מצויות כטעמים עיקריים בתיבתם.

על פי זה יש להבדיל, לדוגמה, בין המשרתים השונים, המצויים בתיבת לגרמיה של אמית. אתה מוצא שם מהפך ועילוי וגם מרכא. אך לא הרי אלו כהרי זה: מהפך ועילוי מצויים רק בהברה האחרונה הראויה לגעיה קלה; והם שכיחים מאוד גם כמשרתים עיקריים בתיבתם; והשוה: ולרשע' – נשאו נהלות'; והדרך' – תחדש עריך'. כנגד זה מרכא מצויה גם בהברה שאינה ראויה לשום געיה: תהפכות'; ולעולם אין היא מצויה כטעם עיקרי בתיבתה.

שתי תכונות אלה הופכות את המרכות הללו למשרתים מסוג מיוחד. ספק, אם אפשר לקרוא להן משרתים כלל. מכל מקום, אין כוח פכוח שאר המשרתים. והדבר ניכר בשתיים:

(א) בדרך כלל משרת ומקף מוציאים זה את זה; ואם תיבה מוקפת ראויה גם למשרת, מיד היא חדלה להיות מוקפת; כגון: ויעשו כן – במקום: ויעשו-כן. כנגד זה מרכא מצויה גם בתיבה מוקפת: ותהי-עוד' (איוב ו, י), מעדה-בגד' (משלי כה, י¹⁹).

19. כעין זה יש לפרש גם את כמו-עשב (תה' צב, ח); שכן גם מרכא המשרת

(ב) לפעמים גם מרכא מבטלת את המקף שלאחריה; כך תמיד בתיבה זעירה: פֶּן אֲשַׁבַּע' (מש' ל, ט), אִם חֲרוּצִים' (איוב יד, ה); וכך תמיד בתיבת הִלְלוּ יְה'. אולם ביטול זה של המקף אינו אלא למראית עין: התיבה נִמְלֹטָה מִן הַהִקְפָּה – ועדיין דינה פֶּדִין תִּיבָה מוֹקְפֹת. משום כך תיבות אֶת־כֹּל־מַעֲקֹדוֹת פֶּדִין תִּיבֹת מוֹקְפֹת; אֶת גִּאֹן (תה' מז, ה), כָּל עֲצַמְתִּי (שם לה, י). ניקוד זה של תיבות אֶת־כֹּל־הַיָּהּ תמיד חידה למדקדקים. המסורת הספרדית, הקוראת כֹּל־זה פֶּקֶמֶץ רַחֵב רַק מַעֲיִדָה עַל הָעֲרַבּוּבִיָּה שֶׁבָּאָה בַּעֲקֻבוּתוֹ. דומה, שגילוי של ייבין נוֹתֵן פֶּתֶרֶן נָאָה: הַמֶּרְכָּא שֶׁבְּתִיבֹת אֵלֶּה הִיא מֶרְכָּא מִשְׁנִית – שאינה יכולה לשמש כטעם עיקרי בתיבתה. הרי היא דומה לשאר מרכות מסוג זה, שפולן מצויות רק כטעמים משניים. משום כך עדיין תיבות אלה נחשבות כמוקפות – ומנוקדות בהתאם לכך.

דומה, שייבין עצמו לא עמד כאן על חשיבות תגליתו; ולא עוד, אלא שהוא עצמו גרם לטשטוש התמונה. כי הוא דן בתופעות אלה כ־איש מסורה, שאין לו אלא מה שעיניו רואות. כך, לדוגמה, במשרתי לגרמיה: בסעיף אחד (נא. 3) כלל את כל המשרתים, שהם עיקריים בתיבתם: נִשְׁאָו נִהְרֹת'; תַּחֲדָשׁ עֲדִיךְ'; פֶּן אֲשַׁבַּע'. בשלושה סעיפים נוספים (שם 5–7) דן במשרתים המשניים: וְלִרְשָׁע'; וְהַדְרִיךְ'; וְתַהֲיֵי־עוֹד'. לא די שלא ציין כלל את ההבדל שבין מהפך-עילוי לבין מרכא, אלא אף לא רמז על כך, שמרכא המופיעה כאן כטעם עיקרי – אינה לאמיתו של דבר אלא טעם משני; ומקום פֶּן אֲשַׁבַּע' אינו בצד נִשְׁאָו נִהְרֹת' אלא בצד וְתַהֲיֵי־עוֹד'.

תכונה אחרת של המרכא המשנית היא השפעתה על השוא שלאחריה: שוא זה הופך תמיד לחטף: אֶקְרָא, וְלִשְׁכְּנִי'. יוצא מכלל זה:

(א) שוא, שאינו ראוי ליהפך לחטף²⁰: יִתְּצִבּוּ', וְבָחִי, לְשִׂאֹל, וְשִׁמְחוּ

(ב) שוא שלאחר קמץ (קטן או גדול): שִׁבְרָה, שִׁמְרָה²¹

(ג) שוא שלפני אל-ף: יִרְאֶת־ף²¹

(ד) שוא נח גמור, הבא לפני בגדכפת: תַּהֲפֹכֹת'²²

לרביע גדול אינו משרת רגיל; דבר זה ברור מתוך כללי מרכא-עילוי המשרתים לרביע גדול (מו. 4).

20. כגון שוא שלפני יוֹד, שוא שלפני גרונית שאינה מנוקדת בפתח, קמץ או סגול, שוא שלפני שוא.

21. דוגמות אלה מניעות במסורה כחריגים (גד. 1); אך מסתבר, שיש להן הסבר דקדוקי.

22. תיבה זו אינה מנייה במסורה בין החריגים (גד. 1). משום כך סבור ייבין (שם), שאין מסורה זו מתייחסת לתיבות, המוטעמות בהברתן השלישית. אך אין הסבר זה נוח; שהרי חטף מצוי גם בתיבות ארוכות מסוג זה כגון: וְלִשְׁכְּנִי, וְלִצִּיין' מדוע אפוא לא התייחס המסורה גם לאלה – ותוציא מכללן את תַּהֲפֹכֹת'?

מסתבר עתה²³, שגם הוא שלא הפך לחטף – עדיין נקרא פשוט נע, או דינו פשוט נע²⁴. יוצא מכלל זה רק השוא של תהפכות'. שוא זה נשאר נח גמור כדי לשמור על הדגש הקל שלאחריו.

אם נסקור לאור זה את כל המרכות המשניות שבמקרא, נמצא בהן עוד תכונה משותפת: לעולם יש חציצה – של תנועה או של שוא נע²⁵ – בין מרכא לבין התנועה המוטעמת. משום כך אין מרכא מצויה בתיבות מסוג ברוך, כפפור, תסתיר. שכן בתיבת ברוך אין כל חציצה בין שתי התנועות; בתיבת כפפור יש רק חציצה של עיצור מוכפל; בתיבת תסתיר יש רק חציצה של שוא נח, שאינו ראוי ליהפך נע. כנגד זה מרכא יכולה לבוא בתיבות מסוג תהפכות, פתחו, גדרו; שכן בכל אלה יש חציצה של תנועה או שוא נע או שוא הראוי ליהפך נע – בין המרכא לבין התנועה המוטעמת.

מבחינה זו יש עניין להשוות את מהפך ומרכא. שני טעמים אלה משמשים לפעמים כטעמים משניים בתיבה שלפני צינור ורביע קטן: ברוך ה', יגל לבי; אמרות ה', אנשי לבב. אך כלליהם מוגנים נגוד קיצוני. שהרי מהפך משמש רק בתיבות מסוג ברוך – ללא כל חציצה בינו לבין הטעם; ואילו מרכא זקוקה לחציצה בינה לבין הטעם. והצד השווה שבין מהפך ומרכא, – שאין הם משמשים בתיבות מסוג כפפור – תסתיר. בשביל מהפך החציצה רבה מדיי; בשביל מרכא החציצה איננה מספקת.

אולי מכאן פתח להבנת כלל המסורה ביחס למשרת הסמוך לצינור. זה הכלל: משרת צינור הוא מרכא בהברה הראשונה: הלא – ותחת אות דגשה: מבור, תסתיר. בשאר המקרים המשרת הוא מוגח: שאלתי, ובשלת. וחרגי אחד במרכא: חלקם; ושלושה חריגים במוגח: אנא, למנצח, לא-תשא.

כלל זה עוזר את תמיהתו של ויקס (ע' 81 הערה 5), ואף ייבין הצטרף לתמיהתו (מח. 1); שהרי לא מצאנו במקום אחר, שדגש חזק או קל(!) יקבע את טיבו של משרת. אך נראה, שכונת כלל זה להתנות את המוגח באפשרות של הטעמה משנית; לאמור: משרת צינור הוא מוגח, – רק אם קדמה לו הברה הראויה להטעמה משנית. תנאי זה מתקיים בכל התיבות – פרט לשני הסוגים הבאים:

(א) תיבה המוטעמת בהברה ראשונה, – שהרי אין לפניה הברה כלל: הלא.

23. דבר זה ודאי בשואים המנויים בסוג א; והוא מסתבר גם בשואים המנויים בסוגים

ב, ג. והשוה גם מח. 9 הערה 5.

24. המושג שוא נע צריך להיות נתפס במשמעותו הרחבה ביותר. הוא יכול כל שוא, שאינו מדגיש את בניד כפ"ת שלאחריו.

25. בתיבת לגרמיה יש תמיד חציצה של תנועה שלמה; בשאר תיבות שכיחה חציצה של שוא נע בלבד.

(ב) תיבה המוטעמת תחת אות דגישה, – שהרי ההברה שלפניה אינה ראויה להטעמה משנית: מְבוֹר, תִּסְתִּיר.

ושלושה חריגים, המוטעמים עתה יפה:

(א) אָנָּא – שכן ההברה שלפני המונח ראויה ל־הטעמה אחרת (געיה²⁶).

(ב) לֹא־תִשָּׂא, לְמִנְצָה, – שכן הברה אחרת ראויה שם להטעמה משנית²⁷. נמצא אפוא רק חריג אחד ודאי: חִלְקָם²⁸.

אחרי שהגדרנו כך את טיב הטעמים המשניים, נוכל לקבוע את יחסם לקבוצות אחרות של טעמים. כך, לדוגמה, נראה, שיש קשר הדוק בין טעמים משניים לבין טעמים נסוּגִים: בְּרוּךְ – הַעֲטִית; בְּרוּךְ – שְׁמַעַה. בשתי הקבוצות יש מהפך ומרכא: מהפך – אין כל חציצה בינו לבין הטעם²⁹; מרכא – תמיד יש חציצה בינו לבין הטעם²⁹. אין ביניהם אלא זה: בקבוצה הראשונה הטעם המשני קודם לטעם העיקרי; בקבוצה השנייה – נשמט משום מה הטעם העיקרי³⁰ – וכך הפך הטעם המשני לטעם עיקרי – נסוּגִי³¹. בדרך כלל יש נעיה במקום הטעם העיקרי שנשמט; ולפעמים יש גם מקף אחרי התיבה: יִרְדָּף.

הקשר שבין שתי הקבוצות האלה לא בא לידי ביטוי בהיר בדברי ייבין. כמעט מתקבל הרושם, שלא עמד עליו כלל. אך הוא נראה מיכח גם מפתבי־היד:

בכמה מקומות נחלקו הספרים בתיבות המוטעמות במרכא; מסתבר, שמחלוקתם היא על טיב המרכא, – אם היא "משנית" או "נסוגה". כך: הַעֲטִית – הַעֲטִית (מב. 20 2). וכך: אַעֲשֶׂה – אַעֲשֶׂה (מב. 17) וזו, כנראה, גם פונת אותה הערת מסורה: לעשות-רצונך מחליף לעשות (מג. 16).

26. אפשר שתיבת אָנָּא ראויה אף להטעמת מרכא; וכן היא מוטעמת באמת בכת"י (מח. 9 הערה 7). על פי זה יש להוסיף על הכלל שנתבאר לעיל: מרכא עשויה לבוא בהברה הראויה לנעיה, אפילו אין כל חציצה בינה לבין הטעם.

27. בתיבות אלה ראויה לבוא מרכא בהברתן הראשונה; והשווה מי יתן, אֵם תִּשָּׂא, המקרה. והשווה גם את מחלוקת הספרים: לא־נתן – לֹא נתן (מח. 7).

28. ויקס 81, הערה 4. מסביר חריג זה בכך, שזוהו המקום היחיד שבו באים שני ציגורים רצופים. אפשר להביא סיוע לסברה זו מפללי משרת זרקא של כ"א ספרים: גם שם משתנה המשרת, אם שתי זרקות באות רצופות. אלא ששם מדובר במשרת הזרקא השנייה; ואילו כאן – במשרת הציגור הראשון.

29. או בינו לבין ההברה הראויה להיות מוטעמת.

30. תמהני, אם ניסוח זה מתאים להסברו של ייבין: הוא מדבר על "נסיגת" טעם; ואולי ראוי היה לדבר על "השמטת" טעם.

31. עוד יש ביניהם הבדל דקדוקי: טעם נסוג מצוי רק בראש תיבה (חריג: מז. 2); ואין תנועה גמורה חוצצת בינו לבין ההברה הראויה להיות מוטעמת. שני פללים אלה אינם אמורים בטעם משני (והשווה גם הערה 25).

נראה, שיש לבאר כך גם את מחלוקת אַת גאון יעקב – אַת גאון יעקב (מב. 20). בנוסח השני המרכא נראית כאילו היא משנית לטרחא; אלא שתיבת המרכא נמלטה מן ההקפה – כדן תיבה זעירה; כמו כן נראה, כאילו הגעיה של גאון יעקב היא געיה כבדה סדירה. אך נראה, שאין זו אלא טעות; שהרי לא מצאנו במקום אחר מרכא, שהיא משנית לטרחא; אף לא מצאנו געיה כבדה סדירה בתיבת טרחא במשקל זה; והשווה: מה יעשה, ויעמד ועוד (לב. 14). משום כך נראה יותר, שמחלוקת הספרים היא על טיב המרכא: אלה תפסוה כמרכא משנית – ואלה כמרכא נסוגה. לפי זה הגעיה של גאון – היא במקום הטעם שנשמט, והמקף ניתוסף בעקבות הנסיונה.

הטעמה זו של אַת גאון יעקב היא מעניינת ומיוחדת במינה. שהרי מראה עיניים הפוך כאן מהלך נפש של המנקד: תיבת אַת נראית כאילו היא מוטעמת – ולאמיתו של דבר היא נחשבת כמוקפת; תיבת גאון נראית כאילו היא מוקפת – ולאמיתו של דבר דינה כדן מוטעמת. שכן זו נמלטה מן ההקפה – והוּ הוקפה רק בעקבות הנסיונה.

אין בידינו הוכחות דומות ביחס למהפך³². אך סביר להניח, שזה הוא גם היחס שבין מהפך משני לבין מהפך נסוג. ועל פי זה תתבאר יפה מחלוקת הספרים ביחס ל־מָה רַב טוֹבֵךְ – מָה רַב טוֹבֵךְ³³ (מח. 3). מסתבר, שהנוסח הראשון תופס את המהפך כטעם משני. דין מָה רַב – וכן דין מִי הוּא (מח. 7) – דומה אפוא לדין בְּרוּךְ (מח. 8). כנגד זה, הנוסח השני תופס את המהפך כדין מהפך נסוג; הגעיה של רַב – היא אפוא במקום הטעם שנשמט, והמקף ניתוסף בעקבות הנסיונה³⁴. ושמא יש לבאר כך גם את ההטעמה הקשה של לֹא אֶל־חֶפֶץ רְשַׁע אֶתָּה (תה' ה, ה). אולי עיקר ההטעמה: לֹא אֶל חֶפֶץ רְשַׁע אֶתָּה – כדוגמת שְׁאֵל יַעֲקֹב בַּעֲזָרוֹ (תה' קמו, ה); אלא שהמהפך המשני של לֹא אֶל הפך למהפך נסוג: לֹא אֶל־.

אפשר להביא כעין ראיה לכל זה מן המחיקה שבאחד מכתבי־היד. שְׁאֵין־

32. אי אפשר להקיש בפשטות ממרכא למהפך, שהרי יש ביניהם הבדל מהותי: מרכא מצויה, כאמור, רק כטעם משני; ואילו מהפך מצוי לפעמים בנסיבות דומות – גם כטעם משני וגם כטעם עצמאי: כך לפני רביע קטן: יָגַל לִבִּי – אֲשֶׁר מָלֵא אֶת־אִשְׁפּוֹתָיו.

33. ייבין מסביר טעמים אלה על פי המצוי לפני אתנח ור"מ (מח. 3). אך שם יש באמת כמה דוגמות מסוג זה. ואילו לפני צינור אין דוגמה אלא זו בלבד.

34. לכאורה נסתר ביאור זה על ידי המנהג המקובל בכתר: אין שם מקף בעקבות נסיונה – אלא אחר מרכא, ולא אחר מהפך; לדוגמה: אָדָם, ולא אָדָם־ (תה' לו, ז). אלא שכאן על פורחו הוסיף את המקף; שהרי אי אפשר לתיבת רַב־ לעמוד בלא טעם ובלא מקף. מקף זה דומה אפוא למקף של קָחוּ לִי־חֶרֶב (מיא ג, כד) קָחָא נֹא־זֶה (יש' כט, יב) (במקום: קחו־לִי. קרא־נָא); אף כאן מָה רַב־ במקום: מָה רַב־.

ל' תשועה נמחק³⁵ – והוטעם במקומו: שָׁאֵין לָו תשועה (מב. 14). מסתבר, שגם כאן המחלוקת היא על טיבו של המהפך; וההטעמה המקורית תפסתו כמהפך נסוג³⁶.

שתי מרכות, הפלולות בסוג זה, טעונות דיון מיוחד. ואָמוּנְתִי וחֲסִדִי עָמו (תה' פט, כה), ואָמוּנְתוֹ (תה' צח, ג). בשתי דוגמות אלה המרכא נראית כאילו היא משנית למונח או לצינור. אך לא מצאנו מרכא בנסיבות כגון אלה. ועוד: ההקבלה עם אֲשֶׁר־י³⁷ מראה, שהטעם העיקרי היה ראוי להיות בהברת מו. נמצא, שכן היה ראוי להיות מוטעם: ואָמוּנְתִי וחֲסִדִי עָמו; ואָמוּנְתוֹ אִילוֹ הוטעם כן, לא הייתה כאן כל חריגה; והשוה: אֵת אֲשֶׁר יֵאָהֵב ה', יִכָּיֵחַ (מש' ג, יב); שָׁנָו לְשׁוֹנֵם (תה' קמ, ד). אך לא הוטעם כן; כי המונח שלאחר המרכא הושמט והוחלף בגעית שוא, וכך הפכה מרכא משנית למרכא נסוגה.

שאר המרכות, שנידונו בספרו של ייבין, שייכות לקבוצות אחרות. הואיל וסיווג לא נעשה בספר, נסקור אותן בקצרה.

א) מרכא, שהיא זהה עם המשרת הרגיל של המפסיק, והיא מצויה אפוא רק בהברה האחרונה הראויה לגעיה. לסוג זה שייכת מרכא שבתבית תביר ורביע קטן: פֶּשְׁטוֹ (ש' ט, מד), תֹּאֲלֻמָּה (תה' לא, יט).

ב) מרכא הבאה בהברה פתוחה – לפני האחרונה הראויה לגעיה קלה. מרכא זו אינה זהה, כנראה, עם המשרת הרגיל של המפסיק; והיא מצויה בתבית ר-מ, אתנח וסילוק: וְאִמְתָּךְ, תְּבוֹנֹתֶיכֶם³⁸ תְּנוּחֹמְתֶיכֶם (מה. 6, מג. 7, מב. 5).

ג) מרכא³⁹, שהיא תחליף לגעיה קלה, אך אינה זהה עם המשרת הרגיל של המפסיק. היא מצויה, כנראה, בתבית סילוק ואתנח – במעלליהם, במעלליהם של המפסיק.

35. שמא זו גם פונת כ"י לניגוד: שָׁאֵין (מחוק מקף): מחיקת המקף כאן – כדוגמת המחיקה שלאחר פְּקֻדַּת (ז. 7 ב).

36. מהפך נסוג זה אינו דומה, כמובן, למהפך הנסוג הרגיל: אָדָם ובהמה תושיע ה' (תה' לו, ז); שהרי שם הושמט עילוי או קדמא ואילו כאן הושמטה טרחא. אך אין לתמוה על דו־משמעות זו של המהפך הנסוג, המשרת לסילוק; היא דומה לדו־משמעות של מהפך רגיל, המשרת לסילוק; אף הוא מצוי בשני תפקידים: לפני טרחא – ולפני קדמא: עַד יִכָּרֶה, יוֹם צַעֲקָתִי – כֵּן נִפְשִׁי, לֹא שָׁמוּ.

37. ההקבלה בין אֲשֶׁר־י לבין ואָמוּנְתִי נעשתה על ידי ייבין (לד. 1). אך יש בדבריו חוסר דיוק. שכן געית השוא של "אשרי" אינה במקום געיה קלה, אלא במקום געית הנסיגה של ההברה המוטעמת. ומכאן אתה דן גם על געית השוא של "ואמונתי" – שאף היא אינה במקום געיה קלה.

38. מרכא זו אינה דומה למשרת הרגיל של אתנח אחר דחי (= מונח). ומכאן אתה דן גם על שאר המרכות שבקבוצה זו: אף הן אינן באות מכוח המשרת הרגיל שלפני ר-מ וסילוק.

39. כעין זה גם טרחא שלפני סילוק (מב. 4) ומאיילא בכ"א ספרים.

(מב. 5, מג. 7), וכן גם בתיבת תביר: אם-תִּעְרְרוּ ואם-תִּעְרְרוּ⁴⁰ (כד. 4).
 (ד) עוד יש מספר מרכות, שקשה להחליט על סיווגן; ביניהן: במדבר (מו. 5)
 וישפכו⁴¹ דם נקי (נ. 7 ד).

(ה) יש מרכא, המשמשת בתפקיד של צינורית או מהפך: מקימי מעפר דל
 (תה' קיג, ז) עדה נא גאון וגבה (איוב מ, י).⁴² ייבין מצרף מרכות אלה אל
 המרכות הבאות: נאמונתי וחסדי עמו (פט, כה). לעשות-רצונך אלהי חפצתי (תה'
 מ, ט) והצד השווה שבין שתי הקבוצות, שמרכא משמשת כאן לפני שני משרתי
 אתנה (מג. 16).

צירוף זה של שתי הקבוצות הוא דוגמה מעניינת לשיטת עבודתו של איש
 מסורה. איש דקדוק היה מבדיל ביניהן. פי המרכות הראשונות הן בתפקיד
 צינורית, והן משניות למנוח שלאחריהן; ואילו המרכות האחרונות הן טעמים
 "נסוגים", ואינן קשורות כלל למנוח שלאחריהן⁴³.

מבחינה זו מאלפת הערת מסורה, שהובאה בידי ייבין (שם); הערה זו
 מצרפת את מקימי, עדה נא, ואינה מונה עמם גם את נאמונתי, לעשות-מסורה
 זו מבחינה אפוא בין מרכא פצינורית – לבין מרכא פטעם נסוג. ואילו ייבין
 תמה עליה, על שלא מנתה גם את שתי הדוגמות האחרות "מסוג זה" (כך!).
 תמיהה זו מראה את ייבין כמובהק שבין אנשי המסורה; אך אנשי המסורה
 עצמם מתגלים כאן כאנשי דקדוק!

(ו) המרכא הבאה קובעת סוג לעצמה. בִּרְכָנוֹכֶם מְכִיתָ ה' (תה' קיח, כו).
 מרכא זו דומה למשרת הרגיל של ר"מ; אך היא באה בהברה שאינה ראויה
 לשום געיה. נראה אפוא, שיש כאן השפעה מן הפסוק הדומה: ברכנו אתכם
 בשם ה' (תה' קכט, ח). תדע, שאין לישנא ד-בִּרְכָנוֹ במקרא אלא בשני פסוקים
 אלה.

תופעה זו ראויה לתשומת לב. שהרי כאן הוכחה ברורה, שטעמי פסוקים

40. ברור, שאין זו מרכא, המשרת הרגיל שלפני תביר. שהרי היא באה כאן אחר
 דרגא.

41. לדעת ייבין, מרכא וקדמא כאן הם המשרתים הרגילים שלפני גלגל – אלא
 שנתחלפו מקומותיהם. אך קשה לקבל הנחה זו; שהרי המרכא היא כאן בהברה שאינה
 ראויה לגעיה. שמא זו המרכא המשנית, שנידונה לעיל – בדוגמת ישמחו (מז. 4)?

42. ייבין מבדיל בין מקימי לבין עדה נא: בזו המרכא בתיבת המנוח; ואילו בזו
 המרכא לפני תיבת המנוח. אך הבחנה זו היא, כנראה, פורמליסטית מדי. שהרי נראים
 הדברים, ש-עדה נא = עדה-נא; אלא שהמרכא-הצינורית ביטלה את המקף – כמשפט
 כל צינורית.

43. דבר זה ודאי ביחס אל לעשות-; אשר ל-נאמונתי – השווה את האמור לעיל
 על תיבה זו. ויש להוסיף: אפילו נדון מרכא זו כמשנית למנוח – אין היא דומה למרכא-
 צינורית של מקימי.

דומים עשויים להשפיע זה על זה. והוכחה זו חשובה פאן במיוחד; שהרי ברור, שאין פאן טענות סופר, אלא "טענות" קורא. השמירה הנאמנה על מסורת הקריאה המקובלת מודגמת פאן בבהירות יתירה.

(ז) בשני מקומות מצויות שתי מרכות רצופות – בניגוד לכללי הטעמים: אמר אלי בני אתה (תה' ב, ז), אשמרה לפי מחסום (שם לט, ב). לאלה יש לצרף שתי דוגמות מפתב"היד: שמע ה' וחנני (שם ל, יא) כ"ישר דבר ה' (שם לג, ד). בכל אלה נראה, שאחת משתי המרכות אינה משרת רגיל, אלא היא בתיבה שנמלטה מן ההקפה. נמצא, שפך היה ראוי להטעים: אמר אלי בני אתה; אשמרה לפי מחסום; שמע ה' וחנני⁴⁴; כ"ישר דבר ה'⁴⁴. תדע, שבכל ארבע הדוגמות אחת מן המרכות היא בתיבה בת הברה אחת – הנוחה להיות מוקפת.

דבר זה מוכח גם על ידי כללי התחביר של המשרתים. שהרי בשתיים מן הדוגמות האלה המרכא הראשונה מחלקת את היחידה – בניגוד לכלל היסודי של קבוצת משרתים: כ"ישר דבר ה'; אמר אלי בני אתה.

נופיר עוד שלושה עניינים, שמחקרו של ייבין האיר אותם באור חדש:

(א) הנדרת השוא הבא אחר תנועה גדולה. הדעות חלוקות ביחס לשוא זה, אם הוא נח או נע. וכבר הביאו ראיה מכללי משרתי תביר: המשרת הוא דרגא, אם שתי תנועות – או תנועה ושוא נע – חוצצות בין המשרת לבין התביר. אך שוא, הבא אחר תנועה גדולה, אינו נחשב נע לצורך זה. והשוא: כי עזבו – וכי תזכרו.

ראיה חדשה נתגלתה עתה על ידי ייבין (מט. 2) מנהג ספרינו – וכן גם משנה אחרונה של מנקד הכתר – לרשום את העולה רק על גבי אות המנוקדת בתנועה: תִּצְרֶנִי. שונה הייתה משנה ראשונה של מנקד הכתר: הוא נהג לרשום עולה גם על גבי אות המנוקדת בשוא נע. ושוב: שוא הבא אחר תנועה גדולה אינו נחשב נע לצורך זה. והשוא: תִּצְרֶנִי – יִקְשִׁים.

נראה, שזו היא ראיה מכרעת, שאין עליה תשובה. משום פך חשוב לרן פאן בתופעה אחרת, הנראית כראיה לסתור. אף היא הובאה בידי ייבין (מד. 6): אין מקף בתיבה זעירה, הסמוכה לתיבה ארוכה של דחי; והשוא: כ"יִקְשִׁים – מי הקדימיני. עתה תיבה ארוכה היא תיבה המוטעמת אחר שתי תנועות – או אחר תנועה ושוא נע. וכאן – רק שוא הבא אחר תנועה גדולה נחשב נע. והשוא: כ"יִקְשִׁים – כי מִצְאִי.

תמיהתו של ייבין על כלל זה היא אופיינית לצמצום שגור על היקף מחקרו. אילו הרחיב את דיונו גם לכללי התחביר של הטעמים, היה יודע, שתופעה מעין

זו מצויה גם במקצועות אחרים של תורת הטעמים. כך בכל כללי הטראנספורמציה של המפסיקים. לדוגמה: מונח עשוי ליהפך פשטא, אם הזקף שלאחריו הוא בתיבה ארוכה; והשוה: ותאמר שרה – ותאמר האשה. וכעין זה בכל שאר כללי הטראנספורמציה – פנון של טפחא ההופכת לזקף, ר"מ ההופך לאתנח ועוד. בכל אלה תיבה ארוכה היא תיבה המוטעמת אחר שתי תנועות או אחר תנועה ושוא נע. ושוב: רק שוא הבא אחר תנועה גדולה נחשב נע לצורך זה; והשוה: והתברכו בִּזְרָעָךְ – בואת תְּדַעֵן.

נראה אפוא, שיש צורך להגדיר מחדש את כללי הקפת דחי ואת כללי הטראנספורמציה. כי לא השוא הנע מאריך בהם את התיבה, אלא הגעיה⁴⁵ הראויה לבוא לפניו⁴⁶. ויזכיר הפסוק הבא:

נחלתנו נהפכה לזרים בְּתִינוּ לנכרים (איכה ה, ב).

בפסוק זה טפחא הפכה לזקף לפני שתי תיבות קצרות; ושתי תיבות אלה אין בהן אף שוא אחר תנועה גדולה. אלא שהגעיה הראויה בתיבת בְּתִינוּ הפכה אותה לארוכה⁴⁷.

וכך יש להגדיר עתה את ההבדל שבין הפללים השונים שזכרו כאן: כללי משרתי תביר מתחשבים בשוא נע, ולא בנעיה; כללי הטראנספורמציה והקפת דחי מתחשבים בנעיה, ולא בשוא נע. אך אין ביניהם הבדל של תפיסה ביחס לשוא הבא אחר תנועה גדולה. שוא זה הוא נח או קרוב לנח, לפי כל הפללים כאחד.

ההבדל שבין כללי תביר לבין הפללים האחרים תלוי, כנראה, בהבדל אחר שביניהם: משרתי תביר תלויים רק בחציצה שבין המשרת לבין התביר. משום כך גם תנועות של שתי תיבות קצרות מצטרפות לכדי שיעור החציצה. לדוגמה: רֹחַ מְלֶא (יר' ד, יב). לא כן בכללי הטראנספורמציה: כאן הכול תלוי באורך התיבה, ולא בחציצה שבין שני טעמים; והשוה: כִּי בְּכָל-פְּחִי – הבשו חֲכָמִים.

על פי זה יש להגדיר את ההבדל שבין הפללים האמורים: במקום שאתה מונה את מספר התנועות, גם שוא נע מצטרף למניין. כנגד זה במקום שאתה

45. יוצאת מכלל זה געיה החוצצת בין תנועה לבין חטף מגון אותה התנועה: הַחֲרָשִׁי, יְחִיק. געיה זו נחותה משאר געיות גם בכללי זקף; שהרי לעולם אין היא הופכת למונח (חריג אחד: יב. 29).

46. אפשר וזו גם כונת אותו כלל מסורה, המדבר על עיצור ותנועה, "היוצאים בשתי אותיות" (מה. 10).

47. אין זו הוכחה גמורה; שהרי יש מספר מועט של חריגים בהם טפחא הופכת לזקף לפני שתי תיבות קצרות; פנון שמ' ט, ח. אך נראה, שפסוק זה אינו מן החריגים, אלא מן הנהוגים כדין.

דן באורפן של תיבות, גם געיה מוסיפה על אורפן. אך אין שוא נע מוסיף על אורפן של תיבות, ולא געיה מוסיפה על מניין התנועות.

על כלל זה יש להוסיף: בדרך כלל שני התחומים האלה נבדלים זה מזה: במקום שאתה מונה תנועות, שם אין אתה דן באורפן של תיבות (פללי תביר); ובמקום שאתה דן באורפן של תיבות, שם אין אתה מונה תנועות (פללי הקפת דחי ור"מ, פללי הטראנספורמציה). ערבוב תחומים יש רק בכללי משרת לגרמיה והדומים לו⁴⁸: מהפך הופך שם לעילוי גם בתיבה ארוכה – צָמָאָה – וגם אחר שתי "תנועות": תַּחֲדָשׁ.

(ב) משרתי פור של א-מ-ת. לדעת ויקס (88), תחום שלטונו של פור מתחלק תמיד על ידי לגרמיה. לגרמיה זה יכול להיות רחוק מן הפור או סמוך לו: גם-צָפֹר 'מצאה ב'ת; יתמו חטאים' מן-הארץ. אך ספרינו משמיטים לפעמים את קו הלגרמיה, אם אינו סמוך לתיבת הפור; לדוגמה: מכל-צָרִי הִיִּיתִי חֲרָפָה (תה' לא יב). השמטה זו הופכת אפוא את אולא לגרמיה לקדמא. אולם דבר זה לא נתקבל על דעתו של ויקס; שהרי פללי הדיכוטומיה דורשים, שתחום שלטונו של פור יתחלק על ידי מפסיק מתאים. ואפילו נניח, שהפסק הוחלף מסיבות מוסיקליות "עקביות לפחות הייתה נדרשת. אם הושמט הקו בתה' לא יב, מדוע לא הושמט גם פד ד? אם הושמט כב כה, כנ ד, מדוע לא הושמט גם עא ג, כזו ב? חוסר שיטתיות כגון זה מצביע על טעות סופר. בעלי הטעמים עצמם ודאי לא היו חסרי עקביות כל כך.

על יסוד הטענות האלה מגיה ויקס בכל המקומות, שבהם הושמט קו הלגרמיה בספרינו⁴⁹. "מפיון שאין לייחס כל סיבה להשמטתו ומפיון שהוא מצוי באמת במספר כתב-יד, אינו מהסס להציע את הוספתו" (89). ושם הערה 6).

מעניין להשוות דברים אלה עם נוסח הכתר. כי הפתרון העולה מנוסח זה הוא הפוך מפתרונו של ויקס. אכן העקיבות המתבקשת – מצויה באמת בנוסח הכתר. משום כך אין להוסיף קו לגרמיה, במקום שאינו בספרינו, אלא להפך: יש למחוק את הקו במקום שהוא מצוי בספרינו. וכך לא נותר קו לגרמיה⁵⁰ בתחום שלטונו של פור, אלא אם כן הוא סמוך לתיבת הפור⁵¹.

שיטה זו אינה סותרת את פללי הדיכוטומיה – פדעתו של ויקס. שהרי זה הכלל היסודי של פיסוק טעמים: הטעם המחלק יחידה נמוך בדרגה אחת מן

48. כולל: הראשון משני משרתי דחי ומשלושת משרתי אתנה וסילוק.

49. הוא מסכים להשמטת הקו רק אחר תיבה המוטעמת בהברה ראשונה; וכן עוד

במש' ו, ג.

50. או פסק.

51. חריג יחיד. תה' עא, ג. והשווה הטעמה חריגה גם בפסוק המקביל: לא, ג:

לגרמיה סמוך לתיבת דחי.

הטעם המסיים את היחידה. עתה דרגת פזר היא הנמוכה שבדרגות המפסיקים. משום כך אין צורך במפסיק נוסף, שיחלק את תחום שלטונו של פזר. דבר זה נראה בעליל בפזר של כ"א ספרים. תחום שלטונו אינו מתחלק בדרך כלל על ידי מפסיק; ומכאן ריבוי המשרתים המצויים לפני פזר, כגון:

והנותר לנשיא מזה ומזה לתרומת-הקדש ולאחזת הע"ר (יח' מח, כא).

מתברר עתה, שזהו גם הפלל בפזר של אמ"ת: תחום שלטונו אינו מתחלק בדרך כלל על ידי מפסיק⁵¹. יוצא מפלל זה – אם החלוקה התחבירית סמוכה לתיבת הפזר.

עוד יש הקבלה אחרת בין פזר של אמ"ת לבין פזר של כ"א ספרים; וגם הקבלה זו מצויה רק בנוסח הכתר: גלגל הוא המשרת הסמוך לפזר של אמ"ת ולפזר גדול של כ"א ספרים. וזה הצד השווה שביניהם:

(א) אין גלגל משרת יחיד לפזר⁵² (ב) החלוקה התחבירית של תחום שלטון הפזר היא תמיד לפני הגלגל. כך בפזר של כ"א ספרים: את-פאת-קדמה אלפים באמ"ה, וכך בפזר של אמ"ת: שוא לכם משכמי קום.

על פי זה יתבאר שני כללים נוספים, הנוגעים בפזר של אמ"ת: (א) אם פזר שולט רק עד התיבה הסמוכה לו, לא תוטעם זו בגלגל, אלא במרכא או בלגרמיה: בני איש; ואני⁵³ בחלוטם. (ב) אם החלוקה התחבירית היא בסמוך לתיבת הפזר לא יוטעם שם גלגל⁵³, אלא לגרמיה⁵⁴: יתמו חטאים 'מן-הארץ; טמון-גאים 'פח.

(ג) מקף אחר תיבה המוטעמת במשרת. מקף מסוג זה מצוי בתיבה, שיש בה געיה אחר הטעם. ייבין עמד על הקשר שבין הגעיה לבין המקף שלאחריה (ט.14). אך הסבר הקשר הזה אולי טעון השלמה:

כל מקום שיש הברה בלתי מוטעמת אחר טעם משרת, עשויה הברה זו להינתק מתיבתה ולהצטרף אל התיבה שלאחריה. דבר זה אמור בייחוד, אם התיבה השנייה מוטעמת בהברתה הראשונה. והדגש של אתי מרחיק קשור, כנראה, עם האפשרות של צירוף מעין זה: והיית לָנוּ = תִּלְנוּ.

ונראה, שרוב הגעיות הבאות אחר הטעם נובעות מצירוף כעין זה. כך תיבות ותושע ל' אינן נקראות ככתיבתן, אלא: ות' שֶׁ-ל'. נמצא, שדין געיה

52. מבחינה זו יש חשיבות מיוחדת לתגליתו של ייבין על ההבדל שבין גלגל המשרת לפזר לבין אתנח הפוך המשרת לעולה ויורד (מט.5). אבחנה זו מאפשרת לומר, שזו תכונה כללית של כל גלגל: לעולם יש לפניו עוד משרת אחד לפחות.

53. נראה, שגם מש' ו, ג אינו יוצא מפלל זה; שהרי תיבת "אפוא" מחוברת על ידי הטעמים לתיבה שלאחריה; כך יש' יט, יב; איוב יז, טו.

54. או קדמא ופסק (השוה נא.8).

הבאה אחר הטעם – כדין געיה הבאה לפני הטעם. והצד השהו שבכולן, שהן מכינות את הטעם שלאחריהן – ולא מתייחסות אל טעם שלפניהן.

כך יתבאר הדמיון בין הסוגים השונים של געיה לתיקון הקריאה. כי אין הבדל בין געיה ותוֹשֵׁע ל' לבין געיה פתח-ל'; ואין הבדל בין געיה שָׁלף קרב לבין געיה צָרֶר־מִים. כי גם געיה הבאה אחר הטעם נחשבת כגעיה שלפני הטעם.

ראיה לכל זה מן הגעיה הקלה הסמוכה לטעם. געיה זו מצויה לפני תיבה המוטעמת בראשה, – אם טעמה פשטא ומלעיל: בני-מוֹת; מטה-לחם (טו. 6). אך בתיבות מסוג זה מצויה גם געיה לתיקון הקריאה: גבוּרִי חֵיל; קראתי נַעַם (יט. 21). מסתבר אפוא, שגם אלה נקראו גבוּרִי-חֵיל; קרא תי-נַעַם.

כמעט כל געיה הבאה אחר הטעם יכולה להתפרש בדרך זו⁵⁵ – פרט לגעיות מסוג וַיֹּאמֶר ' לֹא (יט. 26). געיה זו לא באה על רקע הקפת מֶרֶלֶא, אלא היא באה לבטל הקפה זו. שכן משהוטעמה הברת מֶר בגעיה, הרי התיבה נחשבת כאילו היא מוטעמת מלרע; ושוב אין כאן הברה בלתי מוטעמת, המצטרפת אל התיבה שלאחריה. היחס שבין וַיֹּאמֶר לוֹ (בר' טו. ה) לבין וַיֹּאמֶר ' לֹא (מִא יא, כב) דומה אפוא ליחס שבין וַיֹּאמְרוּ לוֹ (ש' יד, יג) לבין וַיֹּאמְרוּ לֹא (בר' יט, ב). בשתי הקבוצות הברה בלתי מוטעמת עשויה להצטרף לתיבה השנייה; משהוטעמה ההברה (בגעיה או בטעם), שוב אין היא מצטרפת לתיבה אחרת.

הבדל זה שבין שני סוגי הגעיות חייב לקבל ביטוי בכתב. משום כך הוסיפו לפעמים סימן אחר הגעיה כדי להסביר את משמעותה. לגעיה האחת הוסיפו מקף – שהרי היא באה על יסוד ההקפה שבכוח: ותוֹשֵׁע־ל'. לגעיה השנייה הוסיפו פסק⁵⁶, שהרי היא באה לבטל את ההקפה שבכוח: וַיֹּאמֶר' לֹא⁵⁷.

לסיום נביא עוד שתי דוגמות, שהן אופייניות במידה מסוימת למחקרו של ייבין. האחת קשורה עם תמורות לגרמיה של אמית, וזה כללן: מהפך לגרמיה או אולא לגרמיה יבוא, אם התיבה מוטעמת בהברה שלישית או רביעית: אנכ'י,

55. יוצאת מכלל זה רק הגעיה היחידאית, הבאה אחר טעם מפסיק: לְכָל־הֶנָּה (מִא ז, לו).

56. לפי זה, סדר הדברים הפוך משתואר בידי ייבין (יט. 26): לא הגעיה ניתוספה אל הפסק, אלא הפסק ניתוסף אל הגעיה. (פסק זה דומה אפוא לקו שבצד שלשלת ולגרמיה, שלא בא אלא להגדיר את משמעות הסימן שלפניו). תדע, שפסק מצוי רק בצד הגעיה של וַיֹּאמֶר ' לֹא; אך אין הוא מצוי בצד הטעם של וַיֹּאמְרוּ לֹא.

57. ייבין תמה, על שאין געיה בִּי־בִיבֹר הוזהה שביהושע ה, יד (יט. 26). אך נראה, שהדיבור אינו "וזהה", שהרי תיבת 'לֹא' מוטעמת שם ברביע. המונח של "וַיֹּאמֶר" הוא אפוא לגרמיה – ושוב אינו טעון געיה. כעין זה יש להשיב גם על תמיהתו על ותאמר כן (יהושע ב, ד).

כִּי־אֵתָהּ'. כנגד זה אם התיבה מוטעמת בהברה ראשונה או שנייה, יבוא רק מהפך לגרמיה: בְּרָצַח', אֶךְ־בְּצָלִים'. ושלֹוּשָׁה חריגים: לְדוֹד' (תה' כו, א ועוד), אֶהְבִּי' (תה' לח, יב) ובת־צֹר' (תה' מה, יג).

כלל נוסף אצל בָּר (ע' 32): אם התיבה מוטעמת בהברה שנייה – והראשונה פתוחה ולפניה שוא – תוטעם התיבה באזל לגרמיה. בהתאם לכך הוא מטעים בכל מקום: ה', אלהים', וכן אֶפְפוֹנִי' (תה' קטז, ג) אֶבְנִים' (איוב יד, יט) ועוד.

כלל זה של בָּר אין לו על מה שיסמוך. הוא נסתר על ידי פתבי־היד וגם על ידי הדפוסים המקובלים. אף ויקס אינו מודה בו (ע' 92); והרי הוא מתרעם על בָּר המטעים תמיד ה', אלהים' באזל לגרמיה (שם הערה 3). בָּר אינו מביא כל אסמכתא לכלל שהמציא. משום כך נוכל רק לנחש, מה הביאו לידי כך. ונראה, שמקורו של בָּר הוא בחריגים שנוכרו לעיל. על שנים מהם התגבר בנקל: את אֶהְבִּי' תיקן ובנוסחו הוא מוטעם אֶהְבִּי'. את ובת־צֹר' הוא תפס כמוטעם בהברתו השלישית (תורת אמת ע' 32). נותר רק החריג של לְדוֹד'. כאן שערי ההסבר נעולים, שהרי לכל הדעות זו תיבה המוטעמת בהברה שנייה. אף שערי התיקן נעולים; שכבר נאמר במסורה על לְדוֹד': 'ז' בטעם בסיפרא.

אולי אופייני הדבר לשיטתו של בָּר: משנמנע ממנו לתקן את היוצא מן הכלל הלך ותיקן את הכלל. והכלל גזור על פי מידת היוצא מן הכלל: כל הדומה אל לְדוֹד' מוטעם באזל לגרמיה. בהתאם לכך הגיה אחר כך בכל שאר המקומות, כגון ה', אלהים' ועוד. הללו היו נוחים לתיקן, – שהרי לא נוכרו טעמיהם במסורה.

אין צורך להוקיע שיטת מחקר מעין זו. אך גם לשיטתו של בָּר, הפול מיוסד על טעות. כי הלגרמיה של לְדוֹד' – וכן הלגרמיה של ובת־צֹר' – אינו עניין לכאן. שהרי אין הוא משמש בתחום שלטון רביע, צינור ודחי – פשאר כל לגרמיה; אלא הוא משמש כתחליף לעולה ויורד בראש הפסוק. לגרמיה זה הוא אפוא תמיד אזל לגרמיה; ולא נותר חריג אלא אֶהְבִּי' בלבד.

הסבר זה כבר אמרו ויקס (ע' 92, הערה 4) – ביחס אל לְדוֹד'. כנגד זה אין ויקס מזכיר כלל את ובת־צֹר'. כנראה, אף הוא היה סבור, שתיבה זו מוטעמת בהברתה השלישית, – ושוב אין טעמה טעון הסבר.

כל הדברים האלה הובנו רק בחלקם על ידי ייבין; שהרי המשמעות התחבירית של הטעמים היא מחוץ לתחום התעניינותו. משום כך על החריג של לְדוֹד' הוא מעיר במאמר מוסגר: עי' ויקס 32; 92 הערה 4 (נא. 1). ואילו על ובת־צֹר' לא העיר כלום – שהרי אף ויקס לא העיר. אם כי אין ספק:

אילו מנה ויקס את 'ובת-צר' בין החריגים, היה מבאר אותו בדרך שביאר את 'לדוד'.

טעות זעירה זו גררה אחריה טעות חמורה יותר בכללי משרתי רביע גדול: משרת רביע גדול הוא מהפך רק באחד משני המקרים הבאים: (א) בראש התיבה: וְרִים קָמוּ עָלֵי (תה' נד, ה). (ב) אם לא קדם פור או לגרמיה: והמָטִים עַקְלָלוֹתָם (שם קכה, ה). ושלֹשָׁה חֲרִיגִים, בהם מהפך בא בהברה שנייה אחר לגרמיה או פור: שִׁפְטָנִי ה' (תה' כו א) אֶל־יָד אֲדוֹנֵיהֶם (שם קכג ב) תהֲלֶה לְכָל־חֲסִידָיו (שם קמח יד) (מו.2).

לאמיתו של דבר, ספק אם יש כאן אפילו חריג אחד. על שני החריגים האחרונים ראה את הערתו של ייבין שם (הערה 1). ואילו החריג הראשון אינו עניין לכאן. כי הלגרמיה שקדם ל־שִׁפְטָנִי הוא בתיבת 'לדוד', והרי הוא משמש בתפקיד עולה ויורד. אין הוא אפוא בתחום שלטון רביע, ואין הוא יכול להשפיע על משרתיו. נמצא כאן רביע שלא קדם לו לגרמיה – ומשרתו מהפך בדין.

גם כאן מעניינת ההשוואה שבין שני החוקרים: ייבין מנה את שִׁפְטָנִי בין החריגים; בר, כדרפו, תיקנו – והטעימו בעילוי: שִׁפְטָנִי. הצד השווה שבין שניהם, שלא עמדו על המשמעות התחבירית של הלגרמיה שלפניו.

ועוד בעניין זה: ייבין מגדיר את ההבדל שבין ר־מ לבין ר־מ בלי גרש (= רמב"ג): ר־מ הוא בפסוק שיש בו אתנח; רמב־ג בפסוק, שאין בו אתנח (מה.2). בהערה הוא מזכיר שני חריגים: לְדוֹד אֵלֶיךָ ה' (תה' כה, א), הַלְלוּ־יָהּ הַלְלִי נַפְשִׁי (שם קמו, א). ויש לתמוה על שלא הזכיר גם את החריגים הבאים:

- (א) בְּנִי אִם־יִפְתּוֹךְ חֲטָאִים אֶל־תִּבָּא (מש' א, י)
 (ב) אֶף־בִּלְבָּב עוֹלָת תַּפְעֲלוֹן בְּאַרְץ חֲמֵס יָדִיכֶם תַּפְלֹטָן (תה' נח, ג)
 (ג) וַיִּגְדֹּל־לֶךְ י' תַּעֲלָמוֹת חֲכֵמָה כִּי־כַפְלִים לְתוֹשִׁיָה וְדַע כִּי־יֵשֶׁה לֶךְ אֱלֹהֵי מַעוֹןךָ (איוב יא, ו).

אולם גם כאן, לאמיתו של דבר, כל חמשת החריגים הם מדומים. כי כשם שעולה ויורד בראש פסוק הופך לגרמיה, – כן אתנח בראש פסוק הופך פור. וכן יש לומר, כנראה, גם ביחס לאתנח באמצע פסוק: אתנח השולט רק על תיבה קצרה⁵⁸ הופך פור⁵⁹. עתה בכל חמשת הפסוקים האמורים יש פור

58. תיבה קצרה לצורך זה היא תיבה המוטעמת אחר שוא נע או תנועה אחת בלבד; אם היא מוטעמת אחר שוא נע וגם תנועה, הרי זו תיבה ארוכה: הִקְצוֹתִי (תה' ג, ו).

59. כלל זה טעה בו ויקס (ע' 65 הערה 1). לדעתו, אין אתנח בראש פסוק; אך יש אתנח השולט רק על תיבתו. אף הוא מביא את כל הפסוקים, שיש בהם אתנח מעין זה. אך אחד מהם הוא תה' נח ג, – ושם נוסח בְּר הטענה: בארץ במקום בארץ. אך

בתפקיד אתנח⁶⁰; משום כך הטעם הנדרש בהם הוא ר"מ, ולא רמב"ג. הדוגמה השנייה לשיטת עבודתו של ייבין היא בתחום כללי הגעיות. אי אפשר שלא להתפעל מעבודת הנמלים המושקעת במחקר זה. תחילה – חלוקת הגעיות לסוגים ולסוגי משנה; אחר כך – הבדלה בין סוגי ההברות ובין הטעמים השונים; ולבסוף – קביעת הפללים לכל סוגי הגעיות, הפול לפי ההברות ולפי הטעמים. וכל זאת לא על יסוד בדיקות מקריות של קטעים נבחרים, אלא על יסוד בדיקה שיטתית של כל הגעיות(!) שבכל המקרא. מבחינת ההיקף והיסודיות של הבדיקה דומה, שעבודה מעין זאת לא נעשתה מעולם.

ראוי לעמוד כאן על דוגמה, הנוגעת לגעיה כבדה לא סדירה. געיה זו כשמה כן היא: אין היא סדירה, וכלליה רופפים ביותר. האכזבה לחוקר מובטחת אפוא מראש. אך ייבין טרח עליה – לא פחות משטרה על הגעיות הסדירות. וכך עלו בידו כללים ובני כללים, העשויים לעניין גם את המדקדקים. אחד מהם: געיה זו מצויה תמיד בהברה השלישית שלפני עולה ויורד או דחי; כגון: אֶל-תְּגוֹלֶדְךָ; עַל-פִּלְגֵי מַיִם (חריג אחד: לג.6). כנגד זה אין געיה זו מצויה לפני אחד משני משרטי אתנח של אִמֶּת; כגון: וַיַּעֲמִידֵם; ושני חריגים – בִּשְׁתֵּי דוּמוֹת דוּמוֹת (לג.12): אֶל-יִמְשְׁלוּ-בִי (תה' יט יד) אֶל-יִשְׁמַחוּ-לִי (שם לה יט).

דרך התיאור היא אופיינית לייבין. מבין השיטין אתה למד, שיש אולי הסבר לחריגים: המבנה של שְׁתֵּי הדוּמוֹת הדוּמוֹת. הסבר אחר אינו עולה על הדעת; ואף הסבר זה אינו בחזקת ודאי.

ואף על פי כן נראה, שהסבר אחר כמעט מתבקש מאליו; שכן בשני הפסוקים הנדונים ההטעמה היא חריגה ובלתי מובנת; ובשניהם היה ראוי לבוא עולה ויורד או דחי – והגעיה הייתה נדרשת בהתאם לכלל. כך בפסוק הראשון:

גַּם מִזִּדִּים 'חֶשֶׁךְ עֲבֹךְ אֶל-יִמְשְׁלוּ-בִי אֲזִי אֵיתָם וְנִקִּיתִי מִפֶּשַׁע רָב (מנחת שי)
גַּם מִזִּדִּים 'חֶשֶׁךְ עֲבֹךְ אֶל-יִמְשְׁלוּ בִי אֲזִי אֵיתָם וְנִקִּיתִי מִפֶּשַׁע רָב (ויקס).
וכך בפסוק השני; ויעיד שְׁנַאי חֲנֹם על אִיבֵי שֶׁקֶר:
אֶל-יִשְׁמַחוּ-לִי אִיבֵי שֶׁקֶר שְׁנַאי חֲנֹם יִקְרְצוּ-עֵינַי⁶¹ (בר.62 ע"פ כתבי-יד).

השוה גם את דבריו ע' 73 הערה 24. שם כבר רמזו יסודו של הכלל. ויש לציין עוד: מצאנו גם אתנח בראש פסוק; ואתה-הוא (תה' קב כח). ואולי גם כאן הדבר תלוי במספר ההברות שלפני הטעם. ויקס לא הוזכר חריג זה; ונראה שגם כאן הוטעה על ידי נוסח בָּר: ואתה הוא.

60. דבר זה ברור על פי כללי החלוקה התחבירית. זאת ועוד: אין להעלות על הדעת, שפור יחלק את תחום שלטונו של ר"מ או רמב"ג.

61. השוה מחלוקת דומה בעניין ואחלצה צוררי ריקם (תה' ו, ה ועי' מ"ש שם).

62. כאן לא תיקן ויקס – שכבר סמך, כנראה, על תיקונו של בר.

המצב הוא אפוא הפוך מן המתואר אצל ייבין: הפול חריג בטעמי תיבות אלה – פרט לגעיותיהן!

אם הסבר זה נכון, הרי כאן דוגמה מאלפת להשפעה ההדדית של ניסוחות מתחלפות. שהרי נראים הדברים, שנעיות אלה הן שרידים לשיטות הטעמה אחרות: מעין רמז לטעמים, שהיו ראויים לבוא בפסוקים אלה. מפתיע כאן הקשר שבין ה'זוטות' של כללי הנעיות – לבין הכללים הגדולים של ניתוח תחבירי. אופייני הוא לייבין, שלא הזכיר את הקשר הזה – או לא עמד עליו כלל; אף לא היה זה מתאים לדרך עבודתו להעלות השערות שאינן בחזקת ודאי. אולם יש להדגיש שנית: רק בזכות עבודתו באותן זוטות של הנעיות, נכלל לגלות צפונות גם בכללי ניתוח ופיסוק.

לסיום תיאמר עוד הערה על שיטת התיאור של ייבין. רוב ספרו מוקדש לתיאור הנעיות שבפטר, בתחום זה גם מתגלה כוחו כ-איש מסורה. שהרי רוב הנעיות מוטעמות רק על פי 'נטיות'; ולא מעטות הן הנעיות, המוטעמות, כנראה, ללא כל שיטה. התיאור הנאמן של התופעות נעשה אפוא 'לשמו'; ואין בצדו הפרס של גילוי כלל דקדוקי.

עם כל ההערכה לעבודה מעין זאת יש מקום להסתייג מן השיטתיות של התיאור הממצה. דומה, שהאהבה קלקלה כאן את השורה. כי רבות מן העובדות המובאות בספר הן משמעותיות רק לחוקר עצמו. מצוי כאן שפע של הדגמות דוגמות לכללים ולנטיות, דוגמות לחריגים ולתופעות 'מקריות'. כן מובאים מספרים רבים: מספר התיבות המוטעמות על פי הכלל, מספר החריגים, מספר ההטעמות המקריות. מספרים אלה – אם אין בצדם ציון המקראות – חסרים לפעמים כל משמעות למעיין. הרי הם דומים לאוסף של מסורות קטנות – בלי מסורה גדולה בצדן. חביבים הם על מי שאספם ומפיר את הרמז בהם; אך אין הם מובנים למי שלא טרח עליהם.

אכן חלק ניכר של הספר דומה לאוסף של כללי מסורה. כללים אלה עדיין טעונים עיבוד וסיכום. יש להסיר מהם את המטען המפביד של הדוגמות המקריות. כך יתגבשו כללים רבים בעלי ערך דקדוקי – שהם בטלים עתה במיעוט. עיבוד דקדוקי של כללי המסורה שנתן ייבין יהיה בו משום תרומה חשובה לדקדוק טעמי המקרא.

כל הקצר קודם

(סיום)

2.43 פֿירורי מבטא

2.431 הפלל שלנו עשוי גם לברר פרטים במבטא לשון חכמים. בדרך עבודתי הרגשתי, שאפשר למעט ב־יִצְאִים מן הפלל, אם נניח, שבתקופת התנאים עדיין ביטאו בסימית של השמות הזוגיים דו־תנועה ay, ולא ayi. כלומר, שבמלה יָדִים יש למנות רק שתי הברות. ואחרי שהבדיקה הסטאטיסטית לימדה זכות על תוקף הפלל (והבדיקה ברובה אינה מבוססת על שמות זוגיים), עלינו לראות הנחה זו כמסקנה מסתברת, והיא תצטרף לעדויות אחרות של מבטא זה⁵⁸.

והרי דוגמאות. בשביעית ה,ט: נפה וכברה ורחיים ותגור. אם תיחשב תיבת ״ורחיים״ בת שתי הברות, אין בכאן סתירה לפלל. הוא הדין פלאיים ט,ב: השיירים והפֿלֿך; ביפורים ב, י: בזרוע ובלחיים ובקבה (ע־פ דברים יח,ג). ויש להזכיר גם פלאיים ט,ג: מטפחות הידים מטפחות הספרים, אף שאין שם ו' החיבור. והוא דין הדו־תנועה ay בסוף תיבה. אף שבכ־יק הניקוד הוא עפֿר⁵⁹ י־ (פגון ברכות ה,א: בית שֶׁמִי), מנינו רק הברה אחת. גם בכגון זה הפלל שלנו עשוי ללמד, שירד חרוקה בסוף תיבה אינה הברה. בכ־יק פלאיים ט,ח: טוֹן ואָרִיג 2,2 ולא 2,3.

ההצעה שבכאן במבטא דו־תנועה ay נאמרת לגבי תקופת התנאים שוני המשניות. אשר לנקדן של כ־יק, היות והוא ניקד בשני סימנים, ייתכן שביטא ayi⁶⁰ גם בזוגי וגם בסוף המלה, אבל יש רגליים לומר שאינו כן⁶¹.

2.432 השמות הסגוליים

מתוך 38 הדוגמות הנוגדות את הפלל 11 מהם פוללות שם סגולי. מקובל בין המדקדקים, ששם סגולי במשקל הרגיל (קָטֶל־) בן הברה אחת הוא בעיקרו

58. עי' קוטשר, מחקרים, עמ' 27–28 מן התדפיס. כן נראה גם מן התעתיקים בלאטינית ויונית,

ראה A. Sperber, "Hebrew Based on Transliterations", XIII–XII HUCA (1937–1938) עמ' 202. למשל enaim = עינים. וראה בדקדוק של Gesenius-Kaut.-Cow. סעיף 8 אות m.

59. ר' קוטשר, ל' חזיל, עמ' 251–252. ור' ילון, עמ' 100, ברודי תמיד, עמ' 33 והע' 69.

גם בכ־יפ: שֶׁמִי. בקצת מקומות בכ־יק היה נדמה לי שהחירק עומד לפני ה', בין ה' והאות הקודמת, עי' למשל עמ' 8 מן ההוצאה, אבל זה עדיין צריך בדיקה.

60. באמת, אף אם נראה בשני סימני ניקוד עדות, שהגו הנקדנים שתי תנועות, אפשר שגם

שתי התנועות יהיו הברה אחת, ר' בראפמן, עמ' 96 הע' 5, ועמ' 97.

61. ראה בנספח.

והתנועה השנייה הריהי "תנועת עזר" (מניס סעיף 84 IA). אם נניח, שאצל התנאים שוני המשניות עדיין היה אורכו של שם סגולי הברה אחת⁶², הרי סילקו כל אותן סתירות לכלל! רב פוחה של עובדה זו לאשר את ההנחה.

והרי דוגמות. תרומות י. ה: בורעובעץ 3, 2, בקדימת הארוך, אבל לפי הניל 2, 2; פאה ח. ג: לא על הקמח ולא על הפת 5, 4, אבל לפי הניל 4, 4; שביעית ח. יא: פתבן ובקש 3, 2, אולם כעת 2, 2.

שאר המקומות הריהם פאה א. ב (גדל), שם ד. ה (שחר), פלאים א. ב דלעת (אבל בכלאים ג. ה בכייק: דלעת, ובאמת שם דרושה הברה נוספת לפי הכלל שלנו), שם א. ו (כלב⁶³, פרד), מעשר שני ג. ח (קדש, פעמיים). ביפורים ג. י (תוספת).

גם מרשימה ג. הוגדים לכלל במקצת, 2 מן ה-15 עוברים להיות מתאימים לגמרי, לפי החישוב הניל של הסגוליים, והם: ברכות ג. ו (זרע) ופאה ב. א (דרך).

אם יטען הטוען, שכל זה אינו מוכיח דבר על הגיית הסגוליים, ורק לטובת התוצאות חישובו בהברה אחת כל שם סגולי הקודם למלה בת הברה אחת, יש לטענתו תשובה, שאילו כך, הרי היה מצופה שהחישוב הניל ייצור גם נגדים לכלל בשיעור כזה, וזה אינו! ואף שבפאה ד. ב אנו שונים בדלית ובדקל, וכן פלאים א. א הפורקדן והטפח (כך ילון), וכן שביעית ה. ו העול והמורה והדקר (ילון), הרי בכייק: ובדקל, והטפח, והדקר, כלומר בכל אלה אין מלה סגולית! ולא מצאנו אלא חלה א. ט: מיתה וחומש⁶⁴, וכלאים ב. ח ולגפה ולדרך (אבל בזאת הורין הוספת המגיה הן, ובעיקרו של כייק בלי ויין!). הוה אומר, לפי כייק בכל סדר זרעים אין כי אם פעמיים (ואחת מפוקפקת) שבא שם סגולי עם ו' החיבור אחרי שם של שתי הברות. מאידך 12 מן הצירופים "השנים", הופכים להיות בלתי שוים, ודוקא מתאימים לכלל, לכשנחשב שם סגולי בהברה אחת. לדוגמה, ברכות ו. ג: על החומץ ועל הגבולות וכו'. יתר המקומות הרי הם: ברכות ט. ג (בית), פאה ד. ט (לקט), שם ו. ח (עומר), שם ח. ב (לקט), דמאי א. ג (זרע), פלאים ט. א (צמר שלוש פעמים), מעשר שני ד. ב (יין⁶⁵), שם ד. ט (כסף), ושם ה. י (לקט).

ושמא שריד להגייה הניל מצאנו בכייק (הסופר השני) עוקצין ג. ד: טעם.

62. כן הוא כנראה בניקוד עליון אי של כתב-יד מסוימים, ובמקצת התעתיקים, ואף שבתעתיקים אחרים אינו כן, אין זה אלא סימן שלא צמחה תנועת העזר בכל ניבי העברית בזמן אחד, ר' י' יהלום, קרית ספר מה (תשל"ד), עמ' 387 והע' 9, 12 שם.

63. לפי גרסת "כלב כופרי", כפי שהוא בכייק לפני תיקון המגיה, ור' 2.52.

64. אולי "חומש" בא בסוף בהשפעת הצירוף "קרן וחומש" (תרומות ח. א ועוד), ובמקביל לו.

65. על פי דרכנו, גם מלת "יין" תיחשב הברה אחת (ור' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"ה, עמ' 34). ורק בתרומות א, א יגרום חישוב זה יוצא מן הכלל במקצת, אבל עייש, שאין זה באמת צירוף שמות. להשפעת החישוב הזה בתוצאות הכלליות ר' 2.53.

2.44 פירושים והסברים על פי ה"יוצאים מן הכלל"

תוצאות הסקירה שלנו מעוררות אותנו לחזור ולבדוק את היוצאים מן הכלל ולראות מה גרם לסידור הבלתי-רגיל, וכל אחד אומר דרשני, אולי ימצא ביאור חדש שיחזירו לכלול.

2.441 "מודים מודים". בברכות ה,ג: "האומר על קן צפור יגיעו רחמיך ועל טוב יזכר שמך מודים מודים משתקן אותו". מקובל שבאן מדובר בשלוש תפילות נפרדות⁶⁶, וכן יוצא מן הסוגיא בבבלי דף לג ע"ב. מספר ההברות: 10, 7, 4, ואם כן, על פי הכלל היה לשנות את התפילות בהיפוך הסדר. ואף שראינו שחסרון ו' החיבור לפני אחד האיברים מלמד, שאינו נחשב כחלק מן הצירוף (עי' הע' 31), לא מצינו שתחסר ו' החיבור לפני האבר האחרון בלבד⁶⁷, והיה ראוי להיות "מודים מודים". גם אלבון התקשה בסדר הדברים מטעמו הוא, וסירס את המשנה ופירשה, שתפילת מודים מודים באמת שייכת לתחילת הברכה, והשאר בסוף⁶⁸. עד כאן הבעיה. לקראת פתרון אפשר להציע, שאין יותר משתי נוסחות תפילה במשנה, ואין להפריד ב"על טוב יזכר שמך מודים מודים", ואין סתירה לכלל שלנו, וכולה לשון פתיחת הברכה. דיקא נמי, שבסידורים חתימתה של ברכת הודאה כך היא: "הטוב שמך ולך נאה להודות"⁶⁹. המשנה הזכירה פתיחה שיש בה אותם שני נושאים שבחתימה: ענין טוב ושם, וענין הודאה. על פי מדרש תהלים כט, ב עיקר הברכה הוא ענין "טוב", ואם כן, מסתבר שהענין צריך להופיע גם בפתיחתה. וגם בנוסח מן הגניזה: "מודים אנחנו לך... על כל הטובות"⁷⁰.

2.442 אין חיסור ו' באבר האחרון

כבר ראינו (לעיל 2.42), שדרך הלשון היא לחסר ו' החיבור לפני אחד האיברים, לסמן התחלה חדשה. לפעמים הצירוף השני מובדל מהראשון ע"י תוכנו השונה^{70א}, או

66. כן לפי הפיסוק אצל אלבק ואצל הרצוג וכן תרגם Danby.

67. "אפשטיין (מבוא עמ' 1051) מנה את התבניות של ו' החיבור במקרא ובמשנה, ושם: א. שהוא חוזר בכל הגופים; ב. שהוא בא בשניים האחרונים; ג. שהוא בא בגוף האחרון; ד. בגוף השני של כל זוג זוג, ואם יש יותר משניים גם בגוף השלישי; ה. השימוש בלא כל ו'י. הרי לא נרשמה אצל אפשטיין תבנית, שבאה בה ו' באיברים הראשונים ולא באחרון. ו' רשב"ץ לאבות ב,ח (מגן אבות, ירושלים תשכ"א, עמ' סט"ע; למקור זה תודתי לתרב ט' פרשל) ואפשטיין שם עמ' 1052 הע' 1.

68. L. Elbogen, *Der jüdische Gottesdienst etc*3, Frankfurt am Main, 1931.

69. עי' אלבון, תולדות התפילה והעבודה בישראל, ירושלים-ברלין, תרפ"ד, עמ' 47.

70. "היינימן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 25. ברם אפשרי הוא, שחסרה ו' בהשפעת נטייה לחסר ו' לפני תיבת "מודים" (אפשטיין, מבוא, עמ' 1067), ולעולם הוא אבר בפני עצמו.

70א. ר' שבת ב, א.

שימוש תחבירי אחר. דוגמה מן האחרון, ברכות ז, א: "אכל דמאי ומעשר ראשון שנטלה תרומתו ומעשר שני והקדש שנפדו והשמש שאכל כזית והפזית מומנין עליהם". כך נוסח הדפוס. אבל בכ"ק: השמש⁷¹, כי זהו מבנה תחבירי אחר והתחלה חדשה. ברם במקרה הנידון, אף שראינו "השמש וכו'" ביחידה בפני עצמה, הריהי נוגדת לכלל (8, 3). אולם כבר ראינו (לעיל 2.441 והע' 67) שבאבר האחרון, אף שמובדל מן הקודם מבחינת נושא או תוכנו, אין נהגו בכגון זה לחסר את ו' החיבור. לכן, אפשר שאין למנות "הפזית" עם הקודם, ואין בכך יוצא מן הכלל שלנו. דוגמה לכך, שאין דרך הלשון לחסר ו' החיבור בסוף, היא פלאיים א, א (ע"פ כ"ק): "השעורים ושיבולת שועל הפוסמין והשיפון הפול והספיר הפורקדן והטופח ופול הלבן והשעועית אינן פלאים זה בזה". הרי לפנינו זוגות נפרדים, ובכל זאת באה ו' החיבור לפני הזוג האחרון (ופול הלבן). על פי זה, אפשר שיש להוריד עוד מן הנוגדים את הכלל, כגון תרומות י, ה (כ"ק): ובשביעית ובכלאי הכרם ובהקדש (3, 4, 2); אפשר שהקדש נפרד מן הקודמים. וכיצא בזה, חלה א, ד (והמדמע), ביפורים א, ב, ב; ג (חולץ).

2.443 עריכת המשינות

נראה שמועיל הכלל שלנו גם ללמד משהו על חיבור המשינות ועריכתן. בשביעית ב, ט: הבצלים הסריסים ופול מצרי (7, 3) שמנע מהם מים וכו', נגד הכלל. אולם בתוספתא פ"ב ה"ד⁷²: פול המצרי שמנע ממנו מים וכו'. תוספתא זו הריהי בעצם צורה אחרת של משנתנו (ובתוספתא כפשוטה⁷³ לשם: "משנתנו פ"ב מ"ט"). אפשר שהצורה המקורית של המשנה היא כפי שמופיע בתוספתא, ואחר כך צורפה הוספה לראש המשנה. ובאמת המלה "סריסים" אינה מופיעה שוב במשנה במובן זה (ועי' להלן 2.621).

2.5 ברירת נוסחים

כאמור לעיל, רשמנו את תוצאות הבדיקה הנוכחית אך ורק ע"פ כ"ק, וכפי שמתקן ע"י מגיהם, אף כשהגרסה בו סותרת את הכלל, ויש בנמצא גרסות אחרות שהולמות את הכלל. דומני שגשה זו הכרחית היא בבדיקה מדעית. אולם, אחר שנתאשר הכלל ע"י תוצאות הבדיקה, רשאים אנו לנצל את נכונות הכלל כדי לתמוך באותן גרסות אחרות או בשיטות ניקוד אחרות (ובמידה שייתוספו ראיות גם ממקומות אחרים נוכל לבכר אותן גרסות ושיטות ניקוד על כ"ק)⁷⁴.

71. וכן בנוסחות אחרות, ע"י הרצוג במקומו.

72. במהדורת הגר"ש ליברמן, סדר זרעים, גניארק תשט"ו, עמ' 169.

73. ח"ב, גניארק תשט"ו, עמ' 499.

74. טיפלנו כאן אך ורק בברירת גרסות, שאין בהן אותה סתירה לכלל הנמצאת בכ"ק. לא עסקנו בגרסות מכתב-היד, שמוסיפות על מספר המקרים שהולמים את הכלל, כשאין

פאה ה, ח כ"ק: לכובעות ולכומסות ולחררה ולעמרים (3, 4, 3). מבנה זה רומז, שיש לחסר ה' לפני "לחררה", ובאמת אינה בדפוס וברמב"ם עמ' קיד. פלאים א, א כ"ק: ופול הלבן והשעועית (4, 3). אבל לפני שתיקן המגיה: ופול לבן, וכן הוא במעשרות ד, ו ושם המגיה לא תיקן. צורה זו נמצאת גם בערוך השלם ח"ו עמ' 301, והשוה "פול מצרי" בכ"ק פגון פלאים ב, יא, שביעית ב, ח; ב, ט ובתוספתא שביעית פ"ב ה"ד בכ"י ערפורט⁷⁵. לכן נראה להעדיף את הגרסה בלי ה' הידיעה.

פלאים א, ט כ"ק: ולא משם מעשרות ולא משם שביעית. אבל ברוב נוסחים בהיפוך. בשביעית ז, ג, לפני שתיקן המגיה: בשביעית, ואתי שפיר. מעשר שני א, ג: האיגיון. אבל בהוצאת לו ורוב נוסחים בלי י'. ערלה א, ב, המגיה הוא שהוסיף את הו"ו, וכן בשביעית ט, א.

לעיל 2.2 ברשימה ג, חלה ד, ט, רשמנו: 3, 4, 5, 2 (והורוע) 3, 3, 4, 5, 4, 5. ה' שלפני תיבת הורוע נוספה ע"י המגיה, וחסרה בהוצאת לו וברמב"ם ובדב"ז⁷⁶. פ"ב ערלה א, ז, ה' לפני תיבת "מ" נוספה בכ"ק. בביפורים א, ה, חסרה ו' החיבור אחר תיבת "האפטרופין" ברמב"ם עמ' תיח.

בפאה א, ב, יש שינויים חשובים בין הנוסחים, וקשה לעמוד על הגרסה הנכונה, ע"י רמב"ם עמ' צה, וע"י כ"פ.

במעשרות ד, ו "אביונות" (3) לפני "קפ"ס" (2) (כן הניקוד בכ"ק, וכזה ניקד ילון). אבל מן המוצא הלועזי *capparis, κάππαρις*, וכן מן הסורית קפ"ר נראה לנקד קפ"רס, והוא בהתאם לכלל, וע"י ערוך השלם כרך ז, עמ' קסח.

2.51 סגנון והיגיון

כלל תת-הכרתי מעין הנידון, הפועל, פנראה, שלא במתכונת, אין לצפות שיהיה בחינת חוק ולא יעבור. במיוחד במשנה, טקסט משפטי, לא יימנע שההיגיון של תוכן הדברים ישפיע בקצת מקומות על הנטייה הלשונית של סידור. יש סדר מתנות פהנה קובע, כמו דמאי ה, א: נוטל כדי תרומת מעשר וחלה. וגם הסידור בדמאי ו, א (מאותה השדה) פנראה יש לזקוף על ההיגיון שבדבר. הצירוף "חטאות ואשמות" (מעשר שני א, ז, ועוד), לא רק סדר זה כבר קבוע בהרבה פסוקים במקרא (למשל ויקרא ו, י; ז, ז; ז, ז; לו; יחזקאל מ, לט), אלא ששינוי משנה שלמה:

ממש סתירה לכלל בכ"ק. לדוגמה, שביעית ח, א (כ"ק): הסאה האיוזב והקורנית, אלא שברוב הנוסחאות יש ו' החיבור לפני האיוזב, ואם כן הוא מקרה נוסף שמתאים לכלל.

75. ע"י הע' 71.

76. = סדרי המשנה זרעים מועד נשים דפוס בלתי נודע (פזירו או קושטא), צילום העותק... שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ירושלים תשל"א. וכן בנוסחים אחרים, ראה Challa, K. Albrecht, 1913, Giessen, עמ' 45.

“כל החטאות שבתורה קודמות לאשמות חוץ מאשם מצורע” (זבחים י, ה). בשביעית ט, ב (כ”ק): יהודה ועבר הירדן וגליל, לפי הדעה שאין הכונה לעבר הירדן שלמורה הירדן אלא למערב⁷⁶, אפשר לומר שהתנא מונה מיהודה ואילך. בכלאים ט, ח (כ”ק): שווע וטווי ונח (1, 2, 1), אין צריך לומר שהסדר קבוע ע”י דרשת מלת שעטנו.

2.52 דרכי סגון אחרות.

בנראה יש נטייה אחרת בסגון לשון המשנה, והיא להקדים אותו אבר בצירוף, החזור על מה שכבר קדם במשפט, למרות אורך המלים. בכלאים א, ו הזאב והכלב (2, 3) [א: 2, 2] כלב הכופרי והשוכל (3, 5) [א: 4, 3]. הקדימה המשנה “כלב הכופרי” פי לפניו יש כמזהר⁷⁷. וכן להלן באותה משנה תופעה שכזאת (החמור). 2.53 אחרי כל זה נשאר לנו רק מספר קטן ומצומצם של צירופים שהם יוצאים מן הכלל שלנו, ואין נראה לנו בעליל הסבר לסדר המלים שישביע את רצוננו. הם חמישה צירופים מתוך 328 הצירופים בו’ החיבור שבסדר זרעים, ואלו הם: דמאי א, ג: חלת עם הארץ והמדומע והלקוח בכסף מעשר ושיירי מנחות, שם ב, ג: בנדרים ובשחוק, מעשר שני ב, ב: בפרשנים ובתלתן (פעמיים), ערלה א, ח: התרצנים והזוגים⁷⁸.

התוצאות האלה, לפי החישוב הנ”ל, מאשרות אף יותר את הכלל הסגוני של “כל הקצר קודם” בלשון חכמים.

2.6 מחוץ להגדרתנו

2.61 לעיל (2.1) הגדרנו את כללי הבדיקה הנוכחית, ולפי אותה הגדרה נרשמו התוצאות. אולם ראוי גם להעיר משהו על תופעות לשוניות שלא טיפלנו בהן במישרין. 2.611 שוא נע. האם, על פי דרכנו, יש לחשוב עיצור בשוא נע כהברה קצרה? בעבודה הזאת לא הגענו לתשובה ברורה על דבר זה. אולם, מצאנו מספר צירופים, אשר המלה הבאה באחרונה שזה לקודמת לה במספר התנועות, אלא שיתרה עליה בזה שיש בה אות שואית⁷⁹. והנה דוגמות: כלאים ט, ז (כ”ק): הַבְּרִסִּים וְהַבְּרִדָּסִים; שביעית ב, ז

76. ש’ קליין, ספר השנה של ארץ ישראל, א, עמ’ 25.

77. ר’ 2.432 והע’ 63.

78. אולי בהשפעת במדבר ו, ד. בשני הווגות האחרונים מופיעים שני שמות של אותו המשקל: חרצנים וכרשנים (הנ’ דגושה בכ”ק ובכ”פ, וגם ברמב”ם עמ’ שמו אין י’ אחרי הש’). האם היה ניקוד של שתי תנועות למשקל זה?

79. גם לגבי בחינות אחרות מצאנו ששוא נע בלשון חכמים נחשב לפעמים כתנועה (א’ מירסקי, לשוננו כב, תשי”ח, עמ’ 108). הוא הדין במסורות השונות לניקוד המקרא, השהו בנודיד עמ’ 39: “השוא בתפיסת הטברנים היה פֻּנִים מיוחד שמידתו גמישה למן אפס ועד תנועה ארוכה ביותר... לפי תנאים שמוחץ לגורמי הלשון, כגון סוג המלודיה, קצב הדיבור וכד’”, וראה שם עמ’ 40, על יד הע’ 17.

(כ"ק): האורז והדוחן והפריגים והשמשמים; שם ה, ט: נפה וכברה; וכן ע"י ברכות ג,ג. כלליים ט, ב, ושביעית ד, ו; ט, ג בסוף.

2.612 ח טף - פ ת ח

מצב דומה קיים לגבי חטף-פתח. תרומות יא, ג: ויתים וענבים; שביעית ד, א (כ"ק): עצים ועשבים; ושם ז, ה (כ"ק): האלה והבוטנה והאטדים. ברכות ו, ח: תאנים וענבים ורמונים, ואולי יש בכך הסבר למה סטה התנא מן הסדר שבפסוק (דברים ח, ח: וגפן ותאנה ורמון).

2.613 'א i

הבדיקה שלנו כללה רק צירופים המחזירים ב' החיבור, כלומר, צירופים 'הדוקים'. צירופי 'אז' שאינם 'הדוקים', אין בהם נטייה לסידור לפי אורך האיברים, לפי ההופעות שבסדר זרעים.

2.62 היקף הבדיקה - מקורות אחרים

2.621 אף שהצטמצמו בבדיקה שלנו בסדר זרעים, התופעה הנידונה עלולה להופיע בכל מקורות לשון חכמים, כפי שימצא כל מעיין. למשל, שנינו במסכת אבות א, יח: על שלשה דברים העולם עומד על הדין ועל האמת ועל השלום⁸⁰. הוא סידור על פי הכלל שלנו⁸¹, וגם אינו מתאים לסדר בפסוק שהובא לראיה במקצת נוסחים⁸²: אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם (זכריה ח, טז). גם במקבילה למשנה זו מצאנו אותו סידור, שם א, ב: על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים⁸³.

שנינו בתוספתא כתובות פ"ז ה"ט⁸⁴: 'כל המומין הפוסלין בפהנים פוסלין בנשים, יתר עליהן הנשים ריח הפה וריח זיעה (בירושלמי: הזיעה)⁸⁵ ושומה שאין לה שער', הרי הסידור על פי הכלל שלנו. ברם כששנו 'שומה' סתם, הפכו את הסדר ושנו: זיעה ושומה וריח הפה (בבלי כתובות ע"א), ובכ"מ: שומה וזיעה וריח הפה. ובצירוף ארוך יותר, שנינו בבבלי, בירוש' יבמות דף ג ע"ב ובמקביליה: אע"פ שנחלקו ב' שמאי ובית הלל בצרות ובאחיזות⁸⁶ ובנט ישן ובספק אשת איש ובמקדש

80. על הגרסה, ראה א' כץ, *LXI JQR* (1970) עמ' 4.

81. ובאמת, אין שייך לדרוש דרשה של 'למה הקדימה' בכגון זה, ור' פי' ר' יצחק ב"ר שלמה על אבות, ירושלים תשכ"ה, עמ' מ (צוין אצל כץ שם).

82. ר' ע"צ מלמד, 'נוסח מספר ומשקל במס' אבות', סיני כרך ג', חוב' ב-ג (תשכ"ב),

עמ' קנ"מ.

83. לא רק בשורת שמות, אלא גם בשורת משפטים, יש לבחון סידור ע"פ הכלל שלנו במס' אבות (למשל א, טו), ובכל מקום, והוא עניין לקצב שבשירה, ראה בכלל מאמרו של גורדיס (הג'ל בהע' 22) עמ' 157, ובפרט על 'שלשה עניינות במשניות של אבות', ר' מלמד שם (הע' 82) עמ' קנ"ו.

84. במהדורת ליברמן, סדר נשים, נויארק תשכ"ז, עמ' 81.

85. קידושין סב ע"ד, וכן בהלכות הירושלמי, מהדורת הגר"ש ליברמן, עמ' סב.

86. ע"י מ"ש לעיל (2.612) על חטף-פתח, ואפשר כאן שאחיזות ארוכה מ'צרות', ולכן

בשוה פרוטה והמגרש את אשתו ולנה עמו בפונדקי והאשה מתקדשת בדינר ובשוה דינר (2, 24, 3, 5, 6, 12, 13). מסתבר, שבאן מניסחת הברייתא דוקא על פי הכלל שלנו, שאם לא כן, למה סטה התנא מן סדר מחלוקות בית שמיי ובית הלל שבעדויות ד, ז-ט וקבע את הסדר העולה הנוכחי, שהוא אפשרות יחידה מתוך 5040 אפשרויות של סידור לשבעה איברים. וכן הפריד התנא בין "מקדש בשוה פרוטה" לבין "האשה מתקדשת בדינר ובשוה דינר", שהם שני צדדים של מחלוקת אחת, השנייה במשנה אחת, עדויות פ"ד מ"ז⁸⁷. ברייתא זו שנויה גם בתוספתא מס' יבמות פ"א ה"י⁸⁸ ובבבלי שם דף י"ד ע"ב, והנה השואת המקורות:

ירושלמי	תוספתא	בבלי
בצרות (2)	בצרות (2)	בצרות (2)
ובאחיות (24)	ובאחיות (24)	ובאחיות (24)
ובגט ישן (3)	ובגט ישן (3)	ובגט ישן (3)
ובספק אשת איש (5)	ובספק אשת איש (5)	ובספק אשת איש (5)
	ובגט ישן (3)	
ובמקדש בשוה פרוטה (6)	ובמקדש את האשה בשוה פרוטה (11)	
והמגרש את אשתו ולנה עמו בפונדקי (12)	והמגרש את אשתו ולנה עמו בפונדקי (12)	ובמגרש את אשתו ולנה עמו בפונדקי (12)
והאשה מתקדשת בדינר ובשוה דינר (13)	בכסף ובשוה כסף בפרוטה ובשוה פרוטה (11)	
בין גרסות אלה יש שני הבדלים עיקריים: 1 - מקום הבבא "בגט ישן". ע"פ הכלל שלנו יש להעדיף את הסדר שפירושלמי ובבבלי ⁸⁹ . 2 - מקומו של עניין "מקדש נסדרה אחרית. בבבלי יבמות דף ח ע"א שנויה: "לאסור צרות ועריות"; והפירוש הפשוט הוא עריות וצרות שלהן, ונוכל לומר, שהסדר מהופך בגלל הכלל שלנו. (ברם בספרי תצא סי' רפ"ח, הוצ' ראיא פינקלשטיין ברלין, ת"ש עמ' 307: פרט לצרות [שינויים: לצרות] כל העריות, ועי' ר"ד הלבני, מקורות ומסורות, ת"א תשכ"ט, עמ' יא).		
87. עי' מר"ר הגר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, חלק ו, נויארק תשכ"ז, עמ' 7 שו' 34-36. בנוגע לשתי הפבות האחרונות, אורכן כמעט שזה (ובכלל בנוסח ברייתא זו אין לנו ניקוד לשם קביעת האורך), ואפשר שפועלת כאן גם נטייה סגנונית אחרת, דהיינו ששנה "המגרש אחר המקדש" הדומה, ואח"כ "האשה מתקדשת".		
88. עמ' 3 במהדורת ליברמן.		
89. נוסח הדפוס. בכ"י מינכן בבא זו באה אחרי הבבא "ובספק אשת איש", כמו בתוספתא,		

בפרוטה², וצורתו, כבבא אחת או כשתי בבות. בירושלמי הריהו שתי בבות, ובשני המקומות יש בבא מקבילה באחד המקורות. זה מלמד, שהסידור בירושלמי ראשוני הוא. שם מופרד בין שתי בבות העוסקות בעניינים דומים. בתוספתא ובבבלי נתרפו שתי הבבות לבבא אחת, שמקומה – בתוספתא פאחת מן הבבות שבירושלמי, ובבבלי כשנייה.

בדפוס המשנה, יבמות ז, ד: "העובר והיבם והארוסין והחרש וכן תשע שנים ויום אחד (2, 3, 4, 8) פוסלין ולא מאכילין", המבנה נוגד את הפלל. "הללו חמשה אם ישראל הן פוסלין את בת כהן מלאכול בתרומה ואם כהנים הם אין מאכילין את בת ישראל בתרומה" (אוה"ג ליבמות עמ' 164). החמישי מהם "בן תשע שנים ויום אחד" נתפרש בבבלי בדוחק, ואף אחד משני הפירושים לא הצליח להסב על אותו בן תשע את שני הצדדים של המשנה (פוסלין ולא מאכילין; ראה יבמות סה ע"א ורש"י ד"ה הבא וד"ה פסולין וד"ה מדקתני ותוס' ד"ה רישא). ובעקבות הבבלי פירשו רבותינו הראשונים פירושים שאינם "פשוטה" של משנה (ראה מ"ש פרופ' ליברמן, תוספתא כפשוטה ח"ו, עמ' 83). והנה, בכ"ק הו' של וכן הוספה היא ואינה עיקרית, וכן בכ"פ "והחרש בן תשע שנים ויום אחד", בהתאם לפלל (2, 3, 4, 11), וכן הוא בפסקא שבר"ף. לולא התופעה הנדונה, ספק אם היו שמים לב לגרסה זו הנראית לכאורה מוטעית (ובאמת אף לא צוין אצל K. H. Rengstorff, *Jebamot*, Giessen 1929). אולם עכשיו, שבאה מסורת זו לידנו, אנו מוצאים בה פירוש פשוט למשנה, דהיינו, שתיקנו חכמים נישואין לחרש מבן תשע, והוא פוסל ואינו מאכיל (כלומר, כמו שנתפרש תמיד ל-חרש). ובאמת הרי אין דעת לחרש, ונישואין הם שתיקנו לו, וייתכן שתיקנו מבן תשע (ראה יבמות קיב ע"ב וההקבלה שם לקטן, משנת כתובות ספ"ט, רמב"ם אישות י"א סמיכות הל' וזו, וקידושין יט ע"א: "מה טעם אין יעוד אלא בגדול לפי שאין יעוד אלא מדעת"). אולי כגרסת כתב-היד הייתה ביסוד הסוגיא שבירושלמי (פ"ז ה"ד, ח ע"ב). שם יש דיון על "חרש", אבל אין דיון נפרד על "בן תשע שנים", כפי שיש בבבלי. לראשונה רצו בירושלמי לפרש בפשטות בחרש שנשא אישה, ורק כדי שלא תקשה ברייתא של רבי חייה, דחו ופירשו בחרש פסול או בחרש יבם, והם הם שני הפירושים של אב"י ורבא שנאמרו בבבלי על "בן תשע שנים ויום אחד".

2.622 תמיהות על סדר המלים

כבר הקשו ראשונים ואחרונים על צירופי לשון תמיהים מצד סדרם, וכדאי לבחון קושיות מסוג זה לפי הכלל שלנו.

והשוה רש"י. אבל בכ"י (וכן בנדפס) חסרה ו' החיבור, שלא כמו בתוספתא.

”חופה וקידושין”

הרבה מרבתינו הראשונים הקשו על הסדר ”חופה וקידושין” שבברכת אירוסין, בבבלי כתובות דף ז ע”ב. וזה לשון הריטב”א לשם: ”וא”ת כיון שחופה אחרונה היא גומרת⁹⁰ היה לנו לומר ע”י קדושין וחופה...”, ותיירץ מה שתיירץ⁹¹. אבל מצאנו גם במקומות אחרים סדר ”מהופך” בהזכרת קידושין. במעשר שני ד, ז: ”היה מדבר עם האשה על עסקי גטה וקדושה (=או גטה או קדושה) ונתן לה גטה וקדושה...”. וגרסין בבבלי גטין דף כג ע”ב (ובמקבילה): ”אין העבד נעשה שליח לקבל גט לאשה מיד בעלה לפי שאינו בתורת גיטין וקידושין”. ושוב בקידושין דף ו ע”א ובמקבילה: ”כל שאינו יודע בטיב גיטין וקידושין לא יהא לו עסק עמהם”. וכן בסנהדרין דף כא ע”א (ע”פ כתבי היד⁹²): ”נשים בכתובה וקידושין פילגשים בלא כתובה וקידושין”. על פי הסדר ההגיוני בכל אלה היה נראה להקדים קידושין לחופה, לגטין, ולכתובה⁹³, ולכן מסתבר שאין כאן סידור הגיוני, אלא סידור על פי הכלל הסגנוני הנידון. וסיוע לכך, שאין לחפש כאן הסבר ענייני (כהסברי המפרשים), יש בעובדה, שבצירוף בעל איברים שום הלשון באה על פי הסדר ההגיוני, כגון במסכת קידושין דף עו ע”א: לפי שאין בקיאות בתורת קידושין וגירושין.

שנויה בתוספתא: ”כשם שהכניסתו לברית כן תכניסו לתורה ולחופה ולמעשים טובים” (ברכות פ”ו הל’ יב; במהדורת ליברמן, זרעים עמ’ 9437). והוקשה הסדר לבעל חסדי דוד, ש”מעשים טובים מתחילין משנת י”ג וזה קודם לחופה”, ותיירץ ”ורק כדי לסיים במעש”ת החליף הסדר”, ע”ש. לפי הפלל שלנו הסדר מובן.

בראש מסכת קידושין שנינו במשנה (כ”ק): ”האשה ניקנת... בכסף ובשטר ובביאה... וקונה את עצמה בגט ובמיתת הבעל”. הר”ן הסביר את הסדר בצירוף הראשון ע”פ השכיחות: ”והא דהקדים כסף לשטר לפי שרוב הקנינים הם בכסף...”, אבל שיטה זו לא עמדה לו לגבי הצירוף השני, וכתב: ”ובסיפא נמי גבי וקונה את עצמה הקדים גט למיתת הבעל משום דגט פתיב בהדיא דשרי לה ובמיתת הבעל שקלינן וטרינן בגמרא מנא לן ועוד דלישנא דחיי עדיף ליה”. ההסבר הראשון משונה, שהוא נגד סברת הגמרא בהרבה מקומות באומרם ”אידי דאתיין מדרשא מפרש להון ברישא”

90. השוה קידושין ה ע”ב ורש”י שם ד”ה ועוד: חופה... אינה גומרת אלא לאחר קידושין.

91. וכעין זה הקשו הרבה מן הראשונים. גרסת ”בקידושין” אינה פותרת את הבעיה. הגרסה בשאלות היא ”חופה וקידושין” ולא בהיפוך. כך ברור לפי כתבי-היד, ר’ מהדורת מירסקי ח”א, ירושלים תש”ך, עמ’ קי. אני עומד לפרסם במקום אחר דיון מפורט על נוסחת החתימה בברכה זו, ושיטות הראשונים בה.

92. דקדוקי סופרים לשם, עמ’ 48 אות ע.

93. ”באתרא דמקדש והדר כתבי כתובה” (קידושין דף נ ע”ב). במיוחד בנוגע לברכת

אירוסין, הוסקו כמה מסקנות על פי הסדר ”מהופך”.

94. אבל בירושלמי ועוד חסרות המלים ”ולמעשים טובים”, ר’ תוספתא כפשוטה ח”א

(גדרים ג ע"א ונסמן ביבמות ב ע"ב), ואין צריך לדחוק, כי מסתבר שהמשנה מקדימה את המלה הקצרה.

אגב, לגבי הצירוף הראשון "בכסף ובשטר ובביאה", ישנה מכאן ראייה נוספת, שבמלים סגוליות (פספ) יש לחשב הברה אחת (ראה לעיל 2.432). במס' סוטה ח, ו שנינו: "תחילת ניסה נפילה", ולפי הבבלי והירושלמי הכונה "תחילת נפילה ניסה"⁹⁵, ושם הפלל הנידון גרם בעיצוב הלשון הנוכחית (ור' לעיל 2.511).

במס' אבות ג, א: "ליתן דין וחשבון", ולפי תוספות יום טוב (שם) הסדר ההגיגני הוא "ליתן חשבון ודין", ולכן תירץ את המשנה: "תחלת דין קאמר, ולפיכך הקדים דין לחשבון". אפשר שגם בזה פעל הפלל הנידון, אבל המצב מסתבך בשים לב לכך, שהביטוי "לתת את הדין" יש לו הקבלה ביונית⁹⁶.

2.623 פ ע ל י מ

כנראה, לפעמים הפלל הנידון קובע גם את סדרם של פעלים. בקידושין דף י ע"א: ליוזשה וליטמא לה ולהפר נדריה. לפי סדר הזמנים האחרון הוא הראשון⁹⁷. וכן ביבמות א, א (כ"ק): "וכולם אם מתו ואם מיאנו או נתגרשו או שנימצאו איילוניות" (2, 3, 4, 7), וייתכן שלפי העניין הסדר מבולבל. בתוספתא המקבילה (פ"א ה"ה, עמ' 2) נוסף בסוף: או שהיו נשואות לאחרים.

3.0 סוגי ספרות אחרים

אנו מקדים, שיבואו החוקרים לבדוק את התופעה הנידונת גם בסוגי ספרות אחרים. כבר הבאנו דוגמה אחת מנוסחות הברכות ("חופה וקידושין"). בהשוואה לטקסט משפטי הרי הסגנון של ברכות ותפילות יותר חפשי וגמיש הוא, ואם כן, הוא נתן יותר לסידור על פי הפלל שלנו. ומיד אפשר להצביע על לשון "ברכה אחרונה": "על המחיה ועל הפלפלה ועל תנובת השדה ועל ארץ חמדה טובה ורחבה..."⁹⁸. וכן תחילת ברכת רחם שבברכת המזון. וגם ההבדלות שבברכת הבדלה "בין קדש לחול, בין אור לחשך, בין ישראל לעמים, בין יום השביעי לששת ימי המעשה"⁹⁹, מסודרות לפי אורך האיברים, ולא דוקא על פי ההיגיון.

בשירה ופיוט¹⁰⁰ הסידור לפי הפלל הנידון מופיע הרבה. די בזה רק להצביע על

95. ור' בעט, *MGWJ* כרך ע, עמ' 263–264 (ציון באלבק, השלמות).

96. הגר"ש ליברמן, תרביץ ב (תרצ"א), עמ' 379, הע' 7.

97. וכן יוצא מן הברייתא של ר' חייא ביבמות כט ע"ב, שכאן לא כסדר הזמנים.

98. ע"י הע' 83. המקור בפסחים דף קנ ע"ב, ושם דף קד ע"א: "איברא בין יום השביעי

לששת ימי המעשה מעין חתימה היא... המבדיל צריך שיאמר מעין חתימה סמוך לחתימתו."

אבל לפי זה היה לו לומר "בין קדש לחול" בסוף, שהוא ממש מעין חתימה.

99. ראה הע' 83, וגורדים הנ"ל בהע' 22, עמ' 157–159.

פיוט כמו "האדרת והאמונה"¹⁰⁰, שבו שם בן הברה אחת תמיד קודם לשמות הארופים יותר. גם בנוסחות שבשטרות ישנן דוגמות רבות לפלל הזה¹⁰¹.

4.0 סיכום

ניסינו לעיל להראות, שבהכרת הפלל הלשוני הנידון יש כמה מיני תועלת. וביניהם – שמעכשיו בכל סוגי הספרות הנ"ל, כשבאות מלים בסדר המתואר כאן, לעולם אין לדייק דבר על פִּנְת המחר ורמזיו מסדר המלים. הדברים אמורים בכל סוגי ספרות, ובטקסט משפטי (כמו המשנה) על אחת כמה וכמה. שכן שם ענייני ניסוח חשובים ביותר, ולגבי הרבה דברים כבר באו לדייק בכִּנְת המחוקק מניסוחו.

נספח 2.431 – הדו־תנועה ay בכ"ק

נדון קודם בניקוד: "בסוף תיבה. כבר ראה ש' קראוס בניקוד זה 'Aussprache des Jod als einer besonderen Silbe'.¹ ש' מורג' טיפל בניקוד זה בקשר לכ"י רויכלין וכ"י אחרים הדומים לו, שיש בהם הרבה במשותף עם הניקוד של כ"ק.³ לדעתו "It appears that the purpose of this double featured vocalization of the final י (סימן רפה וסימן חירק) is to emphasize its consonantal nature"⁴ הוה אומר, המנקדים לא ביטאו ay, כי אם ay, וכדומה. מ' בית-אריה ערער על מסקנה זו⁵. הוא עסק בתופעה זו בכ"י מחזור וורמייזא, המשותף אף הוא בהרבה עם כ"י רויכלין וכ"ק.⁶ לדעתו ניקוד זה מייצג הגייה שונה מאשר הניקוד הטברני, ולשיטת

100. "דאידואן, אוצר השירה והפיוט, אות ה' מספר 16, לר' משלם בר קלונימוס.

101. ודאי שיש מקום לבדיקה יותר יסודית במקרא. י' פרץ (צמידות של שם פרטי ותואר כבוד, דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, כיב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 131) כתב: "מהו הטעם לכך, שבתארים 'הנביא', 'הכוהן' השם הפרטי בא לפניהם ובקביעות, ואילו בתואר 'המלך' הוא בא על פי רוב אחריו" (ע"ש). אולי קוצרה של המלה גורם.

1. MGWJ כרך 51 (1907), עמ' 57. כדעה זו כתב ז' בן-חיים, "בדבר מקוריותה של

הטעמת מלעיל בעברית" בספר חנוך ילוך, ירושלים תשכ"ג, עמ' 159: "הפירוק [של הדו־תנועה] מרמזו בניקוד הבבלי הרגיל... ובניקוד הטברני בכ"י קאופמן... שפ"י. ולפי מ"ש להלן אין בניקוד זה ראייה. ומה שהביא שם "במיעו" כדוגמה לפירוק זה, אולי אין לפתור את ה' כשורק, אלא ר' עם מפיק, ר' להלן והע' 12, 10.

2. JSS כרך רביעי (1959) עמ' 216 ואילך.

3. הטיפוס נתייחס לשיטת בן-נפתלי, ר' ח' ילוך, לשוננו ג, עמ' 204, 206. אבל ייחוס זה לא

נתקבל ע"י החוקרים, ר' יבין קטע, עמ' 345–346, וכינוה שיטת ניקוד טברנית לא-מסורתית.

4. שם (לעיל, הע' 2) עמ' 220 ושוב בעמ' 232 (כאן בלי היסוס, ור' שם הע' 2),

ור' אנציקלופדיה מקראית כ"ה, עמ' 853.

5. "ניקודו של מחזור ק"ק וורמייזא", לשוננו כט (תשכ"ה) חוב' א עמ' 27–46, חוב'

ב עמ' 80–102 (להלן ע"פ עמודי התדפיס).

6. שם עמ' 35 ועמ' 102.

ניקוד זו 'קשה להטיל ספק, שהחירק תחת היריד מסמן הגיית תנועת i, כלומר, הגו ayi במלים כגון שמי, אימתי, וכו'.⁷

ראייתו של בית-אריה אינה חותכת, וכבר נדחתה ע"י מורג⁸. ואפשר גם להאריך במקום שמורג מקצר, ולתמוך מכמה צדדים בדיעה שאין ניקוד זה מייצג הגייה אחרת מהטבריינית. ידוע שבשיטת ניקוד של הטיפוס הנידון מצוי סימן של נקודה אחת תחת האות האחרונה במלים, ואינה סימן לתנועת i שלמה, אלא כמין מפיק. כך בכי-ק תמיד: לָהּ. בדומה לזה נקודה מתחת ל'ע' במחזור ורמייזא: תִּשָּׁע, שתפקידה לציין שה'ע' עיצורית, ויש לקורא להגותה⁹. בכי-פ יש מפיק ב' עיצורית בסוף מלה¹⁰. אם כן, סביר שגם תחת ה' יש תפקיד דומה לנקודה, ולא שישמיע הקורא ayi, אלא ay (נראה שלזה התכוון ח' ילון בכתבו: 'ותחת היריד... נקודה כמו חירק'¹¹ [ההדגשה שלי – ש"פ]). תפקיד נקודה זו הוא להורות שה' הגייה, ולא נחה. לאותה מטרה יש גם שניקוד את ה' בשוא, כמו בקטע מן העיוה: לְהָאֵי¹², ואין כאן הגייה שונה מן 'מאי הָאֵי' (TS, F II (1) 44).

ניקוד דומה ב' של דו-תנועה בסוף מלה יש בניקוד הבבלי, כששורק בא לפני י¹³, ולעיתים רחוקות ב' שלאחר פתח¹⁴. א' פורת קישר ניקוד זה לתופעה הנידונה בכי-ק¹⁵, וכבר הוא פתר חירק זה 'מעין סימן מפיק'¹⁶. תופעה שכזאת יש בניקוד הבבלי גם באמצע מלה, כמו לילה. 'גמפרץ הבחין, שבניקוד הבבלי ב' חרוקה, אין סימן החירק בא אחר האות, פנהגו בשאר האותיות, אלא למעלה ממנה, 'ואין לך אות ששמים את נקודת החירק למעלה הימנה בכיוון אנכי פרט ליריד, וגם כשלפי תפיסתנו

7. שם עמ' 39.

8. לשוננו כט (תשכ"ה) עמ' 205, [לפי דחייה זו נופלת קושייתו של בית-אריה שם עמ' 40 הע' 107].

9. בית-אריה שם עמ' 8. לי לא נראה לחשוש על 'האפשרות שאין כאן אלא טיפת דיו, שניתזה מקולמוס הנקדן' (שם).

10. ברודי תמיד, עמ' 24, ושם השוה צורה זו ל' חרוקה בסוף מלה. ומצאנו עיצוריותה של ו' מסומנת על ידי מפיק בתוכה או מתחתה, או על ידי שוא, ראה, D. R. Meyer, *Hebräische Grammatik I*, Berlin 1966, p. 69 (ושם ציין על MdW II [כצ"ל] עמ' 58*), ויבין קטע עמ' 350.

11. ילון, מבוא עמ' 100.

12. גאוניקא הוצ' ר"ל גינצבורג ח"ב ניו יורק 1968 [דפוס צילום], עמ' 361 [תודתי למ' גלצר שהעמידני על המקום הזה]. בכי-פ בא שוא במקום פתח גנוכה בח' וע', ראה לעיל הע' 33, וכן במקום מפיק ב', כביבמות ד, ח: 'אָחִי'.

13. פורת, עמ' 49, 122.

14. שם עמ' 123; מורג, העברית, עמ' 208; ייבין עמ' 209; מורג לתורת, עמ' 84; ר' להלן

הע' 20.

15. פורת עמ' 26 והע' 2.

16. שם.

הדקדוקית הי"ד קונסוננטית, והסיק ש"בניקוד הבבלי י"ד חרוקה כשהיא בלתי דגושה אינה אלא התנועה i, וגם במקרים כגון לילה גי' קנ' וידוי¹⁷. אם כן, גם לדבריו "חרוקה המצטרפת לפתח שלפניה מסמנת דו-תנועה, ואין לקרוא ay¹⁸ (ואולי שיטה זו באה לכי"ק והאחרים הנ"ל מן הניקוד הבבלי)¹⁹.

דיקא נמי, שבניקוד הבבלי, וגם בכי"ק, יש והי' הסופית שבמלים שכאלה אינה חרוקה, וזה אינו מסתבר, אם המנקד קרא תנועה אחרי הי'²⁰. לפי כל זה יש לומר, שבצורות כמו ראיי, שבפתיב לבדו כבר ברור שיש בסוף התיבה דו-תנועה ay, הוסיף המנקד בכל זאת "חירק" כדרכו, בין תחת הי' בין לפניה, וגם בזה קרא המנקד rašay ולא ²¹raša'iy.

עד כאן דו-תנועה בסוף מלה. לגבי צורת הזוגי, גם כאן יש רמזים שהנקדנים הגו דו-תנועה, ולא פנהגו אצלו בפיוצול: ayi. כי"ק מנקד ניקוד שהוא כמעט שלם, ואין המנקדים רגילים לדלג אותיות בתוך מלה ושלא לנקדן, אלא כמעט תמיד מנקדים את הכול. בכל זאת יש נטייה לפעמים להשמיט את החירק בי' של השמות הזוגיים²². זה יסתבר, אם נניח שהם הגו דו-תנועה טהורה במלים האלה, ולכן החירק אינו הכרחי לסמן הגייה זאת. לדוגמה, חלה א, ט: יִדִּיִּים.

נטייה זו בולטת במיוחד בדפים של כי"ק שנכתבו ע"י הסופר השני, דהיינו עמ' 543-544, 557-571 (מעמודי ההוצאה, = דף אחד ושמונה דפים)²³. גם הניקוד בדפים האלה שונה מיתר כהי', ובמקצת משקף צורות לשוניות אחרות. בדפים האלה יש גם

17. מבטאי שפתנו, ירושלם תשי"ג, עמ' 74, 75.

18. וכן ייבין עמ' 208: "בנ'י, יש לקרוא: bānū'i, או: bānūi (ולא: bānūyi)".

19. כן דעת קאלה בנוגע לניקוד כי"ק בכלל, ר' קאלה Text עמ' 186, וכן בנודיד עמ' 15

מן התדפיס, אבל ר' ייבין קטע, עמ' 347 והע' 8.

20. מאלפת היא "אבר" לעומת "אברא", מורג, לתורת, עמ' 84. הוא הדין בכי" רויכלין

(ר' הע' 28). יחזקאל ז, א: אָלִי, לעומת ח, ה: אָלִי.

21. עי' קוטשר, לי' חז"ל, עמ' 253; מורג שם (הע' 8). אין הא' מלמדת על פירוק,

השוה נואי = נוי (תוספתא יבמות מהדורת ליברמן עמ' 21 שו' 58).

22. תופעה זו בדו-תנועה מודמנת ב"קטע מקרא בניקוד טברני לא-מסורתי שפרסם ייבין: "רַגְלִיִּם" לעומת פִּקְיִן. ייבין ראה בכך תכונה המבדילה את הקטע מן הטיפוס הנידון (שם עמ' 351), אבל לאור הנתנים דלהלן מוכח שחילוף זה ידוע כשיטת "הניקוד הלא-מסורתי". ומה שכתב ייבין שם "שפשם שכתב-יד זה [הקטע] כנראה אינו מסמן חיריק תחת י"ד עיצורית בסוף תיבה (פנהגו בכתב-יד בניקוד לא-מסורתי)... הרי הוא עצמו הקדים (עמ' 350): "י"ד עיצורית בסוף תיבה אינה מודמנת בקטע".

23. קראוס, עמ' 55 הע' 3: "Ich glaube übrigens in diesen letzten 8 Blättern die Schrift einer anderen Hand zu erkennen", והשו' שם הע' 2. ואין להטיל ספק בדבר, כפי שתורה השוואת האותיות עם הדפים הקודמים, כגון אותיות א, ב.

טעמי גנינה²⁴. והרי דוגמות: יָדִים (זבים ד, ו ושם: רָגְלִים), לִידִים (ידים א, א), הַיָּדִים (שם ג, ד; ד, ו), הַיָּדִים (שם ג, א).
לפי דברינו יובן שהצורה תִּשְׁתַּבֵּיךְ (כִּי־ק כתו' ד, ח) הרי היא ממש כצורת הפועל הזה בדפוסי המשנה (תשתבאי), בלי הקטפת הנ²⁵.
מסורת המבטא להגות דו־תנועה בדומה להניל משתקפת גם בניקודים אחרים. בכִּי רִיכְלִין ישעיה מג, ח: וְעֵינַיִם²⁶, ודומה לזה בניקוד אִי־י²⁷, בִּשְׂרִידִי הירושלמי מן הגניזה²⁸ נמצא: קְרִיךְ, ובשְׂרִידִי תרגום של אִי: תְּרִיךְ²⁹.
לפי כל זה ניכל לפתור גם את הניקוד הטברייני הרגיל לצורת הזוגי וכו' כדו־תנועה, ולא שתי תנועות³⁰.

-
24. השוה י' ייבין, "הטעמת תורה שבעל פה בטעמים", לשונו כד (תשי"ך) עמ' 225, ור' שם עמ' 47 הע' 5 (והציין לגוף המאמר שם צריך תיקון).
25. עי' קוטשר מחקרים עמ' 27. ר' א' עפשטיין, מקדמוניות היהודים, ירושלים תשי"ז, בעניין תלתא יודין של גיטין פה ע"ב. דברי עפשטיין בטעם, אלא מדבריו הוא היה לו להסיק שהניקוד צריך להיות תִּשְׁתַּבֵּיךְ, ולא תִּשְׁתַּבֵּיךְ, ר' קוטשר שם עמ' 28.
26. ראה Meyer (הניל בהע' 10) כרך ב 1969, עמ' 48.
27. ראה יהלום (הניל בהע' 62) הע' 9.
28. ח"א, מאת ר"ל גינצבורג, גיארק, תרס"ט, עמ' 262 שו' 21, צוין עי' פרוס' קוטשר במחקרים, עמ' 27 ע"ש.
29. MdW II, הטקסטים, עמ' 61, פסוק 27, מובא בקוטשר, מחקרים, עמ' 19; והעיר שם: "שם קרא המנקד עכ"ס תְּרִיכִי". כונתו כנראה, שבגלל חוסר החירק סמך לדבר שהמנקד לא קרא את הני' הסופית, וכזה עמ' 27. ברם לאור האמור פאן אין צריך לומר כך. בנדויד (עמ' 15) העתיק מצלום כ"י: "בְּשָׁמִים", אבל באמת יש חירק תחת ה' בצילום כה"י שציין, דוק ותמצא.
30. כן הסיק א' שפרבר: A. Sperber, *Codex Reuchlinianus*, Copenhagen 1956, p. xxxi: "the two Tiberian vowel-signs... stood for only one vowel too, namely 'ai'; similarly 'מִים, עֵין, וֵית, חֵילִי. דבריו נאמרו ע"פ השואה לשיטת הניקוד הא"י. גם המפיק של אות ה' משמש אף באמצע תיבה. בכ"י המבורג לב"מ טז ע"א (מהדורת צילום, ירושלים תשכ"ט): "בְּבִנָּה אוֹרְתָהּ יְהִיָּה". בנוגע לניקוד א"י, אולי הסימן על יו"ד שהופיר י' יהלום (שם עמ' 387 ד"ה ניקודי) הריהו שוא, שתפקידו כמו מפיק (ראה שם עמ' 390, 391).

גנדרופס-קנטרופיס

הערות למילון התלמודי

חרש, שוטה וקטן אינם בני מצוות ואינם בני דעת. ברור, שיש עניין בהגדרה של השוטה לפי ההלכה. מקור ההגדרה נמצא בתוספתא תרומות (פרק א, הלכה ג), ועליו מבוססים הדיונים המקבילים בשני התלמודים:

בבלי חגיגה ג ע"ב: "ת"ר איזהו שוטה היוצא יחידי בלילה והלן בבית הקברות והמקדש את כסותו. איתמר רב הונא אמר עד שיהו כולן (בבת אחת)¹ ור' יוחנן אמר אפי' באחת מהן. היכי דמי אי דעביד להו דרך שטות אפי' בחדא גמי אי דלא עביד להו דרך שטות אפי' כולהו גמי לא. לעולם דקא עביד להו דרך שטות והלן בבית הקברות אימור כדי שתשרה עליו רוח טומאה הוא דקא עביד והיוצא יחידי בלילה אימור גנדרופס [גינדרופס]² אחדיה והמקדש את כסותו אימור בעל מחשבות הוא כיון דעבדינהו לכולהו הוה ליה³ כמי שנח שור וחמור וגמל ונעשה מועד לכל. אמר רב פפא אי שמיע ליה לרב הונא הא דתניא אי זהו שוטה זה שמאבד כל מה שנתינים לו הוה הדר ביה. ירושלמי תרומות א, א: דף מ ע"ב [גיטין פרק ח א: דף מט ע"ב]: "סימני שוטה. היוצא בלילה והלן בבית הקברות והמקדש את כסותו והמאבד מה שנתיני לו. א"ר הונא והוא שיהא כולהו בו דלא כן אני אומר היוצא בלילה קנטרוכוס [קנטרופיס] הלן בבית הקברות מקטר לשדים המקדש את כסותו כולקוס והמאבד מה שנתינים לו [קינקוס]. ר' יוחנן אמר אפי' אחד מהן. א"ר בון מסתברא מה דא"ר יוחנן אפי' אחת מהן בלבד במאב' מה שנתיני לו אפי' שוטה שבשוטי' אין מאבד כל מה שנתיני לו. קורדייקוס אין בו אחת מכל אלו."

כל המילונים מזהים את המונחים גינדרופס-קנטרופס בעקבות בוקסטורף עם *κυνάνθρωπος νόσος* או *λυνάνθρωπος νόσος* (Liddell and Scott, pp. 1010, 1065), שהיא מחלה של מרה שחורה. בכל זאת יש לציין, שיעקב לוי מתרגם גנדרופס - *κυνάνθρωπος*; אבל בערך קניטרופס הוא מתרגם את המלה גם "חולה בלבת" וגם מציין את הערך המקביל גנדרופס. הויהי מצריך תיקון במלים, שצריכות להיות או גנ[נ]דרופס, קנ[נ]טרופס או

1. ראה דקדוקי סופרים, חגיגה, הערה נ.

2. ד"ס הערה כ' (כ"י ב').

3. ד"ס הערה צ'.

[ל]גנדרופס, [ל]קנטרופס⁴, ברור, שרוב המלים היוניות בתלמודים צריכות לתיקן (בלא שנדבר בכלל על אמות הקריאה), אולם מה שמפתיע פאן הוא שיבוש או התנוונות וזה בשתי מסורות, שהן שונות לא רק מבחינת הלשון (גנדרופס) אלא גם מבחינת התוכן: בירושלמי יש לנו מן ההתחלה ארבעה קריטריונים כנגד שלושה בבבלי, ומפיון שהשלושה מהוים חזקה, אין אפשרות להכניס את הקריטריון הרביעי הנוסף לתוך ציטוט התוספתא בבבלי. נוסף לזה גנדרופס הוא שם מחלה, ואילו קנטרופס – שם החולה. בדרך כלל אפשר לצפות לשיבושים שונים במקורות נפרדים.⁵

לפי עדותו של היסטוריון המדעים, הייברג⁶, כל המקורות הקלאסיים על מחלת קנטרופס-לקנטרופס נובעים ממאמרו של מרקלוס סידיקס, שתמצית ממנו הגיעה אלינו בתוך מאמר מורכב בנספח לכתבי גאלינוס⁷ מארקלוס כותב⁸ οἱ τῇ λεγομένη κυανθρώπω ἤτοι λυανθρώπω νόσῳ κατεχόμενοι... הנאחזים במחלה הנקראת מחלת איש-הכלב או איש-הזאב). ברור מזה, שאין בכלל שיבוש במלים התלמודיות, ושצריכים להוסיף את המלה κυανθρώπος במילון של לידל וסקוט. מעניין, שלידל וסקוט מביאים Galen 19.719 כמקור למלה κυανθρώπος, שבעצם מופיעה אצל מחברים מאוחרים יותר⁹. כנראה, חשבו מחברי המילון, ש- κυανθρώπος הוא שיבוש של κυανθρώπος, כיון שהאות ν שבמלה κυνός, κυων היא שורשית¹⁰. אולם בתלמודים באה המלה כמבטאה במאה השלישית לסה"נ במורה התיכון, בהבלעת ν הראשון. כיון שמארקלוס היה מן העיר סידה בפמפיליה (היום דרום-טורקיה) – ייתכן, ששם

4. מקבילתה של θ ינית בדרך כלל היא ת. אף אחד מן המתרגמים והמילונאים לא העיר על הקבלת θ – ט (או θ – ד) במלים הנידונות. ראוי לציין, שיש עוד הקבלות דומות (ראה קרויס, כרך א, עמ' 4, 41–42: ἀνθρώπος – אנטיפיטא (אף כי θ זו באמת היא ε' + τ: ἀντί θπατος, ἰάνθινον – אלפטינון).

5. ראה המבוא למילון של יאסטרוב ע' XI – XII.

6. Heiberg, J.L., *Geisteskrankheiten im klassischen Altertum*. Leipzig, 1923.

7. *De Melancholia ex Galeno, Rufo, Posidonio et Marcello, Sicamii Aetii libellus*.

8. *Medicorum Graecorum Opera* (Galenus) ed. Kühn, vol. 19, pp. 699–720 (ed. Chartier, (Paris 1979, vol. X, pp. 502–503); ראה ג"כ:

Roscher, W.H., "Das von der "Kynanthropie" handelnde Fragment des Marcellus von Side". *Abh. d. phil. hist. Classe d. kön. sachs. Ges. d. Wiss.* Leipzig, vol. 11, 1891.

Flashar, Hellmut, *Melancholie und Melancholiker in den medizinischen Theorien der Atik*. Berlin, 1966.

8. Kühn, ע' 719.

9. המקורות אצל Roscher, הע' 8.

10. גם רושר מתקן את הטקסט של מארקלוס, בלי להעיר על זה.

κατάθροπος הוא כתיב פוניטי של הברה מזרח-תיכונית במקביל לתלמודים¹¹. בכל זאת אין להתעלם מן המקורות, וברור שהכתיב הנכון הוא קינטרופס-גינדרופס גם במילון התלמודי וגם במילון היוני.

לפי מארקלוס — חולי קינטרופס יוצאים בלילה בפברואר, מחקים זאב או כלב ופותחים קברות עד הבוקר. גוסף לזה, הם חזירים, יש להם פנים של שוטה, ואין להם דמעות. קריטריון אחר הוא, שעיניהם שקועות, לשונם יבשה, והם תמיד צמאים. גם יש להם פצעים בעצם הכרע, מפני שהם נופלים תמיד, והפלבים נושכים אותם¹². אנו רואים, שסימני השוטה (לפי שיטת הבבלי) הם הסימנים הראשונים (הראשיים?) של מחלת הקינטרופס לפי מארקלוס (גם מן הירושלמי משמע קצת, שהמאבד כל מה שנותן לו מהוה קריטריון בלתי תלוי באחרים. בנוגע ליחס בין "מחקה כלב" ו"מקרע את כסותו" ראה את המובאה מפרטוניוס למטה). יוצא מזה, שהשוטה במובאות מן הגמרא הוא הגינדרופס, הוא הוא ששורה עליו רוח הטומאה, כדעת ר' יוחנן, שהוא ארץ-ישראלי, ואפשר שהכיר את המקורות היוניים, וכן היא ההלכה¹³. הירושלמי פמו-כן אומר בבירור, שסימני השוטה הם תיאור של מקרה מיוחד, ואין להם משמעות בנוגע לקורדיקוס¹⁴.

יש לנו עוד מקור עתיק, הקשור בעניינו. החלק העיקרי של שרידי הסאטיריקון של פרטוניוס¹⁵ הוא סיפור הסעודה של תרימלכיו. מחברים רבים¹⁶ עמדו על זה, שפרטוניוס מתאר להפליא את לשונם והתנהגותם של יוצאי סוריה באיטליה, ושיש מקבילות רבות בין פתגמים (ואולי אף סיפורים) בפרטוניוס ובתלמודים. אנו מעוניינים כאן בסיפורו של ניקרוס (61–62) על איש הגהפך לזאב (versi-

11. Krauss, S., *Griechische u. lateinische Lehnwörter in Talmud u. Midrasch* und *Targum*, Berlin, 1898–99 "Die Transcription griechischer und lateinischer Wörter geschieht im Jüdischen nach rein phonetischen Grundsätzen; etymologische Rücksichten walten hierbei nicht vor".

12. ראה לוי, ערך קנטרופס. כנוכר לעיל.

13. הגרש ליברמן ב"חוספתא כפשוטה" (ח"א, ע' 295, הע' 8) העיר על פלגותא מקבילה בין ר' הונא ור' יוחנן ביבמות פ' ב; קשה לעמוד על זיהוי השיטות בלי לזהות את המקורות הרפואיים לקריטריונים המובאים שם (סריס ואיילנית).

14. אין ספק, ש"קורדיקוס" נגזר מ *κόρδαξ*, כמו שהעלה ל' גולדשמידט בהערות למילונו של לוי; כנראה, זה מין טרנזידם. צורת המלה צריכה בירור.

15. הציטוט לפי *Petronii Arbitri Satyricon*, ed. Konrad Müller, München 1961

16. ראה בעיקר Hadas, Moses, "Oriental Elements in Petronius", *Amer. J. of Philology*, L, 1929, 378–385

והטיפול אצל ש' ליברמן, יוגית ויונת בארץ ישראל, ירושלים

pellis)¹⁷. האיש, חייל רומי, יוצא בלילה לאור הירח (שהוא זורח [פשמש] בצהריים), הולך לבית הקברות ושם הוא פושט את בגדיו ומשתין סביבם, ודבר זה הופך את הפגדים לאבנים (מאבד אותם), ואת האיש לזאב, שהולך וטורף את הכבשים של ידידת ניקרוס. בסוף הסיפור (63,1) חוזר בעל הבית תרימלכיו ומצהיר, שהוא בטוח, שכל הסיפור של ניקרוס אמת. נראה לנו, שייתכן מאוד, שפטרונים רוצה ללגלג כאן על עניין שהיה שגור בכל השכבות של המזרח התיכון הרומי בין ההדיוטות¹⁸, כמעשה werewolf, ובין המלומדים פתמונה של מחלת הנפש¹⁹.

17. לניקרוס יש ידידה מליסה, שהיא bacciballum יפה מאוד. אולי אפשר לזהות את המלה המזורה, שהיא כלי פשר, עם (1)פקת ברא!
 18. ניקרוס מסביר (61, 5), *etsi timeo istos scholasticos, ne me [de]rideant*.
 19. היות ודיברנו על פטרונים, נוסיף עוד מקבילה תלמודית שטרם נרשמה. בהתחלת הסעודה מביאים קערה לפני תרימלכיו, מקושטת בסימני המזלות, ובעל הבית מסביר (39, 13): "ספירת המזלות מסתובבת כמו ריחיים, ותמיד עושה משהו רע, היות ותמיד אנשים נולדים ומתים". ברור, שהמיתה דבר רע, שיש להצדיק עליה את הדין (משנה ברכות ט, ב; גמ' מ"ק פ"ג). אבל גם הלידה היא דבר רע, ובמפורש פסקו הלכה, שגוף לז' לאדם שלא נברא יותר משנברא (עירובין י"ג ע"ב, וראה שם בתוס', ד"ה נוח, שמדברים כאן על היחידים, ולא על המין האנושי).

הרוז בכתובת בית הכנסת של עין גדי

[א]

הכתובת הארמית החדשה, שנתגלתה זה מקרוב בפסיפס של רצפת בית כנסת בעין גדי, ושנתפרסמה לראשונה בחוברת האחרונה של תרביץ, מעוררת עניין רב הן מצד תוכנה והן מצד לשונה. ואכן בד בבד עם פרסומה של הכתובת בלית סקירה מוקדמת בידי ב' מור¹ נתפרסמו עוד שלושה מאמרים משל ש' ליברמן², א"א אורבך³ וא"ש רוזנטל⁴, הבאים להאיר את הכתובת מצדדים שונים ולגלות בה פנים חדשות כל אחד כדרכו.

תמיהות רבות יש לתמוה על חלקיה השונים של הכתובת ובייחוד על הצירוף המיוחד במינו של חלקים אלה זה לזה, צירוף שכמותו לא נודע בכתובות של בתי כנסיות קדומים. עם זאת עיקר הדין במאמרים הנוכחים נסב על משפט אחד מן החלק המרכזי של הכתובת (ש' 10-16), משפט אשר פענחו והכניחו הנכונים יש בהם כדי לזרוע אור על הרוז שבכתובת.

חלק זה שבכתובת, הכתוב ארמית, משביע כל מי שגורם מחלוקת בין איש לרעהו, או אומר לשון הרע על חברו לגויים, או גונב חפץ מרעהו או מן דגלי רזה דקרתה לעממיה – כל העושה אחת מאלה, המקום (המכונה כאן רזה שעניו משוטטות בכל הארץ) ישים פניו באיש ההוא ובורעו ויעקרהו מתחת השמים ויאמריו כל העם ואמן ואמן סלה. זהו תוכן דברי האלה, והדברים ברורים ונהירים, להוציא את אותו פסוק, שהנחנוהו למעלה בלשון הארמית מן דגלי רזה דקרתה לעממיה.

למי מכון פסוק זה, שמזר תרגמהו מי שיגלה⁵ סוד הקריה לגויים? על כך נחלקו בעלי המאמרים איש איש ותפיסתו שלו. לדעת מור רקעה של הכתובת הריהו מעשה שהיה, מאורע היסטורי שהביא לידי סכסוך בקהילת עין גדי, שסופו הלשנה וגילוי סוד הקריה לגויים. פרנסי הקהילה החרימו את המלשינים והתגברו על המשבר.

1. תרביץ מ' (תשל"א), עמ' 18-23.

2. שם, עמ' 24-26.

3. שם, עמ' 27-30.

4. שם, עמ' 31-32.

5. לדידקי התרגום ר' להלן בעמ' 214 [4].

לעומת השערה זו, המבוססת על מאורע מסוים בעל רקע מדיני, שאין בידינו כל ידיעות עליו, מצייע ש' ליברמן הסבר אחר, שרקעו פלכלי-חברתי, המבוסס על עובדות ידועות בזיקה ליהודי עין גדי. לדעתו, הסוד אינו יכול להיות מלשינות לגויים, פלומר למלכות, שכן כבר קודם לכן גופר בדברי האלה איסור אמירת לשון הרע לגויים, והרי אין זו אלא מלשינות. גילוי הסוד⁶ בהכרח מכונן לעניין אחר, שאינו בכלל לשון הרע דוקא. לדעת ליברמן מדובר כאן בסודה הפלפלי של עין גדי, הלא הוא סוד גידול האפרסמון ועיבודו התעשייתי. בעיני א"א אורבך אין נראית גם סברה זו, שכן כבר מאות שנים לפני זמנה של הכתובת ידעו הרומאים את פרטי ייצורו של האפרסמון, ואף אנו אין אנו יודעים על ייחודה זה של עין גדי אלא מפיהם. גם קשה לדעתו לראות דוקא באפרסמון את הסוד, שהרי לא היה זה הענף היחיד במשקה של עין גדי. פתרונו של אורבך אחר הוא. לדעתו זהו גוסס מקובל של שבועת האזרחים, שהיה נהוג ביישוב היהודי מימי קדם. עדויות לו גם בגוסס השבועה של האיסיים, שיסבו, כעדות פליניוס, בעין גדי, גוסס שבו מתחייב הנשבע, בין היתר, לשמור ידיו מגנבה ולא לגלות את ריהם של האיסיים. מקבילות לגוסס בתעודות יוניות ורומיות שונות גם מחוץ לארץ ישראל. גוסס ארמי זה, שנקבע בפסיפס של בית הפנסת הריהו גוסס קבוע, והפרטים האמורים בו – זריעת מחלוקת, גניבת חפצים, ולשון הרע וגילוי סודות – אינם חלים דוקא על מאורע מסוים, אלא על "עניינים שונים בתחומים שונים בזמנים שונים". זהו אפוא גוסס שנתגבש במשך הזמן, וכדברי אורבך "ייתכן, שגוסס השבועה כבר היה קבוע בבתי-כנסת או בבניינים ציבוריים בשכבות קודמות". הפתיחה בארמית באה להעלים את תוכן השבועה מן השלטונות, שלא ידעו ארמית.

כל אחד מן המתוכחים מבטל אפוא את דברי קודמו, ולא נותר בידינו אלא לשון אחרון, שלא קמו לו עוררים. אך נראה שגם דעה זו אינה מסתברת, שכן אינה מיישבת את הלשון "רוה דקרתה". ע"פ תפיסתו של אורבך הרוה הוא ריה של העדה או של החבורה, בין עדת האיסיים, שהחבר החדש נשבע שלא יגלה את ריה לאחרים, ובין חבורת בני הקהילה, החוששת שלא ילך אדם לגלות ריה לגויים. "רוה דקרתה" – סוד של עיר (או כפר) באשר היא עיר, אין כאן. גם מתעוררת בכך שנית קושיתו של ליברמן, שאין בין גילוי רו לגויים לבין אמירת לשון הרע לגויים ולא כלום.

6. ליברמן מקפיד לדבר בכל מקום על סוד 'הכפר' במקום שמור מתרגם 'הקריה'. ונאה הוא דיוקו של ליברמן, שאילו לא כן הייתה הכתובת מוקשית מצד אחר: לא ייתכן שתתכנה עין גדי 'עיר'. אלא שפידוע בלשון חז"ל נתמעטו המידות, ויפה תרגם אפוא 'כפר'. והשוה בלשון חז"ל "קרתני" = בן כפר.

נראה בעיניי, שפתרון השאלה הריהו בקריאה שונה של אות אחת, המשנה את גרסת 'דקרתה'⁷. עיין קרוב בתצלום שנתפרסם בתרביץ מגלה בבירור שתי יו"דין בין הרי"ש ולה"א, הי"ד הימנית ברורה פחות מן השמאלית, אך גם היא ניפרת בבירור. המדובר הוא אפוא ב'רוה דקרייה'. לכאורה אין נפקא מינה, והיא 'קרתה' היא 'קרייה', אך למעשה הבדל גדול הוא, שכן 'קרייה' משמעה גם 'מקרא' והיא המשמעות המכוננת בזה.

מדובר כאן אפוא במי שמגלה את סוד המקרא. השפעה מעין זו עשויה להשתלב יפה במכלול השבועה, שהשפיעו האיסיים את החברים החדשים המסתפחים על עדתם. שכן מצאנו, ע"פ עדותו של יוסף בן מתתיהו⁸, בכלל שבועתם גם החובה לשמור את ספרי העדה. אלא שהיקש זה אינו בא בחשבון מטעמים כרונולוגיים. גם אם ניתן להתגבר על הקושי שבתפיסת המונח 'קרייה' כמכון לספרי הכת, ולראות בו ביטוי רחב במובן של 'כתבי הקודש' בכלל, הרי קשה ליישב זאת מבחינת התקופה. מאחר שכת האיסיים לא נתקיימה, אלא עד שנים אחדות לאחר חורבן הבית, ומאחר שמבחינת הממצא הארכיאולוגי שיך בית הכנסת לתקופה הביזנטית המאוחרת כפי שקבע מזר⁹, הרי אין אפשרות לייחס את לשון הכתובת אל האיסיים.

לעומת זאת מתיישבת היא יפה בתקופה הביזנטית המאוחרת, שהייתה משופעת בגורות על היהודים ובהגבלות על סדרי התפילה בבית הכנסת. גושפנקא רומית לכך הריהי באותה נובלה ידועה של יוסטיניאנוס הראשון קיסר ביזנץ, שהוצאה בשנת 553 (נובלה מס' 146), ואשר בה התערב הקיסר בפרטי מנהגי בית הכנסת בהתירו את השימוש בתרגום היווני (בהעדפת תרגום השבעים) ובאסורו פירוש על פי התורה שבעל-פה (הלכה ואגדה)¹⁰. ברבות השנים הלכה התערבות זו הלוך וגבור, והמלכות הכבידה ידה על היהודים יותר ויותר, עד שגורה על

7. בתעתיק הכתובת (עמ' 20) רשם כבר מזר נקודה מעל לתי"ו, לאמור מסופקת היא, וליברמן אף העיר במפורש (עמ' 24, הע' 2): "בכתובת: דקרה; בין הרי"ש והה"א אות אחת או שתיים שאינן בגורות לגמרי; כנראה: דקרתה". אך בגופו של הדיון נקטו הפול לשון 'קרתה' ותרגומיה.

8. מלחמת היהודים, ספר ב, ח, 7.

9. תרביץ, עמ' 19-20, 23.

10. הקטעים הנוגעים לעניין מתוך הנובלה אלו הם (בתרגום):

"אנו מצהירים אפוא, כי בכל מקום, שיש בו יהודים המבקשים זאת, מותר לקרוא את כתבי הקודש בבתי הכנסת ביונית [או בלשוננו (כלומר בלאטינית)] או בכל לשון אחרת המתאימה למקום שבו קוראים]. כדי שיהיו הדברים מובנים לכל הנוכחים, ויוכלו לחיות ולנהוג על פיהם. המפרשים היהודיים, מאחר שהם היחידים המבינים את הנוסח העברי, לא יורשו לשבש אותו, בהסתמכם, כפי שהם עושים, על הגורות של העם, שאינו חש בשיבוש. אולם אלה הקוראים ביונית ישתמשו בתרגום השבעים, התרגום המדויק מכולם, שיש להעדיפו..."

הקריאה בתורה מכול וכול. וכה דברי פירקוי בן באבאי על סופו של התהליך¹⁰: 'שגור' (!) אדום הרשעה (= ביזאנץ) שמד על 'ארץ ישראל' שלא יקראו בתורה וגזרו כל ספרי תורה מפני שהיו שורפין אותן וכשבאו ישמעלים (!) לא היו להם ספרי תורה... זה היה אפוא המצב הקיצוני, שנוצר סמוך לכיבוש הערבי של א"י, כלומר בשנת 634. הספרים גזוים היו, והיה חשש גדול פן יתגלה מקום גזיזתם ויוצאו לשרפה. 'רזה דקרייה' הוא אפוא סוד המקרא, ספר התורה המיוחד של בית הכנסת. חשש כזה מפני גילוי מקום הספר הריהו חשש של ממש, ומן הדין שייכתב לאלה ולשבועה, ואין עוד כבית הכנסת מקום מתאים במובהק לכתובת מעין זו. שהרי סדר עבודת ד' בבית הכנסת סובב סביב ספר התורה, ניטל הספר בטל ייחודו של הבית כבית כנסת.

ושמא רשאים אנו אף להפליג ולומר, שאזהרה זו, להרתיע מפני גילוי מקום הספר, היא עיקרה של הכתובת, ולשמה נכתבה, וכל יתר האזהרות כדי להבליע את זו העיקרית באג¹¹, שלא תתבלט בייחודה. רק על מעשה חמור כל כך, של הסגרת ספר תורה לידי השלטונות לשם שרפתו, יש מקום לעונש החמור של עקירת החוטא וזרעו מתחת השמים כמובטח בסופה של הכתובת. זה אינו עונש לגונב חפץ מחברו ואף לא ליתר המעשים שזכרו שם. תפיסה זו של הכתובת ממילא נותנת בידינו גם אמת מידה לקביעת זמנו של בית הכנסת, הרי אומר כימי דור לפני הכיבוש הערבי של ארץ ישראל. ואם תמצי לומר ניתן לפרש 'קרייה' אף בדרך אחרת, לא פשם עצם

... אבל כדי שלא נראה שוללים מן היהודים את התרגומים האחרים, אנו נותנים להם את הרשות להשתמש, אם רצונם בכך, בתרגום עקילס, אע"פ שהמחבר הוא מגזע נכרי, ותרוממו מכיל שינויים חשובים מאוד מתרגום השבעים.

אבל אנו אוסרים בכל חומר הדין מה שהם מכנים Deuterosis (= משנה תורה, תורה שבעל-פה?), מאחר שאין זה כלול בכתבי הקודש, ולא נמסר מימי קדם מאת הנביאים, אלא הוא המצאה של אנשים, שדיברו רק בחכמה ארצית ובלא השראה אלוהית. ... אותם שישתמשו ביוניט [ובלשונות אחרות] לא ייענשו ולא יאסור זאת עליהם כל אדם. לא יורשו אותם הקרויים Archipherecitate או זקנים או מלמדים למנוע זאת בערמה או בקללה (= חרם), אלא אם כן ברצונם להיענש בגופם ולהפסיד את רכושם לנו... (Corpus Juris Civilis, Recognosci brevisusque adnotationibus criticis instrui coeptum a A. et M. fratribus Kriegeliis continuatum cura A. Herrmanni absolutum studio E. Osenbrüggen, Pars 3 – Novellas et reliqua continens, Lipsiae – 1872, pp. 641–642). המוסגר בסוגריים רבועים נוסף בנובלה בניסוח מאוחר, שבו ניתן מעמד גם ללאטינית (לעיל 'לשוננו') ואף ללשונות אחרות.

10. גזי שכתר, ספר ב', עמ' 561, שו' 9–12.

11. ושמא באמת באו אלה האזהרות הנוספות ע"פ דוגמת נוסחאות דומות קבועות, הזכיר אורבך במאמרו (עמ' 28).

מוחשי, כלומר ספר ממש, אלא כשם פעולה קְרִיָה = קְרִיָה = קריאה¹². לפי זה באה הכתובת להרחיב את מי שמגלה את סוד הקריאה לגויים, כלומר, את סוד סדרי הקריאה במקרא, ובכלל זה כמובן גם התרגום, שנהגו בבית פנסת זה, ושהיו בוודאי מנוגדים לחוקי הגויים. אין אנו יודעים מה היה הסוד, אם התעלמות מפקודת השלטונות בעניין התרגום היוני או בעניין אחר, מכל מקום דברים אלה נכתבו לאחר שהשלטונות, העממיה, התקינו תקנות בעניין סדרי הקריאה. ע"פ פירוש זה יש להקדים את זמנה של הכתובת, וזמנו של בית הפנסת, לתקופה שבה עדיין לא גורו על הספרים כנל, אבל כבר התערבו בדרכי הקריאה והתרגום. דבר זה לא נעשה, ככל הידוע לנו, לפני אותה גובלה של יוסטיניאנוס הראשון משנת 553. זהו אפוא ה-terminus a quo של בית הפנסת. ה-terminus ad quem כבר נקבע ע"י מור¹³ ע"פ הממצא הארכיאולוגי לתקופת הכיבוש הערבי של אי.

[ב]

אגב עיין זה בכתובת מן הראוי להעיר כמה הערות באשר ללשונה ולמבנה.

תחילה יש לתקן בתעתיקו של מור בשו' 9 יוסה (ולא יסה), ואולי גם בשו' 4 מאוניים¹⁴ (ולא מאוניים), ובתרגומו יש לתקן 'חברו' (ולא 'חבריו') כתרגום 'חבריה' שלוש פעמים (בשו' 10, 11, 12), וכן יש לראות בארבעת הפעלים שבשו' 10-12 צורות ביוני, ולתרגם 'נותן', 'אומר', 'גונב', 'מגלה' (ולא 'נותן', 'אמר', 'גנב', 'יגלה') כתרגום 'יהיב', 'אמר', 'גניב', 'גלי'.

קשה לקבל את הסברה, שהכתובת סטריאוטיפית היא, ושיש בה נוסח מקובל של שבועה יהודית עתיקה¹⁵, כל עוד לא נמצאו כיוצא בה בבתי פנסיות או בבנייני ציבור בשכבות קודמות. ואולם יש להודות בכך שחלקים ממנה, ואנו דנים כאן רק בכתובת הארמית המרכזית (שו' 10-16), מזכירים נוסחות קבועות וביטויים מקראיים שגורים. הדברים אמורים בדברי הקללה גופם (שו' 13-16), המעוגנים בנוסחות מקראיות ידועות:

12. המעבר מטיפוס קְרִיָה < קְרִיָה חל בלשון חז"ל וגם בניבים שונים של הארמית, ע"י קוטשר, ספר חנוך ילון (ירושלים תשכ"ג), עמ' 271 - 276.

13. ר' לעיל הע' 9.

14. כך בשתי יידין נראה לי בתצלום.

15. אורבך, שם, עמ' 29.

ש' 13: דין דעינוה משוטטן בכל ארעה	עיני ד' המה משוטטים בכל הארץ
ש' 14-15: הוא יתן אפיה בגברה ההו...	ואני אתן את פני באיש ההוא והכרת
ויעקור יתה	אותו (ויק' כג)
ש' 14-15: הוא יתן אפיה בגברה ההו	ושמתי אני את פני באיש ההוא
ובזרעה	ובמשפחתו (ויק' כה)
ש' 15: מן תחות שומיה:	ומן תחות שמיא (ירמ' י, יא)
ש' 16: וימרח כל עמה אמן ואמן	ויאמרו כל העם אמן (דהי"א טז, לו)

לא זו בלבד שיש פאן שיבוץ של נוסחות מקראיות בלשון הארמית, אלא שמפאן יש לבקש אף הסבר להבראיומים שונים ולדפוסים מקראיים בסגנון ובתצורה, כגון 'גברה ההו' (וכן בתרגום אונקלוס) וכגון 'מן תחות' ועוד. כתיבה של הפתוחות מלא ביות¹⁶, השוה נוח, יפית (מן המקרא!), מאוניים¹⁴, קישת, אילול, טבית, וחזיקיו¹⁷. בהתחשב בכך יש משמעות לפתיב של פניי הגוף השלישי החבור אל שמות פריבוי (פלומר בעלי סיום תנועי) 'וה': עינוה, אפיה, זרעה. הצורה הרגילה בארמית המערבית לכינוי זה ליד 'והי' ההיסטורית הריה 'ו' בנשילת הה' ¹⁸(-ohi > -oi). אפשר מעיד הפתיב 'וה' על התפתחות של הצורה המקורית - בנשילת התנועה הסופית (-ohi > -oh), התפתחות שגם היא אפשרית¹⁹. ואם כן פאן לפינוי צורה דיאלקטית שונה, שנתגלגלה בכתובת

16. רק 'בן' (ש' 10) = בין. וראה גם 'הוא' (ש' 14) לעומת 'ההו' (ש' 15), אם כי האלף אינה ודאית (לפחות בתצלום).

17. כתיב זה בידד אחרי הוי"ן אפשר הוא מלמד על תוספת תנועת עור לחציצה בין העיצורים. תנועת עור זו בדיכ היא i, כגון מדינחאי, מזירקאי, השוה, G. Dalman, *Grammatik des Jüdisch-Palästinischen Aramäisch* (Leipzig 1905 [1960]), עמ' 94. התופעה מצויה גם בעברית בעיקר במסורת הפבליית, כגון ממלכות (ש"א טז, כח), נפלאות (איוב לו, יד), השוה P. Kahle, *Masoreten des Ostens* (Leipzig 1913 [1966]), עמ' 165. אלא שבכל אלה מוזמנים שלושה עיצורים בדבק. שמה יש להניח גם הגיית חזיקיו בקיף ללא תנועה מעין (יְרִמְיָהוּ < יִרְמְיָהוּ) (קאלה, שם). תעתיק השבעים, שמביא מור (עמ' 22), *Eṣetlas* מקביל אל תעתיקם *Leqetlas*, והקבלה זו מחזקת את הנחתנו.

18. בארמית הנוצרית של ארץ ישראל משמשים גם הצורנים ה-, י-, וה, כולם באנאלוגיה לצורני השמות ביחיד (מסתיימי העיצור), עי' F. Schulthess, *Grammatik des Christlich-Palästinischen Aramäisch* (Tübingen 1924[1965]) עמ' 50, 123§ 2, b.

19. מן המפורסמות הוא גם בעברית וגם בארמית, שיש שני תהליכים אפשריים בלשון במקרה של ה-א בין תנועות, ר' למשל באור-ליאנדר, Bauer-Leander, *Historische Grammatik der Hebräischen Sprache des Alten Testament* (Halle 1922[1962]), עמ' 255 - 256 § 29 m', p', Bauer—Leander, *Grammatik des Biblisch-Aramäischen*; Halle 1927 [1962]), עמ' 60-61 § 17 m'.

בכתיב היסטורי (קשה להניח שהה"א עדיין הגייה הייתה במצב זה). והשוה לכך הסיום 'ו' ('כתבו' = ספרי) בארמית הנוצרית של א-י²⁰, וכן בהגייה השומרנית (o). למרות זריזות אלה ואחרות, נראה שהכתובת משתלבת היטב הן בתקופה המוצעת והן בסביבתה הגיאוגרפית גם מן הבחינה הלשונית. הרי זו כתובת הנושאת סימנים מובהקים של הארמית המערבית, שאחדים מהם מגלים קרבה ללשון ארץ יהודה.

20. עי' שולטהס, שם, עמ' 50, § 123, 2, a.

עיונים ברשימות השכיחות בעברית

בשעת עיסוקי בספר ישעיהו מן הצד הלינגוויסטי-הסטטיסטי היה עליי לטפל רבות בשכיחות המלים הנופרות בו. אנב כך נאלצתי להיזקק ולשוב ולהיזקק לרשימות השכיחות המעטות הקיימות בשפה העברית למקרא ומחוצה לו. בעמודים הבאים אמסור מקצת העוללות שלקטתי, בתקוה, שיהיה בזאת משום עניין לחוקרי לשוננו ולשוננו.

1. מילווו של ריגר

בשנת תרצ"ה הוציא אליעזר ריגר את עבודת החלוץ שלו, הוא "אוצר מלות היסוד"¹, וזיכה את הרבים לראשונה ברשימת מלים עבריות ערוכה לפי שכיחותן ההולכת ופוחתת. היא מבוססת על מניין $N = 200,000$ מלים הלקוטות מן הספרות, מספרות-הילדים, מהעיתונות ומהתכתובת הפרטית והעסקית ומסורת למורי-חוקרי-אוהבי לשון-הקודש, מה הן 2017 המלים השכיחות ביותר. סך זה מהווה לפי ריגר 95.2% של כל המלים שנמנו ומסתיים בשכיחות f_{10} (frequency = f) ועד בכלל. חבל, שלא הניח ריגר אחריו רשימת מלים מפורטת עד השכיחות f_1 , כי אם רק את מספרן: $V = 5892$ מלים.

מטרתו העיקרית של ריגר הייתה בניית תכנית לימוד הכתיב לביה"ס היסודי, פלומר מטרה מעשית גרידא, ומכאן חסרונות רשימתו, כשתשמש את צורכי חקר הלשון. לפיכך ימצא הקורא אותה מלה פעמים אחדות בנסיונות שונות (אמר-יאמר, כבוד-כבודו, איש-אנשים) ועוד ימצא ראשי תיבות (כב', מר"מ, הנ"ל), פלומר דברים העשויים לסלף את המניין. רעה מזאת, דומה, שריגר נכשל בהבחנת ההומונימים. הוא מבחין למשל בין להודות (= לאמור תודה) ללהודות (= על האמת) ובין חוץ (= חוץ מזה) לחוץ (= לא בפנים) ולחוץ (= חוץ לארץ). מאין לו לריגר, ששלושה חוץ שונים יש כאן? אין זאת אלא שתרגם מן לועזית או אל הלועזית outside, except ו-abroad, אף על פי שהדובר עברית מלידה יראה בשלושת החיצות חוץ אחד בלבד.

החיסרון העיקרי ברשימתו של ריגר (להלן ר"ר) הוא, שלא נהג בעל הרשימה עקיבות באשר למושג מלה. על כן יתפסו צירופים כמו "חליפת-

1. אליעזר ריגר, אוצר מלות היסוד של הלשון העברית השימושית, ירושלים, תרצ"ה, הוצ'

ביה"מ למורים העברי.

מכתבים, חזק ואמץ, ועד-פועל, פליון עיניים, מסילת-ברזל ורבים כמותם מקומות נפרדים ברשימת המלים על-יד חליפה, מכתב וכר. כמובן, הפעיה קיימת, אדרבה, היא מפורסמת ונידונה ארופות בספרות הלינגוויסטית: מהי בעצם מלה?² איה התחום בין מלה אחת המורכבת משתי יחידות גראפיות לצירוף של שתי יחידות גראפיות, שהן שתי מלים? אם חמישה-עשר מלה אחת היא, מה יהיה דינה של יושב-ראש, ואם יושב-ראש מלה אחת היא, מדוע תהיה מסילת-ברזל שתי מלים? ריגור הגיע כאן לקיצוניות מסלפת ורשם כמלים גם צירופים כמו בית-הבראה, קרן-היסוד, לפתע פתאום ומחוסר-עבודה! אם ניתן להצדיק זאת בטעמים דידיאקטיים בהוראת הכתיב (וספק בדבר), לא ייסלח הדבר מן הצד המדעי מפני הסובייקטיביות שבהכרעותיו של ריגור. כאן ראוי רק פתרון רדיקאלי, כלומר: מלה = יחידה טיפוגראפית, להוציא (אולי) את שמות המספרים (מאות-עשרה עד תשע-עשרה?) ואת השמות הטופונימיים כמו ארץ-ישראל, בית-לחם.

מן הנאמר מסתבר, שכל החפץ להשתמש ברשימתו של ריגור בחקר הלשון חייב לשכתב אותה. על ידי כך לא ישתנה אמנם בהרבה מספר המלים, אולם עקב פיצול הצירוף קרן-היסוד, ששכיחותו 14, ועל ידי תוספת 14 לשכיחות גם במלה קרן, גם במלה יסוד תעלינה קרן ויסוד לשכיחות (f) גבוהה יותר, כלומר תדרגנה לדרגה ($\text{rank} = r$) נמוכה יותר.

ריגור בעצמו תיקן את רשימתו במקצת בספרו המאוחר יותר³, שכתבו כמדריך להוראת עברית כשפה זרה, אך עקרונית לא נשתנה בו כלום.

3. מילוניו של שרפשטיין

בערך בזמן, שבו ריר ראתה אור, פורסמה רשימת המלים שבספר בראשית על פי קיצור סיפורי התורה בידי אהובה שפר בהשגחתו של צבי שרפשטיין⁴. תפקיד הרשימה לסייע בהוראת מקרא בבתי הספר היהודיים בארצה. שפר את שרפשטיין לא הודיעו לנו מאומה על היקף המדגם שנמנה ומעט מאוד על כללי הרישום. רשימתם בת 1099 מלים ויתרונה היחיד הוא, שגם מלים בנות שכיחות f_1 נכללות בה. ערכה המדעי של הרשימה לצורך חקר השכיחות והכרוך בו מעט ביותר.

Ch. Müller, *Le Mot, unité du texte et unité du lexique en statistique 2. lexicologique*, Paris 1963

Eliezer Rieger, *Modern Hebrew*, New York, 1953, Philos. Library 3

4. צבי שרפשטיין, דרכי לימוד התנ"ך, ניו-יורק 1934, הוצ' שילה.

4. מילונו של לנדס ואחרים

בשנת 1961 הוציא לנדס רשימת שכיחות המלים הנזכרות במקרא.⁵ בהקדמתו הוא מביא מראי-מקומות לניסויי קודמיו הארפר (Harper), פאין (Payne) וכן וואטס (Watts) ויעוצן שם. תועלתה של הרשימה מעטה – והיא נזכרת כאן רק לשם שלמות – מפני שהיא לא רק מסורבלת בעריכתה, אלא למרבה הצער מוסרת שכיחויות מדויקות רק עד f_{70} ומעגלת אותן מכאן ומעלה למאות.

לא יאומן, שעד כה לא זכינו לרשימת המלים הבאות במקרא לפי סדר שכיחותן. עם עידן המחשבים האלקטרוניים נפתחו כאן אופקים ואפשרויות חדשים ואמנם פשטה השמועה, שבמקומות שונים, למשל באוניברסיטה של נאנסי (בידי פרופ' וייל) ובקולג' ע"ש סט' פטר בלמפטר שבברייטאניה (בידי הרב מוריס) הוקלטו ספרי מקרא אחדים בסרט מגנטי כצעד ראשון להכנת רשימות כאלה. בידי אני נמצאת, ערוכה בפול ושמורה, רשימת שכיחות המלים שבספר ישעיהו.

5. מילונו של בלגור

לא מומן נוספה לנו על ד"ר עבודתו של רפאל בלגור.⁶ הוא הגיע אל מעשהו החשוב מן הפסיכולוגיה והתכחן לסייע בו בהוראת לשון, בשיפור הקריאה וכי"ב. פריגר כבלגור: גם הוא מנה $N = 200,000$ מלים (מתוך ספרות הילדים בלבד), שמסרו לו $V = 4224$ מלים שונות עד f_5 ועד בכלל המהות 92.9% של כל המדגם שבדקו. ה- V הפולל שלו, עד f_1 , העלה 8625 מלים.⁷ רשימתו (להלן ר"ב) נבדלת מר"ר, כאמור, כי היא יורדת לשכיחות נמוכה יותר, ועוד היא שונה מר"ר במנותה גם מלים לועזיות. הצירופים והסמיכויות הנתפסים כ"מלים" הן מעטות יותר – מה טעם, למשל, בהוד-מלכות? וצורות נטיות צירף בלגור בצורה בסיסית אחת (פלומר: שמרתי, אשמור, לשמור וכו' = שָׁמַר).

ד"ר ריגור ז"ל אמר לי בשעתו, שאת רוב עבודתו עשה במו ידיו, בעוד שמדברי ד"ר בלגור ילח"א הבנתי, שהוא נעזר בצות של עוזרים. אולי יש לוקוף לכך, שעם כל מעלותיה של ר"ב ניכר בה חוסר עקיבות פה ושם.

5. George M. Landes, *A Students' Vocabulary of Biblical Hebrew, listed according to frequency and cognate*, New York, 1961, Scribner's Sons.

6. ר' בלגור, רשימת מלות היסוד לבית הספר, תל אביב, 1986, הוצ' אוצר המורה.

7. על פרט זה ועל פרטים דומים, שאינם נזכרים בספרו, מסר לי ידידי ד"ר בלגור בע"פ. על כך ועל הבנות, שכל הדברים הבאים במאמר זה אינם באים אלא למען גידיל תורת-לשון ויאדיר, חייב אני לו תודה כנה.

אחרי שקבע בלגור, למשל, לצרף את כל הצורות הנטיות של הפועל במלה אחת (עבר, נסתר) ולחבר לפיכך את שכיחותיהן, כיצד זה התגבש לרשימתו הציוריים בוא, הבט על יד בא, הביט, הבינוניים יודע, דומה על יד ידע, דמה? גם אצלו מורגש, שנקודת המוצא הייתה לעתים החשיבה הלועזית: רק כך יוסבר, שיחד מקום נפרד למלים במקום, היום, מאז, מצא חן, פי חשב על *pleased, since, today, instead* והרי האון העברית שומעת כאן פשוט מקום, יום, אז, מצא, חן!

מכשלת ההומוניזם הכשילה גם אותו. יש והבחין בין שני משמעים במקום, שאין להבחין (שתי פי נפרדות ושתי כן נפרדות!), ויש ולא הבחין במקום, שבו (אולי) היה ראוי להבחין: נפרד מהי? פועל בעבר האומר *he took leave* או מעין שם-תואר האומר *separate*? נזכר באה בעברית גם כנגד *he remem-bered*, גם כנגד *mentioned* והן לפחות כה רחוקות זו מזו כמו שתי פי הנל, אבל בלגור מכיר רק נזכר אחת! דוגמה אחרונה: אם מנתה ריב לחדד ילד ולחדד ילדה, איה המורה על-יד המורה?

אי-תיאום זעיר בין רשימת השכיחות והרשימה האלפביתית (למשל הֶבֶטַח לעומת הֶבֶטַח) אינו מן הנמנע בעבודת נמלים מעין זאת, אבל מה פשר שתי זו בזו אחר זו (עמ' 134)? ואחרון אחרון חמור, פליאה רבה הפליא אותנו בלגור, שדלג (במתכון ועל פי ההנחיות, שקבען יחד עם יועציו הבלשנים) על המלים בי, לי ועל נטיותיהן ועל כן נמצאת רשימתו מסולפת מפני השכיחות הגבוהה של מיליות אלה. לדעתי היה גם ראוי לייחד מקום נפרד למלים אותי, אתי ולנטיותיהן ולא לכלול פולן תחת את.

כל הנאמר לא נאמר אלא כדי לציין, שלא עקרונות המניין של בלגור כעקרונותיו של ריגר ושכל הבא לעסוק בשתי הרשימות לצורך חקר הלשון חייב לשכתב את שתייהן, ראשית ואחרית.

6. מטרות החקירה

השוני בין ריגר וריב יהיה קיים גם אחרי השכתוב באורכן ובאופיו של המדגם. למרות זאת ובהסתייגות-מה ניתן וניתן עתה בידעו להשוות רשימה עם רשימה, לבדוק את אמינותה של זו בעזרת זו, לבחון את מבנה אוצר הלשון העברית ולעמוד על התמורות, שחלו בשפתנו בשלושים השנים האחרונות.

7. המבנה של מילון השכיחות העברי

כבר נאמר, ששכתוב הרשימות לא יפגע רק במספר המלים שבהן (ויפחית אותו), אלא בעיקר בסדר ההיאורארכיה, זאת אומרת בדרגת r של המלים. ריגר המקורית מונה 2017 מלים עד f_{10} ורק 1768 אחרי שכתובה, הוא פחות של 12.3%, וריב המקורית פוללת 4224 מלים עד f_5 ורק 3947 אחרי שכתובה, הוא פחות של

6.5%. מה שהורגש כבר בעת הדפדוף ברישומות, קיבל עתה אישור ושיעור: ר-ר "מנופחת" כפליים. כבר נתגלו לכך שלוש סיבות: ריבוי הסמיכויות, הנוטריקונים והצורות הנוטיות. ייתכן, שיש לזקוף חלק מן ההפרש בין שני שיעורי הפיחות גם לעובדה, ש-ר-ב ארוכה כפליים מ-ר-ר ושה-ניפוח" יורגש יותר בשכיחויות הגבוהות.

עתה נוכל לבדוק את חלקן של המלים השכיחות ביותר בתוך סך הפול של המלים. לשם השוואה בחינת גישוש יוסיף לוח מס' 1 על ר-ר ועל ר-ב המשוכתבות גם את הממצאים השייכים מן השפה האנגלית⁸, הגרמנית⁹ והצרפתית¹⁰.

לוח מס' 1

חלקן של המלים השכיחות ביותר במדגם (באחוזים)

דרגות r	(1) ריגר	(2) בלגר	(3) אנגל'	(4) גרמנ'	(5) צרפת'	(6) הער'
10-1 המלים השכיחות ביותר	15.8	14.4	25.0			
15-1				25.2		
66-1				50.1		
100-1	51.7	39.5	58.8		60.0	
320-1				72.3		
1000-1	92.8	74.2	89.6		85.0	
2000-1			95.4		97.5	(*)

(*) כאן חסרים הנתונים של ר-ר ושל ר-ב, כי אינן מגיעות עד r_{2000} , אחרי ששוכתבו.

בדרך כלל נתקבלו בעברית תאחוזים נמוכים משנתקבלו בלועזית, בפרט בעשרת הראשונה (-39.5%) ובמאה הראשונה (-24.2%). הפרשים אלה היו צפויים מפני היעדר ה' הידיעה והאותיות בכל-מ כמלים נפרדות ולהן כ- mots-outils שכיחות עצומה בלועזית. ברור, שהפרשים אלה יתאזנו בדרגות הגבוהות. אולי רצוי להבהיר כאן בפירושו, שהמנח דרגה (r) מורה על המספר השוטף של המלה בסולם השכיחות ההולכת ופוחתת.

8. על פי ריגר, שם, עמ' 15, שהעתיק מ-Thorndike, עיין בביבליוגרפיה של ריגר, עמ' 148.

9. F.W. Kaeding, *Häufigkeits Wörterbuch der deutschen Sprache*, Steglitz, 1897, Selbstverlag.

10. P. Guiraud, *Les caractères statistiques du vocabulaire*, Paris, 1954, Presses Universitaires.

אחרי ההשקאה בין עברית ללועזית נשוא את ר־ר עם ר־ב. בעשרת הראשונה אין כמעט הבדל ביניהן, אולם לא כן מכאן ומעלה בדרגות: בר־ר מהוות מאה המלים הראשונות את חצי המדגם ואלף הראשונות כתשע עשרות ממנו, בשעה שפ־ב נופל חלקן בשני המקרים בערך ברבע. מאין השוני הזה? הסבר חלקי ימצא בעובדה, ש ב לגור לא מנה כאמור את המלים בִּי, לִי ואֹתִי ונטייתיהן ושלשולשתן אצל רִיגֶר דרגה נמוכה (זאת אומרת, שכיחות גבוהה) ביותר: לֹו בת דרגה r_2 (1), אֹתוֹ בת דרגה r_{13} ובו בת דרגה r_{48} , שלושותן אפוא בתחום r_{1-50} דוקא. או שמא היו המדגמים של רִיגֶר ושל ב לגור בכלל קטנים מדאי? הרי קא דינג הגרמני מנה 11 מיליון מלים! אבל דומה, שגם תירוץ זה לא יספק.

כדי לבדוק את שיעור הסובלנות, שראוי להתיירו לְשוֹנִי בין שתי רשימות כגון רשימותינו, השויתי את זו של הנמון¹¹ עם זו של ונד־ר־ב ק¹² ומצאתי ביניהן הפרש של 7.2% בלבד בחלקן של אלף המלים הראשונות-הדרגה בטקסט שוֹטֶף.

נראה לי, שיש לבקש את סיבת ההבדל בין ר־ר ור־ב במקום אחר: בתמורות, שאירעו בלשון העברית בתקופה שבין חיבור שתי הרשימות. תמורות כאלה חלו בלי ספק ואין להן דוגמה בלועזית. בפרט מאז קום מדינת ישראל העצמאית באה תוספת אדירה, שנשתגרה בפי הציבור, נתחדשו מלים, נחשפו מלים מן העוֹנוֹת ורבתה ההבחנה בין ניסוח גוני מושגים, שיוחדו להם מונחים נפרדים. כל הדברים האלה הנם כמובן מן המפורסמות, אולם נדמה, שהבדיקות העוכחיות מסוגלות בפעם הראשונה למדוד אותם: למדוד ולא רק לספור, שכן ברור, שעל ידי ספירת המלים, שנתחדשו על נייר המילונים ובלוחות מונחים טכניים, לא נלמד כלום על תמורות של ממש, שחלו בלשון במעשה. על כך ידובר עוד להלן.

קורטוב ממה שנתרחש בשפה העברית בשלושים וחמש השנים האחרונות ימצא את ביטוי ברשימת המלים הפותחות באות א' בר־ר ובר־ב. לוח מס' 2 מוסר את תוצאות הספירה.

לוח מס' 2

מספר המלים הפותחות באות א' ברשימותיהם של רִיגֶר ובלגור

מספר המלים	(1) רִיגֶר	(2) בלגור
הכולל	138	272
עד f_{10}	138	194
יש ברשימה זו וחסרות בו	10	74

V.A.C. Henmon, *A French Book based on the count of 400,000 running* .11
words, Educ. Research Bulletin Nr. 3, Univ. of Wisconsin, Madison, 1924.
G.E. Vander-Beke, *French Word Book*, Publ. Am.-Canad. Committees .12
on Mod. Languages, Vol. 15, New York, 1929.

מכאן נלמד בראש ובראשונה, שעד f_{10} גדל מספר המלים הפותחות באות א' המובאות בר"ב ב-40.6% לעומת ר"ר. שנית נלמד, שרק עשר מלים נרשמו על-ידי ריגור, שאין באות אצל ב' לגור, בעוד ש-74 מלים נרשמו על ידי ב' לגור, מבלי שמצאן ריגור במדגמו. אפילו נניח, שההעשרה הזאת מיוחדת היא באות א' דוקא, כי העברית מרבה בא' ראשיתית מאשר, למשל, בט' או בו' ראשיתיות, מותר לצפות לצמיחה נאותה גם באותיות האחרות של הא"ב. דומני, שיהיה מן העניין לעיין ולדעת, מה הן המלים החסרות בר"ב והן בר"ר, ואלו הן:

איר	אלול	אבידה	אמצעות	אוסם
אב (חודש)	אדר	אי-אלה	אישור	אשראי

פולן שייכות אל תחום התכתובת העסקית ואין כל תימה, שב' לגור לא מצאן בספרות-הילדים. שום מלת-ריגור לא יצאה על כן מן השימוש. מאידך, הגידול והגיוון, שחלו בעברית מאז ריגור, יבלטו מדוגמות אחדות של מלים, שעל פי ב' לגור לא רק חדרו ללשון, אלא זכו לשכיחות גבוהה למדאי (f_{10}):

אָבָה	אָנָּה	אָנָּה	אָנָּה	אָנָּה
אָבִיר	אָדִיר	אָחֻזָּה	אָלִיל	אָפֵל
אָגֻדֵּל	אָהָה	אָיִל	אָמָּן	אָפֵלָה
אָגָם	אָוִילִי	אָיִמָה	אָנָּה	אָץ

להבדיל מר"ר מתפרסת רשימה זאת בשטחי חיים שונים ומשונים.

גשוב נא עתה אל לוח מס' 1: כ-52% מן הדברים, אשר דובר עברית בתחילת שנות השלושים רצה להביע, היה עליו להביע ב-100 מלים, בעוד שאותן 100 מלים מספיקות בשנות השישים רק לצורך הבעת 39% של האמ"ר הפללי. יותר מזו, כל העברית הישראלית הכתובה של 1935 הייתה עברית של אלף מלים - 1000 מלים הספיקו כדי לומר (או לכתוב) 93% ממה שהיה צורך להיאמר (או להכתוב) -, לעומת כיום, כאשר 1000 המלים השכיחות ביותר מספקות רק פחות משלושת רבעים של טקסט כתוב. היות וב' לגור התחשב רק בספרות ילדים, סביר מאוד, שבמילון שכיחות של לשון המבוגרים החדשה היו 1000 מלים ראשונות אלה מהוות תאחוז נמוך עוד יותר, אלא שיש גם שיקולים המצביעים אל מגמה הפוכה.

8. היחס שכיחות: דרגה

ניסחתו המפורסמת של ציפ¹³

$$f.r = c$$

אומרת, שמכפלת השכיחות והדרגה היא יציבה. הוא ניסה לאשר את הסדרה

G. Zipf, *Human Behavior and the Principle of Least Effort*, Cambridge, 13

Mass., 1949 Wesley.

ההרמונית הזאת במספר ניכר של טקסטים החל במקרא (האנגלי) עד סאליוט, אבל בלשנים אחדים השיגו על הפונקציה של ציפף ואין כאן מקום להאריך. החומר העברי שבידינו מוגבל מדי יכולתו לאושש או להפריך את הנוסחה, אבל מספיק לניסוי קצר. מלוח מס' 3 נובע, שפרט לדרגות הנמוכות יפה הנוסחה גם אצלנו.

לוח מס' 3

היחס שכיחות / דרגה (f/r)

דרגה r	(1) ריגר f שכיחות	(2) $f.r$	(3) בלגר f שכיחות	(4) $f.r$
10	1883	18830	1545	15450
50	619	30950	556	27800
100	354	35400	293	29300
200	194	38800	150	30000
300	125	37500	102	30600
400	92	36800	75	30000
500	70	35000	63	31500
1000	30	30000	30	30000

בנאמר, רשימות השכיחות שלנו קצרות ואין מגיעות פלועזיות עד f_{5000} . לעת עתה ניתן לציין, שר"ב הרמונית מאוד – על כל פנים יותר מר"ר. המותר ללמוד מכאן על נורמאליזציה, שבאה לנו בעברית מאז חיבורו של ריגר? אתמהה. על העובדה, שנוסחתו של ציפף טעונה תיקון בדרגות (r) הנמוכות (כמו, למשל, בלוח מס' 3 ב- r_{10}), כבר הצביע גיר¹⁴. בדאי אולי להוסיף עוד, שר"ר ור"ב גם יחד דומות בפרט קטן, העשוי להיות משמעותי בתיקון הנוסחה, אילו היה אפשר לבדקו במדגמים רבים: בשתייהן

$$f.r_{10} = \frac{f.r_{200}}{2}$$

9. החפיפה בין ר"ר ור"ב

כיון שהזכר דמיון שתי הרשימות, מתעוררת אנב זאת השאלה, אם בכלל אפשר למדוד את הדמיון בין שתי רשימות שכיחות. כאן צריך להיות ברור, שבמעט אין טעם הפעם אף לנסות למדוד את הדמיון, שכן מראש ידענו את האופי השונה של מדגמי ריגר וב לגור. באין רשימות דומות באמת, פלומר באין רשימות בניות על חומר לשוני דומה, נשוה לעת עתה את שתי רשימותינו, עד עמוד בלשן חרוץ

14. עיין Guiraud, שם, עמ' 12 ועוד.

לחישובים ויזכה אותנו ברשימה מקבילה לר־ר, שלא תהיה בנויה רק על ספרות ילדים כמו ר־ב¹⁵.

ועוד ברור מאליו, שאפילו תהיה תקורתן של שתי הרשימות שונה, מטבע הדברים הוא, שלפחות 100 המלים הראשונות ברשימה זו תהיינה גם 100 המלים הראשונות ברשימה זו. מכאן ואילך תסטינה הרשימות אישה מרעותה. אולם בעוד שיש לצפות לזהות המלים המובאות בשכיחויות גבוהות, אין ערובה כלל, שבתוך המאה הראשונה תישא כל מלה גם אותו ציין דרגה (r).

ריגר עצמו עשה ניסוי מעין זה וחישב מה שקרי בפיו 'שיעור ההשתנות' בין רשימתו לרשימות הלועזיות¹⁶. (אגב המונח 'השתנות', צא וראה את הקשיים, שריגר התלבט בהם בשעתו, כאשר בא להסביר תיאוריה סטטיסטית בעברית – מעמ' 151 ואילך – , כי לא השכיל עדיין לתרגם למשל reliability, probable, correlation, random ואחרות). ניסוי של ריגר מצומצם ביותר – הוא הסתפק בתריסר שמות-עצם – וגם חסר דיוק. מחקר למופת במתאם בין רשימות שכיחות של ארבע שפות לועזיות עשתה ה לן איטון¹⁷.

אותה מלה תעלה או תרד בסולם רשימה אחת בהשוואה לאחרת. כמובן אין טעם לספור את המקרים, בהם יארע כך, כי ברוב רובם יארע כך, וגם מובן, שאין לספור, אלא למדוד את התנודות. ולאחרונה עוד מובן, שאין לחבר את שיעורי העלייה והירידה בסולם של r, מפני ששיעורי העלייה יתבטאו במספרים שליליים ושיעורי הירידה במספרים חיוביים ומפני שסכומם ממילא יהיה אפס. על כן צריך קודם למצוא לגבי מלה פלוגית את הערך d, היינו, בכמה דרגות היא עלתה או ירדה אצל בלגור על בסיס של ריגר לפי

$$r_R - r_B = d$$

ולהעלות אחר כך את d בריבוע, כדי שכל d² יהיו מספרים חיוביים וכשרים לחברם. אם ייעשה כך לגבי כל קבוצה של – נאמר – 25 מלים סמוכות ברשימה, נוכל לחשב בסוף את הסטייה הממוצעת למלה בקבוצת ה-25 לפי

$$\bar{d}_r = \sqrt{\sum_1^{25} d^2 / 25}$$

כאן ניתקל בקושי, כאשר נמצא בר־ר, שהיא נקודת המוצא, בארבע קבוצות ה-25 שנבדוק מלה, שאינה כלל וכלל מופיעה בכל ר־ב. כפי שכבר הוזכר לעיל, חסרות

15. ואמנם כבר נמצא כזה, הלא הוא ד־ר בלגור עצמו, שהודיעני על הופעתה הקרובה של רשימת שכיחות לקוטה מן העיתונות.

16. ריגר, שם, עמ' 67.

17. H. Eaton, *An English-French-German-Spanish Word Frequency Dictionary*, 17 New York, 1940, Dover.

בקבוצת ה-25 הראשונה של ר"ב המלים לו ואותו, בקבוצה השנייה המלה בו ובקבוצה האחרונה (הרביעית) המלה ישראל (ריגר סימן אותה ב- r_{91} , וחבל, שלפי ההנחיות הרישום של בלגור הושמטו כל השמות הפרטיים). אין פתרון לקושי זה אלא לדלג בר"ר על המלים החסרות בר"ב ולהשלים עם סילוף התוצאות. בדרך הזאת חישבתי את ערכי \bar{d} בין ר"ר ור"ב ואף בין ר"ר לרשימתו של שרפשטיין (ר"ש), ואביא את תוצאותי בלוח מס' 4.

לוח מס' 4

סטיות ממוצעות (\bar{d}) בסולם הדרגות (r)

(3)	(2)	(1)	קבוצה
ריגר-שרפשטיין (\bar{d})	ריגר-בלגור (\bar{d})	דרגה (r)	
(* 1.1) 21.3	4.7	25- 1	1
10.0	14.8	50-26	2
10.0	80.8	75-51	3
61.6	76.7	100-76	4
(*21.2) 25.7	44.3	100- 1	4-1

* בלי המלים ה', אלהים

כמצופה עולה הסטייה הממוצעת \bar{d} אחרי r_{50} בקצב כה מהיר, שהוא מצדיק את הפסקת כל השוואה הנמשכת אחרי r_{100} . הסטייה בין ר"ר לר"ש מתחילה רק בקבוצה הרביעית, בפרט אם נתעלם מן המלים ה', אלהים המחויבות בר"ש מבחינה תימאטית. אולם אין ללמוד הרבה מן המתאם הנאה בין ר"ר לר"ש מפני האופי המפוקפק של מדגם ר"ש. לעומת המתאם הגבוה הנוכח ממהרת ר"ב להתרחק מר"ר כבר בקבוצה השנייה. המעט, שכל הדין הזה העלה, הוא, שרק *comparabuntur pares cum paribus* ושאו זקוקים בדחיפות רבה לרשימה מעודכנת של לשון המבוגרים לפי שכיחות מלותיה.

10. חלקי הדיבר

פיצד מתפרסות המלים השכיחות ביותר לחלקי הדיבר?

כדי לענות לשאלה הזאת, עלינו להסכים בראש ובראשונה, מה הם חלקי הדיבר הניתנים להגדרה מעל כל ספק. כדי לא להסתבך בסתירות, דרושה תשובה קיצונית וחד-משמעית: משפט הלשון העברית מרשה לנו להבחין בודאות רבה מאוד בין שמות (פולל שמות-עצם ושמות-תואר) ופעלים. לפיכך מיינתי את המלים בר"ר ובר"ב לשני סוגים אלה והוספתי סוג שלישי "שאר" הפולל את כל המלים הנותרות. בלוח מס' 5 אביא את תוצאות ספירתי עד r_{1000} ובזמן גם אמיין את הפעלים לפי בניניהם.

לוח מס' 5
אלף המלים השכיחות ביותר לפי חלקי הדיבר

(11) Σ	(10) שאר (D)	(9) (8) (7) (6) (5) (4) (3) (2) פעלים (V)								(1) שם עצם (S)	רשימה	דרגה r
		סִיָּה	הוּפְעַל	הַפְעִיל	הַתְפַּעַל	פּוֹעֵל	פִּיעֵל	נִפְעַל	פַּעַל			
10	7	2							2	1	רִיר	-1
10	8	2							2	0	רִיב	10
40	21	8					1		7	11	רִיר	-11
40	30	8							8	12	רִיב	50
50	13	14		1			3		11	23	רִיר	-51
50	19	9							8	22	רִיב	100
100	41	24					4		20	35	רִיר	-1
100	57	19		1					18	34	רִיב	100
100	29	20		4			1	2	13	51	רִיר	-101
100	26	22		4			4	2	12	52	רִיב	200
100	23	29		9			5	2	13	48	רִיר	-201
100	23	27		4	1		1	3	18	50	רִיב	300
100	19	23		7	1		4		11	58	רִיר	-301
100	14	24		6			3	1	14	62	רִיב	400
100	16	24		6	2		2	4	10	60	רִיר	-401
100	15	24		6			3	1	14	61	רִיב	500

לוח מס' 5 (המשך)

(11) Σ	(10) שאר (D)	(V) פעלים								(1) שם עצם (S)	רשימה	דרגה r
		(9) סִיה	(8) הופעל	(7) הפעיל	(6) התפעל	(5) פועל	(4) פיעל	(3) נפעל	(2) פעל			
100	10	32		7	3		8	5	9	58	רִיר	-501
100	6	29		3			5	4	17	65	רִיב	600
100	12	31		6	4		4	1	16	57	רִיר	-601
100	5	20	1	3	1		3	1	12	75	רִיב	700
100	4	30		8	2		5		15	66	רִיר	-701
100	7	22		7	2		4	3	6	71	רִיב	800
100	5	31		8	3		1	3	16	64	רִיר	-801
100	6	22		7			5	2	8	72	רִיב	900
100	7	28	6	3	.2	1	3	3	10	65	רִיר	-901
100	5	31		2	1		7	3	18	64	רִיב	1000
1000	166	272	6	58	17	1	37	20	133	562	רִיר	
1000	164	240	1	43	5		35	20	137	606	רִיב	Σ
		100	2.1	21.6	6.1	0.3	13.5	7.2	48.7		רִיר	%
		100	0.4	18.0	2.0		14.5	8.3	56.9		רִיב	%
100	16.6	27.2								56.2	רִיר	
100	16.4	24.0								60.6	רִיב	%

נדמה לי, שהלוח מס' 5 מלמד דברים רבים על – sit venia verbo – החיים האורעניים של השפה העברית, בין שייקרא שתי, בין שייקרא ערב. תחילה מזדקר לעיני המעיין מתאם רב ביותר בין ר-ר ור-ב. התמורות, שאירעו בעברית בדור האחרון ושנרמזו לעיל, לא מצאו להן ביטוי בלוח הזה וכן לא נגלה בו מאומה מן ההבדל באופי המדגמים, שעליהם ביססו שני המחברים את רשימותיהם. הוא אומר, שהתמורות חלו בשטח הלקסיקאלי ולא בשטח הסינטקטי. עם זאת מתמיה, שבר-ב פחת חלקם של הפעלים ב-12% על חשבון התוספת, שבאה בשמות. לכאורה היה צריך להיות להפך: שפת הילדים דרמאטית יותר ומרבה בפעלים! אלא מאי, בלגור לא מנה את השכיחות בשפת הילדים, אלא בספרות הילדים הכתובה על ידי מבוגרים. לא "טעה" אפוא מחבר הרשימה, אלא יש לתלות את הקולר במחברי ספרי הילדים, שאינם מיטיבים לכתוב בשפת הילדים. את העובדה הזאת יאשרו מתוך הניסיון האישי כל גנתי, כל מורה בבית הספר היסודי וכל אם צעירה. עם זאת, מי שבא להראות את פוחז בגיוון ובדיקן כמו הסופרים שכתבו ספרות לבני הנעורים, עליו להרבות בשמות דוקא, שהרי מספר הפעלים ממילא קטן יותר, הנרדפות שבהם אף היא פחותה ומה שנוסף על-ידי חידושים הוא טכני בלבד.

העלייה בחלקם של השמות תלויה מאוד עד המאה הראשונה (t_{100}) ונשארת אחר כך יציבה בסביבות 50–60 אחוזים. הוא הדין בפעלים המהווים כרבע החל במאה השנייה.

בטור 10 (ה-שאר) שונה הוא הממצא. הרוב הגדול של המלים הפלולות תחת ההגדרה "שאר" הוא מן הסוג הקרוי "מטען דקדוקי" (grammar load), כלומר אותן מלות שימוש המספקות את המלט הבונה משפטים שחומרים mots-forts. בשפה האנגלית, הצרפתית והגרמנית תופסות ה- mots-outils האלה בין 30 ל-50 אחוזים¹⁸. בהיות השפה העברית שפה אינפלקציונאלית היה צפוי כמובן האחוז הנמוך של ה-שאר – רק 16.5%! שלוש השורות הראשונות של הלוח (עיין טור 10) מראות, שמתוך 50 המלים השכיחות ביותר 80% הן מלות שימוש ו-40% מתוך 50 המלים הבאות, היינו 57% במאה הראשונה. מכאן ומטה ניכרת חוקיות-מה. אחרי כל מאתיים מלים נופל תאחוזן בחצי בערך (לפי ר-ב):

$$100-1 : 57$$

$$101-300 : 26 + 23 \sim 57$$

$$301-500 : 14 + 15 = 29 \sim 57/2$$

$$501-700 : 6 + 5 = 11 \sim 57/5$$

אחרי Γ_{700} נשאר תאחוז מלות "השאר" יציב. הנתונים בלועזית דומים, אבל הירידה היא פחות תלולה.

מורי השפה העברית כשפה זרה ילמדו מן הטורים 2-8, שכל השולט בבניין פעל שולט בנטיית מחצית הפעלים ומעלה וששני הבניינים הפעילים האחרים (פיעל, הפעיל) מוסיפים עוד שליש בתורת הפועל השימושית. הבניינים הסבילים (נפעל, פועל, הופעל) נדירים מאוד באלף המלים השכיחות ביותר (עם בניין התפעל 16.2% אצל ריגר ורק 10.7% אצל בלגור, הואיל ולשון סבילה אופיינית למבוגרים דוקא), ומה גם, שכמעט כולם באים בבניין הנתפס ממילא על ידי הלומד-העולה כשם-תואר, אם שפת אמו היא הודו-אירופית. העמל המושקע בתרגול הבניינים הסבילים הוא לכן מיותר ברובו הגדול.

אם ועד מה יש להתפרסות הנ"ל של הפעלים לבניינים השלכות על תכנית הלימודים במקצוע היגע והמייגע "דקדוק" בבית הספר היסודי (והתיכון)? שם נדרשת עדיין – לא יאומן! – "שליטה שלמה בכל תורת הפועל", אינו מעניינו של מאמר זה.

11. מלים מקראיות

עבודותיהם של ריגר ובלגור עשויות לסייע במתן תשובה מדויקת, זאת אומרת, כמותית, לשאלה, מה חלקן של מלים מקראיות בשפתנו הכתובה. יש יסוד לחזות מראש, שהמלים המקראיות תהיינה שכיחות יותר ב-ר, ב, כי פה המדגם נשלף משפת ילדים (בהסתייגות, מפני ההשלט הנ"ל) ושפת ילדים קרובה יותר לשפת המקרא מפני פשטותן וציוניותן של שתייהן ומפני שהמקרא נלמד בארץ בעיקר בגיל הילדות והנעורים.

נשאלת השאלה, מלה מקראית מהי? א ק ד ח, שמשמעה בימינו כלי נשק ובמקרא אבן חן – מלה מקראית היא אם לא? או, אם ננקוט דוגמה פחות קיצונית – ודוקא מלים, שמשמען לא נשתנה מן הקצה אל הקצה, אלא רק בגון דק, הן הרבות והמסכנות את אמינות הספירה – ה ח מ א ה שלנו אינה חמאה במקרא, אלא מעין משקה חלבי – הנספור אותה כמלה מקראית? כיון שלא בסמנטיקה אנו עוסקים, כי אם ברובד לשוני עתיק ובשאלה, אם הוא עדיין חי, וכיון שעלינו להישמר מחוסר-עקיבות ומהכרעות ad hoc לפרקים, תיתכן גם הפעם רק החלטה חד-פעמית וחותכת את הדין: השיקול המורפולוגי, כלומר צורת המלה, יכריע ועל כן גם א ק ד ח מלה מקראית היא. הדרך הפשוטה ביותר להשיב לשאלתנו היא לספור קודם לכול, כמה מלים בכל מאה דרגות אינן נזכרות במקרא. המספרים שמצאתי מלוחים בלוח מס' 6.

לוח מס' 6

מספר המלים הלא-מקראיות באלף המלים השכיחות ביותר

דרגה r	(1) ריגור	(2) בלגור	דרגה r	(1) ריגור	(2) בלגור
100-1	3	1	600-501	21	13
200-101	12	4	700-601	27	15
300-201	11	10	800-701	28	24
400-301	24	11	900-801	22	20
500-401	22	15	1000-901	27	27

סך-הכול: ריגור - 197, בלגור - 140

העדפתי לספור את המלים, שאינן באות במקרא, במקום את הבאות בו, כי מספרן מעט יותר. כצפוי, הולך וגדל מספר המלים "החדשות", ככל שנעלה בדרגות ונרד בשכיחות, כי המילון הבסיסי של העברית החדשה מקראי הוא ביסודו. בר-ר מגיע מספרן למה שנוכל אולי לקרוא בשם נורמה כבר במאה הרביעית ונשאר יציב פחות או יותר. לא כן בר-ב, בה תושג אותה נורמה רק במאה השמינית. המלים הלא-מקראיות מהוות באלף הראשון אצל בלגור 29 אחוזים פחות מאשר אצל ריגור, כחוזי מראש מפני אופיו המיוחד של מדגם-בלגור, שכבר נרמז. ב-92.8% של מדגמו של ריגור וב-74.2% של מדגמו של בלגור תופס החומר הלקסיקאלי שאחר המקרא בממוצע 17%. ככל הידוע לי, לא נעשו בדיקות סטטיסטיות מעין אלה, הבודקות את חיוניותו של רובד לשוני עתיק (ועתיק כל כך) בשפות האומות, וספק רב הוא, אם תימצא בהן חיוניות כזאת.

כאן ראוי להזהיר, שלא לקרוא בלוח הנ"ל דבר, שאינו כתוב בו, למשל, שבמאה העשירית מהוות המלים הלא-מקראיות בשתי הרשימות 27% של הטקסט - הן מהוות תאחזו זה רק ברשימה! ומה חלקן בטקסט? הרי בוצעו התעניינותנו העיקרית.

בבואנו לבדוק מה שקרוי בליניסטיקה "מילון מיוחד" (special vocabulary) - במקרה דידן המילון הלא-מקראי - במדגם בן N מלים רצופות הבנוי מ-V מלים שונות, תיקרה כל מלה שונה פעם אחת או פעמים רבות. ועתה לימד ה דן¹⁹, שייתכנו שלושה שיעורים שונים: (א) היחס בין מלות המילון המיוחד V' למלות המילון כולו V והוא נקרא

$$p_v = V' / V$$

(ב) היחס בין היקריזותיהן של מלות המילון המיוחד f_v להיקריזותיהן של כל מלות המילון כולו f_v והוא נקרא

$$p_w = \sum f_v' / \sum f_v$$

ו- (ג) היחס בין מספר מלות המילון המיוחד להיקריזותיהן של מלות המילון הכולל והוא נקרא

$$p_c = V' / \sum f_v$$

הרדן הוכיח על פי דוגמת המלים ממוצא לטיני-צרפתי ביצירותיו של צ'וסר, שהערכים p_v ו- p_c משתנים עם השתנות אורכו של הטקסט ושרק הערך p_w משקף את המצב השוני לאמיתו. לפיכך חישבתי את p_w למלים לא-מקראיות בר-ר ובר-ב ואמסור את הממצא בלוח מס' 7. בטור 3 רשומה העלייה האחוזית של ר-ר בכל מאה דרגות לגבי ר-ב לפי

$$(p_{WR} - p_{WB}) / p_{NB}$$

לוח מס' 7

תאחוזו (p_w) המלים הלא-מקראיות בהיקריות כל המלים

(3) ההבדל בין ר-ר לר-ב על בסיס ר-ב	(2) בלגור	(1) ריגר	דרגה
+ 226%	0.37	1.17	100- 1
+ 205%	1.42	3.60	200-101
+ 123%	2.31	5.17	300-201
+ 121%	2.94	6.50	400-301
+ 102%	3.60	7.27	500-401
+ 94%	4.00	7.75	600-501
+ 93%	4.34	8.38	700-601
+ 71%	4.92	8.40	800-701
+ 68%	5.31	8.93	900-801
+ 54%	5.75	9.35	1000-901
+ 91%	3.49	6.65	ממוצע

בלוח זה מתקבלת תמונה שונה לגמרי מזו שבלוח מס' 6. שם התקרבו שתי הרשימות זו לזו בערכיהן כבר ב- 701 והגיעו בשני טוריהן לרבע בערך בכל מאה החל בשמינית; וכאן תופסות המלים הלא-מקראיות אצל ריגר אף במאה העשירית רק

פחות מ-10% ואצל בלגור רק פחות מ-6%. את המגמה הכללית בשתי הרשימות מבטא טור 3: אמנם ההבדל ביניהן הולך וקטן, כמו בלוח הקודם, עם העלייה בדרגה, אך לא במאה השמינית הוא ייעלם לגמרי, כי אם אי-שם בסביבות 2000. ואין לך דבר טבעי וסביר מזה, כי המלים החדשות הולכות ורבות בשכיחויות הנמוכות, בעוד שמספר המלים המקראיות נתון ויציב.

12. סיכום

כמדובר בתחילה, אין החישובים האלה אלא תוצרת לואי של מלאכה, שעסקה בנושא אחר לגמרי. את כולם יש לקבל cum grano salis בתקוה, שברכות הימים יהיו בידינו רשימות-שכיחות נוספות הראויות יותר להשוותן.

הפעלים הארמיים ב"הלכות פסוקות"*

המחקר הדקדוקי של הארמית הבבלית (=א"ב) לא משך אליו חוקרים רבים. במאה שלנו אפשר למנות את חוקרי הא"ב באצבעות יד אחת (אפשטיין, לויאס, מורג, קוטשר, שליונגר), וכלל הפרסומים במקצוע זה נער יספרם. לכן יש לברך על כל מחקר חדש הזורע אור על דקדוקו של ניב ארמי זה ודולה ממקורות חדשים – וגם ישנים – צורות דקדוקיות חדשות, שעוד לא נרשמו בספרי הדקדוקי.¹ לאחרונה נתפרסם ב"לשונו" מאמרו של ד"ר מרדכי בן-אשר (=ב"א) על דקדוק הפועל הארמי ב"הלכות פסוקות".² ספר זה, שנתחבר על ידי ר' יהודאי גאון במאה השמינית לס"ה, והגיע אלינו – מלבד כמה קטעי גיוז – בכתב-יד אחד ויחיד, נתפרסם בשלמותו רק בשנת תשי"א.³ את חשיבותו של חיבור זה לחקר הא"ב הפיר פרופ' י' קוטשר במאמר שפרסם בשנת תשכ"ב.⁴ במאמרו זה קבע קוטשר שה"פ הוא אב-טקסט של הא"ב, אולם הביא ממנו רק דברים מועטים והניח מקום לאחרים להתגדר בו. מטרת מאמרו של ב"א הייתה לתאר חלק אחד מתורת הצורות של ה"פ, והוא דקדוקו של הפועל הארמי. אך דא עקא. אי אפשר לדבר סתם על הפועל הארמי בה"פ אלא על הפעלים הארמיים. כי זאת לדעת: בה"פ מיוצגים כמה ניבים של הארמית זה על יד זה ודקדוקם שונה אחד מן השני. הניבים הם: (1) הארמית של השטרות –

* קיצורים: אפשטיין = י"נ אפשטיין, דקדוק הארמית הבבלית, ירושלים-ת"א, תשכ"א; מורג = ש' מורג, הארמית הבבלית במסורת תימן: הפועל השלם, ספר ח' ילון, עמ' 182–220; נלדקה = Th. Nöldeke, *Mandäische Grammatik*², Darmstadt 1964; קוטשר = י' קוטשר, מחקר הארמית של התלמוד הבבלי, לשונו כו (תשכ"ב), עמ' 149–183 (מצוטט לפי עמודי התדפיס); שליונגר = M. Schlesinger, *Satzlehre der aramäischen Sprache des babylonischen Talmuds*, Leipzig 1927

1. על המחקר בתחום זה וצרכיו – ראה קוטשר.
2. לשונו לד (תש"ל), עמ' 278–286; לה (תשל"א), עמ' 20–35. אני מצטט את המאמר לפי עמודי התדפיס.
3. ספר הלכות פסוקות (=ה"פ), מהד' סלימאן ששון, ירושלים תשי"א. כתב-היד תואר על ידי אבי המהדיר בקאטאלון ספרייתו, אהל דוד, ח"א, עמ' 123–155. רשימת קטעי הגיוז שנתפרסמו קודם לכן ניתנת בה"פ, עמ' 18, הע' 32. [בשעת ההגהה יצאה לאור מהדורה פקסימילה של ה"פ].
4. קוטשר, עמ' 25–26. על הניקוד הבבלי של ה"פ ראה מאמרו של ש' מורג, לשונו לב (תשכ"ח), עמ' 67–88.

בה"פ מצוטטים הרבה נוסחי שטרות (גט, כתובה, וכו'). הארמית של תעודות אלה אינה א"ב אלא "ממלכתית" פחות או יותר, אם כי יש בה השפעות של הא"ב⁵; (2) הא"ב של הציטאטים מן התלמוד הבבלי (=ת"ב)⁶ – מרפיב זה מהוה רוב ה"פ; (3) הארמית של הגאונים⁷ – ארמית זו מיוצגת בה"פ בדיונים ההלכתיים, בהלכות המובאות בספר, ובמשפטי הקשר.

לכן הניגוש לרשום את דקדוק "הפועל הארמי" בה"פ חייב לפרט, לאיזה ניב הוא מתכוון. פפי שנראה להלן, ב"א מצטט משלושת הניבים הנ"ל, ואינו מעיר על כך. אולם חמור יותר הוא, שלפעמים לא דייק כל צורפו. מצאתי יותר משמונים צורות שלא נותחו כהלכה, ועובדה זו בהכרח פוגמת בערפו של המאמר בחקר הא"ב.

יתרה מזו: ה"פ הוא ספר מיוחד במינו בכך, שהוא תורגם מארמית לעברית בתקופה קדומה. תרגום הספר ידוע בשם "הלכות רא" (=ה"ר) והוא נתפרסם זמן רב לפני המקור הארמי⁸. מלבד השמטות שונות משקף ה"ר בנאמנות את המקור הארמי בה"פ. לא פעם יכול החוקר של ימינו להיעזר בתרגום זה, כשהוא מסתפק במובנה המדויק של צורה ארמית מסוימת. אילו השתמש ב"א בה"ר, היה מונע כמה וכמה טעויות⁹. לאור חשיבות החומר בה"פ לחקר הא"ב הריני מביא כאן רשימת הצורות, שלדעתי לא נותחו לנכון במאמרו של א"ב, וניתוח אחר בצדן.

בעמ' 5: למ"ה (קו 14) – מובא מנוסח גט; איסובר (קסד 4) = אשא (בניין פועל). מובא מנוסח כתובה; אתנח – השורש תנח (אפעל) נוצר בא"ב –

5. אין מחקר מקיף על לשון השטרות. ראה לפי שעה: י' קוטשר, למאמרי השטרות בתלמוד ובספרות הגאונים, תרביץ יז (תשי"ז), עמ' 123–127; יט (תשי"ח), עמ' 53–59; 125–128.

6. בת"ב יש להבדיל בין הניב הרגיל (א"ב) ובין הניבים האחרים, כגון: ניב נדרים, הניב "המערבי", שבו מצוטטים דברי אמוראי ארץ ישראל. ראה להלן.

7. אין עדיין דקדוק מיוחד לניב זה. אולם בדקדוקו שיקע אפשטיין הרבה חומר ממנו. ראה גם כן מאמריו: 'Die Rechtsgutachten d. Geonim, ed. Cassel', *JJLG*, IX (1901), pp. 214–304; 'Notes on Post-Talmudic-Lexicography (II. Sheeltot)', *JQR* n. s., XII (1921), pp. 299–390.

8. ספר הלכות פסוקות או הלכות רא"י, מהד' שלוסברג, ורס"י 1886. על היחס בין ה"פ וה"ר, ראה ה"פ, עמ' 19–22. ב"אהל דוד" נתפרסמו בעמ' 124–130 קטעים מה"פ ומה"ר בטורים מקבילים, והקורא יכול בנקל לעמוד על שיטת התרגום. דרך עבודתו של המתרגם עדיין לא זכתה למחקר לשוני.

9. ראה בפרוטרוט להלן.

כמו במנדעית¹⁰ – מצורת האתפעל של נוח שהיא "איתנח", ולא כמו השורש תרם שנגזר מן השם "תרומה"; יהבי (נו) = גותנים¹¹.
 בעמ' 6: נפיק (יד 8) = יוצא (בינוני)¹²; הדר (נא 9) = חזר (בינוני)¹³; נפלא (ק 11) = גופלת (בינוני)¹⁴; פסקה (גב 24) = פסק אותה¹⁵; תקוף (עו 3) – כל הקטע: "זבני ארבע מאה דני חמרא ותקוף". הצורה "תקוף" מתייחסת או ל"דני" או ל"חמרא". הואיל והשורש תקף שייך למשקל qatula¹⁶, צורת העבר נסתר היא "תקוף". אולם ישנה אפשרות אחרת: הנושא הוא "דני" ויש כאן סיומת $\text{ }^{\circ}\text{-}$ ¹⁷. מכל מקום אין צורה זו כמו "עבוד, סבור", היינו גוף שלישי רבים של העבר.
 בעמ' 7: איפלח (קסד 4) – מובא מנוסח כתובה; הדר (פג 8) – צורת בינוני. באיב משמשת צורה קפואה זו יחד עם פועל אחר כתיאור פועל במשמעות "שוב", אחר כך¹⁸; שליפו (קכג 22) – בניין פִּעֵל; פריענא (קכו 27) = אני נפרע (בינוני פעול); עבידה (לה 6) – צורה זו טעות היא בה"פ (הנושא: אתרוג) ויש למחוק אותה כאן. השה שם, שו' 11: "אתרוג דלאכילה עביד".
 בעמ' 8: עדיפת (עב 11), עדיפיתו (עב 14) – צורות תואר (משקל qattil + כינוי¹⁹; עסקינן (עח 4) – בטקסט: עסיקין (בינוני פעול + כינוי)²⁰; לפרעוניה = יפרעו אותו (עתיד + כינוי)²¹; שיירית (צד 30) – צורה זו שייכת לגזרת ע"א או ע"י; שלים (ח 11) = שָׁלְמוּ (קל עבר נסתרות)²²; רווח (סג 18) =

10. ראה: גלדקה, עמ' 84. גלדקה כבר הצביע שם על הצורה "אתנח" באיב וכן הסביר את מוצאה. השורש המנדעי הוא ATNA והוא מתנהג כשורש רבעי. ראה: E.S. Drower and R. Macuch, *A Mandaic Dictionary*, Oxford 1963, p. 43

11. ה"ר 44₃₂: "ואין גותנין להם".

12. וכן מתורגם בה"ר 16₁₁.

13. וכן מתורגם בה"ר 41₃.

14. "דלסיבותא לא נפלא". ה"ר 76₃₀: "שלעת זקנתי לא אפיל".

15. "מידלא פסקא למילתין". ה"ר 42₁₅: "לא היה פוסק דבריו".

16. אפשטיין, עמ' 22.

17. כך הבין המתרגם של ה"ר 59₂₂: "החמיצו".

18. השה: "והדר מברך" (קט 13) = "ואחר כך מברך" (ה"ר 84). דוגמאות של הדר + פועל נטוי אפשר למצוא אצל שלזינגר, עמ' 183.

19. ראה: אפשטיין, עמ' 22.

20. הצורה הזאת נמצאת תמיד בכ"י המבורג של הבבות. ראה: קוטשר, עמ' 27.

21. "לפרעוניה לפלוני". בה"ר 48₁₉ מתורגם לפי העניין: "פרעו(!) לפלוני (או אולי צ"ל: <י> פרעו)".

22. "ודאי שלים ארבע שעי". ה"ר 12₂₄: "ודי יצאו ארבע שעות". הניתוח הנכון של צורה זו כבר ניתן על ידי קוטשר, עמ' 19.

הריחו (נסתרים עבר)²³; קבילת (צו 18) = קיבלת (עבר נוכח)²⁴; נסיבונין (קנו 20) – אין צורה זו טעות, כפי שחושב ב"א (הע' 21), אלא פירושה "נשאו אותן" (עבר נסתרים + כינוי הנסתרות)²⁵.

בעמ' 9: מקטפין (יג 4) – צורה עברית²⁶; מעברת (קח 4) = את מעוברת (בינוני פעול + כינוי). ראה שם להלן: "מעברא"; מחמצא (יג 2) = מחמיצה (אפעל פִּעִיל)²⁷.

בעמ' 10: אשגח (נה 30) – בטקסט: "אשכח". הצורה "אשגח" היא תיקונו של המהדיר בהערות שם; אמשיכו (נו 7) = נמשכו (אתפעל)²⁸; מבגרן (רג 14) = משופשפות (בינוני פעול)²⁹.

בעמ' 11: לאיתנסבא (קנ 8, 15) – מובא מנוסח גט, ולכן יש לבטל את הע' 22 שם; איתחזק (נח 24) = הוחזק (אתפעל)³⁰; אישתחיס (מד 1) = נשחטה (נסתרת)³¹; אישתיק (עה 17) = שתק (קל)³²; איסמור (צא 18) = היטמנו (ציווי; כתובו)³³; אידריסן (רג 14) = נדרסו. צ"ל: רבות גוף III (נשא; זגאתא); יתלקחן (קג 13) – מובא מן המשנה (תנאי פתובה); לאישתבועי (נה 9) = להישבע (אתפעל, כפי שידוע ב"א למעלה באותו עמוד בצורה "נישתבע"). וכן בעמ' 12: אישתבע, משתבע, מישתבעי; לאישתמוטי (פב 26) = להישמט (אתפעל)³⁴; איתפקד (נג 20) = הפקד (אתפעל)³⁵; איעבר (מא 16) = נתעברה (נסתרת); איתבר (עה 11) = נשבר (אתפעל). וכן בעמ' 12: ליתבר, מיתברן; איפטרו (קצג 6) = נפטרו (אתפעל)³⁶.

23. "הנהו ביתרי דקבילו עיסקא ורווח ואמ' ליה חד לחבריה תא גיזבין ונפלוג ואמ' ליה אידך גירוח טפ". ה"ר 50²⁷: "שנים שעשו שותפות והשביחו".
24. "סברת וקבילת". ה"ר 73²²: "רצית וקיבלתה".
25. "אף על פי שאין לשין בו מקטפין בר".
26. "זאתו תרין אחיהן נסיבונין". ה"ר 117²¹: "זבאו שני אחיהם ונשאום".
27. ה"ר 15: "מפני שמחמצת".
28. "השנה ה"פ שם: "משוך פירי מיתמי ויקור ... אמשיכו להו פירי ליתמי".
29. "אף על גב דלא מבגרן חשינן דילמא אידרוסי אידריסן" (= אף על גב שאינן משופשפות חוששים אנו שמא נדרסו).

30. ראה: מורג, עמ' 217, והע' 132 שם.
31. "היכא דאיכא עיגלא או אימרא או גדיא דאישתחיס אימיה ביומיה".
32. ראה: אפשטיין, עמ' 33.
33. "איטמור וכתובו ליה". ה"ר 70²⁷: "היטמנו וכתבו לו".
34. הצורה "משתמיט" (ראה המילונים) מוכיחה, שצורה זאת שייכת לבניין אתפעל.
35. "השנה אפשטיין, עמ' 57".
36. "דכיון דבריק על חד מניהו איפטרו להו הנך אחריני". השנה שם, שו' 9: דמבריק על עיקר שבהן ופוטיר את הטפילה".

ב ע מ' 12: מי עבר (רד 6) – צורה זו אינה אפשרית (הנושא – נקבה), וכנראה צ"ל: אי עבר (נסתרת עבר; ראה לעיל); מית כשרא (קצט 6) = מוכשרת (אתפעל)³⁷; מיקדשת (קו 28) = את מקדשת. לכן צ"ל: גוף II נקבה; אי כול (סג 29) = אכול (ציווי || דרי³⁸; לוכל יג 21) – מלה זו מופיעה בפיטוי לוכל מרור³⁹, חתימת ברכה עברית המובאת בדין בה"פ שם.

ב ע מ' 13: אי מרו (צ 29) = אמרו (ציווי)⁴⁰.

ב ע מ' 14: שיירה (סא 4) = צורה עברית⁴¹.

ב ע מ' 15: אפיל (קיג 31) = הפילה (נסתרת)⁴².

ב ע מ' 16: יה בית (ג 16) = מובא מנוסח שטר; יה בי (ג 9) = נותנים (בינוני רבים)⁴³; ידעת (פז 17) = אתה יודע (בינוני + כינוי)⁴⁴; הבא (ק 21) = תן אותה (ציווי + כינוי)⁴⁵; מית לדא (יט 28) – צורה זו אינה "תמוהה" (פדעת ב"א בהע' 30). והיא מתועדת בעוד מקומות בא"ב וכן במנדעית⁴⁶.

ב ע מ' 17: איתיבמת (קסג 32) = נתייבמה (אתפעל). צורה זו נמצאת בכתובת יבמין; מייבמא (קמו 11) = מייבם אותה (בינוני פועל + כינוי)⁴⁷; אוסופית (קסד 3) – מצוטט מנוסח כתובה; אוזופיה (ג 14) = להלוותו (מקור + כינוי)⁴⁸; אויקר (קסד 4) – צ"ל: אייקר. הצורה מובאת מכתובה; אונקיה (קיב 1) = היניקי אותו (ציווי יחידה + כינוי)⁴⁹; איקר (גה 35) = עלה מחירה (נסתרת)⁵⁰.

37. ראה: אפשטיין, עמ' 58.

38. "איכול פלגא בראחא ודרי תרי תלתי בזיאנא". וכן משתמע מן התרגום בה"ר 50⁹⁶: "טול מחצה שבח וטול שני שלישי בהפסד".

39. "וכד מאטי לוכל מרור מברך לוכל מרור ואכיל".

40. "לדיליה דלא תימרן ליה לאחריני אימרו להו".

41. "ואם שיירה כל שהוא".

42. "הוא אמ' תרין אפיל והיא אמרה תלתא אפילי". הצורה הרגילה יותר היא: אפילא (שם 30).

43. ראה לעיל, עמ' 00.

44. וכן מתורגם בה"ר 67¹⁶.

45. < * הָבָה הַבִּיטָה הוּא: "הבא לי כתובתא". על ערעור הכינוי הָבָה – א, השוה: ותסברא (=ותסברה), מייבמא (=מייבם אותה; ראה להלן).

46. כ"י המבורג, עמ' קלט 9: מיתלד. לצורות במנדעית, ראה: גלדקה, עמ' 246.

47. "ופירי בחייה לא אכיל עד דמייבמא". השוה ה"ר 110¹⁷: "ופירות בחייה אינו

אוכל עד שמייבם". על הָבָה – א, ראה לעיל, הע' 45.

48. "אילו (=אלא) אוזופיה לגי ומישקל רבית מגיה". השוה ה"ר 40¹⁴: "אלא אפילו הלוח (=הַלֹּחֶה?) לגי וליטול ריבית".

49. "אמר ליה לאיתתיה אונקיה לברך".

50. לצורה זו ראה: קוטשר, עמ' 19. הנושא המובן כאן הוא תורתא (ש"ר 34).

בעמ' 18: לעילינהו (מד 2) = יכניסם (עתיד + כינאי)⁵¹; עיול (קעט 9) – צורה זו אינה נכונה, וציל: עול – נכנסו⁵²; מחימין (כד 9) – צורה עברית⁵³; אינלל (פו 24) = נתגלגלה (נסתרת אתפצל)⁵⁴.
 בעמ' 19: ניחא (סו 13) = נחה (בינוני פועל יחידה)⁵⁵; פישא (קג 3) = נשאר (בינוני פועל יחידה). וכן להלן: פישא (רו 13); מיתא (קמז 12) = מתים (בינוני פועל רבים)⁵⁶; קימא (כג 22) = עומדת (בינוני פועל יחידה)⁵⁷.
 בעמ' 20: מיקיים (לו 15) = מתקיים (אתפצל)⁵⁸. וכן להלן: "מיקים" (סו 3)⁵⁹; לאוקמא (קסג 33) – מובא מנוסח כתובה; לאתנחיה (עב 14) – ציל: לאתנחיה⁶⁰. לגבי הע' 35, ראה לעיל; מיתזאנא (קה 11) – כנראה ציל: מיתאזנא (אתפצל)⁶¹; מיתזון (קג 13) – מובא מן המשנה (תנאי כתובה); מחיב (ח 15) = מחיב (בינוני פועל)⁶².
 בעמ' 21: ולמחינהו (מד 2) = וימחה אותם (עתיד + כינאי)⁶³; שרית (ג 16) = אתה מתיר (בינוני + כינאי); שדי (טו 22) = זורק (בינוני פועל)⁶⁴; עשת (סא 3) = עשתה (צורה עברית)⁶⁵; מצו (סד 11) = יכולים (בינוני פועל רבים)⁶⁶. וכן להלן: מצי (טו 8); שאחו (יב 18) = שיהו (פצל)⁶⁷; נילקי (יא 7) = ילקה (נסתר)⁶⁸;

-
51. "לעילינהו לדוכתא". ה"ר 35²⁸: "יכנסם למקום".
 52. "איקלעו רבא ורב ספרא ורב חונא בר חנא ולא עיול לנה". לפני מתרגם ה"ר 131²⁵ הייתה הגרסא הנכונה "עול": "נודמע לו רבה ... ולא נכנסו לתוכה".
 53. "מחימין חמין לחולה בשבת".
 54. "אינלל מילתא". ה"ר 66²⁹: "נתגלגל הדבר".
 55. "עד האכי ועד הכי ניחא נפשיה". ה"ר 52²²: "בין כך ובין כך ימות".
 56. וכן מתורגם בה"ר 110³⁵.
 57. "קימא לן הילכתא" (וכן יש לתקן אפשטיין, עמ' 90). צורה זאת גם מנקדת בה"פ: דקימא לן (מצוטט ע"י ש' מורג, לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 73).
 58. "עוצים דערלה וכל מידי דכד שקלת ליה מיקיים פירא שרי בהנאה". הקטע הזה אינו בה"ר.
 59. "דילמא לא מיקים תנאיה". ה"ר 53¹⁰: "שמא אין מתקיים תנאו".
 60. "דלא לאתנחיה בכילתא שאילתיה". ה"ר 59⁵: "שלא להניחו בכילה שאלתו".
 61. השוה משנה כתובות ד, יא (לפי כ"י קאופמן): וּמִתְּיָנָן.
 62. "לא מחיב לבעוריה". השוה ה"ר 12²⁹: "אין חייב לבעור".
 63. השוה לעיל, הע' 41. ה"ר חסר במקום זה.
 64. "כי נטיל מדודא ושדי עליה". ה"ר 17¹: "כשיקח מדוד ונוטל עליו".
 65. "לא עשת ולא כלום".
 66. ראה: אפשטיין, עמ' 98. קביעה זו מבוססת על סורית "מצא".
 67. "ולא שאחו בעוריה". ה"ר 14³⁴: "לא שיהו בה".
 68. וכן מתורגם בה"ר 14¹.

י בעון (לג 21) = יבקשו. צורה זו עם תחילית יוֹד, המובאת בת"ב היא מערבית⁶⁹; חזיא (ב 5) – הצורה הזאת אינה בכתב־היד והשלימה המהדיר בין סוגריים מרובעים; קניא (קט 13), קנייא (קט 17) = קניה (בינוני פעול)⁷⁰; שריאן (רה 6) = מותרות (בינוני פעול)⁷¹; חזיאנא (קיג 1) = אני ראייה (בינוני פעול + כינוי)⁷²; צביאנא (קנ 18) – מובא מנוסח כתובה; חזיאן (ב 6) – צורה זו חסרה בטקסט, והשלימה המהדיר בין סוגריים מרובעים; חזינן (רג 16) = ראינו (עבר מדברים)⁷³.

בעמ' 22: לכבויי (ג 16) – צורה זו חסרה בטקסט והשלימה המהדיר בין סוגריים מרובעים; מכסי (ו 11) = מכוסה (בינוני פעול)⁷⁴; מווסא (קלו 19) – מטונפת⁷⁵, השורש: ווס⁷⁶א (בינוני פעול נקבה). צורה זו שייכת לגזרת השלמים; מגבן (ס 18) = מגבים (בינוני פועל)⁷⁶.

בעמ' 23: לאיטמוי (קנה 14) = להיטמא (אתפעל)⁷⁷; איתמוחי (קלה 7), איתמח (טו 8)⁷⁸ – השורש של שתי הצורות האלה הוא מוח (גזרת ע"ו); איבעיי (ק 19) = נתבקשה (נסתרת)⁷⁹; איקני (סה 2) = אקנה (עתיד קל)⁸⁰; תיגבי (נב 18) = תגבה (עתיד קל)⁸¹; אישתעי (קכא 27) = ספר (אתפעל); איתכלו (קטו 18) = נאכלו (שורש אכל, אתפעל)⁸²; משתדפא (נה 23) = משתדפת⁸³. השורש שדף (שלמים) גזור מן השם "שדפון"; מדליאן (יד 6) =

69. "כיד שלחו מיתם (=כמו ששלחו משם, מארץ ישראל) יבעון איתכליא וכו'".
70. "לא קניא (קנייא) ליה". השוה ה"ר 84^{5,8}: "לא קנאה (=קנאה)". על השימוש בקונסטרוקציה "קטיל ל" – בא"ב במקום צורה פעילית, ראה: שליוגור, עמ' 45 – 46.
71. וכן מתורגם בה"ר 146₃.
72. וכן מתורגם בה"ר 87₁.
73. וכן מתורגם בה"ר 145₁₇.
74. "ואף על גב דימכסי מיאיתמל". ראה ה"ר 10₃₀.
75. וכן מתורגם בה"ר 103₂₀.
76. על שורש זה, ראה J.N. Epstein, *JQR*, n.s., XII (1921), pp. 355–357; 386–387.
77. וכן מתורגם בה"ר 48₂₁.
78. "מיטמא בלובן דלאיטמוי נפשיה". ה"ר 116₈: "מטמא בלובן דלאו לזכר מיטמא עצמו".
79. "והאי איתמוחי הוא דאיתמח". ה"ר 102₂₈: "וזה נימוח".
80. "איבעיי להו". ה"ר 77₅: "נתבקשה להן". הצורה איבעיי היא מעין "קרי וכתוב" (ראה: קוטשר, עמ' 11) במקום איביי (צא 19; קיז 26; ועוד).
81. וכן מתורגם בה"ר 51₃₂.
82. וכן מתורגם בה"ר 42₆.
83. "ואי איתכלו להו כולהו". ה"ר 89₉: "ואם אכלום כולו".
84. וכן מתורגם בה"ר 44₁₆.

מוגבהות (פֶּעַל, בִּינוּי פֶּעוּל רבוֹת)⁸⁴; א ת י ת (סו 10) = אתה בא (בִּינוּי + פִּינוּי)⁸⁵; א ת ו (כח 3, 4) = באים (בִּינוּי; || מבטלי)⁸⁶.
 בעמ' 24: א ת י נ ה ו (סו 10)⁸⁷, א י ת ו (יב 4)⁸⁸ – שתי הצורות הן ציורי; הוּיָת (סח 15) – צִל־: גוף II נקבה; הוּת (צז 16) – צורה מערבית בת־ב המובאת בפִי ר' יצחק, אמורא ארץ־ישראלי; הוּיָא (ו 3) – צורת בִּינוּי רבוֹת⁸⁹. כמו ברבים (יֵן < י־) לעתים נושרת הנוֹן הסופית גם ברבוֹת (יֵן < י־א). צורה זו מתועדת לפעמים בדפוסים, ויותר בכתב־יד של הת־ב; יהוּיִן (קג 13) – מובא מן המשנה (תנאי כתובה).
 בעמ' 25: הוּנָן (יב 3) = היינו (עבר מדברים)⁹⁰.

84. "בדוכתא דמדליאן" (= במקומות מוגבהים). מן התרגום בה"ר 16₁₀ – "במקום גבוה" – גראה שהייתה לפני המתרגם הגרסא "דמדליא".
 85. "בהדי דאתית איתניהר". ה"ר 52₁₉: "כשתבוא הביאום לי".
 86. ה"ר 25₁₉: "באין אוהלי עראי ומבטלין אוהלי קבע".
 87. ראה הע' 73.
 88. "איתו לן חמירא מבני הילא". ה"ר 14₁₉: "לכו והביאו לו חומץ מבני המדינה".
 89. "תמרי... דהויא להי מוקצה". ה"ר 10₂₃. "תמרי... מפני שהן מוקצין".
 על הסיומת –א לבִּינוּי רבוֹת, ראה: שליוּנר, עמ' 51, הע' 1.
 90. וכן מתורגם בה"ר 14₁₉.

עם העיון בכתובות ספירה

קבוצת כתובות החקוקות בשלושה נציבי אבן ("אסטילות") וקריאות "כתובות ספירה" (I א, ב, ג; II א, ב, ג; III) – חלק מהן כבר נתגלה לפני חמישים שנה ויותר, ופרסמו בשנת 1931 המלומד הצרפתי ס' רונוואלי.¹ אותו החלק נודע במשך שנים בשם "החוזה מסוגין", ונקרא כך על פי ההנחה, שנמצאה המציאה בסוגין, המרוחקת מארם צובא – היא חלב שבצפון סוריה – כדי 15 מלים, והיא דרומית מזרחית לה. היום דעה מאוששת רווחת, כי מקום הימצא הנציבים הוא ספירה דוקא, כפר קטן המרוחק מסוגין כדי מיל, ועל שם מקום זה קריאות עכשו הכתובות האמורות.

הפרסום הראשון לא זו בלבד שכלל אך חלק מכל הטקסט הידוע היום, אלא אף נעשה על פי תצלומים גרועים וקשי קריאה, ולכן לא עלה פענוח הטקסט יפה, ואף על פי ששוקעו בו חריפות ויגיעה רבה, נשארו בו סתומות הרבה. מחוקרי ארץ ישראל תרם פרופ' י"ג אפשטיין² תרומה לסירוש מקומות מסוימים בכתובות, וציין, שבלא תצלומים ראויים לא תיתכן הבנה שלמה של הכתוב. ואמנם שיחק מזלו של החוקר הצרפתי דיפון-סומר, ועלה בידו לחקור את הכתובות בנציבים גופם ועל פי תצלומים משובחים, וחזר ופרסם את החלק שכבר נודע ואת שנתגלה חדש (בשנת 1956) בשני פרסומים נפרדים.³ על ידי כך נוצר הבסיס להבנה מדויקת יותר של התעודה ולהערכת טיב לשונה הארמית. המדובר הוא חוזה – מוטב לומר חוזה – שבין בר-גאיה מלך כתך לבין מתעאל ברעתרסמך מלך ארפד. כך על כל פנים יוצא בבירור מן הכתובות I, II, אשר לכתובת III – כתבה, נוסחה ולשונה מעידים שהיא קשורה ל-I ול-II, בין שנכתבה בזמן אחד ובין שיש רוח של שנים מעטות ביניהן, אבל שמות עושי החוזה אינם נופרים בה (ב-III 25 נשרדה רק ה מן השם ומשלימים [בר

1. P.S. Ronzevalle S.J., Notes et études d'archéologie orientale (deuxième série II); fragment d'inscriptions araméennes des environs d'Alep. *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, Beyrouth (15 1930–1931) 237–260.

2. "בשולי חוזה סוגין", קדם, קובץ לחקר קדמוניות ישראל א (ירושלים תשי"ב) 37–43.

3. A. Dupont-Sommer, Une inscription araméenne inédite de Sfiré. *Bulletin du Musée de Beyrouth* 13 (1956), 23–41.

— (avec la collaboration de M. L'abbé Jean Starcky), Les inscriptions araméennes de Sfiré (Stèles I e II); Extrait de mémoires présentés par divers savants à l'Académie etc. 15 (1958),

גאי]. זמן של הכתובות הוא המחצית השנייה של המאה השמינית קודם למניין הרגיל, והוא ניתן לחישוב מהימן על פי מסמכים אשוריים. הרי אומר: לפנינו טקסט ארמי, שנכתב בימי עזיהו מלך יהודה וירבעם השני מלך ישראל. אין ערוך לגדל חשיבותה של קבוצת כתובות זו להכרת טיבה של הארמית "הקדמונית", כלומר זו שלפני ההתפצלות הגמורה לארמית מורחית ומערבית, ובמיוחד להכרת הארמית שלפני הארמית הקרויה "ממלכתית" (ז"א שלפני המאה החמישית קודם סה"ג) – שהרי מכל התעודות הארמיות של אותה התקופה היא העשירה באוצר מליה ובשלל צורותיהן.

היטיב פיצמייאר עם מחקר הלשון הארמית במה שיחד לקבוצת כתובות ספירה מונגריה⁴, והוא דן בה ומברר כל פרט ופרט שבכתובות אלו על פי הישגי המחקר למן פרסומו של דיפון-סומר.

הספר הוא לאמתו של הדבר עיבוד והרחבה של שני מחקרים שפרסם פ' בשנים 1958 ו-1961⁵, והוא כולל א) הכתובות הארמיות; ב) תרגומן לאנגלית; ג) פירוש מפורט עם כל כתובת לחוד; ד) דין משהו של נוסח החזוה של ספירה לנוסחים חיתיים ואשוריים, וכן דין על ארץ כתך; ו) ואחרון אחרון נספח והוא דקדוק של כתובות ספירה (עמ' 139–181; ז) מפתחות ולוחות.

דרכו של פ' היא יסודית ומיושבת היטב. הוא מרחק פירושים חריפים ומפליגים, המתמיהים אם מצד הלשון אם מצד העניין המשוער, ומקרב פירושים סבירים. הוא שוקל את הדעות ובודקן במתינות, ועל ידי כך הוא מכניס את המעיין בספר אל סבך הבעיות, שטקסט זה מעורר, ומאפשר לו גם לסטות מן הדעה המקובלת על פ' על ידי הצגת הדעות האחרות פראוי.

הכתובות האלה עוד יוסיפו להעסיק את המחקר בפענוח הסתומות ובפירוש תופעות לשון שבהן. אירשה נא אף אני להציע כמה פירושים ממה שהעליתי לפני תלמידי באוניברסיטה העברית לפני שנים, ולא ראיתי שכבר הושמעו ברבים, וכן כמה הערות לדקדוק, שמה יהא בהם כדי לפשר סתומות.

I.1 א 25: משדחה פ' אל נכון את הקריאה "מלכת חלם זי", תרגם "מזי מלך אשר" פראוי: "כל זמן שימלוך אשר". אבל אין מזי צירוף של "מן זי" (בדומה למן די) (בדנ' ד, כג) כמו שהניח, שכן "מן זי" (די) פירושו מאז (עברית). מזי הוא צירוף של "מה זי", ו"מה" במשמעות זמן מצי בארמית המאוחרת, ביחוד בא"י אצל היהודים, השומרונים והנצרים⁶. וגם במקרא (במד' כד, כב ועוד) אתה מוצא "עד מה" במשמעות "עד מתי".

Joseph A. Fitzmyer S.J., The Aramaic Inscriptions of Sefire (*Biblica et Orientalia* 4.

עמודים XIII + 207 + 18 לוחות, Roma 1967, N 19).

5. ר' בספרו (ה' 4) עמ' IX.

6. ע' בספרי "עברית וארמית נוסח שומרון" (=עואנ"ש) ג' ספר ב' עמ' 41 ה' 1.

2. I א 27-28: "ושבע שגן תאכל תולעה ושבֵּע [שגן יס] ק תוי על אפי ארקֶה" – תרגומו: ושבֵּע שנים תאכל תולעה ושבֵּע שנים תעלה שממה על פני הארץ. פיצמייאר (וכן KAI⁷ כרך ב', עמ' 240) הניח תוי בלא תרגום. אמנם שיער פ' כי יש קשר בין מלה זו למלים תהו בעברית ובאוגריתית, ולמלת תיה בערבית (تِه = מדבר), ולא הסיק את המסקנה המתחייבת. והנה השורש תוי גופו נמצא בסורית בפועל תוא שהוא אחי תהא ואחי תוה בארמית היהודית ובסורית.

בכתובת זו נמצא אפוא תוי במשמעות המוחשית 'שממה' (ושמא שם צמח האופייני לשממה?), והמשמעות האחרות שבו כרוכות בה. וכשם ש-תוה יוצא למשמעות 'התבונן' מכאן ו'התחרט' מכאן, כך נרדפיו עמו בעברית ובארמית: השורש שאה בא בבר' כד, כא במשמעות 'התבוננת' (מִשְׁתַּאֲה), והשורש שהא בארמית, שענינו עמידה (כמו תהא), במלים 'שהוא', 'שהיא' (סורית) פירשו 'מדבר'. שם בא בדנ' ד, טז ('אשתומם כשעה חדה') במשמעות 'התבוננת', וכך הוא שום בארמית של השומרונים ושל הנוצרים⁸, ואין להוציא מכלל האפשרות, כי דוקא המשמעות 'שימה' (=הערכה) גובעת, בדיוק כמו אמד או עמד, מלשון 'עמידה' (על) ואכמ-ל⁹. לפיכך נראה לי כי קרוב להניח משמעות שממה במלת

H. Donner — W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften, Wiesbaden* .7
1964.

8. כבר בעוואגש כרך ב' עמ' 507 ש' 177 פירשתי כך אשתממי שהביא שולטהיס במילונו עמ' 209 והעיר שהמשמעות מסופקת. עתה כשהמקור, שגלחה ממנו המובאה, לפינני Friedrich Schulthess, *Christlich-Palästinische Fragmente aus der Omajjaden-* Moschee zu Damaskus, Berlin 1905 עמ' 128), ניכר בבירור, כי אשתמם בסורית של אי משמעו כמשמע שאם, ויא התבונן (ראה בסמוך); ואולי אף התבונן בתמיהה, אבל לא תמיהה גרידא. אני מודה לתלמידי לשעבר וידידי מר בר אשר, שבדק והעתיק למעני את הפסקה מן המקור, וזה לשונה: "בדחלא הגון (!) אתי נשיא על מקבורתא בבסמנין תיבסמין (!) [ו-יא כדי שיבסמו] פוגרך משתבחין וכד לא אשכחו הדין אשתממי פלגהק (!) לפליג דלא ידעין היך קמת לך". (בכל החיבור הזה בנסתרות צורות זכר וצורות נקבה משמשות בערבוביה).

אשר ל-ש(א)ם במשמעות ראייה (ולאו דוקא הערכה) בשומרונית עי' עוואגש כרך ג', ספר ב', עמ' 71, הע' 11. כך צריך לפרש גם בארמית הנוצרית: (א) הו אכיל ושתא דלא שאם יתה לפוגרה (איגרת א' אל הקורинתיים יא, 29; מהד' A.S. Lewis, *A Palestinian Syriac* Lectionary p. 109); (ב) ומה אתי שאמא דניעבד = ומה את רואה שאעשה (ביוס דאולוניס, מהד' A.S. Lewis, *The Forty Martyrs of the Sinai Desert*, 1912 p. 68).

9. עי' קוטשר, לשוננו י' (תרצ"ט-ת"ש) 295-299. ההנחה כי שו'ם הוא פועל שאול מן האכדית (מפועל המקביל אל שים), מעלה את ההרהור, כיצד יתפרש הדבר שהפועל מצוי בעברית, בארמית הנוצרים באי ובארמית היהודים, ולא חדר אל הסורית. וגם המשמעות של הפועל האכדי אינה בדיוק כמשמעות שימה במקורות העבריים והארמיים האמורים.

תוי, והביטוי "יסק תרי" מעלה על הדעת את "ועלה שמיר ושית" שביש' ה, ו.
 I 3. 15-16: "יצרו אלהן מן יומה ומן ביתה". פ' תרגם
 (ההדגשות שלי. - ב"ח): may (the) gods keep [all evils] away from his
 day and from his house. (בדומה לכך KAI פרך ב' עמ' 242). מובן, כי
 "מן יומה" = ביזמו, והשוה למשל: ולא תמצא בך מימך (שמ"א כה, כח), ולא
 עצבו מימיו (מל"א א, ו); ב"ת ומן כאחד - בשמ"ב יא, יב: ביום ההוא וממחרת!
 וכשם ש"מן" משמש כב"ת לגבי זמן, כך גם לגבי מקום, כגון "משמאלו ומימינו".
 התרגם צ"ל: (לואי ש)יצרו אלוהים [אותו] ביזמו (=בחיו) ובביתו.
 II 4. 7-8: "ו[הן] יאמר מן חד בני אשב על כרסא] אבי ויבע
 ויזקן ויבעה ברי א[ית ראשי להמתתי...]" . ההשלמות הן בחזקת ודא,
 ונעשו ע"פ III 10-11. פ' תרגם: "I shall sit upon the throne] of my father, for he is babbling and grows old",
 And [if one of my sons says, "I shall sit upon the throne] of my father, for he is babbling and grows old",
 or (if) my son seeks [my head to kill me...]
 הפועל ויבע. ונראה, שאף הוא גזור אותו מן נבע כמו דיפון-סומר ו-KAI
 למקום.

יושם אל לב, כי הוי"ו של "ויזקן" אינה ודאית כל עיקר לא בתצלום ולא
 ברישום; לפיכך אני מציע לקרוא "ויבעה יזקן", ואנו פטורים מכל הפירושים
 הדחוקים של ויבע, שאינם מתיישבים עם הגיון הדברים. והא התרגום: [אם
 יאמר מאחד בני אשב על כרסא] אבי ויבקש להזיקני ויבקש בני א[ת ראשי
 להמתני...]. יצוין, כי היעדר כינוי המדבר בפועל - כלומר ויתור על הבעת
 I אם קריאה במלת "יזקן" נמצא גם I ב 28 במלת "ויסבן" (=ויסבני); לעניין
 התחביר השהה גם להלן 5.

III 1-2 א: "כל גבר זי יבעה רוח אפיה וימלל מלך לחית
 לעלי... תקח מליא מן ידה". פ' מתרגם any man who rants and utters
 evil words against me etc. והוא מפרש "יבעה רוח אפיה" מילולית: גורם לרוח
 אפיו לרתוח (לבעבע). דאהוד (ר' שם) ביקש להסמך לביטוי זה "בעים רוחו"
 שבישע' יא, טו, ופ' רוזנטל הסמך לו "אביעה לכם רוחי" שבמשלי א, כג. KAI
 שם עמ' 264 מתרגם "מבקש מקלט". לדעתי טעו הפול בראותם "רוח אפיה" מושא,
 ואינו אלא נושא, והפועל יבעה נשואו, ופשוטו כלשונו: יבקש. "רוח אפיה" יכול
 להתפרש כביטוי ציורי לרוגז וכיו"ב או לרצון (השוה איוב ד, ט; שמ' טו, ח)
 או לדיבור, כגון "רוח הפה" רוח השפתיים ובהבל פה" במקרא, ולאמתו של
 הדבר כולם עניין אחד. צריך אפוא לתרגם: כל איש אשר יבקש (רוח אפו)
 לדבר מלים רעות עליי [אל] תיקח את הדברים מידו. בתיבת "וימלל" מתחיל
 משפט, שהוא משועבד מצד עניינו ל"יבעה", אך מצד צורתו הוא מאוחד לו, ואין חילוק
 אם האחרון בא בוי"ו החיבור או בלעדיו. זוהי בנייה ידועה בעברית המקרא,

בארמית המקרא ובשמית בכלל (עי' Grundriss לברוקלמן כרך ב, עמ' 471 ואילך). מן ארמית המקרא אופיר: דנ' ו, ב: שפר קדם דריווה קים על מלכותא וגו'; דנ' ב, מט: ודניאל בעא מן מלפא ומני (שינוי של נושא) על עבדתא וגו'; או דנ' ב, ט חלמא אמרו לי ואנדע; מקור (להיתיה) ועתיד (וישתן) כאחד אתה מוצא דנ' ה, ב. מעברית המקרא דיי להופיר: ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר (ישע' מב, כא), ובספירה II ב 8 יריבעה יוקן.

III 4-6: "והן יקרק מני קרק חד פקדי או חד אחי או חד סרסי או חד עמא זי בידי ויהכן חלב לתסןך להם לחם ולתאמר להם שלו על אשרכם ולתהרם נבשהם מני רקתה תרקתם ותהשבהם לי והן לי[שבן] בארקק רקו שם עד אהך אנה וארקתם".

תרגומו: ואם יערק ממני עריק אחד פקדיי או אחד אחיי או אחד סריסיי או אחד העם אשר בידי, וילכו אל חלב אל תסןך להם לחם ואל תאמר להם נוחו תחתכם... ותשיכם לי ואם לא ישבו בארצך.. שם עד אלך אני ו... המקומות שלא תורגמו הרי הם שניים בפרשנות חלוקה. תחילה אציין, כי הביטוי "תסך" (משורש נסך) פלשון מתן לחם יש כדוגמתו במל"ב ד, מ: ויאמר צק לעם ויאכלו. וכן השוה ספירה I ב 38 [ת]שא לי לחם ולתסך. שתרגומו הוא: תיטול ממני לחם ולא תיצק. במקרא נתייחד שימוש לפולחן. הביטוי "תהרם נבשהם" נתפרש לחוקרים לשון גירוי (פיצמיאר), לשון גאווה (= הגביה נפש מעל פלוני, זלזל בו; רזונטל); לשון המרדה (KAI), ברם קרוב להבנתו של הביטוי היה המהדיר הראשון דיפון-סומר, בתרגומו *et tu ne me soustraires pas leur âme*. החוזה מדבר בהסגרת עריק, ובו נדרש מי שנמצא העריק בארצו, שלא למנועו מבעליו. בעברית, בארמית ובערבית ובלשונות אחרות משמש פועל, שמשמעותו המצויה היא עלייה, גם במשמעות היעלמות ובהפעיל במובן העלמה. במקרא: ועלה מן הארץ (שמ' א, י), ויעל מעליו אלהים (בר' לה, יג), ועלה הענן (במד' ט, כא). תרגומו (!) מתוך העדה (במד' יז, י), וירמו הפרובים (יחז' יט, ט); והרים את הדשן (ויק' ו, ג), ובלשון חכמים: לתרום את המזבח (תמיד א, ב); בארמית יש המשמעות הזאת בפועל סלק, בייחוד באתפועל, והיה רַע בערבית. "לא תהרם נבשהם" מיתרגם אפוא לעברית בימינו: "לא תסלק אותם ממני", ואמנם מקביל לו בדיקת תה' ל, יד: העלית מן שאול נפשי (פלומר מנעת משאול נפשי!) חייטני מיורדי בור.

מתוך כך יתברר החלק השני של המשפט הפולל את ההפך: "רקתה תרקתם". תרגומו של פ' (ע"פ הצעת רזונטאל), *you must placate them*, נסמך על הנאמר בש' 18: "[ו]הן רקתה תרקתם בניהם ליקתל וליאסר", שתרגומו הוא: "ואם רצה תרצה ביניהם לא יקטול ולא יאסור". בש' 18 לא רק העניין מחייב

להניח את הפועל המקביל אל רצה בעברית ובמשמעותו הידועה בעברית, אלא אף מלת היחס 'בניהם' מחייבת, ואין ללמוד מכך כלל על 'רק' תרקהם' שבש' 6. היפוכה של מניעת העריק מבעליו הוא תפיסתו והשבתו לבעליו, ואין אתה משיג משמעות זו אלא על ידי ההנחה (שכבר הניחה דיפון-סומר), כי לפנינו הפועל המקביל אל רצץ העברי. והרי כמה פסוקים של המקרא מעידים על כך כגון: ושלח רצוצים חפשים (יש' נח, ו). וירעצו וירצצו את בני ישראל בשנה ההיא שמנה עשרה שנה וגו' (שופ' י, ח), וירצץ אסא מן העם בעת ההיא (דה"ב טז, י) ותרגם התרגום: 'ושעבד אסא מן עמא' – בדומה לתרגום בספר שופטים.

מכשול לדרך הפירוש הנ"ל הוא 'רק'. לכאורה ברי, כי עניינו כענין 'רק' תרקהם, אך צורתו – כלומר 'רצצה' – אינה מתיישבת בנקל עם שורש רק, שהרי אם נניח שהיו מעידה על דו-תנועה פתוצאה של צמצום מעין hū-הפינוי, צורתו הרגילה של הפינוי בארמית היא hī-דוקא. אע"פ שאין לשלול פינוי hū-עקרונית, אין סביר להניחו. שפיטאלר¹⁰ ביקש להגיה 'רקו שם': 'רקוהם' ומן הסתם גזרו מגזרת לו', שכן בגזרת הכפולים, צורה כצורת 'רקו' היא ציווי לשון רבים, ואולם כל הדיבור בחוזה הוא בלשון נוכח ולא בנכחים. לדידי אין רחוק להניח ואפילו בסמיכות מקום, חילוף שרשים רקק/רקו באותה המשמעות. במסורת המקרא שלנו רצץ/רוץ/רצה משמשים כולם לענין רציצה, ולא מן הדין לתלות חילוף זה בנקדנים ובעלי המסורה! יש' מב, ד, ירוץ; איוב כ, י ירצו (התרגום: ירעצו). ושמא טוב מפול לפרש רקו 'רצה' כמשמעו הרגיל בעברית, שכן מדובר בעריק שלא בארצו, ואין בסמכותו לשעבדו אלא לעכבו בפיוסים. בין כך ובין כך אין בתיבת רקו המוקשה כדי לעמעם את המשפט כולו שהוא מובן בכל שאר תיבותיו, ותרגומם של המקומות הנדונים כך הוא: ולא תסלק אותם ממני, רצץ תרצצם. ... ואם [לא ישבו] בארצך, רצה (אולי רצוץ) שם, עד אלך אני וארצצם.

כתובות ספירה הן תעודות חשובות להכיר את תולדותיה של הלשון הארמית. אף על פי שלשונן היא בכללותה ארמית קדמונית, יש בה מצד אוצר המלים ושימושיהן קורבה יתרה אל העברית שבזמנה (המאה השמינית לפני סה"נ), כפי שניכר מן הדברים שנאמרו עד כה, ומצד הדקדוק כמה קוים המולכים אל הארמית 'הבינונית', כלומר זו המשמשת במערב בכתב מסמוך לחורבן הבית השני ואילך. ואעמיד על עניינים אחדים, ומהם מן השנויים בויכוח החוקרים.

1. ההגאים החוככים הבין-שניים של אם-השמיט ד' ת' (ז, ט בערבית) שנעתקו

לתי-וולדל-ת כבר בארמית המקרא, ולמעשה כבר קודם לכך פעדות תעודות יב, מיוצגים בארמית עד המאה השביעית ע"ז, ש כמו בעברית, אע"פ שמן הסתם הייתה הגייתם שונה משל העברית, והייתה מקיימת, כנראה, את המצב כפי שהיה באם-השמית. והנה בספירה אנו מוצאים כיצאים מן הכלל ירת (24ג I) = יירש; -א ה ל ד מן מלוה- (18ג I) = אליו (=אשנה) מדבריו; -ל ה ל ד ת ספריא- (2ג II) = להלות הפתובות ועוד. -יצאה מן הכלל- בכיוון הכלל שבזמנים מאוחרים יותר - לאמתו של הדבר מגלה יותר מטפח מן המציאות שבלשון הפתובת עצמה, הפתובה בדרך כלל בפתוב ההיסטורי. עלינו, כנראה, להקדים את מעתק ההגאים האמורים בארמית ממה שהורגלו עד להפכת כתובות אלו. לכאורה יציאה אחרת מפללי המעתיקים יש בתיבת חצר (I א 28), אם אמנם היא גורה מן השורש המקביל אל חצר העברי, חצר הערבי. קוטשר פותר את הקושי ע"י ההנחה, שזו תיבה שאולה מן הפנועית (חציר), ואילו דגן, עמ' 37, סבור שיש כאן יציאה מן הכלל ממש. יציאה מן הכלל שלא לכיוון ההתפתחות המאוחרת אינה סבירה. שמא לפנינו תיבה המקבילה אל חזרת, שלא נמצאה לה עד עכשיו אחות מחוץ לעברית¹⁰? בתלמוד היא מוגדרת פירק מאכל = חסה. החילוף צו אין בו להתמיה כלל בתחום הארמית. אם אמנם יש (I א 29 - II א 8) צעקה בספירה, תבוא לראיה.

2. בעניין צורת ית שמע (I א 9). אע"פ שבארמית הקדמונית הסביל של הפעל הוא הפעל, ורק בבינונית כלל הוא שסבילו הוא אַתְּפַעֵל, אי אפשר לקבל את דעת פיצמייאר, כי ית שמע הוא אַתְּפַעֵל, אלא עלינו להניח כאן יתְפַעֵל (>יתְהַפַעֵל)¹⁰, שקיומו בפועלי עוי מוכח לגבי ארמית של יב ושל המקרא. הסביל של הפעיל מתלכד עם הפועל העומד בבניין קל או עם הסביל הקל של פועל יוצא מבחינה משמעותית, עד שאין לתמוה, כי הסביל של הפעיל ממלא את מקומו של סביל הקל, וכך בעברית שר/הושר, שם/הושם, יקד/הוקד ועוד. ייתכן שדבר זה גורר הִתְהוּוּת הפעיל במשמעות שוה לשל הקל, כגון יצק/הוצק <הציק, שם <הושם השים; במסורת השומרונים ובסורית של ארץ ישראל קיים גם השיר (אשיר) = שר. ואמנם אין כל דבר המחייב להניח אַתְּפַעֵל במלת ית שמע כנגד הכלל הנוהג ברחבי השמית הקדומה. ההפך נכון. ובדומה לכך אין לבקש בניין בלתי ידוע בארמית, אתנפעל, בפועל התנא בו שבכתובת

10א. אם הויהי, הניתן במילונים ומובא במאמרו של מ' הלד ב-BASOR מס' 200 (1970) עמ' 40, חֲדָרַת (האות השנייה כתובה במס' 116) חֲדָרַת העברית, נכון הוא - כי אז יקשה להניח כי חצר בצד"י הוא ארמי מעיקרא. לא תועיל כאן "מקבילה" דִּהְרַת (=הויה) - שהר בארמית; לא האטימולוגיה של חֲדָרַת, ולא של דִּהְרַת ודאיות הן. 10ב. השהה את החסין בכתובת אשוקה ש' 4 (לשוננו לה, 130).

בררכב ש' 14: "והתנאבו אחי מלכיא לכל מה טבת ביתי", שתרגמו הוא: "וחמדו אחי המלכים כלום טובות ביתי" כמקובל לתרגם. אין זה פועל גזור משורש אבי (אָבָא כמעט שאינו נמצא בארמית, וספק אם הוא מקורי ב¹¹), אלא הוא פועל לעצמו: נאב, אחי נאף העברי, שעד עתה לא הועמד לו רע מחוץ לעברית. החילוף ב/פ ידוע בארמית הקדמונית, בלשון ספירה ובלשון יאדי. זיקת המשמעויות בפועל נאב/נאף היא בדיוק כשל שתי המשמעויות של הפועל חמד: חימוד הלב וגזלה (בכתובת אוטוד הפניקית). בכתובת בררכב נאב מציין כנראה חימוד הלב בלבד, ועל כל פנים לא נתייחד לעניין פגיעה בקניין האיש.

3. שם הפעולה (או "מקור")¹², שצורתו בבניינים השונים קבועה בארמית הבינונית במזרח ובמערב: מקט(ו)ל בקל, וצורות בעלות ā אחר עיין הפועל (בהקבלה אל החולם בעברית), מתגלה בספירה במספר צורות המתחרות זו בזו על התפקיד של מקור. תופעה זו ידועה בעברית, ודיינו שנופיר את הפיכתו של משקל קְטִילָה לשם פעולה של הקל בלשון חכמים (ולאו דוקא כך שימוש במקרא, עם שהמשקל מצוי ב¹³) ושל קטול לשם פעולה בפיעל. והרי הצורות הנמצאות בספירה: אָגָרָא (=אָגָר; כמו בארמית המאוחרת?) אגֶרֶ = שכור אשכור (פלומר: אשלם שכר); "לשגב ב[י]תי" (I ב 32), שלפי העברית קרוב להניח בו בניין פיעל (ושמא הולך הוא בתנועותיו אחר צורת העתיד כמו לְפָנָא עזרא ה, ג, יג; ובכתובת הדד ש' 13?); הסכר תהסכרהם (III 2). אין צריך לומר, שישנם כאן גם המקורים הרגילים בשאר הארמית, כגון: המתתי ולהמתת ברי (III 11). לפי האמור כלום אין סביר יותר להניח, כפי לחזיה (פקחו עיניכם לחזיה, I א 13) הוא שם פעולה של בניין קל דוקא בדומה לצורת רָאָה שבמקרא – מלהניח צורת חֲזָיָה, פלומר מקור של פִּעֵל, כפי שהניח פיצמיאר (וכן דָּגָן, עמ' 77 הערה)? צורה נקבית של מקור היא גם רקָה משורש רקק (עי' לעיל 6).

11. עי' גלדקי *Beiträge zur sem. Sprachwissenschaft*, עמ' 66 הערה 7.

12. ההבחנה בין "שם פעולה" ובין "מקור", כפי שנהגו ללמד בדקדוק העברית בימינו, ספק, בעיניי, אם היא מכוננת למבנה הלשון העברית שבימינו, ובודאי אינה הולמת את העברית הקדומה (ולא את הארמית והעברית). כל שם המציין פעולה – ויהא משקלו כפי שהוא – עשוי להצטרף לפאראדיגמה של הפועל צירוף הדוק עד כדי יצירה אוטומאטית והופך "מקור", בלא שיהא הבדל של ממש במורפולוגיה ובתחביר בין "שם פעולה" או "מקור" ובין שם אחר, אלא במה שהוא מושך מושא אחריו, אם הוא נודוג לפאראדיגמה של פועל. וכך אָהַב הוא שם הוא "מקור", כשם שִׁאֲהַבָה הוא שם הוא מקור. המשקלים המשמשים "מקורות" משתנים מזמן לזמן בעברית ומשתנים בין לשון ללשון. ולפיכך דיבור בעולם הוא לכנות "למסע" בעברית מקור "ארמי", כשם שדיבור בעולם יהא לומר כי "לשגב" בספירה לכיוב הוא מקור "עברי" בארמית.

בפירוש לשונה של תעודה ארמית קדמונית החוקרים לעתים אנוסים על פי ההכרות והידיעות המיוסדות על הנוהג בארמית של זמנים מאוחרים, שתהליכים פונולוגיים ומורפולוגיים מסויימים הגיעו בה לידי גיבוש ונעשו כלל.

4. בפיטוי 'הן להן' (I ב 36 ועוד), שקשר העניינים מחייב לפרשו 'ואם לא כך', ראה פיצמיאר בדין את הן של 'להן' תואר הפועל, (כמו הן, הפך של לא בעברית, שעיקרו כך). אותו יסוד הן ישנו במלת להן שבדנ' ב, ט = לכך, והיא היא המלה להן במשמעות אלא בעזרא ה, יב, מילולית: 'לא כך', וההשתלשלות היא כשל 'לא כ' בעברית או לא כ' בערבית (ר' ברוקלמן, Grundriss II עמ' 480). אין להניח כי 'הן להן' הוא אלהין שבתרגומים ו'הלא אן (אם) השומרוני (שפירושם אלא), כפי שסובר דגן (עמ' 63). מניין שניקודו של אלהין הוא אֱלֶהִין? אין מסורת של ממש לניקוד כזה (ר' בעניין זה גם ח' ילון, לשוננו כד, 163)¹² אלא, אדרבה, הניקוד הוא אֱלֶהִין (וטעה בכך גלדקי בדקדוקו המנדאי, עמ' 208); כן קשה לקבל את דעתו של גלדקי, שם, שבי'להן של המקרא יש היפוך סדר המרכיבים – שלילה ותנאי – ממה שישנו ב'אלא'. אלהין הוא הרחבה של להן האמור, 'והלא (אם) השומרוני מקביל בדיק אל כ'י אם'. 'הן להן' אינו אפוא רישא מקוצרת של תנאי (דגן, עמ' 133), אלא רישא שלמה: אם לא כך.

5. קריאת כתובות ספירה, כשלענין הקורא הלשון העברית של המקרא¹³, עשויה לנמנע טעויות ופולפולים כגון פירוש הביטוי, 'מן חד' (והן מן חד אחי... או מן חד בני; III 9–10): מן חד (פיצמיאר, עמ' 112) או כאילו הוא משפט wer einer meiner Brüder ist (דגן, עמ' 119), בשעה שההקבלה 'מֵאֶחָד אחיך', דב' טו, ז, מלמדת, כי בספירה יש 'מן חד'! אדרבה, הלשון שבכתובות ספירה מאששת את הצורה העברית הנדירה במקרא. בה ובה יש הצטברות יסודות שכל אחד לעצמו מביע את החלק מן הכלל. כרגיל צורת שקרתם (III 4 ועוד)

12. קוטשר תרביץ לו עמ' 408, מביא את אילא'הן שבשרידי התרגום של א"י (P. Kahle, Masoreten des Westens II p. 11) בבר' לב, כז, וזו – ככל שידעתי מנעת – העדות היחידה על הכפלת הלמ"ד. שכן הניקוד אֱלֶהִין שמצאתי ב'ספר אותיות העניינים' לר' יהודה בן בלעם (מהדורת קוקובצוב, 1916, עמ' 131 ערך כי) אינו של כה"י, כפי שהודיעני בטוב ידידי פרופ' ש' אברמסון, ומן הסתם ניקד קוקובצוב כך מסברא. אנב אורח אומר, כי הגיית השומרונים אלא – illa, בהכפלת הלמ"ד, ואילו אלאן (אֱלֶהִין) – e'lan, בלא הכפלה, מעידה על מוצא שונה של המלות האלה; ואף זו ראייה כנגד דעת גלדקי הגוזר אלהין מן אֱלֶהִין + הן.

13. על צדדים שונים בלשון המקרא ובכתובות ספירה בעניין צירופי לשון העמיד חיים יונה גרינפלד 'בחזיונות לשוניות בכתובות ספירה', לשוננו כ"כ (תשכ"ג-תשכ"ד)

נתפסת שקולה מבניין פעל, אע"פ שבסגנון דומה (חוזה) אתה מוצא במסורתנו קל דוקא, בר' כא. כג. צורת יסכר (III 3) יש רואים בה טעיות במקום יהסכר (דגן, עמ' 25) יש רואים בה דוגמה קדומה לאפעל (פיצמיאר), והרי הפיעל נמצא בישע' יט, ד. היחס פעל והפעל של סכר בלשון ספירה אינו שונה מיחס סגור/הסגור בלשון המקרא, ההבחנה ע"פ הנושא (ה- פיעל, בשר ודם - הפעיל) ודאי אינו עיקר. ותן דעת, שבמגילת בראשית כב, 17 תרגם "אשר מגן צריך" שבבר' יד, כ: די סגר שְנַאִיךְ, (פלומר פעל); ואונקלוס תרגם "דמסר", כשם שתרגם יונתן: וספךתי - "ואמסר".

ומעניין זה גם: מלן יהגע אית אש[ר ידי] (מי גיע את כתב ידי; זכר ב 16) או: ומלן [י]הגע נצבא זנה (שם, 18-19), שנלדקי (ZA 21,383) אמר עליו, שאינו מתפרש לא מן מִגַּע ולא גוע, אלא מהקשרו, ודגן (עמ' 76) משיכו לגורת עוי. והרי מסורת המקרא בישע' כה, יב וביחזקאל יג, יד מלמדת, כי הוא פועל מזורת פג, נגע, גם בכתובת זכר, והפיטוי במילואו הוא "הגיע עד ארץ (ארק)". והרי כאן עוד מקרה של דימוי הנרין בארמית הקדמונית (ע"י דגן, עמ' 39-40). ומן הראוי עוד להזכיר הקבלה בשימוש הזמנים, כגון "בכל מה זי ימות בר אנש" (III 16) = בכל מה אשר עשוי למות בן אדם: ואלישע חלה את חָלִיו אשר ימות בו (מל"ב יג, יד).

6. הטענה כי "לגבי לשון הכתיב שבארמית המקראית, וקרוב לודאי שאף לגבי הארמית הקדמונית בכלל, יש להניח הוזהרות גמורה של צורות הנסתרות והנסתרים: בפינייים הפרודים, בפינייים החבורים לשמות ולפעלים (פיניי הקניין והמושא) וכן בצורות העבר והעתיד¹⁴ לא נסתרה ע"י חומר חדש שנתפרסם משעה שנטענה, ולא סתרה ח"א גינזברג במאמרו ב-JNES, כרך 18, עמ' 143-144. שכן (1) טענתו, כי יש כונן בדנ' ד, יח היה נכתב מלא ויו, אילו הייתה כונת התיבה אל יִשְׁכֶּן - הוא עצמו מעיד על חולשתה בהגייה יִבְהֶלֶךְ שבד' ד, טז יבְהֶלֶךְ (הערה 5: 2) וטענתו כי להוון (כנגד לְהוֹן בדנ' ה, יז) חוטא לדקדוק, כי קשר העניינים באותו הפסוק דורש צורת פיקוד ולא צורת חייו, אינה מתיישבת עם לשון ס' דניאל, שאתה מוצא בה צורת חייו במקום שצורת פיקוד צפויה על פי מתכונת לשון קדומה יותר, כגון לְהוֹן בדנ' ו, כז, תְּפִלּוֹן וְתִסְגְּדוֹן בדנ' ג, ה (ועיין באואר וליאנדר בדקדוקם הארמי, עמ' 284). ואף בלשון תעודות יב אתה מוצא לעתים צורות חייו במקום צורות הפיקוד כמו למשל במשלי אחיקר ש' 61 "אל נקטלנה" (אבל בדנ' ה, י אל יִשְׁתַּנּוּ); (3) ועוד: מניין לנו כי לְהוֹן תיתכן להיות צורת פיקוד. יַעֲלֵן הערבית אינה ראייה

14. במאמרי "הנסתרות בארמית הקדמונית", ארץ ישראל, קובץ החברה לחקירת

ארץ ישראל א, תשי"א, עמ' 135.

לכאן, מפני שאינה מקבלת כלל לצורה הארמית, ורואה אני סברתם של באואר וליאנדר, המשערים צורת פיקוד *yaqtulā כנגד צורת החיוי yaqtulan (יקטלן). ואם אין כל החומר הארמי הידוע לי סותר את ההנחה האמורה, לכאורה אתה מוצא בספירה I א 36 יציאה מן הכלל: "וְיִזְרַע בָּהֶן" (כל' בערים הנופרות) הדרך מלח – בהן ולא בהם. העיון בתצלום שבספרו של פיצמייאר ובעיקר בספרו של דיפון-סומר Les inscriptions etc. אינו משחררני מן הספק, שמא צריך לקרוא בהם. במקומות שונים בכתובות אלו אין ההבחנה בין מים לגין נקבעת אלא על פי ידיעת הלשון, למשל במלת "עניכם" (I א 13), וימחא, כנגד "כן" (I א 42), "כים" (III 1) ועוד. ראוי דבר זה להיבדק היטב במקור, לידע אם אמנם לשון כתובות ספירה סוטה מן הארמית הקדמונית גם בענין זה. פי מהדירי הכתובות נעלם מהם ענין זהות הנסתרם והנסתרות בארמית הקדמונית.

לניסוח מחודש של בעיית השדה והמעצקים הסמנטיים¹

1. הקדמה.

1.1 מאמר זה הוא ניסיון לתת כלי להגדרה של השדה הסמנטי והמעצקים הסמנטיים בצורתה הקלאסית ולטיפול בבעיות הלשוניות הקשורות בהם. נראה לי, שבעיית השדה הסמנטי ובעיית המעצקים הסמנטיים קשורות ביניהן קשר הדוק. אולם אין מאמר זה בא להוכיח קשר זה, ואף לא לפתחו מצדו הלשוני-אמפירי. אין אני רוצה אלא להניח קשר זה כקיים ולהשתמש בו לבניית מודל, המשותף לשדה הסמנטי ולמעצקים הסמנטיים. צידוקו של השימוש בקשר זה יבוא משימושו של המודל המתבסס עליו. אין כאן ניסיון לתת קלאסיפיקציה של השדות או של המעצקים הסמנטיים – וקלאסיפיקציה זו מן ההכרח שתיעשה – אלא טענתי היא, כי מודל משותף זה יכול לתרום לניסוח מדויק יותר של הבעיות הסמנטיות.

1.2. המסגרת המצומצמת של המאמר לא תאפשר לי הבאת דוגמאות רבות מן הספרות, שיוכלו להבהיר יותר את כונתי וכן לרמוז ביתר בירור לשימושו של המודל המוצע. בגלל אותה סיבה נמנעתי מלהסיק הרבה מן המסקנות המתחייבות משימוש במודל מעין זה, ועצרתי בעדי מלפתח הרבה מן ההקבלות עם תורות אחרות, אם גם רמזתי להן מדי פעם. יש עוד להעיר, כי מאמר זה בא לטפל בבעיה רק בצורתה ה"קלאסית", ואני מתעלם בו בידועין מגישות שהתפתחו במקביל בשנים האחרונות.

1.3. מיוגם של המעצקים הסמנטיים.

1.3.1. המיון הראשון של המעצקים הסמנטיים היה, כמדומה לי, מיוגו של דארמשטטר²:

א. סִינְדוּכָה – l'Ascension, le biscuit (=le pain deux fois cuit)

ב. מִטוֹנִימִיָה – bâtiment=action de bâtir et édifice bâti

ג. מִטֶּאפּוֹרָה – feuille de papier, esprit

קאטגוריות אלה, המבוססות על הפיגורות הרטוריות של קוינטיליאנוס³,

1. מאמר זה תחילתו בשני סמינריונים בבעיות בסמנטיקה באוניברסיטה העברית, בשנים תשכ"ג ותשכ"ה, בהדרכתו של פרופ' חיים רבין. חובה נעימה עלי להודות לו על הביקורת הקפדנית ועל העידוד הרב אשר זכיתי להם ממנו.

2. A. Darmesteter, *La vie des mots étudiée dans leurs significations* (10ème ed.;

Paris: Delagrave, s.d., préf. 1886).

Cf. S. Ullmann, *The Principles of Semantics* (2nd ed.; Oxford; 1957), p. 203. 3

הן הַטְרוֹגִיּוֹת, גבולותיהן אינם ברורים, ועקרוֹנוֹת המיץ מעורפלים; והדברים ידועים⁴.

1.3.2. בריאל⁵ הציע מיץ טוב מזה במקצת:

א. צמצום המשמעות – *toit < tectum, épices < species*

ב. הרחבת המשמעות – *Lat. pecunia, Angl. fee < AS feoh ("bétail")*

ג. מִטְאפּוֹרָה – *deliberare (< libra), découvrir*

מיץ זה יכול להיות ממצה (וגם זאת רק במישור הדנטאטיבי), אם המִטְאפּוֹרָה פוללת כל מה שאינו צמצום ואף אינו הרחבה. ואמנם יש במושג המִטְאפּוֹרָה פתח לפירוש מרחיק לכת מעץ זה. במלים אחרות, המִטְאפּוֹרָה משמשת כאן קאטגוריה ריידואלית.

1.3.3. כמו כן מיוגו של אלטבאואר⁶ הוא חלקי במוכרו והַטְרוֹגִי:

א. מן המוחשי אל המופשט – נשמה, מחלוקת

ב. צמצום המשמעות – לחם (כל מאכל שהוא), לשון חכמים, עוף (= תרגולת).

ג. הרחבת המשמעות – כסף, למך, דונויאן

ד. מלים עולות ויורדות – חלוצ, ברנש, מלמד

ה. קונטאמינציה – דחפור, שסתום, ימיני (> ימיני, בהשפעת "שמאלי")

ו. מטאנאליזה – דור הַפְּלָגָה (> דור הַפְּלָגָה), הַלְּיָה (> הַ + לְיָה)

ז. מלים "בלתי הגיוניות" – יובל השבעים, לבנים (שם כללי לכותנות, סדינים

וכד')

1.3.4. מיוגו של אולמן⁷ יכול לשמש דוגמה טובה לגישה הקרייה "סמילוגית":

א. העברת שמות

(1) עֵי דמיון במובנים – *leg of a table, apple of the eye*

(2) עֵי מגע של המובנים – *a fleet of twenty sails*

ב. העברה מובנים

(1) עֵי דמיון בשמות – *sand-blind < sam-blind (? = semi-)*

(2) עֵי מגע של השמות – *capital fund, capital city, capital letter*

ג. שינויים מורכבים

1.3.4.1. הקשר שקשר אולמן בין המעצק לבין השדה⁸ הוא, לפי דעתי, חשוב ביותר

4. ראה ביקורתו של אולמן, שם.

5. M. Bréal, *Essai de sémantique* (Paris: Hachette, 1897)

6. מ' אלטבאואר, "גלגולי משמעות", לשוננו לעם, מחזור ט' קונטרס ב (פ"ד), טבת

חש"ח.

7. אולמן, שם, עמ' 220 ואילך.

8. עמ' 220.

(השוה 7.4). אולם תפיסתו את השדה הסמנטי נראית לי מצומצמת מדיי, ואף אין הוא נותן לו הגדרה משביעה רצון.

1.3.4.2. המעתיקים מן הסוג ב(2) מסבכים אותנו בבעיות חמורות. על אף והירותו של אולמן בעניין זה, נדמה לי, שלפעמים הוא הולך אל מעבר להנחותיו. לא תמיד ברור אצלו הקריטריון לקביעת "מגע" בין מובנים.

1.3.4.3. אפשרות אחרת היא להגדיר את ה"מגע" הגדרה שלילית בלבד, כפי שעושה אולמן למעשה⁹, כלומר, לעשותו שוב לקאטגורי ריידואלית (השוה להלן 7.1.3). 1.3.5. כל המיונים לעיל נאלצים להשתמש בקאטגוריות ריידואליות. שורש הרע, כנראה, בקוינטיליאנוס, שממנו קיבלנו במישרין את מושג המטאפורה:

. . . transfertur. . . nomen aut verbum ex eo loco, in quo proprium est, in eum, in quo aut proprium deest aut translaturum proprio melius est¹⁰.

. . . שם עצם או פועל . . . מועבר ממקומו, שהוא רגיל בו, אל מקום, שבו או חסרה מלה רגילה או המלה המועברת טובה מן הרגילה.

1.3.6. מסתבר, שקוינטיליאנוס פירש את אריסטו שלא כדן. המלה 'מטאפורה' מופיעה לראשונה אצל אריסטו¹¹, והיא מציינת כל צורה של לשון פיעורטיבית:

ἄπαν δὲ ὀνόματι ἐστὶ ἢ κύριον ἢ γλῶττα ἢ μεταφορὰ ἢ κόσμος ἢ πεποιημένον ἢ πεκατεταμένον ἢ ὑφηρημένον ἢ ἐξελλαγμένον¹².

כל מלה היא רגילה או לשון זרה או העברה או קישוט או מחודשת או מוארכת או מקוצרת או מוחלפת.

μεταφορὰ δὲ ἐστὶν ὀνόματος ἀλλοτριῶν ἐπιφορὰ ἢ ἀπὸ τοῦ γένους ἐπὶ εἶδος ἢ ἀπὸ τοῦ εἶδους ἐπὶ τὸ γένος ἢ ἀπὸ τοῦ εἶδους ἐπὶ εἶδος ἢ κατὰ τὸν ἀνάλογον¹³.

העברה היא התקת שם זר או מן הסוג אל המין או מן המין אל הסוג, או מן המין אל המין, או על פי אנאלוגיה.

1.3.7. גם אריסטו לא יכול להימלט מן המעתיקים הריידואליים¹⁴. הרי האנאלוגיה אמורה לכלול את כל המעתיקים שאינם "אנכיים", ללא כל הבחנה ביניהם. אולם נדמה לי, שאריסטו ראה בבירור שהמלים (אל נכון: האופורים), שהמעתיק מתבצע ביניהם, קשורות ביחס מסוים, הניתן להגדרה, ויחס זה הוא המכונן את המעתיק:

9. ראה עמ' 221.

10. Quintilianus, *Instit. Orat.* 8.6.5.

11. Cf. Liddle-Scott-Jones, *Greek-English Lexicon*, s.v. μεταφέρω.

12. *Poetica* xxi. 2, 1457 b 1.

13. *Ibid.*, b 4.

14. ראה 1.3.2.

τὸ δὲ ἀνάλογον λέγω, ὅταν ὁμοίους ἔχῃ τὸ δεύτερον πρὸς τὸ πρῶτον
τὸ τέταρον πρὸς τὸ τρίτον κτλ¹⁵.

אני מכנה אנאלוגיה כאשר יחסו של השני אל הראשון הוא ביחסו של הרביעי אל השלישי וכו'.
כאשר צומצם המובן של 'מטאפורה' על ידי שהוצאו מתחומה הצמצום (מן הסוג
אל המין) וההרחבה (מן המין אל הסוג), נעשתה המטאפורה מעתק ריזודואלי במובנה,
וממילא גם לקאטגוריה הטרועית ביותר: כל מעתק שאינו צמצום או הרחבה של
המשמעות נכלל בקאטגוריה זו.

1.4 הגדרות השדה הסמנטי

1.4.1. אין ספק, שגם הגדרות השדה הסמנטי, עד כמה שאפשר למצוא כאלה, אין
בהן כדי להניח את הדעת. לרוב הסתפקו המגדירים באפיין כולל, או – מה שגרוע
יותר – בשימוש במטאפורות מעורפלות, שהמכוסה בהן מרובה על הגלוי. ליקויים
אלה בולטים במיוחד למעיין במאמרה של הגב' ס' אהמן, 'תיאוריות של השדה
הסמנטי'¹⁶, שהיא סוקרת בו את ההתפתחויות בשטח זה, ומעמידה אלה בצד אלה
את הניסיונות השונים של גישה אל השדה הסמנטי. אביא, לדוגמה, שלושה אפיינים,
כפי שהם מצוטטים במאמרה:

a. Bedeutungsfeld — a group of words which together form a unit of meaning¹⁷.

b. Felder sind die zwischen den Einzelworten und den Wortganzen lebendigen sprachlichen Wirklichkeiten, die als Teilganze mit dem Wort das Merkmal gemeinsam haben, dass sie sich ergliedern, mit der Wortschatz hingegen, dass sie sich ausgliedern¹⁸.

c. "essential semantic relationships" between verbs and nouns, or between adjectives and nouns¹⁹.

1.4.2. שלושתם כאחד חוטאים לבהירות. כי אין זה מספיק לומר, שהשדה הסמנטי
הוא 'יחידת מובן', 'ממשות לשונית', ואף לא שהוא מכוסס על 'יחסים סמנטיים
מהותיים'. דא עקא: טבעה של 'ממשות' זו או של 'יחידת מובן' זו מעורפל ביותר,
והוא הדין ב'יחסים סמנטיים מהותיים' אם כי יש בדיבור זה משום הצלה פורתא.

¹⁵. Ibid., b 15.

¹⁶. S. Öhman, "Theories of the 'Linguistic Field'", *Word* 9 (1953), pp. 123 ff.

¹⁷. G. Ipsen, "Der neue Sprachbegriff", *Zeitschrift f. Deutschkunde*, 46 (1932), pp.

1—18; Öhman, p. 125

¹⁸. J. Trier, "Das sprachliche Feld. Eine Auseinandersetzung", *Neue Jahrbücher f.*

Wissenschaft u. Jugendbildung, x (1934), pp. 428—49; Öhman, p. 127

¹⁹. W. Porzig, "Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen", *Beiträge z. Geschichte der*

deutschen Sprache u. Literatur, 58 (1934), pp. 70—97; Öhman, p. 129

1.4.3. הפגם העיקרי בהגדרות אף אפיונים אלה הוא, שאי-בהירותם שוללת מהם כל אופראטיביות. בניסוחם הנוכחי העבודה בהם קשה ביותר, ואין אנו יכולים לחרוג מן התחום האינטואיטיבי-התרשמותי ללא שנהיה צפויים לאי-הבנות חמורות. לפני שיוכל הבלשן להפיק תועלת ממשית, ולא רק סיוע הוריסטי, מהגדרות אף אפיונים אלה של השדה הסמנטי, יש צורך להבהירם ולפרשם היטב.

1.4.4. אולם, באשר הגדרות ואפיונים אלה – ורבים אחרים – הם הגדרות ואפיונים מאטריאליים, המנסים לראות בשדה הסמנטי יצור הקיים קיום ממשי, הרי פירושם והבהרתם מן ההכרח שתוביל להסמכתם, במפורש או במובלע, לתיאוריה לשונית רחבה יותר.

1.4.5. הסמכת ההגדרה המאטריאלית לתיאוריה רחבה יותר הייתה בה תועלת אילו הייתה תיאוריה כזאת מקובלת ומוסכמת על הבלשנים. אולם, הואיל ולא זה המצב, ותיאוריות סמנטיות כוללות, עד כמה שישנן, הרי הן שנויות במחלוקות חריפות, יורד ערכה של ההגדרה יחד עם ערכה של התיאוריה, שהיא מתבססת עליה. לפיכך, הבונה על הגדרה מעין זאת, בונה על בסיס רעוע. מה שגרוע יותר – רוב המשתמשים בהגדרות מעין אלה משתמשים בהן ללא בדיקת יסודותיהן, ולא פעם אף מחוץ לקונטקסט התיאורטי.

1.4.6. בעצת הגדרתו האופראטיבית של השדה הסמנטי, נראה לי, שאפשר לפתרה באחת משתי דרכים עיקריות:

1.4.6.1. על ידי הגדרה מאטריאלית, לאחר הנחת יסוד בטוח ומוסכם לתורת הסמנטיקה ובנייה קפדנית של מושג השדה הסמנטי על יסודות אלה. אולם אני מפקפק באפשרותה של תורת סמנטיקה מאטריאלית, כלומר, תורת סמנטיקה, שאינה מודל גרידא.

1.4.6.2. על ידי הגדרה פורמלית של השדה, הדורשת דרישות מינימליות, והמנסה לתאר את התכונות הכלליות ביותר של השדה הסמנטי, מבלי להזדקק, מלכתחילה, עד כמה שהדבר אפשרי, לתורה סמנטית מסוימת המונחת מראש. גישה זו אפשר שתצייד אותנו במודל אופראטיבי של השדה הסמנטי, אשר לא יהיה קשור אלא לתיאוריה כללית ביותר של הסמנטיקה, ולכן יהיה רחב בשיעור מספיק כדי להתאים לכל תיאוריה מסוימת.

מבחינה זו תהיה ההגדרה ה"פורמלית" של השדה הסמנטי אדישה, במידה רבה, לריב אסכולות, ותוכל לסבול כמה אינטרפרטאציות מקבילות, מבלי שתאבד מתוקפה או משימושיותה.

2. הערות מתודולוגיות

2.1. המודל של השדה הסמנטי מיועד לתת בידנו כלי לטיפול בבעיות השדה והמעטקים הסמנטיים.

- 2.2. לפיכך צריך מודל זה שימלא כמה דרישות הקשורות זו בזו:
- 2.2.1. דרישת האופראטיביות: המודל צריך להיות אופראטיבי בכל שלבי ההתקדמות של המחקר הסמנטי. כלומר, היעדר תיאוריה שלמה של הסמנטיקה, היעדר הסכמה על תיאוריות סמנטיות או על חלקים מהן אינם צריכים לפגוע בשימושיותו של המודל.
- 2.2.2. דרישת הגמישות: על המודל להיות גמיש למדיי, כדי שיוכל להתאים לתיאוריות סמנטיות רבות ככל האפשר (אם כי אינו שואב את תוקפו מהתאמה זו – ראה 2.2.3). לשון אחר, המודל צריך שיהא ניתן לאיטרפרטאציות שונות.
- 2.2.3. דרישת ההתחייבות המינימלית: על המודל להיות משוחרר מלכתחילה מפל תיאוריה סמנטית ספציפית. כלומר, ההתחייבות התיאורטית (וכל שכן האונטולוגית) צריכה להיות מינימלית.
- 2.2.4. דרישת הפלליות: תוקפו של המודל צריך לנבוע מהתכונות הכלליות ביותר של תחום הסמנטיקה. דרישה זו מסכמת ומבטיחה את הדרישות האחרות.
- 2.3. מודל השדה אינו מתאר בהכרח תהליכים לשוניים ממשיים או "ממשויות" לשוניות כלשהן. אין הוא בא אלא להציע פלי, שאפשר לצקת לתוכו תכנים לשוניים תיאורטיים שונים.
- 2.3.1. בניית המודל של השדה היא אפוא קובעת (סטיפולאטיבית), ולא מתארת (דסקריפטיבית). לפיכך מובן, שאין לטעון על אמיתותו או שקריותו. אפשר, עם זאת, לטעון כנגד האופראטיביות שלו או כנגד תואמותו את הבעיות הסמנטיות הקונקרטיות.
- 2.3.2. בניית השדה כוללת גם מעט טענות אמפיריות (כגון 3.1 וכד'). הוא הדין בטיפול במעתיקים הסמנטיים (למשל 7.1.1). טענות אלו באות להבטיח את המינימום העובדתי הדרוש לבניית מודל השדה והגדרת המעתק, והן טענות ראשוניות (כגון 3.1), או דוגמאות לשימוש במודל או להרחבת ההגדרה.

3. אופור ו מ ל ה

- 3.1. הסמנטיקה עומדת על ההבחנה בין סימן לבין מסומן. הסימן הוא – בלשונית הטבעית – המלה (או סדרת המלים; מטעמים של נוחיות אדבר על מלים בלבד). המסומן זכה לפירושים שונים בתיאוריות רבות:

Les substantifs sont des signes attachés aux choses²⁰.

Symbols direct and organize, record and communicate. In stating what they direct and organize, record and communicate, we have to distinguish as always between Thought and Things. It is thought (or,

as we shall usually say, *reference*) which is directed and organized, and it is also Thought which is recorded and communicated²¹.

Cf.: Now it is plausible to connect with a sign (name, word, combination, expression) not only the designated object, which may be called the *nominatum*²² of the sign, but also the sense²³ (connotation, meaning) of the sign in which is contained the manner and context of presentation. . . . The *nominata* of "evening star" and "morning star" are the same but not their senses²⁴.

לאחרים מושג המסומן הוא מושג שלילי או ריזואלי בלבד:

Linguistic description minus grammar equals semantics²⁵.

Part of difficulty with the theory of meaning is that "meaning" tends to be used as a catch-all term to include every aspect of the language that we know very little about²⁶.

3.2. אין אנו חייבים לקבל את הפירושים המיוחדים, שנתנים אונדן וריצ'ארדס ופרגה להבחנותיהם המשולשות. אולם נדמה לי, שהמינימום שאנו מוכרחים לקבלו, כהנחה בסיסית של הסמנטיקה, הוא עצם ההבחנה. דהיינו, אנו חייבים לקבל את ההבחנה בין המלה, האופור והדבר, מבלי שנתחייב ל-'קיומם' של כל אחד מאלה, באיזה מובן שהוא של המלה 'קיום', מלבד המובן של קיום בתוך תיאוריה²⁷ (השוה 3.5, 2.2.3).

C. K. Ogden and I. A. Richards, *The Meaning of Meaning* (10th. ed.; London: .21

Routledge & Kegan Paul, 1949), p. 9

Bedeutung .22

Sinn .23

G. Frege, "Über Sinn und Bedeutung", *Zeitschr. f. Philos. u. philos. Kritik*, .24 1892; tr. as "On Sense and Nominatum" by H. Feigl, in H. Feigl and W. Sellars, ed., *Readings in Philosophical Analysis* (New York: Appleton-Century-Crofts, 1949), p. 86.

J. A. Fodor and J. J. Katz, "The Structure of a Semantic Theory", *Language*, .25 39 (Apr.—June 1963); repr. in J. A. Fodor and J. J. Katz, ed., *The Structure of Language: Readings in the Philosophy of Language* (New Jersey: Prentice Hall, 1964).

N. Chomsky, *Syntactic Structures* (The Hague: Mouton & Co.—'s-Graven- .26

hage, 1957), pp. 103-4 n. 10.

Cf. W.v.O. Quine, "On What there Is", *From a Logical Point of View* .27

(Cambridge Mass.: Harvard Univ. Press, 1953), p. 13: To be assumed as an entity is, purely and simply, to be reckoned as the value of a variable.

לביקורת על עמדה זו של קיין וניסיון לתיקונה, עיין:

- 3.2.1. האזכור הוא למלה מה שהטענה היא לפסוק²⁸.
- 3.2.2. היחס בין האזכור לבין הטענה אינו מחזורי די צורפו, וחוסר בהירות זה ניכר כבר אצל פֶּרְגֶה. אולם אנו לא ניפנס לבעיה זו, ונקבל את אפיונו של האזכור לא כהגדרות, אלא לפי ערכם הקוריסטי פניסיונות להבהרת המושג.
- 3.3. ההיזקקות לאזכורים ולא למלים תכלוט במיוחד, אם נעיין במלים הומונימיות. ברור, כי ציר הקונגרס, ציר הדלת, ציר הדגים וצירי הלידה הם צירים שונים בתכלית. אולם ההבדל אינו במלים, שהרי המלה ציר (פלומר התבנית²⁹ הפתובה או המבוטאת) שוה בכולם. ההבדל הוא במה שהמלים מתכוונות אליו – הוא מה שנקרא אֶזְכּוּר.
- 3.3.1. בעיית הבהרתו של מושג האזכור ובעיית ההומונימיות קשורות זו בזו קשר אמיץ, אך אין כאן המקום לברר טבעו של קשר זה.
- 3.4. מצד אחר, דברים (פלומר ישויות בעולם ה־ממשי) אינם נכנסים לתחום הסמנטיקה, כפי שאינם נכנסים לתחומו של שום מדע. הסמנטיקה עוסקת במשמעויותיהן של המלים. בלי להתחייב לפירוש טבען של משמעויות אלה נאמר, שהסמנטיקה מטפלת ביחס שבין מלים (סימנים) לבין אזכורים (מסומנים).
- 3.4.1. לפיכך, ברור שאין זה מדויק לדבר על Wörter und Sachen ואף אין זה נכון, שהרי דיבור זה יביאנו בדיוק למקום שאין אנו רוצים לילך: Ohne Sachforschung keine Sprachforschung³⁰. כונתו של מְרִינֶגֶר הייתה, כנראה, רצויה, אך כבר שטרוק מפרשה שלא פדן ומתקרב קרבה מסופנת לשאלות חוץ-בלשוניות. הסמכה זו של חקר השפה אל האונטולוגיה סכנתה לא פחותה מסכנת הפכה הרווח יותר – הסמכת האונטולוגיה אל חקר השפה. אפשר, לכל היותר, לדבר על "אונטולוגיה" של שפה מסוימת, אבל יש להזהר מלזהותה עם הדברים הממשיים, או לזהות את אלה עמה (השוה 7.3.2).
- 3.5. ושאר אפוא את בעיית המעמד האונטולוגי של האזכור פתוחה. נדרוש רק את קיומו בתוך התיאוריה.
- המודל של השדה הסמנטי, כפי שאני בא להציג, אינו דורש את קיומו של האזכור כ־יש פסיכולוגי או כ־אידיאה. די לו בקיום האזכור בתחום התיאוריה בלבד, היינו

J. Scheffler and N. Chomsky, "What is Said to Be", *Proceedings of the Aristotelian Society*, 59 (1959), pp. 71–82

28. Cf. Frege, pp. 89–90. להבדל בין פסוק לטענה, עיין:

I. Copi, *Introduction to Logic* (2nd. ed.: New York: Macmillan, 1961), pp. 6–7.

29. תבנית בניגוד לתקריט (Symbol/token)

Cf. H. Reichenbach, *Elements of Symbolic Logic* (New York: The Free Press, 1966), pp. 4–5.

30. Meringer, in E. Struck, *Bedeutungslehre* (Leipzig-Berlin: 1940), p. 55.

כמונה המוכן בתוך התיאוריה המצומצמת הזאת ותו לא.

מספיק שנכיר, למשל, בכך, שמלים הומונימיות, או בעלות כמה מובנים קרובים זה לזה (פוליסמיה), נבדלות בדבר-מה, ושדבר-מה זה אינו מיוחד רק למלים אלו, אלא אפשר להניח את קיומו לגבי כל המלים בשפה. ההתחייבות האונטולוגית היא אפוא מינימלית (השוה 2.2.3, 3.2). אותו טיעון אפשר לטעון מן הסינונימיות המלאה ואף החלקית.

3.5.1. אפשר שישתמע מן האמור לעיל שהאזכור מציין את הדנוטאטיבי בלבד שבמלה, ואינו מציין את הקנוטאטיבי (או המודאלי) שבה. אולם אין זו אלא שאלה של נחיתת הדין הראשוני. אין שום סיבה לזהות אינפורמציה עם דנוטאציה, ולהגביל את תחולתו של האזכור לעניין זה בלבד.

3.6. עם זאת אפשר לקבל טענות אמפיריות בדבר קיומו הלשוני, הפסיכולוגי (הפֶּה־יבִירִיסְטִי או האינטרוספקטיבי), הפנומנולוגי, או כל קיום אמפירי אחר של האזכור, כל אחת בנפרד או כולן כאחת, ואפשר לתת למושג האזכור פירושים מקבילים או משלימים בתיאוריות אחרות, בלי לקפח את מעמדו שאני מציע לו. תועלתו של המודל של השדה הסמנטי תלויה, כמובן, באפשרויות הפירוש של מונחיו בתיאוריות אחרות. לפיכך מושג האזכור יקבל עצמה חדשה בתור כלי מדעי אם יוכל להתקשר לתיאוריות אחרות (סמנטיות טהורות, פסיכו-לינגוויסטיות, סוציו-לינגוויסטיות ואחרות) (השוה 2.2.2).

3.7. במאמר זה אבחין בין מלה לבין אזכור בכך שהמלה תבוא תמיד בין מרכאות פשוטות, והאזכור יבוא בין קוים מלוכסנים.

4. על השדה הסמנטי

4.1. השדה הסמנטי מורכב מאזכורים.

זה ברור מן הפרק הקודם, ובעיקר מסעיף 3.3. שהרי אי-אפשר לדבר על השדה של המלה ציר, אלא אם כן מדברים על שדה רחב מאוד, הכולל שנרירים ליד רוטב אנגלי, פאבי שיניים ואת הקו המשוה. מצד אחר, אין לדבר על שדה של דברים ממשיים מבלי להסתבך בהתחייבויות אונטולוגיות מרחיקות לכת.

עלינו לדבר אפוא על השדה של אחד האזכורים של המלה ציר. גם שאר האזכורים בשדה יהיו, כמובן, אזכורים.

4.1.1. השדה נבנה מלכתחילה במישור הדנוטאטיבי בלבד. אולם אין שום מניעה להרחיבו (השוה 3.5.1).

4.2. האזכורים בשדה הסמנטי קשורים על ידי יחסים.

4.2.1. אנו אומרים, שאזכור שייך לשדה של אזכור אחר, כאשר אפשר להצביע על יחס מסוים בין שני אזכורים אלה (השוה c 1.4.1).

4.2.2. אם נתונים שני אזכורים, תמיד אפשר לקבוע ביניהם יחס, ויהא יחס זה מסובך ככל שיהיה. יחס זה יכול להיות, במקרים הפשוטים יותר, "היות חלק של", כגון היחס

שבין /ענף/ לבין /עץ/; או יהיות תכונה המופשטת מן-, כגון היחס שבין /ורוד/ לבין /ורד/.

4.2.2.1. עצם העובדה, ששני אופורים שייכים לאותו שדה כבר קובעת ביניהם יחס, הדורש אמנם ספציפיקציה נוספת, היינו היחס יהיות באותו שדה סמנטי.

4.2.2.2. ובמקרה הקיצוני, בין כל שני אופורים בשפה מתקיימים יחסים, ולמצער היחס הפולל (V), המקשר בין כל שני אברים בתחום הדין³¹; במקרה שלנו: בין כל שני אופורים באשר הם אופורים בשפה.

4.2.3. היחסים שאנו משתמשים בהם מכוונים, מפאת שגרת הלשון, לדברים (או למה שהשפה תופסת כדברים), ולא לאופורים. הדיוק המלא היה דורש, שנסח את היחסים המתאימים לאופורים. אבל הטורח שבכך מרובה על השכר. דיינו שניזוהר לזכור שהמדובר תמיד באופורים.

4.3. השדה הסמנטי סדור חלקית.

4.3.1. אנו אומרים, ש/ריצה/ שייך לשדה של /הליכה/, ו/הליכה/ שייך לשדה של /תנועה/. אבל אנו מעדיפים שלא להפוך את הסדר. כלומר, אין אנו נוטים לומר ש/הליכה/ שייך לשדה של /ריצה/, וכך /אדום/ שייך לשדה של /צבע/, אבל, בדרך כלל, אין אנו אומרים ש/צבע/ שייך לשדה של /אדום/ (אם כי הדבר, כמובן, אפשרי).

מכל מקום אנו רשאים לקבוע על סמך נוהג זה, שהיחס של השתייכות לשדה אינו ניתן, כרגיל, להיפוך, או, במונחים של תורת ההיגיון, היחס הוא אנטי-תואם (anti-symmetric).

4.3.2. אנו אומרים, ש/ריצה/ שייך לשדה של /הליכה/, ו/הליכה/ שייך לשדה של /תנועה/, ולכן /ריצה/ שייך לשדה של /תנועה/. אנו אומרים ש/דירה/ שייך לשדה של /בית/, ו/בית/ שייך לשדה של /מגורים/, ולכן /דירה/ שייך לשדה של /מגורים/. כלומר, היחס ניתן להעברה. אפשר לדלג על חוליות בשרשרת היחסים. במונחים לוגיים – היחס הוא עובר (transitive).

4.3.3. אין אנו דורשים, שבין שני אופורים כלשהם, השייכים לאותו שדה, יהיה קיים היחס המגדיר את ההשתייכות לשדה הנדון. /אדום/ ו/צהוב/ שייכים לאותו שדה (של /צבע/), אבל אין אנו גורסים ביניהם שום יחס מן הסוג הנדון (כלומר, אין אנו דורשים שהיחס שבין /אדום/ לבין /צבע/ יתקיים גם בין /אדום/ לבין /צהוב/).

במונחים לוגיים – היחס הוא לא-קשור בשדה.

4.3.4. היחס הנדון הוא אפוא אנטי-תואם, עובר ולא-קשור בשדה. יחסים מסוג זה, כגון היחס יהיות מבוגר מן-, או יהיות גבוה מן-, נקראים בתורת ההיגיון יחסים של סדר חלקי. דהיינו, אלה יחסים, אשר בעזרתם אפשר לסדר קבוצה סידור

31. השוה א' טארסקי, מבוא ללוגיקה (ירושלים: מוסד וייצמן, תשי"ז), עמ' 65.

ח ל ק י , כלומר סידור, שאין בו מניעה ששני אברים של הקבוצה יקבלו אותו "מקום" סידורי.

4.4. ראינו, אם כן, שהשדה הסמנטי הוא, כרגיל, מאורגן, על פי שימושנו המקובל במושג השדה (אם כי ארגון זה אינו הכרחי מכול וכול). לשון אחר, היחס של השתייכות לשדה הסמנטי קובע סדר "היארארכי" מסוים בתוך השדה.

ברור שתפיסה זו מתנגדת, בכללה, לתפיסות השדה הסמנטי, הרואות בו פסיפס³² בלבד, או שדה של "חלקות", ומתקרבת הרבה יותר לתפיסת השדה כשדה-פוחות³³, בעיקר במה שנוגע למושג "השדה הפולל" (השוה 4.10.1).

4.4.1. רוב הסמנטיקנים אינם מעוניינים בסידורם ההיארארכי של השדות הסמנטיים, והם מסתפקים ביחסים מן הסוג /אדום/ - /צהוב/, היוצרים באמת מעין פסיפס. אולם הם מתעלמים מכך, שגם /צבע/ שייך לשדה זה, ואז הנילציה משוללת יסוד, כפי שקורה במקרה של /הליכה/ ו/נסיגה/, דרך משל.

רוב השדות בספרות העוסקת בכך מאורגנים על פי היחס "היות מין (species) של", כגון שדה הצבעים או שדה קרובי המשפחה. הבלשן מעוניין בעיקר ב"שכבות אופקיות" שבשדה. גישתו של מאמר זה אחרת, והוא מציע אמצעי "לארגן" בו את השדה. היארארכיזציה זו של השדה הסמנטי חשיבותה רבה לחקר תורת התרגום, ולגילוי "מקומות חסרים" – אשר מתמלאים, אנב, עד מהרה, בתת-השפות הטכניות. תמונת הפסיפס מתגלה אפוא כתמונה חלקית בלבד של השדה הסמנטי.

4.4.2. אפשר, כמובן, לארגן שדות סמנטיים שלא על פי יחסים של סדר חלקי; למשל, לפי יחסים סימטריים, כגון דמיון בתכונה וכיו"ב. בכמה מקרים אלו נוכל לקבל "פסיפס סמנטי".

אולם יחסים אלה אינם "יציבים" (ראה 7.3) ואינם אופייניים לשדות הסמנטיים המקובלים: הם יוצרים לרוב שדות סמנטיים מצומצמים מאוד, רובם "אד-הוק", לצורך הסבר תופעה לשונית מסוימת, כגון מעתקים מיוחדים (ראה 7.2, 7.3).

4.5. קיימים כמה וכמה יחסים של סדר חלקי היוצרים שדות סמנטיים. אך דבר זה נותן גמישות נוספת למושג יחס ההשתייכות לשדה. שכן כל אחד מן היחסים של סדר חלקי הקיימים בין שני אופורים או יותר יוכל לשמש פיהס של השתייכות לשדה. ולא עוד, אלא בחירת יחס מן היחסים האפשריים היא הקובעת את השדה ומגדירה אותו (ראה 4.8).

4.6. ניקח, למשל, את היחסים "היות מין של" ו"היות חלק מן". נקל להיזכר, שאלה יחסים של סדר חלקי: היחס הראשון הוא אנטי-תואם, כי אם א' הוא מין של ב', הרי מן הנמנע הוא, שגם ההיפוך יהא נכון; הוא עובר, כי אם א' הוא מין של ב', וב' הוא

³² "Wortdecke". Trier, in Ohman, pp. 6 f.

³³ "Kraftfeld".

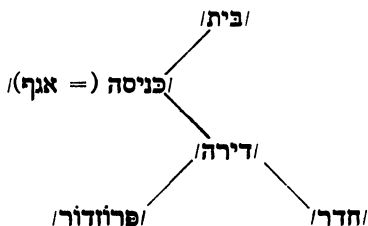
מין של ג', הרי א' הוא מין של ג'; והוא לא קשור בקבוצה (פלומר בשדה הזה), כי אם א' וב' הם מינים של ג', אין שום הכרח שהאחד יהיה מין של השני. והוא הדין ביחס -היות חלק מן-.

4.6.1. נחיל כל אחד משני היחסים האלה על אופור התחלתי אחד. החלה זו תארנ את השדה ואף תגדיר אותו (יחד עם האופור ההתחלתי). יהא האופור ההתחלתי /בית/, והיחס יוצר-השדה -היות מין של-. נקבל את השדה:

וכדומה.

4.6.2. עתה נפעיל על אותו אופור את היחס -היות חלק מן-. נקבל את השדה:

וכדומה.

4.7. היחסים שבשדה הסמנטי אינם מתקיימים, כאמור, אלא בין אופורים (השוה 4.1, 4.2). לפיכך, אין אלה יחסים -אובייקטיביים-, אלא יחסים המתקיימים ב-עולם השפה בלבד. יש, כמובן, חפיפה רבה בין עולם השפה והעולם ה-ממשי, ולא תמיד קל להבחין ביניהם.

4.7.1. מימוש או אי-מימוש של יחס מן היחסים הוא עניין אמפירי של השפה בלבד, וכן יצירתם של שדות סמנטיים.

4.7.2. אחת האינדיקציות הטובות למימוש של יחס בתוך השדה הסמנטי הוא המעתק. שהרי במקום שהיה מעתק, הייתה, ללא ספק, תחושת היחס (-קרבה או -שכנות לשונית) בין האופורים. אולם, כמובן, אין המעתק תנאי הכרחי למימוש היחס בין אופורים (השוה 7.3.1).

4.8. אנו רואים אפוא, שהשדה של אופור מסוים מוגדר על ידי האופור הזה (האופור ההתחלתי) ועל ידי היחס יוצר-השדה. אם כי נטייתנו הטבעית היא לארגן את השדות הסמנטיים לפי יחסים מוצעים בלבד (על פי הרוב בהשפעת הלוגיקה האריסטוטלית,

המתאימה ללשונות האירופיות³⁴), הרי, מבחינה מתודית, אין עדיפות אלא ליחסים של סדר חלקי, וגם אלה אינם הכרחיים (השוה 4.4.1, 4.4.2, 4.7.2).

4.9. לפעמים כדאי לארגן שדה אחד על פי שני יחסים או יותר בעת ובעונה אחת. רצוי, למשל, ששני השדות שבסעיפים 4.6.1 ו-4.6.2 לא יהיו נפרדים לחלוטין, ונוכל לאחדם לכדי שדה אחד. לצורך הכנסת כל האופורים הללו לשדה משותף אחד אפשר ליצור שדה, המוגדר על ידי האופור ההתחלתי / בית / ושני היחסים "היות מין שלי" ו"היות חלק מן". לשדה מעין זה יינתן השם "שדה הטרוני",

4.10. לצרכים מתודיים אפשר גם ליצור את השדה הפולל של אופור מסוים, הוא השדה המוגדר על פי כל היחסים האפשריים. שדה זה חופף, כמובן, את "עולם השפה", מבחינה מסוימת, אך אינו זהה עמו. שהרי השדה הוא מאורגן, מה שלא כן "עולם השפה".

4.10.1. השדה הפולל מניח גם הבדלים ב"קרבה", "הדיקות" או "יציבות" בין היחסים השונים. הבדלים אלה הם, כמובן, אמפיריים (השוה 4.7.2, 7.3.1). לפיכך אופורים הקשורים ביחס "הדוק" או "יציב" יותר לאופור ההתחלתי יהיו "קרובים" יותר ל"מרפז" השדה (לאופור ההתחלתי), ואילו אופורים הקשורים ביחס "רופף" או "בלתי-יציב" יתרחקו מן ה"מרפז" אל ה"היקף" של השדה. ארגון מעין זה של השדה הפולל יוצר הבדלים סטרוקטורליים גדולים מאוד בין השדות הפוללים של האופורים השונים.

5. בנייה שיטתית של מודל השדה הסמנטי³⁵

5.1. השדה הסמנטי של x_0 לפי R יהיה קבוצת האופורים, אשר בין כל אחד מהם לבין x_0 קיים יחס R . האופור x_0 ייקרא 'האופור ההתחלתי', והיחס R ייקרא 'היחס יוצר השדה'.

אופור x שייך לשדה של x_0 לפי היחס R אם ורק אם הוא עומד ביחס R אל x_0 .

5.2. היחס R יוצר השדה הוא יחס של סדר חלקי³⁶, שהרי הוא –

5.2.1. אנטי-תואם;

אם x_1 שייך לשדה x_0 (כלומר, אם מתקיים ביניהם היחס R), אז אין x_0 שייך לשדה של x_1 ; להוציא המקרה של אופור השייך לשדה של עצמו (השוה 5.3).

5.2.2. עובר;

אם x_3 עומד ביחס R אל x_2 , ו- x_2 עומד באותו יחס R אל x_1 , הרי x_3 עומד ביחס R

34. בין שנתנסה מלכתחילה על פי היוגית, ובין שהלשונות האירופיות התפתחו בהשפעתה.

35. פרק זה מנסח את מסקנות הפרק הקודם ניסוח שיטתי יותר. המונחים הלוגיים – לפי טארסקי.

36. אולם ראה הסתייגות ב-4.4.2.

אל x_1 . במלים אחרות, אם x_3 שייך לשדה של x_2 לפי R , ו- x_2 שייך לשדה של x_1 לפי אותו יחס R , הרי x_3 שייך לשדה של x_1 לפי R .

5.2.3. לא-קשור בשדה:

אין זה אמיתי, שבין כל שני אופורים של השדה (x_0, R) מתקיים היחס R .

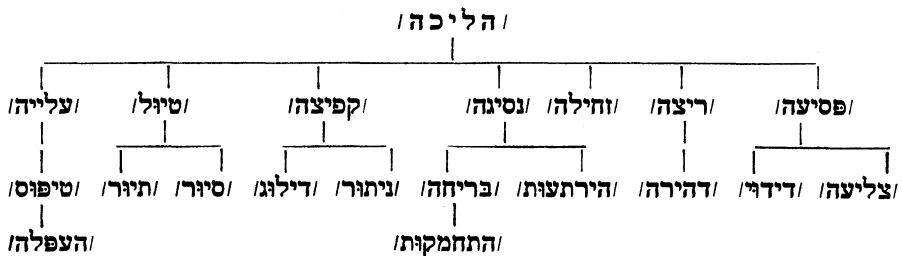
5.3. על פי החלטת x_0 שייך לשדה של עצמו.

5.3.1. דרישה זו אינה הכרחית והיא אף מהווה סטייה מן האפיון של היחס יוצר-השדה כיחס של סדר חלקי, אך היא מתזקת את הנוהג המקובל, אשר לפיו כל אופור שייך לשדה של עצמו.

5.4. השדה הקטרוני והשדה הפולל מוגדרים על ידי האופור ההתחלתי ועל ידי איחוד של יחסים, R_1, R_2, R_3, \dots

6. דוגמה לבנייה של שדה סמנטי:

יהא האופור ההתחלתי /הליכה/, והיחס יוצר-השדה יהיו מין שלי. מדוגמה זו יהיה ברור, שהשדה הסמנטי הוא, כרגיל, מאורגן ארגון 'היאָרארכי'. השתמשתי בדוגמה זו ביחס 'ציב' מאוד, כי יחסים כאלה יוצרים שדות גדולים. אפשר היה, כמובן, ליצור שדות קטנים יותר בעזרת יחסים אחרים; אולם יחסים 'בלתי-ציבים' אינם יוצרים, לפי הרגשת הלשון שלנו, שדות 'של ממש', אלא הם מתממשים בעיקר במעתיקים.

7. על המעתיקים הסמנטיים

7.1. מעתק סמנטי הוא תוצאה של תהליך שבו אופור חדש x_n מתקשר למלה 'x', או בו אחד האופורים x_m של המלה 'x' חדל מלהיות מקושר אליה³⁷.

7.1.1. בדרך כלל, המלה 'x', העוברת לציין אופור חדש x_n , כבר מציינת אופורים אחרים x_0, x_1, \dots , או מבוססת על מלים אחרות המצינות אף הן אופורים משלהן. ספק אם נוצרות מלים יש מאין³⁸. אם אמנם יש מקרים כאלה, יהיה האופור הראשון (או המקורי-) של המלה 0 (אפס).

Cf. Ullmann, p. 171: A semantic change will occur whenever a new name .37

becomes attached to a sense and / or a new sense to a name.

.38 ייתכן כי למעין זה התכון בריאל, עמ' 192.

Pour que ce nom se fasse accepter, il faut sans doute qu'à l'origine il ait quelque

7.1.2. ובהתאם לכך, מלה החדלה לציין כל אופור, כלומר, המפסיקה לציין את האופור x_m , שציננה קודם המעתק, מבלי שתתחיל לציין אופור חדש, יהיה האופור השני במעתק 0 (אפס).

7.1.3. ייתכן, כי על מנת להכניס דיפרנציאציה נוספת במעתיקים אלה שאחד האופורים בהם הוא 0 (אפס), יהיה כדאי לטפל גם ביחסים בין מלים במקביל ליחסים בין אופורים. הצעה זו מתקרבת לחלוקתו של אולמן, לעיל 1.3.4, אך שונה ממנה בעיקר בכך שאינה משאירה שארית שאינה ניתנת לחיסול באופן עקרוני (השווה להלן 8.6.1).

7.1.4. מלים אונטומאטופיאליות מציינות מלכתחילה את המושא (הצליל) באופן "קרוב" יותר משאר המלים. אולם באשר לעולם אין הן מציינות את הצליל האינדיבידואלי, אלא מכילות אותו במעין קלאסיפיקציה, הרי אף הן אינן מציינות את המושא באופן ישיר, אלא מתייחסות אליו דרך אופור.

7.2. לפי 4.2.1 כל שני אופורים מקושרים ביחס כלשהו. לפיכך אפשר להגדיר את מעתק המלה 'x' מאופור x_m לאופור x_n על ידי היחס המקשר בין x_m לבין x_n .

7.2.1. אם אחד האופורים הוא 0 (אפס), אפשר להניח יחס מיוחד, המקשר בין האופור במעתק x_m לבין האופור הסופי 0 (או, לחילופין, בין 0 לבין x_n), וכך יהיה אפשר לכלול גם את המעתיקים שבסעיפים 7.1.1 ו-7.1.2 בהגדרה לעיל³⁹.

7.3. מבחינה תיאורטית גרידה, כל יחס R בין שני אופורים x_m ו- x_n אפשרי. אולם, למעשה, רק יחסים מועטים מתממשים בשפה. ולא עוד, אלא שיש יחסים שהם "ציבים" יותר בשפה, ויש "ציבים" פחות.

7.3.1. אפשריים לפחות שני סוגי גישות לבעית "ציבותם" של היחסים בין האופורים בשפה (או בקבוצת שפות) מסוימת:

7.3.1.1. הגישות הסמנטיות הטהורות: המעתק הוא מימוש של יחס. אם המלה 'x' ציינה את האופור x_m , והחלה לציין (גם) את x_n , הרי היחס האפשרי R שבין x_m לבין x_n מומש בפועל. ככל שייצרו יותר מעתיקים לפי היחס R, יתממש היחס יותר, כלומר ייעשה "ציב" יותר.

הסתכלותנו בשפה מלמדת כי יחסים מסוימים (כגון "היות מין של", "היות חלק מן", וכיו"ב) עומדים ביסודן של הרבה תופעות של מעתק. בעוד יחסים אחרים נדירים יותר. המעתיקים לפי היחסים הנפוצים יותר זכו לשמות מיוחדים (אם גם ההבחנות בין המעתיקים השונים היו לפעמים גסות ביותר).

לעומתם, יחסים אחרים ממומשים פעמים מעטות במעתיקים, ואולי רק פעם אחת

chose de frappant et de juste: il faut que par quelque côté il satisfasse l'esprit de ceux à qui'il est d'abord proposé.

39. האופור 0 הוא הקבוצה הריקה, שהיא קבוצה-חלקית של כל קבוצה, ולפיכך

שייך לכל שדה. השווה טארסקי, עמ' 54.

יחידה. יחסים אלה, אף כי השפה מרגישה בהם מדי פעם, הם יחסים "בלתי-יציבים".

יש כאן, במובן-מה, חזרה אל "שיטת ההתפתחויות המקבילות", בעלת השימוש המעשי הנרחב ביותר.

7.3.1.2. הגישה הפסיכו-לינגוויסטית: דרך אחרת היא מדידת "קרבתם" של אופורים בתודעתו של דובר השפה, בעזרת מבחני התנהגות לשונית⁴⁰. מושג ה"קרבה" בין האופורים אינו זהה למושג ה"יציבות" של היחסים, כפי שהוסבר לעיל, ואין ביניהם שום קשר הכרחי; אולם הדעת נותנת, שיהיה קיים ביניהם קשר אמפירי פלשה. הגישות הפסיכו-לינגוויסטיות אינן חופפות את הגישות הסמנטיות, וייתכן שתוצאותיהן של אלו יהיו שונות במעט או בהרבה מתוצאותיהן של אלו, אם גם יש לצפות למידה של חפיפה, שהרי תודעתו של דובר השפה מושפעת לפחות מאותם מעתקים שהוא מודע אותם.

גישה זו בעיקר סינכרונית, בעוד הגישה הראשונה היא בעיקר דיאכרונית.

7.3.2. יש להדגיש, ששאלת "יציבותם" של יחסים בין אופורים או "קרבתם" של אופורים אלו לאלו היא שאלה לינגוויסטית טהורה (או לכל היותר שאלה פסיכו-לינגוויסטית), ולא שאלה לוגית או אונטולוגית. לכל היותר, אפשר להגיע במחקר מעין זה ללוגיקה או לאונטולוגיה של השפה המסוימת הנחקרת, וספק גדול אם אפשר להגיע ללוגיקה או לאונטולוגיה של השפה הטבעית בכלל⁴¹. וגם מן הלוגיקה או האונטולוגיה של השפות המסוימות אין לצפות למידה גדולה של קונסיסטנטיות.

7.4. ברור אפוא, שכל מעתק מתרחש בתוך שדה סמנטי "ממשי", או בתוך קטע של שדה "אפשרי" או "אידיאלי", שרק חלק ממנו ממומש במעתק עצמו.

7.4.1. מבחינה זאת אפשר להגדיר את השדה הסמנטי כקבוצה של מעתקים אפשריים לפי יחס נתון.

8. דוגמאות ליחסים המתממשים במעתקים סמנטיים

8.1. היחס שבין הסוג ומינו, והיפוכו.

יחס זה מקביל לסוג הראשון של הסינקדוכה אצל דארמשטטר, לצמצום ולהרחבה אצל בריאל, ולחלק מן העברת השמות ע"י מגע בין המובנים אצל אולמן. Faon (d'une biche), poulain (d'une jument), felis (femelle (du chat)) — Darmesteter; épices < species, adulterare (matrimonium) — Bréal; cueillir < colligere (flores),

40. פגן מחקרים של Woodrow and Lowel, המצוטטים ע"י

P. Guiraud, *La Sémantique* (Paris: Presses Universitaires de France, 1962), pp. 49—50.

41. לעניין זה השווה מאמריו של

B. L. Whorf, *Language, Thought and Reality* (London: Chapman & Hall, 1956).

(precibus) orare, (naves) appellare — Meisinger; annus=Jahr > Jahresertrag (expectare annum), ὄρνις = Vogel > Huhn — Struck.

8.2. היחס שבין השלם לחלקו, והיפוכו.

יחס זה מקביל לסוג השלישי של הסינקדוכה אצל דארמשטטר, ולחלק מהעברת השמות ע"י מגע בין המובנים אצל אילמן.

Un tableau > le sujet représenté sur un tableau, une veille > un navire, un bureau, prop. une table recouverte de bureau — Darmesteter; τροπή = Wendung > Flucht; βουλευέσθαι = sich beraten > beschliessen — Struck.

8.3. היחס שבין הפרט לקבוצתו והיפוכו.

יחס זה מקביל לסוג הרביעי של הסינקדוכה אצל דארמשטטר.

Le Roi (Louis XIV), L'Empereur (Napoléon Ier) — Darmesteter.

8.4. היחס שבין הסיבה לתוצאה והיפוכו.

יחס זה מקביל לסוג הראשון של המטונימיה אצל דארמשטטר,

Le travail (l'action et le résultat), une fertè (< firmitatem), prop. force > forteresse — Darmesteter; δόρυ = Speer > Speererwundung, πληγή = Schlag > Wunde > plaga, ὄρνις = Vogel > Vogelzeichen, Schicksal, παιδεία = Erziehung > Bildung, vgl. disciplina, eruditio, χαράκτῆρ = Stempel > Prägung — Struck.

8.5. היחס בין המקל ותוכנו והיפוכו.

יחס זה מקביל לסוג השני של המטונימיה אצל דארמשטטר.

Une tasse de lait, un verre d'eau, un convent (< conventus, assemblée de religieux), le collège — Darmesteter.

8.6. המטאפורה.

נראה שבמטאפורה מתכונים הבלשנים ואנשי הספרות למה שהגדיר אריסטו כאנאלוגיה. אולם, כפי שהראיתי בדוגמאות אלה, סוגים מסוימים של אנאלוגיה זכו לקאטגוריזציה בפני עצמן. אין זה אלא כי היחסים המתממשים במעתיקים אלה הם יחסים יציבים למדי, כלומר, מעתיקים אלה נפוצים במיוחד. אולם יש יחסים מסובכים יותר, שאין השפה רגילה לחשו בהם כביחסים הקיימים בשפה, ורק הרגשות המעודנת של המשורר מממשת את היחס האפשרי בין שני האופורים. לאנאלוגיות אלה, שאין כל כך נפוצות, אנו קוראים מטאפורות. חלקן עוברות אל שפת הדיבור (או נוצרות מלכתחילה בשפת הדיבור), ונעשות מטאפורות מתות⁴², וחלקן אינן זוכות לצאת מתחום השירה או אפילו מן הקונטקסט המסוים, שבו הן נתונות. כך, למשל, 'ראש הנבעה' היא מטאפורה מתה, בעוד slings and arrows of outrageous fortune 'חיה עדיין'.

Cf. J. T. Shipley, *Dictionary of World Literature* (New Jersey: Littlefield, .42

Adams & Co., 1966), s.v. metaphor.

8.6.1. גם כאן נעשתה המטאפורה למעתק "ריזדואלי" (השוה 1.3.2, 1.3.7). אולם שלא כבקלאסיפיקציות האחרות, מכילה הנוכחית בתוכה את העיקרון, אשר לפיו ניתן להכניס דיפרנציאציה לתוך המטאפורה עד לדרגת הדיוק הרצויה. לעולם תישאר שארית שמחוץ לקלאסיפיקציה הפוזיטיבית, אולם שארית זו אינה "עקרונית" ובלתי ניתנת לצמצום, כי בכוחנו להקטינה ככל שנרצה. קריאה מדוקדקת בספרות הענפה של השנים האחרונות על אודות לשון הספרות תוכל ללא ספק להביאנו לקאטגוריות המתאימות גם למעתק זה. אולם מחקר מעין זה חורג הרבה אל מעבר למטרתנו כאן.

כולל ומחובר

1. הבעיה

המונחים 'משפט כולל' ו-'משפט מחובר' מצויים בספרי התחביר של אנשי תקופתנו ואף כי הגדרות שונות ניתנו להם בספרים השונים, לא קמו עוררין כנגד גישה זו או זו, עד שבא 'ברב ובמאמר ביקורת נוקב הצביע על חסרונות ומעלות של דברי מי שקדמו לו¹. מאז נתפרסמו עוד כמה דיונים מיוחדים בשאלה זו², אך כמדומה שציבור המתעניינים בשאלה עדיין שרוי במבוכה. לפני כן נחלקו ביניהם הספרים. עתה, משרבו גם המאמרים, גדלה המחלוקת.

והמחלוקת נסבה בעיקר על השאלה: האם משפט שיש בו נושא משותף ופעלים אחדים הוא כולל או מחובר? ולא שתי תשובות בלבד יש כאן, כפי שלכאורה היה אפשר לשער, אלא יותר משתיים, שכן הבדל בנף המובע בפועל או הבדל בזמן, גרר גם הצעות לפתרונות שונים זה מזה.

מפיון שהשאלה לא נפתרה, כנראה, ומפיון שכבר בעבר ניסיתי פוּחַי להתמודד עמה³, אמרתי, שמא נבדוק דרך חדשה לפתרון, ושמה היא תניח דעתם של 'הכוללים' ו-'המחברים' כאחד. אך תחילה מבקש אני להעיר, כי מן המאמרים ניכר, שמחבריהם מייחסים ערך רב לשאלה איך עלינו ללמד פרק זה הנקרא 'משפט כולל', ואיך לקשרו עם הפרק הנקרא 'משפט מחובר'. אלא שלא לפי נוחיות ההוראה יש לנסח את הפתרון העקרוני, ולא על פיה יש לקבוע, אם ייכתב כלל או יימחק. דיון מדעי צריך להיות חופשי מלחצים, ועל כן חופשי גם מלחצי 'נוחיות ההוראה'. שאלת ההוראה של חומר צריכה להידון בנפרד, ולא לפני הבירור העקרוני, אלא אחריו. יתר על כן, בדרך כלל פשמגלים את האמת בתחום כלשהו, קל יותר ללמד תחום זה בדרכי האמת מאשר לחפש 'דרכים קלות' המסתירות את האמת. 'דרך קלה בהוראה' אם אינה מבוססת על הבחנות של אמת, איננה קלה, והקושי עתיד לצוץ במוקדם או במאוחר בהמשך אותו פרק או בפרק אחר. על כן ראוי שלא ניתן דעתנו לשאלת דרכי ההוראה, כל עוד לא בורר עצם העניין שאותו יש להורות.

1. 'ברב, 'משפט כולל ומשפט מחובר', מעלות יד (אדר אתשכ"ה) עמ' 45-48.

2. 'בן-נן, 'להבהרת המושג 'כולל' בתחביר', מעלות כנ (אדר בתשכ"ו), עמ' 59-68. 'צדקה, 'המשפט המחובר והמשפט הכולל', מעלות ל (ניסן-אייר תשכ"ט),

עמ' 34-45, מעלות לא-לב (תמוז-אב תשכ"ט) עמ' 24-30.

3. בשיעור 'תחביר העברית החדשה' משנת תשכ"ד ואילך, באוניברסיטה העברית בירושלים, ובתשכ"ז-כ"ט גם באוניברסיטה של ת"א. ור' גם חוברת בשם זה, שערכה תלמידתי שושנה ביטרמן (זהבי) לפי ההרצאות, בהוצאת אקדמון, תשכ"ה, עמ' 65-69.

2. דקדוק גנראטיבי מהו

הדרך שננסה ללכת בה כדי להגיע לפתרון שאלת המשפט הכולל והמשפט המחובר היא דרך הדקדוק הגנראטיבי.

תורה זו עדיין אינה ידועה אצלנו כראוי, ולא נוכל לעסוק בה כאן אלא ככל שיידרש להצגת העניין. התפיסה שהביאה לידי ניסוחה היא בערך כזו: אדם הדובר בשפה מסוימת, יש לו אוצר גדול של מלים הרשומות ביוכרונו, ויש לו כללים, שהוא מחבר לפיהם את המלים הללו למשפטים. את המשפטים הוא יוצר, ואין הם בגדר חיקוי, כפי שקל להיווכח, שהרי כל אדם, ואפילו ילד צעיר, משמיע, לפחות לעתים, משפטים חדשים שאיש לא מילל אותם לפניו, ושעל כל פנים אותו אדם המשמיע אותם מעולם לא שמעם לפניו כן. הבה נתאר לעצמנו את האדם כמכונה היוצרת משפטים נכונים וננסה לנסח הוראות למכונה זו, שתוכל לפעול לפיהן, וליצור משפטים נכונים בלבד, ללא הגבלה. הוראות אלו הן הן הדקדוק. והוא נקרא גנראטיבי, לאמור "יוצר" (או "יצרני"). מכיון שהוא אמור לשמש מערכת הוראות ליצירת משפטים. אם אנו מתארים לעצמנו אדם הלומד שפה זרה לו, הרי לכאורה זה הוא תוכן לימודו: לומד הוא את כללי יצירת המשפטים של השפה החדשה לו (ב-יצירת המשפטים מובלעת גם "יצירת המלים" פגון המלים בנטייתיהן). ההוראות, או כללי הדקדוק, נקראות אפוא "כללי יצירה", וכל עיקרן פיתוח של סמלים מועטים, עד שהם הופכים למשפטים.

3. "כללי יצירה" למשפט כולל ולמשפט מחובר

ננסה לנסח כאן כמה כללי יצירה, וזאת כדי למצוא דרך שתסביר לנו מהו משפט כולל ומהו משפט מחובר. כללי היצירה שננסה יהיו כולם בנניים במתכונת אחידה, או כמעט אחידה, והמתכונת היא: א ← ב, או א ← ב, ג, או א ← א+א.

פירושה של מתכונת ניסוחת אלה הוא אחיד: הכלל קובע, שבמקום מה שכתוב מימין לחץ יש לרשום את מה שכתוב משמאלו. כלומר במקום א מותר לך לכתוב ב, או ב שאחריו ג, או א+א. אם אכתוב למשל משפט ← צירוף שמני צירוף פועלי, הרי פירושו של דבר הוא, שבמקום הסמל משפט (שבו נפתח את מערכת כללי היצירה, שהרי מעוניינים אנו ליצור משפט), יכול המנגנון שלנו להביא צירוף שמני שאחריו בא צירוף פועלי. כדי להקל על הכתיבה נבוא לידי הסכם, שבמקום משפט מותר לכתוב מ, במקום צירוף שמני - צש, ובמקום צירוף פועלי - צפ. כלומר מ ← צש צפ. כעת יכולים אנו להוסיף כללי יצירה חדשים, שלפיהם, למשל, צש ← ש, כלומר

4. הנני מקוה להרחיב את הדיבור על כך במאמר מיוחד בלשוננו לעם.

לפי שיטה זו נסח נא פעת את תשעת כללי היצירה הבאים:

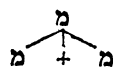
- (1) $m \leftarrow m + m$
 - (2) $m \leftarrow m \cdot m$
 - (3) $m \leftarrow m - m$
 - (4) $m \leftarrow m / m$
 - (5) $m \leftarrow m \div m$
 - (6) $m \leftarrow m \uparrow m$
 - (7) $m \leftarrow m \downarrow m$
 - (8) $m \leftarrow m \cdot m$
 - (9) $m \leftarrow m + m$

מ	- משפט	ש	- שם	+	- מלת חיבור
צש	- צירוף שמני	פ	- פועל		
צפ	- צירוף פועלי	ת	- תואר		

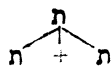
את כללי היצירה אפשר לרשום גם בדרך של סרטוט, פדלקמן:

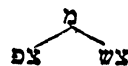
* (8)

•(1)

*** (9)**

* (2)

לפעמים נוח לתאר מבנה של משפט
בדרך זו של סרטוטים. לפי הכללים
הללו נוכל, למשל, לתאר משפט
כגון, האיש הגיבור והחזק חזר,
בסרטוט הבא:

*** (3)**

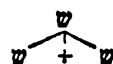
* (4)

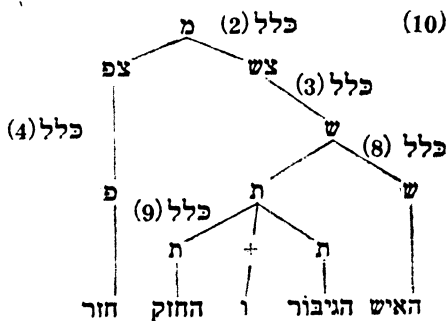
* (5)

•(6)

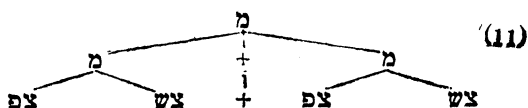

•(7)

העיקרון שרשימת הפללים בניה לפיו, הן בנוסח כלל והן בנוסח סרטוט, הוא אותו עיקרון שדובר בו מלכתחילה: הדקדוק הוא מנגנון היוצר משפטים, וכללי הדקדוק הם הפללים, שלפיהם יוצר המנגנון את המשפטים. כללים מסוג זה, כללי יצירה, לעולם פותחים בסמל אחד, ובמקרה שלנו היה זה הסמל מ. הסמל מ לפי כללי היצירה שלנו עשוי להתפתח בשתי דרכים. אחת הדרכים התחילה כך: במקום מ יכול אדם לכתוב מ+מ, והדרך האחרת – מ מתפרק מיד לשני חלקים, שהאחד הוא צירוף שמני והשני צירוף פועלי. הטענה המושמעת כאן – פי שתי הדרכים הללו לפיתוח מ הן הבסיס להבדלה בין משפט מחובר למשפט כולל: כל מה שמתפתח מהדרך הראשונה, ו-א מפלל (1) מ – מ+מ, יהיה משפט מחובר, וכל מה שנובע מפיתוח כלל (2), ללא שימוש בכלל (1), ו-א מ – צש צפ, יהיה בגדר משפט פשוט, משפט כולל או משפט מורכב. במשפט פשוט ובמשפט מורכב לא נעסוק כאן. וכדי להגדיר משפט כולל דיינו שנאמר, כי אם בהמשך הפיתוח של מ נפעיל כלל במתפנות א – א+א (כגון 9,7 – אבל כמובן לא כלל מס' 1), הרי נקבל משפט כולל. במלים אחרות, משפט כולל הוא משפט שבתהליך היווצרותו התפצל סמל אחד, שאיננו הסמל מ, לשני סמלים זהים לו המחברים ביניהם ע"י +.

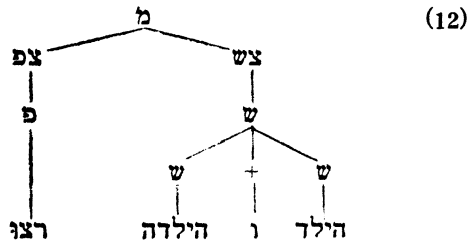
בצעד השני של הדרך הראשונה כלומר, לאחר שהפעלנו את כלל (1) מ – מ+מ, יחול על כל אחד מהסמלים מ כלל (2) מ – צש צפ. ונקבל: צש צפ + צש צפ. אם נערוך את הפללים הללו (1), (2) בסרטוט, יתקבל הסרטוט הבא:

אם על תוצאה זו יפעלו החוקים (3) ו-(4) נקבל: ש פ ו ש פ (סמל החיבור + הומר כאן ב-ר' החיבור), והו אפוא דגם שלפיו בניים משפטים כגון: "הילד רץ והילדה ישבה". כמובן על משפט זה שוב אי אפשר להחיל שום חוק, לפי שכאן לפנינו סמלים סופיים (מלים בלשון). מה שעשינו כאן הייתה המרת סמל בסמל: במקום הסמל צש (צירוף שמני) השתמשנו בסמל ש (שם), ובמקום הסמל ש השתמשנו בסמל הסופי "הילד". במקום צפ (צירוף פועלי) השתמשנו ב-פ (פועל), ואותו המרנו בסמל הסופי "רץ". סימן החיבור + הומר במלת החיבור ו'. יש שבמקום הסימן + באה מלת חיבור אחרת כגון "גם" או מלת חיבור המביעה ניגוד, כגון: "הילד רץ, אבל הילדה ישבה".

מכיון שמזומנים לנו כמה וכמה פללים, נוכל להשתמש כרצוננו גם בפללים האחרים, מאלה הפלולים ברשימת כללי הדקדוק, שלא שימשו לנו עד כה. אם

נפעיל את כלל (7) הקובע שבמקום ש (שם) רשאים אנו לכתוב ש+ש, ואם נמיר את ש+ש ב-הילד והילדה ואת פ ב-רצו נקבל כתוצר סופי במקום מ את המשפט "הילד והילדה רצו". בסרטוט יראה הדבר כך:

אם נפתח את מ השני של (11) באופן דומה, נוכל לקבל ממנו, למשל, "האיש והאישה ישובו". שוב, את + נמיר ב-ו, כלומר "הילד והילדה רצו ו האיש והאישה ישובו". מכיון שכל המשפט הזה, "הילד והילדה רצו והאיש והאישה ישובו" נוצר כתולדה של מ+מ הרי הוא יהיה משפט מחובר. כל אחד מחלקיו יהיה משפט כולל, שכן בכל חלק שבו התפצל סמל אחד לצירוף של שני סמלים זהים לו. והרי כבר קבענו, כי משפט כולל הוא משפט, שבדרך יצירתו התפצל סמל אחד לשני סמלים זהים לו המחברים ביניהם⁵.

"הילד והילדה רצו" – משפט כולל. "האיש והאשה ישובו" – משפט כולל. אולם נדיש שוב, כי סמל זה, שבהתפצלו יצר משפט כולל, לא היה הסמל מ עצמו! הסמל, שבהתפצלו לשני סמלים זהים יוצר משפט כולל, הוא רק אחד הסמלים המציינים חלק פנימי של המשפט. השאלה העולה כאן מיד היא, שמא מן הנכון להוסיף לרשימת הכללים גם כלל נוסף שלפיו מותר לפצל גם את הסמל פ לשני סמלים זהים, כלומר:

$$(13) \quad פ \leftarrow פ + פ ?$$

אבל לפני שנעניין בשאלה זו, עלינו להתבונן בעניין אחר, שאם לא נכיר אותו כראוי, עלולים נהיה להגיע לתשובה נמהרת, ושמה מוטעית, בעניין קיומו של כלל (13).

4. $פ \leftarrow פ + פ$, או כללי מחיקה?

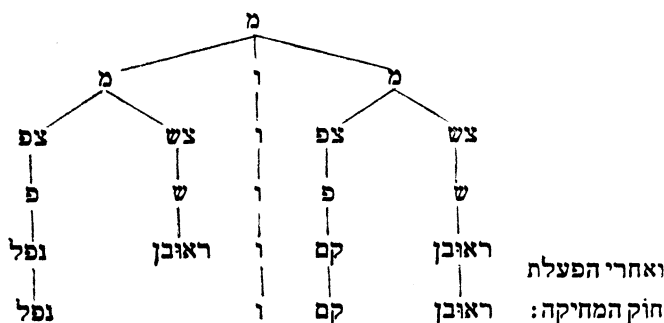
מכלל (1) $מ \leftarrow מ + מ$ נוכל לקבל בנקל משפטים כגון "הילד הלך והילדה ישובה", "האיש קם והילד נפל" ודומיהם. ואולם מה דמות תהיה למשפט במבנה זה, אם אותו השם הבא כפיתוח מ הראשון יחזור ויבוא גם כתולדת מ

5. והשוה ל-8.58 במאמר של צדקה. דבריו אמנם כלליים וללא הפיתוח הדרוש, בכיון

השני? כגון -האיש קם והאיש נפל-? אם מדובר באותו איש, הרי - להוציא מבע מיוחד במינו בסגנון לא רגיל - ייאמר במקומו המשפט -האיש קם ונפל-. ואין זה מקרה בלבד, אלא כך הוא טבעה של הלשון.

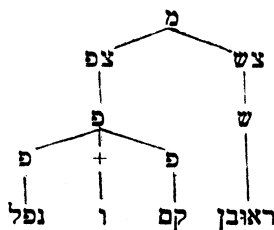
איך מתקבל המשפט -האיש קם ונפל-? קל לראות שגם הוא תולדה של מ+מ, אולם במקרה זה -היסטוריה הדקדוקית- של המבצע מכילה עוד מאורע: כשהצירוף השמני במשפט הראשון והצירוף השמני במשפט השני הם שתי תמניות של אותו צירוף שמני, וצירוף שמני זה מכון לאותו עצם מסומן, הרי התמנית השנייה של הצירוף השמני תימחק. במלים אחרות, משפט שבא שני, כלומר אותו מ המופיע שני בנוסחה מ+מ, אם הצירוף השמני שלו חוזר על הצירוף השמני של הראשון ושניהם מכוונים לאותו מסומן, יש למחוק צירוף שמני שני זה. כלומר:

(14)

כלומר, הצירוף השמני השני איננו מובע. משפט זה -ראובן קם ונפל- הוא אפוא משפט מחובר, שכן הוא נובע מ-מ+מ. משפט אחר הנובע בבירור מן המבנה מ+מ כגון -הילד הקטן התלבש והילד הקטן ישב-, יהיה לאחר המחיקה -הילד הקטן התלבש וישב-. אולם, ישאל השואל שמא אפשר לקבל מבנה כזה בדיוק, במישורין מכלל (2) כלומר מ-צש צפ? שהרי אם נניח שקיים כלל (13), הרי בקלות אפשר לקבל אותם המבנים מ-מ אחד! דהיינו:

(15)

אם יתקבל סרטוט זה [המבוסס בסוף קצהו השמאלי על הפעלת כלל (13)], נוכל לטעון משפט זה הוא משפט כולל, שהרי כך הגדרנו משפט הנובע מסמל מ אחד, שאחד מסמלי האחרים התפצל לשניים זהים לו זהים זה לזה. קיבלנו אותה תוצאה בדיוק, הן כשאנו פותחים בכלל (1) $M \leftarrow M+M$ ואז קיבלנו את סרטוט (14); והן כשאנו פותחים בכלל (2), דהיינו ישר $M \leftarrow C+Z$, ומקבלים אנו את (15). במקרה של $M+M$ פעל כאן גם חוק מחיקה, במקרה של M יחיד – הצלחנו לקבל את התוצאה ללא כל מחיקות.

עתה עומדת לפנינו שאלה קשה: מה היא הדרך הנכונה שבה נוצר משפט כגון 'ראובן קם ונפל'. אפשרות ראשונה – אולי רק ההסבר השני נכון (ציור 15), וההסבר הראשון אינו נכון? למה לנו להתייגע בניסוח חוקי מחיקה, אם לפי ציור (15) הדבר פשוט יותר! אפשרות אחרת היא: אולי שני ההסברים נכונים? מי זה קבע, שצריך להיתורק הסבר אחד למבנה זה? תיתכן גם האפשרות השלישית: דהיינו, שרק ציור (14) הוא הנכון, ואילו ציור (15) אינו נכון. ברצוני להגן על האפשרות השלישית הזאת, ולטעון שרק ציור (14) הוא ההסבר הנכון, ושחוק (13) אינו צריך להתקיים כפי שניסחנו אותו, אלא בהגבלות ברורות וחמורות, שאותן יש לפרט לחוד.

קל להכיר, כי שני הציורים הללו מעוגנים בהסברים בנוסח דקדוק גנראטיבי⁶.

5. אחד הטעמים לניסוח דקדוק גנראטיבי
לברור עניינו כדאי לתהות לרגע על השאלה, איך נוצרה התיאוריה של הדקדוק הגנראטיבי. מניע חשוב לכך היה מציאותה של דו-משמעות במבנים רבים. לשם כך נזכיר דוגמה נודעת שמביא חיים רוזן⁷: עם קום מדינת ישראל נתפונה, כזכור, 'מועצת המדינה הזמנית'... והנה בשידור הירדני הודיע הקריין, שהתכנסה 'המועצה של המדינה הזמנית'. מבחינת מבנה הלשון אפשר כמובן להבין זאת גם כך. מתעוררת השאלה: איך זה ייתכן שבלשון נוצרת דו-משמעות כזאת? את בעיית היווצרות דו-משמעות כזאת פתרה, כידוע, כבר הבלשנות המבנית לפי התיאוריה של סדר ההצטרפויות⁸. אם יש לפניך שלושה גורמים, לעולם

6. אע"פ ש(14) שייך לשכבת כללי היסוד ואילו ב(15) מופעל גם כלל מחיקה, השייך לרמה גבוהה יותר בתוך הדקדוק הגנראטיבי, היא רמת הגלגלים, הטרוספורמציות. ע"פ רמת היסוד אי אפשר למחוק שום סמל, אלא רק להמיר אותו באחר, ואילו ברמת הגלגלים, מחיקה היא תהליך לגטימי.

7. ר' עברית טובה, מח' שנייה, 1967, עמ' 79.

8. זו הידועה באנגלית בשם Immediate Constituent Structure. סבורני שהשם העברי הרשום למעלה מתאים יותר למסירת תוכנה של תורה זו מאשר 'המרפבים המידיים', צירוף חסר טעם שריח התרגום נודף ממנו. וכבר הערתי על כך בהצירוף

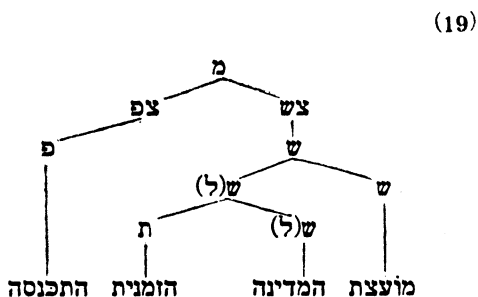
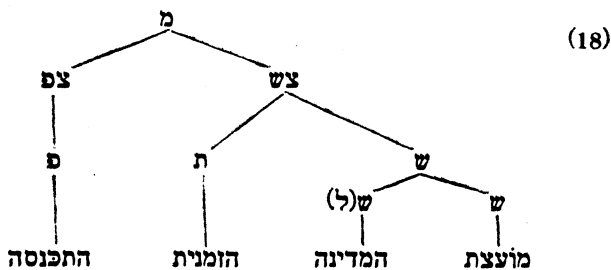
שניים מהם מצטרפים ראשונה, ואחרי כן, אל הצירוף שלהם, מצטרף היסוד השלישי. ביטוי זה הוא דו-משמעי, מכיון שיש כאן שתי דרכים להצטרפות: לפי פונת המייסדים את מועצת המדינה הזמנית: הייתה קודם 'מועצת-המדינה', פלומר שתי המלים הללו הצטרפו זו לזו תחילה, ואח"כ אל צירוף זה פגורם אחד הצטרפה המלה 'הזמנית'.

(16) [מועצת המדינה הזמנית].

ההצטרפות השנייה מסומנת כאן ע"י הסוגריים החיצוניים. לעומת זאת, אם הצטרפות המלים הייתה בסדר אחר, וקודם הצטרפו זו לזו המלים 'המדינה הזמנית', ואליהן כאל גורם אחד, הצטרפה המלה השלישית, היא 'המועצה', הרי במקרה זה נכון יהיה הפירוש השני:

(17) [מועצת (המדינה הזמנית)].

'ההיסטוריה הדקדוקית' של הצירופים הללו אפשר להבהירה יפה בסרטוטי מבני היצירה מאותו סוג שראינו לעיל:

הערה: סרטוטים אלה ערוכים ע"פ אותם כללי היצירה, אלא שהוצרכנו להניח מציאותו של כלל יצירה נוסף שלא היינו זקוקים לו לפני כן, ועל כן לא נכלל בתשעת החוקים דלעיל, היינו, חוק המאפשר יצירת צירוף של שני שמות,

שהשני שבהם לואי לראשון, כגון סמיכות:

(19א) ש ← ש ש(ל).

לשם בהירות סומן הסומך ב-ש(ל).

מתברר אפוא, שתורת סדר ההצטרפויות באה לידי ביטוי גם ע"פ גישת הדקדוק הגראטיבי, ונדמה שאף ביתר בהירות. קל להפיר, שבציור (18) הצטרפו המלה הראשונה והשנייה מלכתחילה, והן יחד מהוות מרכז אחד, שגם הוא ש. ורק אל אלה כאחד הצטרפה המלה "הומנית". בציור (19) סדר ההצטרפויות אחר: מלכתחילה הצטרפו "המדינה" ו"הומנית" זו לזו, ואחר כך הצטרף אליהן השם "מועצת".

למה הובאה דוגמה זו כאן? כדי להדגים כלל גדול: אם יש סרטוט אחר של "ההיסטוריה הדקדוקית", כלומר אם קיימת דרך יצירה אחרת, הרי זה רק כאשר יש כאן גם משמעות אחרת. כלומר, ייתכן קיום שני סרטוטים, שתי דרכי יצירה, רק כאשר באמת יש לפנינו צירוף שהוא דו-משמעי. זהו המפתח להבנת דו-משמעויות: כשיש לפניך ביטוי דו-משמעי, הרי ביטוי זה הוא תולדה של שתי דרכי יצירה שונות⁹. כשלפנינו שני הסרטוטים, וכל אחד מהם מבהיר "היסטוריה דקדוקית" אחרת של הביטוי, יכולים אנו להבין מניין באה דו-משמעות לביטוי אחד: לפי שיש להם "שתי היסטוריות".

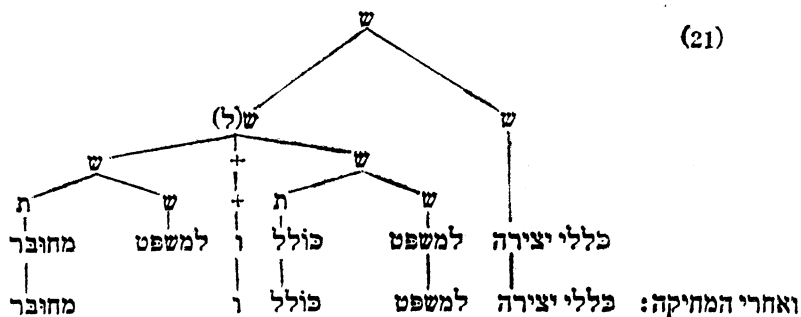
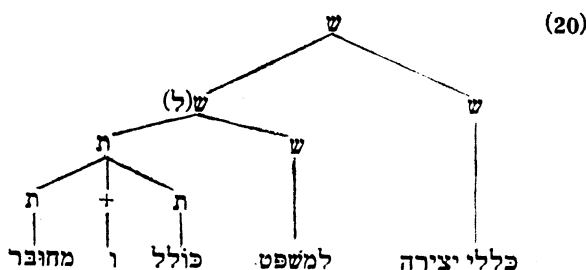
6. דוגמה נוספת לדו-משמעות ולכלל-מחיקה

מבקש אני להבהיר עניין זה של דו-משמעות בדוגמה אחרת, הקרובה יותר לענייננו. דו-משמעות מבנית תופיע בדוגמה הבאה: "כללי יצירה למשפט כולל ומחובר". אם אין אנו יודעים בדיוק מהו "כולל" ומהו "מחובר", נוכל להבין משפט זה בשתי דרכים: הצירוף "כולל ומחובר" יכול להתפרש (א) כאילו הוא נסב על משפט אחד, שהוא "כולל ומחובר" כאחד, כלומר בעל שתי תכונות אלו, ויכול להתפרש (ב) כאילו הוא נסב על משפט אחד שהוא כולל ומשפט אחר שהוא מחובר, כלומר שזהו רק לשון מקוצרת מ"כללי יצירה למשפט כולל ולמשפט מחובר". לשון מקוצרת זו הושגה, כמובן, ע"י מחיקת התמנית השנייה של "למשפט". אמנם אם נרצה להיות זהירים בניסוח, לא נגיע לידי דו-משמעות זו: כשנתכון למשפט אחד בעל שתי התכונות נאמר "משפט כולל ומחובר", וכשנתכון לשני משפטים שלכל אחד מהם תכונה אחרת, נאמר "משפט כולל ומשפט מחובר". אעפ"כ אין להתעלם ממשפטים במבנה כזה, שהם נפוצים למדי.

הנה למשל, כשאומר "עבודה זו מתאימה לילד גדול וחזק" יהיה לנו ברור למדיי – ע"פ תוכן המילים! – שהכוונה היא לילד אחד בעל שתי התכונות הללו,

9. אין הכוונה כאן לדו-משמעות מילונית, אף על פי שגם כלפי דו-משמעות זו אפשר להשמיע טענה זו.

וכשנאמר "עבודה זו מתאימה לילד גדול וקטן" נבין בקלות – שוב ע"פ תוכן המלים! – שהכונה היא לכל ילד, בין ילד גדול בין ילד קטן (שהרי לא ייתכן שאותו ילד יהיה בעל שתי תכונות אלו, המוציאות זו את זו). כלומר, אנו מבינים שכאן נמחקה התמנית השנייה של "לילד". לפני המחיקה היה המבצע כדלקמן: "עבודה זו מתאימה לילד גדול וליילד קטן". כדאי לשים לב, שהתמניות החוזרות כללו את מלת היחס ל' ואף היא נכללה במחיקה. יושם אל לב, שכאן המלה "לילד" לא סימנה את אותו המסומן, כפי שניסחנו, בזהירות הדרושה, את חוק מחיקת התמנית השנייה. ומסתבר שזוהי הסיבה, שלא נמליץ על מחיקת תמנית שנייה במקרים כגון אלה המובאים בסעיף זה. מי שרצה לנסח בבהירות נציע לו אפוא, שלא ימחק תמנית שנייה זו, לא כשהיא "לילד" ולא כשהיא "למשפט". ראו להמחיש את שני המבנים הדקדוקיים הללו, שהביאו ליצירת מבצע אחד זהה, משותף לשניהם:

התוצאה הסופית של (21) זהה אפוא לתוצאת (20):

"כללי יצירה למשפט כולל ומחובר"

והרי זה מבצע דו-משמעי.

נשוב כעת לענייננו. נניח לרגע שאנו מקבלים את הטענה, שיש שתי דרכים ליצור את המשפט "ראובן קם ונפל" או "הילד הקטן התלבש וישב". הדרך האחת היא מעין זו המתוארת בציור (14), והדרך האחרת בציור (15). טענה

זו הייתה יכולה להתקבל, לו המשפט 'ראובן קם ונפל' או 'הילד הקטן התלבש ושב' היה משפט דו-משמעי, כלומר, לו היינו מייחסים משמעות אחת לציור (14) ומשמעות אחרת לציור (15). אבל בשתי הדוגמות הללו דומה שאין הדבר כן: אף אחת מהן איננה מבע דו-משמעי. מכאן שאחד ההסברים פסול ואינו נכון. עלינו להחליט אפוא בין ציור (14) לציור (15). שניהם פאחד אינם יכולים להיות נכונים במקרה זה¹⁰.

7. כלל המחיקה פועל בתחומים רבים

הנני מבקש לטעון כעת, שציור (14) הוא הנכון, ולא (15). הנימוק העיקרי לכך הוא, שמחיקת תמנית שנייה של שם, כשהמדובר על אותו מסומן, היא תופעה רגילה ומצויה בלשון. ולא עוד, אלא שהיא רגילה ומצויה דוקא בחיבורי משפטים. וכללית אפשר לומר, כי כאשר יש לפניך שני משפטים ובדרך מהדרכים אתה מחבר אותם, כשני מעמד או כשני מעמד, וכשחוזר אותו שם, והוא מסמן אותו מסומן, הרי התמנית השנייה שלו נמחקת¹¹. כך הוא למשל, כשתואר המשמש נשוא מתגלגל ללואי. אם לפנינו שני משפטים – (1) 'הילד קטן', ו- (2) 'הילד הלך' – הרי המשפט הראשון יכול להינטע בתוך השני. כלומר, 'הילד / הילד קטן / הלך'. והנה גם כאן נמחקת התמנית השנייה של השם שהוזכר כבר לפני כן. ונתקבל: 'הילד הקטן הלך'. והרי זהו בעצם אותו חוק¹². הוא הדין למשל: 'הילד הלך'. הילד שב- שאפשר לקבל ממנו את המשפט המורכב 'הילד שהלך שב', ואף כאן נמחקת התמנית השנייה של 'הילד' ('הילד / הילד הלך / שב'). כלומר, כאשר ניסחנו לעיל את כללי המחיקה של תמנית שנייה לגבי משפט מחובר, הרי ממילא הוא נוסח גם לגבי מבנים אחרים. מתברר שלגבי המשפט המשוועבד ולגבי המשפט המחובר משתמשים אנו באותו חוק מחיקה.

8. מחיקה בשני שלבים

ראויה בעית המחיקה של תמנית שנייה שנתעכב עליה מעט. בעניין זה אפשר לומר שמחיקת תמנית שנייה (בתנאים הנ"ל) לעתים איננה חד-שלבית, אלא נעשית בהדרגה: בשני שלבים. כך, למשל, אם יופיעו לפנינו שני המשפטים הבאים, בסדרם הנתון כאן, 'הילד הקטן הלך'. אחר כך הילד הקטן ושב. הרי נוכל להביעם ביתר טבעיות בדרך הבאה: 'הילד הקטן הלך,

10. על התנאים לקיומו של כלל (13) ר' להלן.

11. לעיל ראינו דוגמות למחיקת תמנית שנייה גם כשאינה מסמנת אותו מסומן.

12. על צד האמת יש כאן פרטים נוספים הטעונים הבהרה, ר' תחביר העברית החדשה, מאת כותב שורות אלו, תשכ"ט, הערה בעמ' 38 (אין זו אותה חוברת שנוכרה בהע' 3 לעיל).

אח"כ הוא ישב. גם כאן נמחקה אפוא התמנית השנייה, אלא שתמורתה הובא כינוי פרוד, מתאים לה במין ובמספר. אולם זה היה רק שלב ראשון של המחיקה. יש שהמחיקה עוברת שלב נוסף ובו גם הכינוי הפרוד אינו מופיע. אפשר לנו אפוא לקבל גם "הילד הקטן הלך, אח"כ ישב".

לא נוכל להיכנס כאן לבירור התנאים המיוחדים המאפשרים, או המחייבים, מחיקה בדרגה ראשונה או מחיקה בדרגה שנייה. ברור שמחיקה בדרגה שנייה יכולה להיעשות ביתר קלות סמוך לפועל מפורש, שכן הפועל אף הוא מותאם במין ובמספר לשם העומד להימחק, ופירושו של דבר הוא שהוא עצמו מכיל כינוי גוף מותאם לשם זה, ואף שאין זה כינוי פרוד – מפל מקום כינוי גוף יש בו, והכינוי לעולם מכוח לשם, שתמניתו נמחקה. מה שחשוב להדגיש הוא שהתופעות האלה של מחיקת שם עצם בתמנית שנייה הן תופעות כלליות בלשון. וכמו בכל תחום מדעי, אם אפשר לנסח חוק בניסוח יותר כללי המקיף יותר תופעות, הרי זו סיבה טובה להעדיף ניסוח זה על פני ניסוח אחר, שבכוחו להסביר רק תופעה מסוימת אחת בלבד.

9. דוגמה לכלל היפוך הסדר

כדי להסיר ספקות נביא נא בחשבון עוד אפשרות אחרת לטעון כנגד חוק מחיקת תמנית שנייה. יכול אדם לשאול כאן: גם אם אסכים שהייתה כאן מחיקה, שמא הייתה זו מחיקה של התמנית הראשונה? למשל, מן המשפט "הילד הקטן התלבש והילד הקטן ישב" שמא יכול אני למחוק את התמנית הראשונה של "הילד הקטן", ואז אקבל "התלבש הילד הקטן וישב".

לכאורה, זהו הסבר אפשרי, אלא שבהסבר זה מתעוררים קשיים שאינם בקודמו. שהרי, אם אמנם "הילד הקטן" נובע מן ה"מ השני, איך זה עבר פתאום ו" שהיה לפני מ השני, כלומר לפני "הילד הקטן", אל אחריו? מוטב להסביר את המשפט הזה בדרך אחרת: אכן גם הוא תולדה של מ+מ, אלא שחל כאן, נוסף על המחיקה של התמנית השנייה, גם גלגול נוסף, הראוי להיקרא "היפוך סדר המלים במשפט". מן ה"מ הראשון נבע באמת המשפט "הילד הקטן התלבש", ותוצאת המחיקה ב"מ השני הביאה באמת ליצירת "הילד הקטן התלבש וישב", אלא שפעת חל במשפט הראשון היפוך סדר נושא-נשוא, ונתקבל "התלבש הילד הקטן וישב". גם כאן ההכרעה לטובת הסבר זה היא, שגלגול היפוך הסדר היא תופעה מצויה, ובכוח כלל כזה להסביר הרבה תופעות בכל תחומי הלשון. אין זה ניסוח סתם, שממציאים אותו כדי לפתור בעיה אחת בלבד. לסיכום, פסילת ההסברה ע"פ (15) מיוסדת ראשית על ההכרה שאם מבע אחד יכול להתפרש כתולדה של שני מבנים, הרי הוא צריך להיות מבע דו-משמעי, וכשאין הוא דו-משמעי, הרי זה סימן שרק מבנה אחד יכול להיות מיוחס

למבע זה. ושנית, לאחר שקבענו כי הדוגמות שהבאנו חייבות להתפרש כבעלות מבנה דקדוקי אחד (מכיון שאין הן דו־משמעיות). הרי נעדיף את מבנה (14), שכן הוא מבוסס על חוק כללי בלשון, הוא חוק המחיקה של תמנית שנייה.

10. מתי מופיעה ו' החיבור?

ואולם אין זה הכול. חיוק לדרכנו זו נמצא גם בעובדה, שבכך מתגלות גם תוצאות לואי מניחות את הדעת, ואף זו תכונה מתודולוגית חשובה: שבח לו לכלל דקדוקי, אם הוא גורר תוצאות לואי, שאף הן בגדר הבהרה כללית לתחומים נוספים בלשון. ראוי שניתן דעתנו כאן לתוצאות־לואי אלו, העולות מאליהן כשאנו מעדיפים את (14) על (15). המדובר הוא בתכונותיה של מלת החיבור ו'.

נוכל לטעון כללית, כי ו' החיבור מסמלת חיבור בין שני חלקים שוים. ואכן זו היא ההנחה המשתמעת מאליה ע־פ ניסוחי הפללים \leftarrow מ+מ, ש \leftarrow ש+ש, ת \leftarrow ת+ת, והיא אף העולה מתוך בדיקה של שימושי ו' החיבור. במשפט כגון "הוא חטף מעל השולחן תמונה ושאי" אי אפשר להניח, שהו' מחברת שני חלקים שוים אלא אם כן כל אחד מן החלקים האלה הוא מ. השוין משני צדי ו' יהיה מופר, אם נניח ש־שאי אינו אלא פ, שכן "חטף מעל השולחן תמונה" אינו פ' וברור שלא יתקבל כלל על הדעת לחשוב שמימין לו' החיבור מתחבר אל "שאי" רק השם "תמונה". מחשבה כזאת תיפסל מיד על יסוד אותה הנחה של שוין שני הצדדים, "תמונה" היא ש, והביטוי ש+פ אינו אפשרי.

11. היתפצל צפ ל- צפ+צפ?

מטעמים דומים, אם כי קצת ביתר קושי, אפשר להראות כי גם הצעה לניסוח כלל (21) \leftarrow צפ \leftarrow צפ+צפ צריכה להיפסל, לא באשר היא בלתי אפשרית לגמרי, אלא באשר הכלל \leftarrow מ+מ מקיף יותר, ובכוחו בלבד להציע הסבר לכמה תופעות, שלא יסתברו בדרך אחרת, ואף לא ע־י כלל התפצלות צפ לצירוף של חיבור שני סמלים זהים לו. מכרעת היא העובדה, שהופעת ו' החיבור כתוצאה הכלל מ+מ זוכה לאותו תיאור בין שבכל אחד מן המשפטים מופיע אותו הצירוף השמני (ועל כן נמחקת תמניתו השנייה, או מומרת בכינוי פרוד) ובין שבכל אחד מן המשפטים בא צירוף שמני אחר, ועל כן לא מתארכת שום מחיקה. בין כך ובין כך אותה ו' החיבור מופיעה בזה ובוה, וההסבר מניח את הדעת.

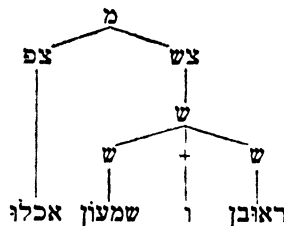
יתר על כן ההצעה ל־צפ \leftarrow צפ+צפ מתיימרת להציע פירוש מבני אחר לאותם המשפטים עצמם המתפרשים ע־י מ \leftarrow מ+מ, ואין הם משפטים דו־משמעיים! וכבר ראינו לעיל, כי מבע שאינו דו־משמעי אסור לייחס לו שני מבנים דקדוקיים, אלא יש לבחור באחד מהם בלבד.

12. ושוב, משפטים מחוברים

עקרון השיוון משני צדי ה-ר, הניכר בכל תחומי הלשון, יורנו שבמשפטים כגון "הילד הלך ועוד מעט יחזור" או "הילד יצא אתמול ויחזור מחר", "הילד מיהר והנה הוא מגיע", עומדים בו משני צדי ה-ר בכל מקרה שני משפטים, והם אפוא תולדה של כלל (1) $M \leftarrow M+M$, כלומר משפטים מחוברים. אם נמחק עתה מתולדת מ השני את כל מה שאינו פועל או כינוי, נקבל "הילד הלך ויחזור", "הילד יצא ויחזור", "הילד מיהר והוא מגיע", ובאותו אופן נוכל לומר, כי גם אלה משפטים מחוברים. אכן אם דרוש שיוון בין שני צדי ו, במשפטים אלה לכאורה פגום השיוון, שכן יש שוני בזמן הפועל. גם שוני בזמן הפועל די בו אפוא כדי להעיד שהחיבור בין שני החלקים אינו $P+P$, אלא הוא חיבור בין חלקים גבוהים יותר, דהיינו $M+M$. ור' בהמשך על התנאים לקיום $P+P$. ומכאן קל גם להסכים להנחה, שאין הבדל עקרוני בין הדוגמות הללו ובין מקביליהן בזמן עבר, כגון "הילד הלך ואח"כ חזר", "הילד יצא שלוש וחזר אתמול", "הילד מיהר ואמנם הגיע בזמן". וגם אלה כקודמיהם יתפרשו יפה כתולדות של כלל (1) $M \leftarrow M+M$, כלומר אף הם משפטים מחוברים. הוא הדין אפוא למשפטים "האיש הציץ ונפגע", "הילד התקרב וישב", "העורב יצא ולא חזר". משפטים מחוברים הם אף הם, לפי שהם תולדת $M+M$, ואירעה בהם מחיקת תמנית שנייה.

במקום זה, לאחר שכבר בהיר למדיי המושג "דקדוק גראטיבי", כדאי להעיר כנגד הדעה שמשפט כגון "ראובן ושמעון אכלו" נוצר כתוצאה מחיבור שני משפטים, והם "ראובן אכל ושמעון אכל". פשוט יותר לתאר את היוצרות המשפט הזה כך:

(22)

אמנם ימצא מי שיטען, שכל אחד מן המבנים הללו, דהיינו:

(23) ראובן ושמעון אכלו

(24) ראובן אכל ושמעון אכל

שוי-תוכן הם, אך אין זו טענה שתהיה טענת אמת בכל מקרה. כי הנה אם נסיף למשפטים אלה מלים כגון "דלעת" או "תרד", נוכל לקבל משפטים בעלי תוכן שונה, כגון:

(23*) ראובן ושמעון אכלו דלעת ותרד

(24*) ראובן אכל דלעת ושמעון אכל תרד

ושוב אינך יכול להמיר את (23*) ב-(24*) כפי שיכולת להמיר את (23) ב-(24). יכול אדם אף לטעון שלא הרי "אכלו" כהרי "אכל" ו...אכלי, ש"אכלו" הפונה במשותף, ועכ"פ בהטעמת צד של שיתוף ושיון, ואילו "אכל" ו...אכלי לאו דוקא שיתוף היה כאן¹³.

13. משפטים שנושאים גוף ראשון או שני

עלינו לעבור עתה לבדיקת משפטים אחרים השניים במחלוקת, וזאת כשהנושא בהם הוא גוף ראשון או גוף שני. שהרי עד כה דגנו, למעשה, רק במשפטים שבהם הנושא גוף שלישי. מה פשר ההבדל המורגש בין גוף ראשון ושני מכאן וגוף שלישי מכאן? בזמנו שאלתי שאלה זו, ואף השבתי עליה (כאמור בהערה 3), ואולם נראה לי, שאותה תשובה נתפרשה אח"כ בחומרה יתרה, ובין כך ובין כך דומני שהיום אוכל להשיב על כך ביתר בהירות.

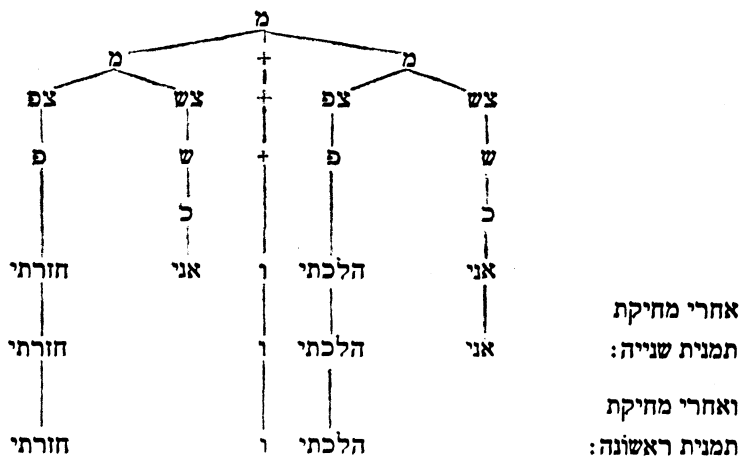
סבורני שאמנם יש הבדל בין גוף ראשון ושני מזה ובין גוף שלישי מזה, כשהם משמשים נושא במשפטים מחוברים וכוללים, ואולם ההבדל הזה איננו מצוי במבנה היסודי ובכללי היצירה כפי שפורטו לעיל, אלא הוא טמון רק בכללי מחיקה שונים במקצת.

בתחום גוף ראשון ושני פועל לא רק כלל מחיקה של תמנית שנייה, אלא קיים גם כלל מחיקה של תמנית ראשונה. אמנם זהו כלל של רשות, אך הוא פועל במקרים רבים. כלומר, אם אין המדובר באיזו הדגשה מיוחדת, הרי לא רק תמנית שנייה של "אני" נמחקת ממשפט כגון "אני הלכתי ואני חזרתי", אלא גם התמנית הראשונה של "אני" עשויה להימחק. והתוצאה היא לא רק "אני הלכתי וחזרתי", אלא גם "הלכתי וחזרתי". אך שתי התוצאות הללו כאחת נובעות מאותו כלל ראשון מ-+מ, כלומר כל אחת מן הדוגמות היא דוגמה למשפט מחובר. בסרטוט יראה הדבר כך:

13. והשווה להערה 18 אצל ברב, על המחלוקת בעניין זה בין פרץ ונהיר. וכן בהערה 34 שם. וכן ראה את מה שאומר צדקה בטעם רב על האפשרויות להתהוותו של משפט שיש בו "חלק משותף", בייחוד בסעיפים 1.3, 1.4.

לרוע המזל ראייתו את הבעיה התרכזה בעיקר בתיאור פני השטח, כמקובל עד היום בתיאורים התחביריים, ועל כן אי אפשר היה לו להעמיד פתרון שלם לבעיה. דבריו ב-7.3-7.5 טעונים ביקורת, המשתמעת ממילא בגוף מאמר זה; והשווה גם ל-88 שלו ולסעיפי המשנה שם.

(25)

ישם אל לב, שהפעלנו כאן חוק המרה חדש, שעדיין לא נתקלנו בו, והוא (26) ש ← כ. הוא נדרש לנו כדי להשתמש בכינוי כגון "אני".

זהו אפוא ההבדל בין גוף ראשון ושני מזה ובין גוף שלישי מזה. על גוף ראשון ושני פועלים חוקי מחיקה חזקים יותר. לא קשה להבין את הסיבה לכך. כל פועל בעבר מכיל, למעשה, גם כינוי גוף, ואולם בגוף ראשון ושני לעולם יהיה ברור לפי מסיבות העניין, מיהו בדיוק הגוף המסומן, וזה יישאר קבוע כל עוד לא נשתנו המסיבות. אם מחקת אפוא את התמנית הראשונה של גוף ראשון או שני, לא הזקת כלום לתפיסת העניין.

14. מחיקת כינוי גוף שלישי

ראוי להעיר כאן, שגם כינוי גוף שלישי, או במלים אחרות, כל שם שהוא, עשוי להימחק מחיקת תמנית ראשונה, אולם כאן המחיקה היא עניין טכני מיוחד. נוכל ודאי למצוא סיפור הפותח במשפט כגון "ישב בייאוש". מי? מתי? – סבורני שהטעם לניסוח משפט פתיחה כזה בדרך זו הוא טעם ספרותי: הסופר מכניס אותך "ישר לעניין". הוא מעמיד פנים כאילו זה משפט שני, כאילו כבר מלפני כן יודע אתה במה המדובר, וכי רשאי הוא למחוק את הנושא בבחינת מחיקת תמנית שנייה, שהרי השם שנמחק הוא שם הידוע לך מכבר. בעצם הסופר מדבר אתך. הוא משים עצמו חבר שלך. אתה אמור לדעת למי פונתו, ומובן שאתה עומד במצב מביך במקצת, המדרבן אותך לקרוא הלאה כדי לדעת באמת מה העניין. כך או כך, ברור בכל אופן, שמחיקת תמנית ראשונה של כינוי גוף שלישי עניין נדיר הוא, ולא דבר של קבע¹⁴.

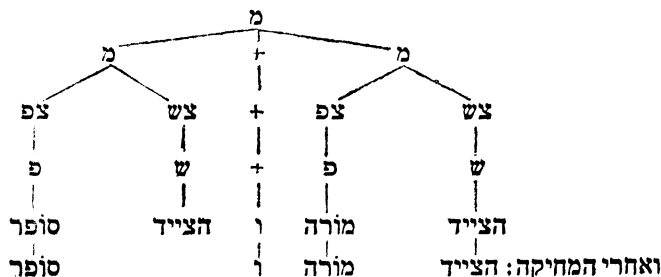
14. בדומה לכך יש להסביר ביטוי קבע כגון "חד וחלק", שמביא צדקה, שם, § 6.0.

15. דו-המשמעות של צורת בינוני

כפי שהובהר לעיל אנו יכולים ליהס שני מבנים לאותו מבע רק כשלפנינו מבע שהוא דו-משמעי, אפשר לטעון גם את הטענה ההפוכה: כשלפנינו מבע דו-משמעי, הרי זה סימן שאפשר לנסות וליחס לו שני מבנים¹⁵.

נסה נא לבדוק מבעים כאלה, דו-משמעיים, ונפתח בדוגמות שיש בהן צורות בינוני. למשל, בימי חייו של אשר ברש ז"ל, אפשר היה לטעון טענה אמיתית בנוסח המשפט הבא: "אשר ברש הוא מורה וסופר". ואולם הצירוף "מורה וסופר" יכול לשמש גם במשפט אחר, לתיאור עניין שונה בתכלית. להבדיל, למשל, צייד הולך ביער, ומדי פעם הוא מורה (אורשה לומר "מורה" במקום "יורה") וסופר! הרג ציפור אחת, הרג ארנב אחד – מורה וסופר, מורה וסופר! ובכן המשפט "הוא מורה וסופר" הוא משפט דו-משמעי. ואיך נסביר דו-משמעות זו? כפי שניכר בנקל במשפט הנסב על אשר ברש, היו המלים "מורה" ו"סופר" בגדר תארים, יכולנו להחליף אותן במלים "חכם" ו"גבוה". ואילו במשפט הנסב על אותו צייד מזור המלים "מורה" ו"סופר" בגדר פעלים הן ואפשר להמירן בפעלים בעבר. כאשר המדובר בפעלים, פירושו של דבר, לפי כללי היצירה שלנו, שהמשפט "הצייד מורה וסופר" נובע מן המבנה מ+מ. כלומר הוא משפט מחובר. וזה יהיה תיאור מבנהו:

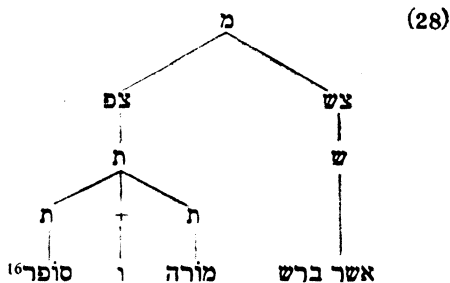
(27)

לעומת זאת, המשפט הקודם, במקום שהצירוף הפועלי הובע ע"י שני תארים, נובע מ-מ אחד, כפי שאפשר לראות בנקל. שהרי בין כללי היצירה שלנו מנינו גם (5) צפ- ת, (9) ת- ת, ת+ ת, כלומר:

אלא שכאן טעמים פרגמטיים ולא דוקא סגנוניים מביאים לידי מחיקת הנושא בתמנית ראשונה.

15. מוטב להזהר ולומר "אפשר", שהרי יכולות להיות גם סיבות אחרות לדו-המשמעות.

כלומר, זהו משפט פולל.

מבע דו-משמעי זה גרר אפוא גם ייחוס לשני מבנים דקדוקיים שונים, כפי הצפוי. וכאלה רבים, נוכל לומר "הוא שומר וסוחר", אם הכוונה, שבלילה הוא שומר וביזם הוא סוחר, כלומר כשאלו הם שני מקצועות מכובדים שבמקרה אדם אחד עוסק בשניהם – הרי זה משפט פולל, ומבנהו צריך להתפרש לפי (28). אם לעומת זאת הכוונה לשני פעלים, כגון בזמן שפלוני שומר הוא גם עוסק במסחר, והמשפט הנוכח נכלל למשל בתשובה לשאלה, איפה אני יכול למצוא את פלוני? שהיא: "גש אל קצה הפרדס, שם הוא שומר וסוחר". במקרה כזה יש לפרש את המשפט לפי (27), דהיינו כמשפט מחובר.

16. מתי פועל הכלל פ ← פ+פ?

וכאן עלינו לחזור אל מבני הדוגמות הראשונות של מאמר זה. גם כשבמשפט שלפנינו מופיעים שני פעלים, ואפילו בזמן עבר, יש שעלינו לתפוס אותם כביצועים של חוק (13), דהיינו פ ← פ+פ. ואולם זאת רק במקרים מיוחדים ובתנאים מוגדרים היטב.

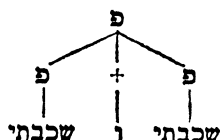
מקרה (א) כשבמקום פועל אחד לפנינו חיבור של שני פעלים, אשר הראשון שבהם הוא פועל עזר. אין הכוונה לפועל עזר שאחריו בא שם-פועל, כגון "התחיל ללכת" – היטיב לדבר, שיצירתם היא למעשה יותר עניין למורפולוגיה מאשר לתחביר. הכוונה כאן היא לפועלי עזר שאחריהם בא הפועל העיקרי כשהוא פועל מפורש ו-ו' החיבור מפרידה בין שניהם, כגון "חזר ואמר". כשכונת ביטוי זה היא "אמר שנית", ראינו להבינו כתולדה של פ ← פ+פ. לעומת זאת כשהמדובר על פלוני, שיצא מן הבית ואח"כ חזר, ואז אמר מה שאמר – משפט מחובר לפנינו, שבו נמחקה התמנית השנייה. אף זה, מכיון שמבע דו-משמעי הוא, זכה יזכה לכך שנייחסנו לשני מבנים.

16. הוסעת האוגר "הוא" או השמטתו אינה חשובה כאן. לענין זה ר' לפי שעה

תחביר העברית החדשה, תשכ"ט, עמ' 107, 108.

(ב) דומה ל-ג' הוא מקרה שבו חוזר הדובר על אותו פועל פעמיים (בד-כ לא יותר מפעמיים) כדי להביע את אספקט משך הפעולה. כגון, "שכבתי ושכבתי ולא נרדמתי", "אני הולך והולך ואינני מוצא את הדרך". אף כאן ראוי להניח שהופעל כלל (13), כלומר:

(29)

המשפט איננו משפט מחובר.

(ג) כאשר פעולה אחת מתוארת ע"י צירוף של שני פעלים מקבילים, כגון "דחק ונכנס"¹⁷, "ממשש ובא", "יעלה ויבוא", ואף דוגמה מיוחדת כגון "כבה ונדלק, כבה ונדלק", הבאה לציין הן שהפעולה אחת היא "מהבהב" והן שהיא ממושכת.

ולסעיף זה ראוי ליחס – לפעמים! – גם צירופי פעלים כאלה שבד-כ יכולים להישמע כמתארים שתי פעולות, כגון, הצירוף "בא והלך", שבדרך כלל יתאר שתי פעולות נפרדות, אבל פעולה אחת הוא יתאר במבצע כגון "איפה אתה? – אתה תמיד בא והולך!" גם זה לא משפט מחובר הוא. הוא הדין, לפעמים, לצירופים כגון במשפט "מה עשה? – עמד ובכה", שפירושו בעצם "בכה"¹⁸.

מה הן אפוא ההגבלות על פעולתו של כלל (13)? דומה ששלוש הן: (א) חייב להיות שוין גמור בכל גורמיהם של שני הפעלים, כלומר שוין במין, במספר, בגוף ובזמן.

(ב) כלל (13) לא יהא רקורסיבי, כלומר אי אפשר להחיל אותו שוב על תוצאתו. יושם אל לב שאין הגבלה כזאת על הכללים (1), (7), (9): כל אחד מהם יכול לפעול שוב ושוב על כל אחד מן הסמלים המתקבלים כתוצאה

17. ר' יעקב זלוטניק, "חוסר הפרפיקסים בלשון העברית" שפתנו, קובץ ראשון, מה' 2, תרס"ג, עמ' 91-103; בנימין קלאר, "פעלים מורכבים" לשוננו לעם קונטרס ג' (תשרי תש"ו), עמ' 6-9 (ושוב בספרו מחקרים ועיונים, עמ' 72-74); וכן ע' איתן, "התמורות העבריות לפועל המורכב הלועזי", לשוננו לעם כט (תמוז תשי"ב), עמ' 8-3; שם, ל-לא (אלול תשי"ב), עמ' 3-12.

18. הקורא יכיר אל נכון כי בדבריי אלה חיוקתי את ידיו של "בן-ענן, וביקרתי את דברי צדקה, שם § 9.2, 9.3.

מפעולתו. כלומר, על הביטוי מ+מ יכול אתה להחיל שוב את כלל (1), ולקבל למשל מ+מ+מ+מ, הוא הדין על ת+ת, שכל אחד מהם יכול להתפצל שוב, פגון במבצע "האל הגדול הגבור והנורא" (במחיקת ה+ הראשון).

(ג) התוצאה של פעולת כלל (13) היא לעתים קרובות מבצע דו-משמעי, מכיון שלרוב אותו מבצע יכול להתקבל גם כנובע מכלל (1) ומהפעלת חוק המחיקה.

ראוי להדגיש, כי אין כל סיבה להניח, שכלל (13) אינו יכול לפעול כשהפועל הוא בגוף ראשון או שני¹⁹. משפט כגון "חורתי ואמרתי" דו-משמעי הוא בדיק כמחזור ואמר.

לאלה נוסף כי תישמע הטענה, שלתוצאת (13) לא ראוי להתייחס כאל משפט כולל. פיצול הסמל פ אינו כפיצול שאר הסמלים. זהו יותר "ענין פנימי" של פ עצמו, וספק אם יש לטלטל את המבצע המתקבל כך מסוג המשפט הפשוט אל סוג המשפט הכולל אם אירעה התפצלות רק בסמל פ.

17. סוף דבר

גם אם נראה כי השלמנו את התיאור של "משפט כולל" ושל "משפט מחובר", וקנינו מפתח להגדרתם העיונית, הנה לא קנינו מפתח קסמים לגיתוח תחבירי שפעל מוכנית בכל עת כשניתקל במבצע שמצד מבנהו הוא יכול להיות תולדה של משפט מחובר או תולדה של משפט כולל. ובכך הרינו כאומרים, אף אלה מבצעים דו-משמעיים הם, הראויים מלכתחילה לשני גיתוחים תחביריים, ולעיון מדוקדק אחר גיתוח בתוצאות המוצעות, כדי להחליט איזו מהן היא הראויה להתקבל²⁰.

אכן אף זה שכר הוא: ההכרה שלא הרי ההגדרה כהרי כוח-הזיהוי, ושכל אחד ממבצעי הלשון תובע שיתייחסו אליו כאל בן יחיד, הראוי להתמסרות מלאה ולבירור המעמד והמסיבות של מצבו המיוחד²¹.

19. כפי שטוען צדקה, שם, § 3.0 ואילך.

20. ר' לענין זה לשוננו כנ (תשי"ט), עמ' 247-248.

21. כבר נתפרסמו בעברית כמה חיבורים שבהם נכללים כללי יצירה מעין אלה שהובאו בחיבור זה, והמתעניין בכך כדאי שיעיין בהם, ובייחוד בחיבורים הבאים:

1. יהושע בר-הלל, "סיבוכו של פסוק מהו", לשוננו כה (תשכ"א), עמ' 150-156

(ושבו בספרו הגיון, לשון, שיטה).

2. אסא כשר, "בלשנות ומחשבים", בלשנות חשובות, פרסומי איל"א,

סדרה כללית, כרך 2, 1969, עמ' 17-91.

נביאים ראשונים נוסח שומרון?

John Macdonald, *The Samaritan Chronicle II (or Sepher Ha-Yamim) from Joshua to Nebuchadnezzar*. Walter de Gruyter & Co. Berlin 1969. Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 107.

בספר *The Theology of the Samaritans* שפרסם אותו המחבר בשנת 1964, מנה (בעמ' 44-49) שבעה ספרי-ימים שומרונים וציין כל אחד מהם במספר רומי לפי סדר זמני חיבורם כהערכתו. לפי הערכתו אפוא ניתן לספר אסטיר מס' I על פי ההנחה שנתחבר בזמן שאינו מאוחר מן המאה הרביעית לסה"נ¹, לפרוניה המפורסמת 'תולידה' שנתחבר גרעינה בשנת 1149 מס' III, לספר הימים של אבו אלפתח, שנתחבר במחצית המאה הארבע-עשרה, ניתן מס' IV, ואילו לספר-הימים שלפנינו מס' II. דעתו על סה"מ II כך היא שם:

אין לקבוע את זמנו במדויק, אבל הוא הטוב והמדויק בכל ספרי-הימים של השומרונים; ערך מיוחד לו לגבי התקופה הרומאית מפני הידיעות בספרות הנוצרים המשוקעות בו. יש לו מעמד יחיד במינו מפני האופן שהוא משתמש בחומר, הנמצא בספרי מלכים ודה"מ של התנ"ך; החלק הקדמון ביותר בחיבור הזה קדום מראשית ימי-הביניים². מקדונאלד הודיע שם, שתוך שנתיים יוציא את הספר לאור.

אין אפוא תמה, שכל מעוניין בספרות השומרונים ובתולדותיהם ציפה לפרסום מקור היסטורי בלתי-נדע זה בקוצר רוח ממש-ועתה הוא לפנינו במהדורה ביקורתית, מלווה מבחר חילופי נוסחאות והערות, תרגום לאנגלית מלווה הערות לגופי העניינים, ועל אלה נוסף מבוא מפורט (עמ' 3-72) ונספחות אחדים. במבוא מחברנו מנתח את תוכן המקור וסוקר כתבי-היד שהיו לפניו, עמל רב השקיע המחבר בעימות טקסטואלי של המקור השומרוני לספרי המקרא, נביאים ראשונים

1. ניסיתי להוכיח (תרביץ יד, עמ' 111) שנתחבר הספר לא קודם מחצית המאה העשירית.

2. והרי כאן הדברים במקורם (שם עמ' 44):

The second cannot be dated at all, but it is the best and most accurate of all the chronicles... It is particularly valuable for the Roman period and for its knowledge of Christian literature. Even more so, it merits a unique status for its handling of historical material found in the Old Testament Books of Kings and Chronicles. The earliest part of this work in biblical Hebrew may well antedate the early mediaeval period.

ודברי הימים, והוא בא על ביטוי אף בצורת הדפסת המקור. החלקים השווים לספרי התנ"ך מילולית מופרשים בו בגודל האותיות משאר הטקסט. המתבונן בדוגמאות העמודים המצולמים, המובאים בשני העמודים הסמוכים, יעמוד בנקל על אופיו של החיבור.

מסקנותיו של מקדונאלד מנוסחות בבירור, והרי הן אלה:
אין לקבוע בודאות את זמנו של החיבור. לכאורה יסבור הסובר, כי כתב-היד מציג העתק של ספר המקרא על פי נוסח המסורה, אבל דעה זו מוטעית, והטעות מוכחת בכך, שהחיבור מכיל במקומות שונים דעות בנות מלכות ישראל (Northern Kingdom).³ קטעים אחדים שאינם מקראיים אמנם כתובים בלשון מאוחרת משל המקרא, אבל לשון זו קדומה הרבה מלשון "חומר הפוהנים" המאוחר ביותר. הלשון נקייה כמעט לחלוטין מהשפעות הארמית והערבית, הנמצאות בשפע בחיבורים שנתחברו מאז המאה השבע-עשרה. יש במקור חילופים לגבי הקרי והכתיב של ספרי המקרא, המעידים כי הטקסט השומרוני הוא נוסח עצמאי של הטקסט המקראי, שמקורו בצפון בזמנים שלפני המסורה.⁴

הנחתו זו סובר הוא להוכיח בראיות ברורות מן הלשון, ואמנם הבוחן הלשוני חביב עליו ביותר והוא מייחד לו מקום רב בנספחים. כללו של הדבר: לפי דעת מחברנו ספר הימים הוא ביסודו מקור קדמון מאוד, שעיקרו בנוסח שלפני הניסח המסורתי הידוע⁵; אין שום הוכחות לשוניות, היסטוריות, תיאולוגיות או פרשניות, כי השומרונים שאלו (את החומר המושקע בו) מן "אנשי יהודה".⁶

3. במבוא עמ' 5. מקדונאלד, כנראה, מניח שהשומרונים רואים עצמם צאצאי "המלכות הצפונית", ולמשל ירבעם בן נבט שונה בעיניהם משלמה המלך ביהדות!
4. שם עמ' 6, ח-ל:

Some non-bibl. passages are in a Heb. that is later than that of the BT (=Biblical Text), but much less late than the latest (Priestly) material. Here we have a Heb. that is classical with not many deformities — and the only classical Heb. outside of the SP (=Samaritan Pentat.) which the Sam[aritan]s have preserved. It is almost entirely free of the Aramaisms and Arabisms found so frequently in the liturgies and in the Heb. used since the 17th century to render works from Aram. and Arab. The ST corresponding to the BT herein contains vars. to MT (=Masoretic Text) Ketibh and Qeré which may mean that the ST is an *independent version* (ההדגשה שלי) of the BT — independent in the sense that it was held in pre-Masoretic times in northern hands.

5. שם עמ' 8: (הוא כ"י מאוסף נאסטר 1142) MS H₁ Chron. II. as represented by is basically a very old chron. of unknown date, possibly derived from a pre-MT version of the BT, possessed by one or more north Palestinian (Samaritan) families.

6. בעמוד 10: There is no evidence from linguistic, historical, theological

- (2) ויאמר אליהם יהושע אני מת והלך מביניכם ואתם ידעתם את כל אשר עשה יהוה לכם (6-7) ויוציא את אבותיכם ממצרים (B*) באותות ובמופתים וביד חזקה ובזרוע נטויה ובמראים גדלים ותעבדו את ים סוף ביבשה ואת כל אשר עשה לכם במדבר (11) ותעבדו גם את הירדן ביבשה (13) ויתן לכם ארץ אשר לא ינעתם בה וערים אשר לא בניתם ותשבו בהם כרמים וזיתים אשר לא נטעתם אתם אכלים (14) ועתה יראו את יהוה ועבדו אתו כתמים ובאמת והסירו את אלהי הנכר מביניכם ולא תעבדו כי אם יהוה לבדו (15) ואם רע בעיניכם לעבד את יהוה בחרו לכם היום מי תעבדון אם את [יהוה] אלהיכם אם את [אלהי] המים אשר אתם יושבים בארצם ואנכי וביתי לא נעבד כי אם את יהוה לבדו (16) ויען העם ויאמר הלילה לנו מעוב את יהוה לעבד אלהים אחרים (17) כי יהוה אלהינו (18) נעבד כי הוא אלהינו (22) ויאמר יהושע אל העם עדים אתם בכך כי אתם בחרתם לכם את יהוה לעבד אתו ויאמרו עדים (25) ויכרת יהושע ברית לעם כיום ההוא וישם לו חק ומשפט בשכם (C*) אשר היא מתחת להרגרזים וישמה כסא המשפט (26) ויכתב את הדברים האלה בספר רתנו אל הכהנים בני לוי ויקח אבן גדולה.

אבותיכם 6-7 : J1-3,5 : אני בן נון + J1-3,5 : יהושע 2
 באתה J4 : באותות B* מארץ מצ' : J1-3,5 : ממצרים אבתי J4
 J3 add. : J2 + מי : את גדולי J4 : גדלים ובמלחמה + J1-3,5 : וכמופתיים
 13 : J1-3,5 om. by hom. ואת [10] (11) ... ביבשה (above line) מי
 ותשבו : J1-3,5 : וערים את הארץ : ארץ J3 : לכס
 אלהיכם + J1-3,5 : יהוה [10, 20] 14 (so J3 after erasure) ותטעו J2
 מכל כוחיכם (Aram. כחן J3,5) וב' + J2-3,5 : אתו ועבדתם J1-3,5 : ועבדו
 : יהוה [10] 15 : את + J2-3,5 : אם by metathesis והסירו J1 : והסירו
 J1-3,5 : יושבים J4 om. as H1 : [יהוה] אלהיכם אם את [אלהיכם + J1-3,5
 כל + J1-3,5 : ויענו J5 : ויען 16 : אלהינו + J1-3,5 : יהוה [30] יוש'
 : אלהינו 18 : אלהינו + J1-3,5 : יהוה נע' : מעוב J2 : ויאמר
 אותו J4 : אתו err. עבדים J1 : עדים 22 : ואלהי אבותינו + J1-3,5
 J3 : לעם בן נון + J1-3,5 : יהושע J4 om. (err?) : ויכרת הוא 25
 בעיר שכם הקדושה J1-3,5 : בשכם לך J2-3,5 (Aram.) : לו לעמו
 J2 : וישמה בית אל + J1-3,5 : הר' J2 : להרגרזים J1 om. : היא C*
 ויאמר אליהם לקחו J1,5 : לוי ויתנהו J2 : ויתנו 26 : וישימה
 לקחו אתו J2-3 (Aram.) : את הספר (ספר התורה J5) הזה ושמרתם אתו
 as ff. by (Heb.) : חזק לק לידה ואמר לך : ויקחו J1 : ויקח J5
 : האלה שמה J2,5 : שם דקימה J3,4 : ויקימו J1 : ויקח J5
 J1-3,5 : האילה orth. var.

BT : ינעתם ואתן BT : ויתן 13 ואוצ' BT : § U xxiv 6-7
 BT : אלהי הנכר 14 Note Passeq before the clause. Versions = ST
 nearer BT : אלהי אבותיכם LXX = ST : אלהי הנגים 15 : אלהיכם LXX = ST : אלהים
 BT? 17 : much of this BT verse also om. in LXX (האלה).

הפנים מקביל לנדפס ב-ZDMG כרך 62 (שנת 1908), עמ' 274, ש' 8 — עמ' 275, ש' 12.

והאולם אשר על פני הארך על פני רחב הבית עשרים אמות ומאה ועשרים אמה
 קומתו ויצפהו מחוץ זהב טהור (5) ויעש את הבית הגדול ויצפהו בעצי ברושים
 ויצף את עץ הברושים זהב טהור ויתן עליו תמרים ושרשרות (6) ויצף את הבית
 באבנים יקרה לתפארת (7) ויחף את כל הבית קירותיו ודלתותיו זהב ויפתח
 כרובים על הקירות. (8) ויעש בית על תבנית קדש הקדשים על פני רחב הבית
 עשרים אמה ארכה ועשרים אמה רחבו ויחפהו בזהב טהור משקלו שש מאות ככר
 (9) ומשקל המסמרות חמשים שקל זהב והעליות חפה זהב (10) ויעש בבית אשר
 על תבנית קדש הקדשים כרובים שנים ויצף אתם זהב (11) ועשרים אמה ארך
 כפני הכרובים חמש מאות הכנף האחד מנעת לקיר הבית והכנף השני חמש אמות
 מיני לכנף הכרוב האחד (13) וכנפי הכרובים האלה פרשים עשרים אמות והם
 עמדים על רגליהם ופניהם לבית (14) ויעש את תבנית הפרכת תכלת וארנמן תנין
 ותולעת שני ויעל עליו כרובים (15) ויעש לפני הבית עמודים שנים חמש ושלושים
 אמות ארך והצפת אשר על ראשו חמש אמות.
 (16) ויעש שרשרות בדביר ויתן על ראש העמודים ויעש רמונים מאה ויתן
 בשרשרות (17) ויקם את העמודים על פני ההיכל אחד מימין ואחד משמאל ויקרא
 את שם הימין יכין ואת שם השמאל בעז על שמות הבעלים.

§ E (iv 1) ויעש את תבנית מוכח הנחשת עשרים אמה ארכו ועשרים אמה רחבו
 ועשר אמות קומתו (2) ויעש ים מוצק עשר אמות מן שפתו אל שפתו ענול סביב
 וחמש אמות קומתו וקו שלשים באמה יסוב אתו סביב.
 (3) ודמות בקרים עשה מתחת לו סביב סביב סוביבים אתו עשר באמה מקפים
 את הים סביב שנים טורים הבקר יצוקים במצקתו (4) ויקם אתו על שנים עשר
 בקר שלשה פנים צפונה ושלשה פנים ימה ושלשה פנים נובה ושלשה פנים מזרחה
 והים עליהם מלמעלה וכל אחריהם ביתה (5) ועביו זרת ושפתו כמעשה שפת כוס
 שושנה מציץ מחזיק בתים שלשת אלפים יכיל (6) ויעש על תבנית הכיור כיורים
 עשרה ויתן חמשה מימין וחמשה משמאל לרחצה בהם את קרבני העלה אשר יעלו

5 [1⁰] : BT pr. 1 Note Passeq עצי : BT עץ ; cf. LXX V, Vulg. (= עצי)
 הקרות : BT קירותיו 7 Many MT MSS, LXX = ST; cf. 8 : BT טוב : טהור
 אמות עש' : BT : עשרים אמה 8 הקר' : BT : הטפים See further Kittel n. on l.
 : טהור ור' אמות עשרים : BT : ועשרים אמה רחבו הקדשים : BT after ארכו
 טוב : BT לככרים : BT ככר ST = many MT MSS, LXX as 5 above : BT טוב
 [BT] למסמרות after לשקלים : BT שקל למ' : BT : המסמרות 9 [BT]
 : BT חמש מאות כנפי : l. err. by metathesis; i. כפני 11 ויצפו : BT : ויצף 10
 rev. : BT מוניע : BT מניי מאות : l. err. by metathesis; i. אמות : BT
 12 : LXX V also om. this verse עשרים אמות 13 נני : וני 14 : BT rev.
 Evidence that BT שַׁעֲטָנִי (Deut. xxii 11, Lev. xix 19) was originally two words?
 : BT rev. 17 : BT אמות חמש אמות ש' וחמש : BT : חמש ושלשים אמות 15
 : BT השמאלי : BT : השמאל (Ketibh) הימיני : BT : הימין מהשמאל : BT [MT]

§ E II Chr iv 1 : BT : נח' : BT : הנחשת : BT : אמות : BT : אמות 1⁰, 2⁰

ואמנם אם צדקו מסקנותיו של מקדונאלד, הרי לפנינו תגלית ספרותית, הגדולה ביותר בחקר היהדות והשומרונים כאחד. פי כמה וכמה יצטער המעוניין בתחום זה, שלא ראה מקדונאלד לתאר במפורט את כתב-היד הישן ביותר של החיבור, שהניחו יסוד למהדורתו, והסתפק בציין שכה"י הוא של המאה השבע-עשרה (עמ' 5) וכן בתיאור של שורות אחדות בלבד (עמ' 69-70), שאתה למד מהן פי כה"י שמור בספריית John Rylands במנצ'סטר והוא מאוסף גאסטר 1142, ובו רשימת סופר הפוללת את התאריך 1026 (הוא שנת 1616 למניין המקובל).

ואולם כל היודע משהו בטיב הלשון העברית של השומרונים ובדרכי שימשה בדורות השונים, וכל מי שנודעה לו פרשת-ספר יהושע השומרונים שפרסם גאסטר בראשית המאה הזאת⁷, אי אפשר לו שלא יתרשם, כי המקור שלפנינו במהדורת מקדונאלד הוא יצירה שומרנית של סוף המאה התשע-עשרה, או של ראשית המאה העשרים, שיצאה מידי אותו הסופר (או מחוג הקרוב אליו) שחיבר את ספר-יהושע הנודע. ואם אמנם נכון תאריך כתב-היד, הרי הוא מעלה בעיה: או שנתחבר-ספר יהושע במהדורת גאסטר זמן רב לפני אב-סכנה בן אסעד הדנפי (מת בשנת 1908), כנגד הדעה הרווחת בקרב השומרונים, או שהתאריך מזויף. האפשרות שאמנם נתחבר הספר קודם לזמן הזה אינה בגדר המתקבל על הדעת.

ביקשתי לדעת מה מסופר על כ"י זה בפרך השני של קאטאלוג רוברטסון⁸ המיוחד לאוסף גאסטר, ונתברר לי שתיאור כה"י לא נכלל בו. משאי ומתני עם הנהלת ספריית John Rylands העלה שנעלם כה"י, וכנראה כבר לא נודע לרוברטסון בשעת חיבור הקאטאלוג, אלא שנשתמר תצלום בידי פרופ' מקדונאלד. ברם, לאחר יגיעה ממושכת גילתה הנהלת הספרייה את כה"י, שהוסט ממקומו, והמציאה תצלום ממנו למכון כתב-היד של הספרייה הלאומית בירושלים⁹. רואה אני להודיע כאן כמה ידיעות, שיש הכרח בהן להערכה נכונה של כתב-היד ושל המקור הכלול בו, ידיעות שלא החשיבן כנראה מקדונאלד ולא מסרן במבואו הרחב.

or exegetical studies that the Sam[aritan]s ever borrowed from the Judaists.

המחבר מבחין בין Judahites ובין Judaists, שהאחרונים מאוחרים מן הראשונים.

7. ZDMG כרך 62 (1908) עמ' 79-209, 494-549. מן הויכוח שעורר פרסום זה אני מזכיר

בהערה 11 שניים, ועי' בן-צבי, ספר השומרונים, מהדורה ב', ירושלים תשל"ל, עמ' 292 ואילך.

8. Edward Robertson, *Catalogue of the Samaritan Manuscripts in the John*

Rylands Library, Manchester, Vol. II, The Gaster Manuscripts, 1962. עי' ביקורת

ב-*Journal of Semitic Studies*, vol. 14 (1969), עמ' 143-148.

9. אני מודה גם במקום הזה למנהל הספרייה, הא' Ronald Hall, שטרח לגלות את

כתב-היד.

כתב היד שהוא בן 281 דפים כולל אותו החלק שפרסם מקדונאלד בשם ספר הימים II בדפיו 1-84. בדפים אלה מסופר על התקופה המסתיימת עם גלות יהויכין. הרי אומר: כל התקופה המתוארת בספרי נביאים ראשונים ודברי הימים המקראיים. מפאן ואילך ועד סוף דף 281 התולדות מסופרות ברציפות עד ראשית המאה העשרים, הסגנון, הפתיחה וצורת האות אחידים בכל הספר (להוציא הסגנון של קטעי המקרא בדפים 1-84), ואין ניכרות בו לא שכבות ולא ידי סופרים שונים. בסוף הספר יש רשימת הסופר ובה התאריך שנת ששה ועשרים ואלף לממלכת ישמעאל.

אבל אין שמץ של ספק שיש ברשימת הסופר פליטת הקולמוס והושמטו המלים 'שלוש מאות' לפני אלף, שהרי באותו עמוד עצמו ובעמודים הקודמים הוזכרו מאורעות שחלו בסוף המאה התשע-עשרה עם ציוני תאריך מדויקים. לפיכך ברור, שנכתב כתב-היד בשנת 1908; יתר על כן, סופר כתב-היד מעיד על עצמו, שהוא בנו של פינחס בן יצחק הכהן (מת בשנת 1898), הוא פינחס הנודע בפעילות ספרותית ענפה ובמיוחד בחיבור כרוניקה. לפי הידיעות שבידי היו פינחס הכהן, אב-סכוה הדגני ויעקב בן אהרן, הכהן הגדול באותם הימים, פועלים יחד בייחוד בתרגום (הכולל עיבוד) של ספרים, הכתובים במקורם בערבית, לעברית, כדי להפיצם בקרב מלומדים וספרות באירופה. רבים מכתבי-היד של אוסף גאסטר הם פרי החוג הזה¹⁰. כונתם של סופרים אלה לא הייתה כלל וכלל להטעות ולייחס לפרייידם קדמות מופלגת על ידי שימוש בסגנון המקרא, אלא הם ראו לספר את תולדות ישראל-השומרונים לפי מסורתם ותפיסתם, והמקרא שימש להם אחד המקורות, וסגנון כלי נוח יותר להבנת חכמים אירופיים מהסגנון המקובל בקרב השומרונים. הם העתיקו ממנו פרקים שלמים לאחר שהשמיטו ממנו מה שאינו מתיישב עם מסורתם והוסיפו עליהם מה שמתיישב עם מסורתם. תגלית-ספר יהושע של גאסטר לא הייתה אשמתם אלא פישלונו של גאסטר, שלא עמד על טיב החיבור ומגמותיו.

מה שאירע לגאסטר אירע למקדונאלד-בצורה חמורה יותר, שכן לאחר פרסום ספר יהושע בידי גאסטר זכה החיבור להערכה לשונית נכונה מצד דוד ילין וא"ש יהודה¹¹. אילו למד מהם מקדונאלד, היה חוסך לעצמו את העמל

10. לא זו בלבד, אלא באוסף גאסטר יש מספר כתבי-יד הכתובים בידי סופר של כה"י שלפנינו ובהם זמני כתיבתם וכן כ"י 49 (בראשית) שנכתב בשנת 1328/9 להגירה; כ"י 46 (ויקרא) ב-1328, כ"י 48 (דברים) ב-1329, כ"י 94 (סידור) ב-1325 להג'.

11. דוד ילין בקובץ 'ירושלים' כרך ו (1902) וא"ש יהודה: A.S. Yahuda, *Über die Unechtheit des samaritanischen Josuabuches* (Stzgb. d. Kön. Preus. Akad. d. Wiss. (1908), עמודים 87-914.

הרב לההדיר את הטקסט ולפרש, כפי שההדירו ופירשו, ומונע מעצמו כישלון זה. אין צריך לומר, כי חלק יהושע שבפרוניקה הוא הוא 'ספר יהושע' שפרסם גאסטר. המשוה, למשל, עמ' 30 שבפרוניקה עם הקטע המקביל לו ב-'ספר יהושע' (ר' תצלום עמ' 294 [3]), ייוכח בנקל באמיתות העניין ויתמה, היאך יכול מקדונאלד לומר (בעמ' 5): The work known as *Sepher Yehošua* to most students of Samaritana is not the same work as the Jos part of Chron. II—indeed it is a far cry from it—and must never be confused with it. ה'חידוש' היחיד שאנו למדים מן הספר הזה הוא העובדה, שלא נודעה עד עכשיו, כי נוסף על 'ספר יהושע' כמהדורת גאסטר עובדו בחוג האמור (בידי אב-ספוח או פינחס?) שאר הספרים ההיסטוריים של המקרא. ידידי השומרונים לא ידעו אלא על קיום 'ספר יהושע' בלבד המצוי למדאי בקרב עדתם.

אסתפק במסירת ידיעות אלה, וכמובן לא אכנס לאשש את דבריי בראיות בלשניות, היסטוריות ותיאולוגיות—וכן לא אטרח לצורך עניין זה להראות, כיצד שאב מחבר המקור שלפנינו מספרו של אבו-אלפתח ומשאר ספרי הימים שקדמו לחיבורו מאות בשנים. הלא העמודים, שאני מפרסם בסמוך מתוך המקור שקרא מקדונאלד *Chronicle II*, מדברים בעדם.

עם זאת אומר שאף מקור כזה ראוי לעיסוק מעמיק כדי לגלות בו את זיקתו למקורות הקדמים לו, כגון ספרו של אבו-אלפתח. פעמים תסתתר בתוך פרוניקה צעירה לימים ידיעה על פי כתב-יד קדום בלתי ידוע לנו, או ימצא בו סיפור נודע ממקור קדום, אלא ניסוחו בה מהימן יותר, מפני שכה, שהשתמש מחברה, מהימן יותר. בייחוד יש חשיבות לספרי הימים המאוחרים לגבי תיאור מאורעות הסמוכים לזמני מחבריהם, ובודאי הם חסרי ערך לגבי המאורעות שבתקופת המקרא. ענף הפרוניקות בספרות השומרונים טעון חקירה יסודית, ומהדורות עשירות בתבונה של המקורות ההיסטוריוגרפיים דרושות ביותר. קשה לומר, שספרו של מקדונאלד תורם כלשהו לעניין זה.

ספרו של מקדונאלד, המתיימר להציע לנו תגלית חשובה ומתפרסם בחסותה של חברה מדעית כל כך ותיקה, שתרמה בעבר כל כך הרבה לחקר המקרא והעברית, מעלה הרהורים נוגים מאוד על מצב מחקר השומרונים ומחקר העברית הנעשה במרכזים שונים. אילו היה לפנינו מקרה יחיד, היה אפשר להתעלם ממנו. אבל משנכזבה תוחלתי כי ייתן מחברנו תשומת לב ראויה למה שנאמר על מהדורת 'תיבת מרקה'¹², מקור ראשון במעלה לחשיבות בחקר השומרונים, ועל הטיפול הפילולוגי הכושל בטקסטים שומרניים, הכרח הוא לומר את הדברים כפי שהם נאמרים.

להלן אני מפרסם את נוסח המקור בעמודי האחרונים, שמסופר בהם על תקופת כהונתו של הכהן הגדול יעקב בן אהרן (כל ההדגשות בדפוס הן כמובן שלי). מהם יוצא בבירור כי בתאריך של רשימת הסופר נפלה טעות, וכי מהדיר המקור שלנו, הטוען שהומשך החיבור עד למאה השבע-עשרה¹³, לא קרא את המקור עד תומו, ואם קראו לא ידעו ולא שערו.

והרי המקור:

280 א ויהי כי זקן הכהן עמרם ויקם כהן תחתיו על עדתו בן אחיו יעקב בן אהרן בן שלמה וכן היה בשנת חמשה ושבעים ומאתים ואלף לממלכת בני ישמעאל (= 1858/9) וישאר עמרם נשיא על עדתו לפני שופטי הגוים ובן אחיו יעקב כהן לפני עדתו ובימי כהנתו אתעמר¹ בית הכנשה בשיד ובאבנים וירימו פתח חצר הכנשה ולעת יצלו² בבניאן ויבא הגוים למנע אתם מכן ובעת ההיא היה שופט עיר שכם תחת שופט עיר ירושלם ושופט עיר ירושלם היה יאהב הכהן עמרם וילכו אליו הכהן עמרם ועמו בן אחיו הכהן יעקב וישאר בשכם בן אחיו הכהן פינחס בן יצחק פִּקִיד על העדה. – וישלח שופט ירושלם לשופט שכם ויצִוּהוּ אֵין³ לא ימנע עדת השמרים ממעשיהם ושופט שכם לא שמע לו ויתחזק הדבר 280 ב מאד עד השיג⁴ מגיד אל קסטנטין. ויבא צו / השלטן אל שופט שכם ואל הנגשים אֵין³ לא ימנעו אתם ממעשיהם ותתם כל העבדה על כעסות נגשי הגוים בעיר שכם בברית אברהם ויצחק ויעקב עליהם השלום לעולם. וכן היה בשנת אחד ותשעים ומאתים ואלף (= 1874/5) ובראשית שנת שנים ותשעים ומאתים ואלף (= 1875/6) קרבו ימי הכהן עמרם למות ויגֹעַ וימת ויאסף אל עמו ומספד גדול ובכות⁵ גדלות עשו עדתו לעת מותו ויתאבלו עליו עד מאד ושני בנים היו לו שם הגדול יצחק ושם הקטן שלמה ובני אחיו

13. עמ' 8: "Finally the Chron. was brought 'up to date' century by century (until the 17th) by successive scribes who wrote in post classical (but never liturgical) Heb. with increasing appearances of Arabisms.

1. תוקן. התפעל של עמר = תיקן.
2. יתפללו.
3. כי. בנוגע למלה זו עי' בספרי "עברית וארמית נוסח שומרון", כרך ג ספר ב, עמ' 210.
4. הגיע.
5. ריבוי. תן דעתך שהנוסח השומרוני בר' לה, ח גורס (אלון) בכית דוקא. הריבוי כאן נולד בדרך היקש, מתוך שצורת בכות (הארמית) הנמצאת בקורותיהם הארמיים נהנית bākot כדין לשונם, והסופית ot הוא הריבוי הרגיל בעברית, נתפס בכות גם כצורת ריבוי.

הכהן יעקב בן אהרן אשר הכהן⁶ תחתיו ויהי נשיא לעדתו השמרים ויקום לפני המלכים והשופטים בכל דבר ויגדל בעיניהם והכהן פינחס בן יצחק בן שלמה הוא אשר קבץ⁷ את נדח זה ספר הימים בלשן הערבי הזה פרד⁸ בני דרו בחכמתו ובינתו ודעתו חשוב חשבן קשטה⁹ שמור את כל דרכיו ויחבר ספרים רבים בתלמוד ספרי התורה¹⁰ הקדושה ולו ספר בתלמוד משפט הערֹת ולו ספר בקיים יום המועד¹¹ ולא מימרים ושירות ותהלים ומזמורות רבים ובשנת חמשה עשר ושלש מאות ואלף 281 א = 1897/8 לממלכת ישמעאל / בחדש רמזאן ימת¹² ויאסף אל עמו ובימי מותו היה מספד גדול ובכות⁵ גדלות עשו עדתו לעת מותו כי לא היה איש כמו¹³ לפני עדתו ישפט בעיניהם ויתאבלו עליו עד מאד וימת על ארבע בנים היו לו והם הגדול מצליח¹⁴ והשני אברהם והשלישי אבישע¹⁵ וארבעי אני כתוב זה ספר הימים טביה ירחמו יהה וישכן רוחו בן עדן אמן בעמל משה הנאמן אמן. – ובזאת הימים נגלא איש נכבד ויקיר יאהב השלום אבי יתום ואלמנה ומרים התרומה והנדבה ושמו יצחק בן עבד חנונה ממשפחת¹⁶ בני דנפתה משבט אפרים בן יוסף עליו השלום. – ובשנת שלשה ושלש מאות ואלף (= 1885/6) עמר¹ פרט מן ספרי התורה הנמצאים בבית הכנשה הקדושה כי היו בני מרחיב בן יעקב אשר מבני משפחת הצפרי עמרו¹ חלק מהם מכספם כי הלכו על דרך אביהם מרחיב לעשות

6. בניין התפעל.

7. כלום רצה לומר במלה זו, שהרכיב את הספר על ידי שקיבץ מה שמצא כתוב לפניו, או שמה "קבץ" הוא נדרף עם חיבר? ואמנם, בערבית אתה מוצא ג' מ ע במובן חיבר, והלא כך כותב רס"ג בפתחתו ל"תפסיר סבעין לפט"ה: קאל ג'אמעה (=אמר מחברו), ובודאי על פי זה בא השימוש ב"אגר" במשמעות "חיבר", והלא כך אמר רס"ג בהקדמתו העברית לאגרון ש' 50: "ויכתוב האוגר את הספר הזה להיות לחכמה לכל עם". רס"ג שם משתמש גם במלה אחרת לציין חיבור: ויכן אותו (ש' 52) "ולהכין כל מתכונת" (= לחבר כל חיבור), ושימוש זה אינו מושפע מערבית אלא נדרף עם "ייסד".

8. יחיד.

9. "חשבן קשטה" הוא חישוב הלוח.

10. לפני תיבה זו יש שתי אותיות מעין הק, כנראה החל לכתוב הקדושה.

11. "יום המועד" הוא תרגום של יום אלמי עאד (הכוונה ליום הדין).

12. שים לב, שנכתב "ימת" בלא וי"ו החיבור (= ההיפוך). ימת בהגייתם הוא yēmot ואילו וימת wyāmat, ולא נודעה לי הגייה זו בלא וי"ו.

13. כמוהו.

14. שימש בכהונה גדולה בשנות 1934–1943.

15. שימש בכהונה גדולה בשנות 1943–1961.

16. כתוב ממשפחה, וחית מעל לס"א ות"ו.

טוב עם כל אביוני עדת השמרים וירימו התרומה והנדבה ושמותם הגדול
 281 ב יעקב והשני אברהם והשלישי יפת / ואשר נשאר מן התורות עמרו¹⁷ יצחק
 בן עבד חנונה אשר זכרנו לעל וגם יצחק הזוכיר¹⁷ עשה ארון כסף טהור
 למכתב אדונינו אבישע בן פינחס שלום יהוה עליו ויצחק הזוכיר¹⁷ לו
 שנים בנים הלכו על דרכו לעשות כל טוב האחד בן אשתו ושמו יוסף
 בן יוסף בן שלמה אשר הוא בן דודו כי עזבו אביו בבטן אמו ויקראו
 את שמו על שם אביו ויסר¹⁸ אתו יצחק הזוכיר¹⁷ והשני בנו זבולן יזכרו
 בטוב לעולם עשו¹⁹ טבהתה אמן וזה כלו היה בימי כהנת אדוני עביב²⁰
 המתוקר יעקב בן אהרן אשר הוא כהן עד היום הזה ויהי
 חשוב חשבן קשטה וחשובה וכתובה ומשירה ומקים פני המלכים ויאהב
 מעשה הטוב עם כל בני עדתו השמרים יי²¹ ברחמי יאריך ביומי חייו ימים
 רבים אמן אהיה אשר אהיה. – וברוך אלהינו לעולם וברוך שמו
 לעולם. –

והזה הכלול מן כתב זה ספר הימים בלילת חדה בחמשה ימים מן חדש
 התשעי אשר היא שנת ששה ועשרים ואלף לממלכת ישמעאל (= 1617) על
 יד העבד המס²² טביה בן פינחס שמש כנשת שכם הקדושה אודי את
 יהוה.

17. הנוכר.

18. לפני התיבה יש רוח של שתיים-שלוש תיבות. ניכרים בתצלום אותיות מעין אמו. מלת

יִסְר־ פירושה כנראה חניך.

19. משקל קטול.

20. = חביבי, כלומר, דודי (אחי-אבי). אבל יעקב הכהן לא היה אחי אביו, אלא הם

היו בני אחים.

21. קיצור לא רגיל של שם בן ארבע הנמצא בשלמותו בסוף הקטע.

22. = המסכן.

שחזור "עֹקֵב" של השמית הקדומה על סמך האכדית

I.J. Gelb, *Sequential Reconstruction of Proto-Akkadian*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Assyriological Studies, No. 18, Chicago, The University of Chicago Press, 1969, pp. xxxii, 244.

לאמתו של דבר אין בידינו אלא שתי לשונות שמיות קלאסיות המתועדות כראוי: האכדית והערבית. לא ייפלא אפוא, כי בין הבלשנים השמיים המשוים מתבלטות שתי אסכולות, האסכולה המבססת את קוי השמית הקדומה המשווערת במידה רבה על הערבית, אשר, למרות איחור הופעתה, שמרה על מבנה שקוף וסימטרי להפליא, והאסכולה, המשחזרת את השמית הקדומה בעיקר על פי האכדית, השפה השמית הקדומה ביותר, שהגיעה לידינו. זה למעלה מיובל שנים מקובל יותר ויותר לראות במבנה הסימטרי והיחיד-משמעי¹ כביכול של הערבית פרי התפתחות מאוחרת דוקא², ולחשוב, שאכן האכדית מייצגת בין הלשונות השמיות את הטיפוס הקדום ביותר.

לאסכולה זו שייך גם הספר שלפנינו. כותרתו מדברת אמנם על שחזור של האכדית הקדומה, אולם גלב מעיר בפירוש (עמ' XI), כי בעצם יכול היה לכתות את ספרו "שחזור השמית הקדומה". קוראי "לשוננו" יתעניינו אפוא בספר כבניסיון של שחזור השמית הקדומה, אשר עשוי לשנות או לאשר את תפישתם לגבי צורתה הקדומה של העברית.

המחבר נוקט בשיטת שחזור מקורית, שהוא מכנה בשם "שחזור עֹקֵב" (sequential reconstruction). גלב מאמין, כי המוספיות באות תמיד באותו הסדר, ולעולם לא תישמט אחת המוספיות (עמ' 7-216)². אם לגבי חלק דיבר (או תת-קבוצה) נקבעו במקרה אחת המוספיות, הרי הן חייבות לבוא בכל מקרה ומקרה פולן לפי אותו הסדר ממש. יתר על כן, בואה של מוספית בלתי-מוגדרת במעמד שוה למוספית מוגדרת, מאפשר להגדיר את הראשונה בהתאם לאחרונה. כך בא התמיים / התנוין במעמד שוה ל-"מוצרכים"³, מעין מושא, סומך, כינוי חבור. על כן מגדירו המחבר כסימן, המסמן את היעדרו של מוצרך כזה (עמ' 222). סימני המוספיות עשויים להיות לא רק מפורשים, אלא אף נסתרים (עמ'

1. כך כבר G. Bergsträsser, *Einführung in die semitischen Sprachen*, מינכן 1928,

עמ' 134.

2. כדי להקל את מציאת המקומות המצוטטים, אני מצטט את המסקנות שבעמ' 216-227,

כשוה אפשרי.

3. גלב מכנה object (עמ' 131 ואילך), מונח בלתי-מוצלח למדיי.

(218). אם נעביר את שיטתו של גלב למלה עברית, הרי "ישתעבדו", למשל, ינותח פדלהלן: י' (פינוי ראשון, המציין את הנושא) + ש' (פינוי שני, המציין כאן את בניין שפעל) + ת' (תחילית מודאלית, לציין בניין ת') + עבד (הנוע) + u (לציין זכר) + הארכה (לציין הריבוי) + u מחזקה בקו אלכסוני (המחזקה מציינת את היעלם הסופית) + אפס (מציין את חסרון המושא)⁴. נוסף לכך עשויה להיותוסף סופית אנקליטית, סך הפול שלוש תחיליות וחמש סופיות.

מלבד זה נוטה גלב לשחזר סימן אחד לתפקיד אחד. נטייה זו מסתתרת מאחורי "הגישה הפוללנית" (עמ' 21), שהוא תובע, ואמנותו, כי הלשונות השמיות עברו דרך שלב אֶגְלוֹטִינְאִיבִי, והרי לשונות אגלוטינאטיות מתאפיינות בכך, שלכל יחידת צורה הוראה מסוימת ובכל פונקציה משתמשים באותו היסוד⁵. כך יובן (עמ' 31 ואילך; 9–218), שהמחבר הגיע למסקנה, שהניגוד זכר לעומת נקבה מובע ע"י i/a:u בכל מקרה, עד שת' הנקבה אינה נחשבת בעיניו כסימן ראשוני לנקבה, אלא כהגה מעבר בלבד (עמ' 220).

שיטתו המקורית של גלב אפשרה לו לראות רבות מתופעות הלשון באור חדש. אך המחבר סבור, כי הצליח להוכיח ממש את הנחותיו, בניגוד לקודמים לו, אשר רק ניחשו⁶. אולם, לאמתו של דבר, קשה לומר, שאכן הצליח גלב לאשש מסגרת חדשה, המאפשרת לראות את השמית הקדומה באור חדש. וכמה סיבות לדבר:

אשר לטענתו, כי מעמד שוה של מוספיות מאפשר לנו להגדירן הגדרה מקבילה, נראה לי, כי יש בטענה זו משום עירוב ניתוח סינכרוני ודיאכרוני. גלב ביטל את דעתו הקודמת, שהתמיים מציין הפסק (עמ' 144), וטען, כי מסמן הוא את היעדר המוצרך. אולם, אף אם נקבל את דעתו על הסדר הקבוע של המוספיות ללא השמטה, נוכל רק לומר, כי מבחינה סינכרונית מקביל התמיים למוצרכים ומציין לכן את היעדרם. אך אין זה מוכיח דבר לגבי מעמדו ההיסטורי. אפשר לדמות למשל, כי צדק גלב בדעתו הקודמת, שהתמיים ציין הפסק מבחינה היסטורית, ורק מאוחר יותר נעשה הוא בגלל הקבלתו למוצרכים למסמן היעדר המוצרך.

אך מלבד טענה עקרונית זאת, יש פרכות לא-מעטות לגבי פרטים של תפישת התמיים. כאמור, סבור גלב, כי התמיים/התנין מציין את היעדר המוצרך. אולם עובדה היא, כי בערבית עשוי הבינוני המסתיים בתנין להצריך מושא (מעין: סאיִל אל-סואל, כלומר, מי ששואל את השאלה). נכון, בנייה זו אינה

4. יוצא, כי מוספית נסתרת עשויה להיות מחזקה או אפס.

5. עי' למשל J. Knobloch, Sprachwissenschaftliches Wörterbuch (המופיע

בהידלברג מאז שנות הששים), א', עמ' 63.

6. עי' למשל את דבריו עמ' 164.

מצויה באכדית⁷, וזו הסיבה, שאין גלב יודע עליה. אולם אין כל סיבה להניח, כי הבינוני, התופס עמדת ביניים בין הפועל לשם, לא הצריך מושא אף בשמית הקדומה, כשהוא מסתיים בתמיים/תנוין. מלבד זה, גלב סבור, כי הסופית -ן בעתיד אחרי תנועה ארוכה (מעין: יכתבו-ן) קרובה אל התמיים/התנוין (עמ' 142-143). והנה נ' זו אינה נשמטת לפני פניניים (ע' למשל בערבית יכתבונה). יוצא אפוא, כי לפי השחזור העוקב, אם אכן יש בו אמת, קודם התמיים/התנוין במעמדו לזה של המוצרך, ואינו מקביל לו. ובכך מתבטלת ההנחה, כי הוא מציין את היעדר המוצרך, אפילו מבחינה סינכרונית. ואני מוזכר כאן רק דרך אגב את הקשיים, שהביא גלב עצמו, עמ' 86.

כן קשה להשתכנע, כי המוספיות לעולם לא תישמטנה. גלב מעורר את הרושם החיצוני, שכן המצב, רק ע'י מניפולציות בעזרת סימני מוספיות נסתרות. אולם בדרך זו אפשר למעשה להזיז כל מוספית למקום הנח למנתח, ונמצאנו נעים במעגל קסמים. וע' את דברי המחבר עצמו, עמ' 217, 68. זה נכון אפילו לגבי עצם סדר המוספיות. אני עצמי איני מבין, כיצד מתיישב עקרון הסדר עם העובדה, כי הפניני הראשון, המציין את הנושא, קודם לנוע בצורות, המקבילות לעתיד העברי (מעין: א-שמור), אך בא אחריו, באלו המקבילות לעבר (מעין: שמר-תי; ע' עמ' 175; 180).

טענה עקרונית חשובה עוד יותר היא כנגד נטייתו של גלב לשחזור סימן אחד לתפקיד אחד, מתוך אמונה, כאילו עברו הלשונות השמיות שלב אולוטינאטיבי. דעה מוגוליתית זו מסתברת עוד פחות מאשר הנחת המחבר בדבר סדר המוספיות והקבלתן. ראינו לעיל, כי היא הביאה את גלב למסקנה, שהניגוד u: a/i בלבד מציין מראשיתו את צורת הזכר לעומת נקבה, וכי ת' הנקבה אינה בעצם אלא הנה מעבר בלבד. התוצאה היא, כי נאלץ הוא להניח, שצורתה הראשונית של נסתרת עתיד הייתה לא 'תפעל' (או 'תפעל'), אלא יפעל (עמ' 46, הע' 1)! מסקנות בלתי סבירות מעין אלו לבדן דיין כדי לסתור את דרך עבודתו של גלב. מה מונע מאתנו להניח, שהמין צוין באופנים שונים? אף אם לא נסכים לדעתו של ק' ברוקלמן⁸, כי סופיות הנקבה אולי אינן אלא שרידים של מספר קאטגוריות גדול יותר, אין כל סיבה לדבוק בסופית נקבה אחת ויחידה ולהניע לשחזורים כה בלתי-סבירים.

רבות ההצעות המעניינות, הפלוליות בספר זה, אולם המסגרת הפללית, שבנה המחבר ושצריכה הייתה להוכיח אותן, אינה מאוששת. אי אפשר לשחזור באיזו מידה שהיא של ודאות שלב בלשונות השמיות, אשר סימן אחד בלבד

7. ע' למשל W. v. Soden, Grundriss der akkadischen Grammatik, רומא 1952,

עמ' 201, § 148c.

8. בדקדוק המשוה שלו ללשונות שמיות א, עמ' 404 ואילך.

שימש בו לתפקיד אחד, ואף אין נראה, כי המוספיות באות תמיד בסדר קבוע, ללא השמטה. ואם כן הדבר, הרי אין ללמוד דברים ודאיים מהקבלת מעמדן של מוספיות אלו.

כמה הערות בודדות:

עמ' 5: משמח' הוא בינוני ולא סטאטיב.

עמ' 6: התקפתו החריפה ביותר של גלב על הדקדוק המשוה של ק' ברוקלמן מתעלמת למשל מתיאורם התחפירי של הלהגים הערביים אצל ברוקלמן. את התיאור הזה השתית ברוקלמן על מספר קטן יחסית של טכסטים, אך למרות זאת הצליח לעמוד על הקיום החשובים של תחפירו של הטיפוס הניאו-ערבי, ללא ספק השגבלשני מפואר.

עמ' 25 ו-91: מן הראוי לציין בפירוש, כי עיצוריותה של ה' המגמה מבוססת ככלות הכול על שחזור.

עמ' 33: קרא "עשרה" במקום "עשתי".

עמ' 48 ואילך: מה שאמרנו לגבי מוספיות המין, נכון גם לגבי אלו של המספר. ספק גדול, אם מותר לנו לראות בהארכה בלבד את תצורת הריבוי הקדומה. השוה למשל את שינוי המשקל שבריבוי השמות הסגוליים (מעין: מלכים, לעומת היחיד מלך-), אשר סימנים ברורים פחות או יותר ממנו מצויים בלשונות שמיות רבות⁹.

לעתים ידיעותיו של גלב בלשונות שמיות חוץ מן האכדית שאובות מפלי שני. הוא רואה (עמ' 75), בעקבות ברט, את "ויקמו-תה" (כך, במקום ויקם. ותה) בכתובת הדד של פנום, שו' 28, כמכיל ת' פהגה מעבר. אולם אין ספק¹⁰, כי ׀ת היא מילית המושא, מקבילתה של "את" העברית. זאת האחרונה יש לגזור מ-*iyāt*, לאור אית הכנענית ו-*āyā* הערבית, ולא מ-*it*, כפי שסבור גלב (עמ' 87).

עמ' 6-95: צורות אוגריות מעין ע'מא ע'מאת-צמוא צמאתי מראות בבירור, כי הקיבוץ בסופית um בצורות מעין kašādum-ma akšudum אכן ראשוני הוא, ועי' E. Hammershaimb ב-*Hebrew and Semitic Studies Presented to G.R. Driver*, אוכספורד 1963, עמ' 89.

עמ' 100 ואילך: הדיון על דרך התלות נפגם בגלל העובדה, שאותו המונח "דרך התלות" (subjunctive) מצוין שני דברים שונים לחלוטין באכדית ועברית. באכדית באה דרך התלות במשפטים טפלים של חיווי, ואילו בערבית בטפלים המוצרכים עי' פועלי השפעה, בתפוצה המזכירה את שימוש דרך התלות בצרפתית.

9. עי' למשל Th. Nöldeke, *ZAW* 18, 1904-5, pp. 68 ff.

10. עי' למשל J. Friedrich, *Phönizisch-punische Grammatik*, רומא 1951, עמ' 161.

יוצא אפוא, כי אין למצוא הקבלה בלשונות שמיות אחרות לדרך התלות האפדיה. על פן מסתבר, כי צודק מורן (המצוטט עמ' 100), שהוראתה הראשונית של צורה זו היא ה-volitive. אני מקוה לדון בכל מכלול הבעיות האלה במאמר העומד להתפרסם ב-HUCA.

עמ' 140: דעה מקובלת היא בין הבלשנים השמיים זמן רב לפני גלב, כי התמיים קדום מן התנוין, עי' למשל בדקדוק המשוה של ברוקלמן א 376; 472.

עמ' 220, § 20 (ועי' גם עמ' 83): גלב מסיק מן העובדה, כי מוספית היחסה באה אחרי מוספית המין, כי מבנה היחסות מאוחר-יחסית. אולם עמ' 189 סבור הוא, כי המספר קדום למין, אף כי מוספיות המין קודמות למוספיות המספר.

מחקר על החינוך היהודי במארוקו

Haim Zafrani, *Pédagogie Juive en terre d'Islam, l'enseignement traditionnel de l'Hébreu et du Judaïsme au Maroc*. Paris, Adrien Maisonneuve, 1969, pp. 191.

החינוך היהודי בארצות המגרב בדורות האחרונים זכה רק לטיפול מחקרי מועט, בייחוד אנב דיון בנושאים אחרים, כגון תולדותיהם של יהודי צפון אפריקה, מנהגיהם, ספרותם וכיו"ב. על פן יש לברך על כל ניסיון להרחיב את המידע שבידנו על אודות החינוך היהודי באזור הזה.

המחבר הוא כיום חוקר בכיר במרכז הלאומי למחקרים מדעיים בצרפת. הוא הכין את מחקרו הנסקר בהדרכתו של פרופ' ג' ואידה מפאריס. לספרו זה על החינוך היהודי במארוקו השתמש בשפע מקורות, וביניהם בעיקר ספרי שו"ת, מאחר שההיסטוריונים השונים – לדברי המחבר – התעלמו מנושא מחקרו. חשוב עוד יותר, המחבר ביקר בעצמו במארוקו בקיץ שנת 1963, סייר ביישובים יהודיים שונים; הוא שוחח והקליט דבריהם של רבנים, מלמדים, רבני ישיבות ועוד. חלק ממסקנותיו פרסם המחבר לחוד, בינתיים, ב- *Journal Asiatique*, כרך 252, חוב' א', 1964.

פרקי הספר הם: מבוא; בית הספר המסורתי במארוקו; תקופת הרפורמות; שתי אוטוביוגרפיות של רבנים יהודיים במארוקו (הכונה לר' יוסף בן-נעים ור' יוסף משאש); טקסטים מארוקניים בערבית-יהודית. בנספח מביא המחבר תמציות מעוד חמש עדויות על נושא – שאולי מן הראוי היה לשלב את תוכנן לתוך הפרקים הנ"ל. הביבליוגרפיה היא שיטתית, אך קצרה, וחסרים בה חיבורי יסוד כגון André Chouraqui, *La condition juridique de l'israélite marocain* (פריס, 1950), ובו פרק חשוב על החינוך היהודי במארוקו. גם שמו הפרטי של Bénéch אינו Cosé, אלא José (השוה קרית ספר, כ"ח, תשי"ד, עמ' 166–167). כן אפשר היה להביא עוד מאמרים רבים, כמו ב-אורלוגין, חוב' 1, או גשר, חוב' 12, 39, 40. אין מפתחות לספר.

חשיבות הספר לא בפרקי המבוא, בהם דברים ידועים, עכ"פ בחלקם, אלא בעדויות, שליקט המחבר אישית על החינוך היהודי במארוקו במאה העשרים, ההולך ונעלם במתכונתו זו עקב פיזור הקהילות והגירתן לצרפת ולישראל.

זכותו של המחבר, שהתאמץ להשוות את המצב בדורנו לזה הידוע לנו מתוך עדויות-שבכתב על המאות הקודמות. התמונה העולה מדבריו היא של חברה אדוקה בדתה ובמסורתה, אשר רק מעט מהעידן הטכנולוגי דבק בה, בכל אופן עד כמה שהדברים מתבטאים בחינוך ילדי היהודים בחדרים ובישיבות. בחדר, נשאר חומר הלימוד הבסיסי החומש עם פירושיו, קריאה וכתיבה. השיטה עדיין מושתתת על שינון החומר על-פה, בקול, ותרגומו ללהג הערבי המקומי; הניגון משמש אמצעי ללימוד ולזכירה. בישיבה לומדים הלכה, והלימודים בלהג הערבי או הברברי המקומי, וביטויים מיוחדים ומגוונים מיתרגמים אף הם ללהג המקומי. דרשנים מקומיים חורים מרצים, לעתים קרובות, מספרים ומפרשים מדרשים למבוגרים שבקהילה. מעניין, כי גם פניסתם של גופים זרים לחינוך יהודים במארוקו, כמו של חברת 'כל ישראל חברים' לא שינתה את הגישה השגורה בחינוך ובהוראה בחדרים.

כמו בחיבורים אחרים, שבהם המחבר בקי בנשאו, לומד הקורא, גם בספר הזה, הרבה גם על נושאים נוספים. המחבר מביא אינפורמציה חשובה על מוסדות הקהילה השונים וזיקתם לחינוך, על מנהגי היהודים במארוקו ועל היחסים הממוסדים בתוך מערכת החינוך – בין מורים לתלמידיהם ולהורי תלמידיהם. אמנם, לעתים מגרה המחבר את סקרנותנו יותר משהוא מספק אותה, כמו במשפטיו הספורים על נדירות הספרים במארוקו (עמ' 47–48).

מעמד העברית נשאר איתן אצל יהודי מארוקו, יותר מכמה וכמה קהילות אחרות בצפון אפריקה; וחבל שבהקשר זה ואחרים, לא השוה המחבר את המצב, בדורות האחרונים, לקהילות האלה (ראה, למשל, ספר בר-אילן, פרכים ד'-ה', ספר העשור – תשכ"ז, עמ' 220–233). מכל מקום, דבריו על הוראת הלשון במארוקו מעניינים ומועילים. הפונה, בייחוד, להוראת הקריאה והכתיבה, לא רק בחוגים ציוניים (עמ' 211–212), אלא בחדרים. במארוקו הגיעו לסטאנדארדיזציה רבה: לימוד של עיצורים ותנועות, כל אחד מהם לחוד, ואח"כ צירופם למלים ומשפטים (אם כי נעשו ניסויים גם בדרך הקריאה אצלנו – השיטה הגלובאלית). הקניית הטעמים, למידה עם פירוש ותרגומים הם השלב הגבוה בחדר. הוראת הכתיבה היא פורמאלית ביותר. בדרך כלל לומדים את הכתב העברי המעוגל שהיה רגיל בכל האימפריה העותמאנית (בכתב רשי משתמשים עפ"ר לתעודות רשמיות). מעניין, שכך היו פותבים גם ערבית – באותיות עבריות – ובכתיב מלא ביותר, לדוגמה: 'תעלמת מן כלל עלמאני (=למדתי דעת מכל אדם) (עמ' 73). בכך אין, אמנם, שוני במארוקו משאר יישובי היהודים בארצות ערביות אחרות, אלא שפאן הובאה שיטת התעתיק בכתיב מלא, כמדומני, לקיצוניות – שבודאי לא היה בה כדי להקל על למידה נכונה של הלשון הערבית לאחר מכן. גם במספר צילומי תעודות בסוף הספר, מגוי

מכון בן-צבי בירושלים ומאוספו הפרטי של המחבר, אין הכתיב בערבית-יהודית מלא כל כך.

בספר מפוזר שפע של מונחים, בייחוד בתחום החינוך וההוראה, הנהוגים בפי יהודי מרוקו. חלקם מוצאו בעברית, אחרים בערבית, ושוב אחרים בלשון שלחה (פֶּרְבֵּרִית). חלקם מיוחדים ליהודי מארוקו, והמחבר משתדל להסבירם ולהתחקות אחרי שורשיהם והתפתחותם הסמאנטית. חבל, שלא ריכז אותם, ברשימה אחת, בסוף הספר, להגדיל את שימושיותם לבלשן, לפולקלוריסט ולהיסטוריון החינוך. לעתים אין הסבריו שלמים, כמו במונח *kuttāb*, שלדבריו הוא הכיני לטכס ראשית לימודיו של הילד בן החמש בחדר. המחבר היה חייב להסביר את מוצא המונח השאול מערבית, משמו של מקום-הלימוד לילדים מוסלמיים. המחבר, השולט יפה בעברית ובערבית, השתדל להקפיד על תעתיק נכון. עם זאת, נפלו בספרו טעויות דפוס, כמו *fundūq* במקום *funduq* (עמ' 23) או *al-'Abrān* במקום *al-'Abrān* (עמ' 32, הערה 30). תמונה הצורה *Halīvi* (הלוי, עמ' 19). ברם, אין בכך כדי להפחית מערכו של ספר מועיל זה, שבודאי ישמש את כל המעוניין להוסיף דעת על החינוך של יהודי מרוקו בכלל ועל לימוד העברית והערבית היהודית: אצלם.

חגי בן-שמאי

”יתנני” = יתן לי

(למאמרו של מִצְ קדרי, לשוננו לג, ד)

עניין רב יש במאמר זה מצד ההסתייגות בטכניקת הטרנספורמציות. בשורות אלה אין כוונתי לדון בסוגיה נכבדה זו, אלא להעיר הערת שוליים. אחת הדוגמאות שמביא מִצְ קדרי בסעיף ג' במאמרו (עמ' 252/8] היא הפסוק ”מִי־תנני במדבר מלון אֲרָחִים” (יר' ט, א), והוא קובע שם כי ”משפט התשתית” של ”משפט עילי” זה הוא: *אני במדבר מלון אֲרָחִים. פירוש זה לפסוק תמוה הוא. נראה שאין פירוש אחר לפסוק אלא: מי יתן לי במדבר מלון אֲרָחִים¹. השימוש בפועל נתן בפסוק זה, כשימוש أعطى בערבית², בהצרכת שני מושאים, אשר האחד מהם הוא המקבל והאחר החפץ הניתן. ידוע שאין זה השימוש הרגיל בפועל נתן בלשון המקרא, והואיל ונדון כאן הפסוק ביר', מן הראוי להביא את הפסוקים האחרים במקרא, שמצוי בהם שימוש זה בהצרכת המקבל כמושא:

מצרים נתנו יד (איכה ה, ו) = למצרים נתנו יד³.

ופסוקים, שמצויים בהם שני השימושים סמוכים זה לזה:

ותאמר (לו) תנה (הבה)־לי ברכה כי ארץ הנגב נתתני ונתתה לי גלת

מים (יהושע טו, יט; שופ' א, טו) = ארץ הנגב נתת לי⁴.

ולתת־לנו יתד... וּלְתַתְּנוּ מַחִיָּה מַעֵט (עז' ט, ח/ט) = ולתת לנו מחיה⁵.

1. כך פירש גם בעל המצודות. אמנם מדברי הרד”ק שם אפשר להבין, שהוא מפרש פקדרי, אך אין הדברים נראים, שאם כן מה פירוש ”ואעזובה” אחרי שהביא כבר ניתן במלון האֲרָחִים שבמדבר. וכבר רצה שד”ל לפרש פקדרי מתוך הנחה, שכל ”מי יתנני” שבמקרא פירושה אחד. ראה פירוש שד”ל על ס' ישעיה, תל אביב תש”ל, 205–206.

2. W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language*³, Cambridge 1962, II, pp. 47–8.

3. ראה רש”י וראב”ע, וכן תפסיר איכה המיוחס לרס”ג, מהד' י' קאפח, ירושלים תשכ”ב.

4. ראה רש”י, רד”ק והמובאה שבהערה הבאה. וכן פירש ריב”ג, ס' הרקמה (מהד' וילנסקי), רפח, 13. אמנם אפשר לפרש ”בארץ הנגב נתתני”, ושמה זאת כונת התרגום (שפרבר), וכך בפשיטתא, וכך גם בפירוש לשופ' מאת G.F. Moore (*I.C.C.*), Edin- burgh 1949, pp. 28–30.

5. יש מפרשים ”מחיה” כשם־עצם ויש מפרשים כמקור (ר' בסמוך); ור' מדרש דניאל ועזרא לר' שמואל מסנות, י”ל ע”י י”ש לָגָה וש' שרץ, ירושלים תשכ”ח, עמ' 134.

ואפשר לפרש כן גם: מִי־יתנני שמיר שית במלחמה (יש' כו, ד) = מי יתן לי שמיר ושית'.

ובסביל: איש לפי פקדיו יִתֵּן נחלתו (במ' כו, נד) = לכל איש לפי פקדיו יתנו את נחלתו'.

נראה שמכאן שימוש הרגיל של הפועל נתן במקרא בהוראת היתר לפלוני לעשות, הניח לפלוני לעשות כמצריך שני מושאים, שהאחד מהם הוא מי שמתירים או מניחים לו לפעול, והשני מקור, עם למד או בלעדיה⁸.
דוגמאות:

ולא־נתן סיחן את־ישראל עֲבַר בְּנִבְלוֹ (במ' כא, כג); לא־יתנני הֶשֶׁב רוחי (איוב ט, יח); ואולם מִי־יתן אֱלֹהֵי דָבָר (שם יא, ה). על־כן לא־נתתיך לִנְצֵעַ אליה (בר' כ, ו); ולא־נָתַנִּי אֱלֹהִים לְהָרַע עַמְדִּי (שם לא, ז). ברובד מאוחר של לשון המקרא משתנה שימוש הפועל בהוראה זו לשימוש בהוראת נתינה כפשוטה: אשר נתן המלך ליהודים... לְהִקָּהֵל... (אס' ח, יא). והערת אנב, שעניינה בתולדות המחקר הבלשני: ב־Syntax, עמ' 91 הע' 1, נותן Reckendorf דוגמה מובהקת לתיאור תחבירי בעזרת טראנספורמאציה, כ־30 שנה לפני זיוון.

[אחרי מסירת ההערה למערכת העיר העורך את תשומת לבי אל מאמרו של "Les suffixes verbaux non accusatifs dans le sémitique, M. Bogaert nord-occidental et particulièrement en hébreu", *Biblica*, 45 (1964), 220-247. עיין שם בייחוד עמ' 223, 226, 234 (שם מובאות חלק מהדוגמאות הנדונות כאן, ובכללן יר' ט, א). אמנם Bogaert קורא לכינויי המושא הנדונים כאן suffixes datifs].

ובפסוק שלאחריו "לתת־לנו מחיה". ור' פירושו של מ' זר־כבוד, ירושלים, תש"ט, עמ' 79, וכן פירושו של L.W. Batten, (*I.C.C.*), Edinburgh 1949, pp. 333-4.

6. רדיק פירש כך בשם אביו, ור' לפירוש שדל לעיל הע' 1; ופירושו של מ־צ סגל, תל אביב תשי"ג, נה. כפירוש המוצע כאן גם BDB עמ' 678b וכן גוניוס־בול (המפרש כך גם יהושע טו, א; יר' ט, א; עז' ט, ח), ערך נתן, עמ' 529a ושם ספרות נוספת (ולאפשרות אחרת שם, טור b).

7. כלומר, איש הוא נושא הפועל, ונחלתו ביחס הפועל; נראה, שכן הבין יונתן, וכך תרגם גם רס"ג: כל סבט על קדר עדדה יעטי נחלתה (תרגום התורה לרס"ג, מהד' י' דרנבורג, פאריס תרנ"ג, עמ' 6, 236). ואף בערבית כך הוא שימוש הפועל أعطى בסביל, ראה H. Reckendorf, *Arabische Syntax*, Heidelberg 1921, §51.5. כך ניתן ללמוד גם מבמ' לב, ה: יִתֵּן את־הארץ הזאת לעבדיך (כאן לעבדיך לפי שימוש הרגיל של נתן). אמנם אפשר שנחלתו נושא הפועל (כך כנראה אונקלוס), אך אין הפרש בדבר לעניין שימוש הפועל (וראה Reckendorf, שם).

8. ראה מילון בן־יהודה, עמ' 3874, ימין למטה (אמנם שם אין החלוקה מדויקת).

ספרו – ספרו

(למילון לשון הפיוט)

במחזורי האשכנזים לפי מנהג יהודי מזרח אירופה, הנהוג גם בא"י, בין הסליחות שלאחר העמידה בליל כיפור, נמצא הפיוט "אמנם כן". שם אנו קוראים:

גַּעַל מְרַגֵּל / וגם פֶּגַל / סְפָרוֹ.

מה שנהגים לפרש: פסול מה שהוא מספר עלינו (כן בפירוש "הדרת קדש" המורחב, כגון במהד' וולצבך תצ"ד שבידי, וכן פירשו הרו"ה [פגל ושקץ ספור שלו] וההולכים בעקבותיו, וגם בעל הפירוש 'קרבן אהרן' (מטה לוי – בית לוי) לא זו מזה (שם בפירוש: סיפור שלו). כל אלו הבינו את דברי הפייטן כאילו כתב: סיפורו. על הקושי הדקדוקי של המלה 'ספרו' לא הרחיבו המפרשים את הדיבור, עד שקבע א' אברונין, שהפייטן חידש ספר על משקל קטר (ירמ' מד, כא), והתאונן, שנעלם חידוש זה ממילון בן-יהודה², ולבסוף נתקבלה המלה כשם-עצם במילונו של גור.

חידוש לשוני שכזה מפוקפק מאוד. החידושים הרווחים בתחום הפיוט חודשו ברובם ע"י פייטני ארץ ישראל העתיקים, ואחריהם ע"י ראשוני פייטני איטליה ואשכנז, כגון שלמה הבבלי, שמעון בר יצחק, משולם בר קלונימוס. הפיוט שלפנינו (שכמה חוקרים ייחסו לו קדמות יתרה) חובר לפי ציוץ (Literatur-geschichte, 286) בידי יום טוב בר יצחק מיואני (Joigny), שנהרג על קידוש השם בסוף המאה ה-13, ושפיוטיו – חוץ משניים, שגם שם אביו מופיע בהם – מסומנים יום טוב. הפיוט נמצא בכמה כתבי-יד צרפתיים, על פי רוב באוספי סליחות, וגם במחזורים כפי מנהג האשכנזים המזרחיים, שהושמט בהם הבית הראשון עם שם הפייטן; אך נעלם ממחזורי מנהג אשכנז המערבי – וזה נימוק נוסף להוכיח מוצאו מצרפת. השורות הקצרות מזכירות את הטכניקה של ר' יהודה הלוי ("יה שמך / ארומך"), והסגנון המקוטע דומה לסגנונו של שלמה הבבלי (כגון "שלוך שרץ / טבילה תעל" בסליחה 'אך בך לדל מעוז'). בקיצור: אין בידי להכחיש את קביעתו של צונץ, ועדיין ברי לי, שהפיוט שייך למאה ה-13.

1. תיאור וניתוח ספרותי מסורט של פיוט זה – ע"י פרנקל, "מענינות לימים גוראים", ירושלים תשכ"ח, ע' 497 ואילך.

2. אברונין, לשוננו ט', 234.

3. גרוס, Gallia Judaica, ע' 252.

4. נדפס במחזור לימים הגוראים ב' (ירושלם תשל), ע' 28.

מעטות הן דוגמאות של שמות-עצם מקראיים, שעל פיהם ובמשקלם קובעים את חידושו של הפייטן: דָּבָר (ירמ' ה, יג), קֶטֶר (שם מד, כא), שְׁלֵם (דבר' לב, לה) – כולם במקראות, שחוקרי המקרא מתלבטים בנוסחם. אף אחד מהם לא בא בכינוי. אף אחד מהם אינו נמצא בלשון הפייטנים. מאידך גיסא תפסו הפייטנים את צורות פעול – על משקל הצורות המקראיות שְׁקַץ, שְׁלֹם, צָפִי, שְׁקִי או גם נְחוּמִים, כְּפוּרִים, שְׁמוּרִים, שְׁלֹחִים וכו' – במידה המרובה ביותר⁵. גם כאן היה בידי הפייטן לכתוב בלי שום קושי 'סיפורי', שכן בחלק האחרון שבכל טור מתחלף משקל של שתי תנועות במשקל של שלוש תנועות, ולא היה צורך בחידוש נוצר.

אבל גם מצד מסורת הפיוט אין לו שום בסיס. בכל כתבי-היד שראיתי – ארבעה צרפתיים ושישה של המנהג המזרחי, ברובם מנוקדים בקפדנות – נמצא הנוסח 'פִּגְל סְפָרו' (בפ־א רפה), והמפרשים עוסקים בביאור מלת פִּגְל ועוברים בשתיקה על 'סְפָרו' (כך בספר ערוגת הבושם לר' אברהם ב־ר עזריאל [מאה י"ג] כרך ג, 552, ובכ"י פרמא (654) 3006–3007 [משנת 1304]), ויש מי שאומר בפירושו: 'פגל. תמאס ותגעל בספר שלו המקטרן עלינו' (כן בכ"י אוקספורד Opp. 166, מאה י"ג / י"ד). גם הדפוסים הראשונים של המחזור כמנהג פולין נותנים גרסה זו 'פִּגְל סְפָרו', ולפיה פירש המפרש עליו השם בעל 'מעגלי צדק' (ויציאה שכ"ח⁶). הראשון שבדפוס, בלשון זה: 'ספר יש להשטן שכתובים עליו כל העבירות'⁷.

יש להודות, שגם בפירוש זה יש קושי מסוים, שכן לא מצינו במדרשים ידועים, שהשטן בקטרונו משתמש בספר או ברשימת העוונות. ייתכן שהפייטן רומז למדרש שאבד זכרו, או שלא הגיע לדפוס. מפל מקום פירש מפרש אחר את דברי הפייטן 'פגל מה שהוא מספר עלינו', בלי לעמוד על הבסיס הדקדוקי של פירוש. אין בידי לברר, מי חידש פירוש זה; כנראה חודש בידי מי שהרחיב את הפירוש 'הדרת קדש' (ויציאה ש"ד ועוד) ע"י הוספת הפיוטים שאינם נמצאים במחזור המערבי, וכנראה כתב המפרש כפי תומ' מה שהבין, ותרגם סְפָרו = מה שסיפרו (דוגמת דְּבָרו, דבר' יח, כב) ולא כשם-עצם. פירוש נקבל מכאן ואילך בדפוסים, על אף הפנים שלהם (שנמצא בו סְפָרו), כגון קראקא שמ"ד ודפוס פראג שבאו אחריו, והחל משנת שס"ו שינו גם את הגרסה בפנים והדפיסו סְפָרו בדגש. מכאן ואילך נתקבל הנוסח 'המתקן' כמעט בכל הדפוסים שהופיעו בארצות אירופה, ובפרט בארצות מזרח אירופה, והנוסח המקורי

5. ראה את הרשימות אצל צונץ, Synag. Poesie, 3922 ואילך.

6. במחזור ירושלם תשל', כרך א', ע'נט, נדפס בטעות: שמ"ח.

7. מובא בפירוש 'קרנן אהרן' לר' אהרן ממיכילישוק, במדור 'מעשה ארג' למקום.

ספרו נשמר רק במהדורות ספורות של המחזור שאין בהן פירוש, כגון בספר י"ד פל ב', ספד"מ תפ"ז, במחזורי אמשטרדם תס"ח ות"ע,⁸ וזלצבך תקכ"ב, אמשטרדם תקמ"ה, ומאחר שגם ר' וולף היידנהיים הסכים לשינוי (רדלהיים תק"ס) וביאר יוגם פגל ושקץ סיפור שלו,⁹ הלכו כל המדפיסים והמבארים בעקבותיו, ורק החכם ר' יחיאל מיכל זקש שמר במחזורו שלו את הנוסח ספרו ותרגם לפי זה. אף בלי לדעת דרשת חז"ל מיוחדת יש בידנו לקיים את הנוסח המקורי שנשמר בכתבי-היד. ההשקפה, שכל מעשי בני האדם פספר נכתבים, נמצאת מכבר במאמר המשנה (אבות ב, א), ולא רחוק הוא הרעיון, שספר זה משמש גם לשטן כבסיס בקטרוגו. על כל פנים לא היה רעיון שכזה רחוק ממבט הפייטנים. בפזמון "אם עוזיני ענו בנו" לר' שלמה הבבלי הנ"ל (סליחות כמנהג ליטא סי' כב, כמנהג אשכנז סי' כט)¹⁰ אנו קוראים (טור 17 ואילך):

נִקְלַ שְׁקַל עֶזְרָא מִהַשְׁתָּרַג / נָשִׁי נָשִׁי בָּבָא מְקַטְרָג:
סִרְחוֹן כָּתַב יָד הַנְּחָתָם / סִפְרוֹ נִיף טַעַן הַסְּתָתָם.

והנה לפנינו רעיון דומה למה שכתב הפייטן שלנו, ואין צורך להגיה נוסח כה"י בתיקון שערכו מפוקפק. לענין לשם-עצם ספר על משקל קטר עדיין אין מקום במילון העברי.

8. בדפוס אמשטרדם תצ"ד מנוקד ספרו.

9. נדפס גם במחזור לימים הנוראים ב', ירושלים תשל"ו, ע' 665.

לָחָה

כל המילונים מביאים תיבה זו (ש-ע) בלמיד צרדיה, לָחָה, אך אין עין במקורות מביא בהכרח לידי ניקוד זה. הרי טבלת ניקודיה במקורות לפי מה שעלתה ביד.

כ"י	כ"י	כ"י רמב"ם ³	כ"י	גניזה לפי פורת ⁵	כ"י ט"ש ואטיקאן ⁷⁶⁶
קאופמן ¹	פארמה ²	הלָחָה, הלָחָה, הלָחָה	הלָחָה	הלָחָה	הלָחָה
שביעית ב, א	הלָחָה	הלָחָה (לָחָה?)	הלָחָה	הלָחָה	הלָחָה
תרומות ח, ו	לָחָה	לָחָה	לָחָה	לָחָה	לָחָה
עדות ב, ה	לָחָה	לָחָה	לָחָה	לָחָה	לָחָה
פרה ט, ב	לָחָה	לָחָה	לָחָה	לָחָה	לָחָה
מכשירין ו, ז	והלָחָה	והלָחָה	והלָחָה	והלָחָה	והלָחָה
ספרא ובים א					

אפשר לראות בטבלה זו בבואותיהם של שני דרכים בניקוד "לחָה":

- משקל קָטָלָה בגזרת הכפולים, כגון חָלָה, כָּלָה, ולפני חית לָחָה, בדומה אל פָּחָה. משקל זה נמצאו למדים בבירור מכ"י ואטיקאן, מרמב"ם, מקטעי הגניזה של המשנה גם בשביעית גם במכשירין, ומניקוד כ"י פארמה בתרומות ח, ו.
- משקל קָטָלָה בגזרת הכפולים כגון מָדָה, רָגָה, ולפני גרונות לָחָה, בדומה אל גָּרָה. משקל זה אין לו ראייה אלא בכ"י תימן בלבד.
- לָחָה משקלה מסופק בכ"י ק' בחמש המשוניות הגיל ובכ"י פ' במכשירין ו, ז, שכן (הצירי א) אפשר גלגולו של חירק הוא, ראה לעיל, כלומר משקל קָטָלָה בכפולים, אחות קָטָל (*לָחָה, לָחָה, דב' לד, ז), (ב) ואפשר גלגולו של פתח הוא:

1. כ"י קאופמן A50 של המשנה, מהדורת תצלום G. Beer, האג 1929.

2. כ"י פארמה 138 של המשנה.

3. פירוש המשנה לרבי משה בן מימון ז"ל, צילום של כ"י הוגט' 117 וכ"י פוקוק 295 שבספרי בודליאנה באוקספורד וכ"י 72-73 שבספריית ששון בליטשבורג, מהד' ס' ששון, קופנהגן תשס"ז - תשכ"ו.

4. סדרי המשנה נזיקין קדשים טהרות, כתב-יד ירושלים Heb. 4° 1336, כתב-יד בניקוד לפי מסורת תימן, מהדורת תצלום, ירושלים תשל"ו.

5. א' פורת, לשון חכמים, ירושלים תרצ"ח, עמ' 98.

6. כ"י זה מן הגניזה יש בו סוף כלאים והתחלת שביעית. אני מודה למר אילן אדלר, שהסב את לבי על הקטע הזה.

7. תורת כהנים על פי כתב יד רומי מנוקד (אסמאני מספר 66), מהדורת תצלום, ניו יורק תשי"ו, עמ' שיג.

לָחָה > לָחָה > לָחָה, כלומר משקל קטָלָה בפפולים, ונסתגל הפתח לפני חֵית נכפלת הקמוצה, בדין הגרוניות.

גלגל לָחָה > לָחָה אף אתה אל תתמה עליו בכִּי ק' ופ'. חילופי סגול-צירי מצויים בק' בכלל, ולפני חֵית נכפלת קמוצה בפרט, שכן ראינו בק' לעולם גִּחְלִים (11 פעם⁸), וארבע פעמים היחידה גִּחְלָתִי, ובאבות ב, י: מִגְּחִלָּתָן, וכן בשבת ב, ה פִּיחָם, וארבע פעמים פִּחְמִים, ולא מצאנו סגול בשתי תיבות הללו בק' אפילו פעם אחת. ואילו בפ' מתחלפים סגול וצירי חילוף חפשי, ללא שיטה וללא הבחנה.

לא כן כִּי ת', ששם אין סגול והפתח נשאר פתח. בת' הניקוד גִּחְלִים, גִּחְלָת, בפִּחְמִין (שבת א, יא), לפיכך צירי שבכִּי ת' לא נוכל לראות בו תולדתו של פתח ולא נוכל להוציא "לָחָה" מידי פשוטה והיא שרירה וקיימת שם.

אם תמצא לומר: ראה זה חדש הוא, זָכַר קָטָל, לָחַ, כנגד נקבה קטָלָה, לָחָה – כבר היה לעולמים, כגון חֵן – חֲנָה, והשוה צֵת – עֲתָה.

כללו של דבר: לָחָה אין לה אלא יתד אחת להיתלות בה: כִּי תימן.

לָחָה יש לה יתדות הרבה: כִּי ואטיקאן 66 של ספרא, קטעי המשנה של העניזה (לפי פורת וכן ט"ש), כִּי הרמב"ם, וכִּי פארמה בתרומות ח, ו.

8. לפי אוצר לשון המשנה לקאסאווסקי 13 פעם.

9. לפי הגיל חמש פעמים.

“שלף” – ארמאיזם שלא הוכר

ברוב המקרא מופיע הפועל שלף בהקשר עם חרב. לעומת זאת, ברות מופיע הפועל הזה פעמיים (ד, ז, ט) במשמעות שונה בהקשר עם נצל, במקום הפועל המקראי הרגיל “חלץ”.

הממצא העולה מן התרגומים השונים גותן יסוד להניח, שהשימוש ברות הוא

ארמי:

1. התרגום לדברים כה, ט “וחלצה נעלו” הוא “ות שלף סנדליה” במיוחד ליונתן, בתרגום ירושלמי ובניאופיטי; בתרגום הארמי-שומרוני (הוצ’ ברייל): “ות שלוף נעלו”.

2. התרגום לשמות ג, ה “של נעליך הוא שלף סנך מעל רגלך” במיוחד ליונתן ובניאופיטי בשוליים (בדף עצמו “שלח”); בתרגום הארמי-השומרוני (הוצ’ ברייל): “שלף מסנך”.

נוסף על כך מוצאים בתלמוד הבבלי, שבועות לא ע”א “שלופי פוזמקייכור” יש להניח אפוא, שהפועל “שלף” אינו הומונים, אלא שבפעולת חליצת הנעל היה השימוש בפועל “שלף” לקוח מן הארמית. מאחר שברות מצויים ארמאיזמים רבים, אין הדבר מתמיה.

יהושע בלאו

עוד לעניין קטל – קטל

מר שמחה קוגוט, במאמרו ב-“לשוננו” ל”ד על “צורת קט(ו)ל = קטל מצטט (עמ’ 23, הע’ 18) את תחבירו העברי של ק’ ברוקלמן. אולם הקטע המצוטט בתחביר לקוח מדקדוקו המשוה של ברוקלמן לשפות השמיות, כרך ב’ עמ’ 48, ושם מובא גם תהלים מו, ה “קדש משכני עליך”, שברוקלמן מבינו כ-“קדש משכני עליך” (כי לדעתו עשוי שם-תואר לשמש כשם-עצם מופשט). הכתוב אמנם קשה, אך מן הראוי להזכירו בנושא הנידון. ומעניין, כי שלוש דוגמאותיו של ברוקלמן לתופעה זו בעברית מייצגות משקל קטל, אשר על ידו מצוי שם מופשט על משקל קטל (גבוה, גדול, קדוש) – לכאורה חיוק לדברי מר ש’ קוגוט. ושמה יש עוד להוסיף תהלים סה, ה “גשבעה בטוב ביתך, קדש (= קדש) היכלך”.

“שלף” – ארמאיזם שלא הוכר

ברוב המקרא מופיע הפועל שלף בהקשר עם חרב. לעומת זאת, ברות מופיע הפועל הזה פעמיים (ד, ז, ט) במשמעות שונה בהקשר עם נצל, במקום הפועל המקראי הרגיל “חלץ”.

הממצא העולה מן התרגומים השונים גותן יסוד להניח, שהשימוש ברות הוא

ארמי:

1. התרגום לדברים כה, ט “וחלצה נעלו” הוא “ות שלף סנדליה” במיוחד ליונתן, בתרגום ירושלמי ובניאופיטי; בתרגום הארמי-שומרוני (הוצ’ ברייל): “ות שלוף נעלו”.

2. התרגום לשמות ג, ה “של נעליך הוא שלף סנך מעל רגלך” במיוחד ליונתן ובניאופיטי בשוליים (בדף עצמו “שלח”); בתרגום הארמי-השומרוני (הוצ’ ברייל): “שלף מסנך”.

נוסף על כך מוצאים בתלמוד הבבלי, שבועות לא ע”א “שלופי פוזמקייכור” יש להניח אפוא, שהפועל “שלף” אינו הומונים, אלא שבפעולת חליצת הנעל היה השימוש בפועל “שלף” לקוח מן הארמית. מאחר שברות מצויים ארמאיזמים רבים, אין הדבר מתמיה.

יהושע בלאו

עוד לעניין קטל – קטל

מר שמחה קוגוט, במאמרו ב-“לשוננו” ל”ד על “צורת קט(ו)ל = קטל מצטט (עמ’ 23, הע’ 18) את תחבירו העברי של ק’ ברוקלמן. אולם הקטע המצוטט בתחביר לקוח מדקדוקו המשוה של ברוקלמן לשפות השמיות, כרך ב’ עמ’ 48, ושם מובא גם תהלים מו, ה “קדש משכני עליך”, שברוקלמן מבינו כ-“קדש משכני עליך” (כי לדעתו עשוי שם-תואר לשמש כשם-עצם מופשט). הכתוב אמנם קשה, אך מן הראוי להזכירו בנושא הנידון. ומעניין, כי שלוש דוגמאותיו של ברוקלמן לתופעה זו בעברית מייצגות משקל קטל, אשר על ידו מצוי שם מופשט על משקל קטל (גבוה, גדול, קדוש) – לכאורה חיוק לדברי מר ש’ קוגוט. ושמא יש עוד להוסיף תהלים סה, ה “גשבעה בטוב ביתך, קדש (= קדש) היכלך”.

“עטרת הוד וצפירה מפוארה”

במאמרו “דעותיהם של סופרי ההשכלה על הלשון העברית” ב־לשונו, כרך לד, תש־ל, עמ’ 289, מביא יוסף יצחקי דברי פ’ לחובר בספרו “תולדות הספרות העברית החדשה” (כרך א, מבוא, עמ’ 3) על ר’ אברהם אבן-עזרא, שהוא כאילו “מתאונן” בראש ביאורו על איוב, כי לשונו העברית בביאורו קצרה היא, ולא תוכל להיות לעטרת הוד לאחד מבני רומי, שלשמו הקדיש ביאורו. יצחקי מעיר על כך בהערה 7 שם, שלא מצא את תוכן המובאה “לא בהקדמתו של אבן-עזרא ולא בפירושו לאיוב”.

שתי הערות לכך:

א. מה מקורם של דברי אבן-עזרא?

מקורם בשיר “תנו כבוד לאל נורא” בראש פירושו לאיוב, שנתפרסם בכמה מקומות. עיין: אוצר השירה והפיוט, ג, עמ’ 533, מס’ 384. אציין כאן מקור אחד, החשוב: David Rosin, Reim und Gedichte des Abraham Ibn Esra, I, Breslau 1891, S. 21, שבו ניתן גם תרגום גרמני.

ב. דברי אבן-עזרא בשירו אינם תואמים את פירושו של לחובר.

אבן-עזרא אומר:

וְהָ פֶּרוֹשׁ בְּסוֹד אִיּוֹב כְּדֶרֶךְ טַעְמֵי תוֹרָה
לְאַבְרָהָם בְּנוֹ מֵאִיר סִפְרֵי בְנוֹ עֲזָרָא
בְּרוֹמֵי חֶבְרוֹ בְּלִשׁוֹן אֲבוֹתֵינוּ, וְאֵם קִצְרָה,
הֵיחֹתוֹ לַעֲטֶרֶת הוֹד וְלַצִּפִּירָה מְפֹאֶרָה
לְבִנְיָמִין יְלִיד חֲכָמָה בְּנוֹ יוֹאֵב אֲבִי מִטְרָה.

כלומר, אף על פי שלשון פירושו קצרה היא, משמש הוא עטרת הוד וצפירה מפוארה¹ לבנימין בן יואב.²

1. עִפּ יִשְׁעִיָּה כח, ה.

2. [על עניין זה העיר לנו גם מר שמואל ראם. – המערכת].

הערה לפעלים הארמיים

מטרתו של מאמרי (לשוננו לר, לה) הייתה ברורה ומוגדרת: לרשום את דקדוק הפועל הארמי, כפי שהוא מצוי ב־הלכות פסוקות. לשם כך בדקתי את הספר המודפס ואת תצלום כתב־היד. עתה מבקש מר מ' סקולוף (בחוברת זו, עמ' 235–242) להתחקות אחר צורות הפועל גם על פי לשון המוצא (השטרות, התלמוד הבבלי, לשון הגאונים), ועל כך יבורך. עם זה ברצוני להעיר: לא בכל הצורות שרשם ס' הוא מביא ניתוח שונה משלי. באחדות מהן הוא מוסיף את ניב המוצא (כגון למ הך, עמ' 236; יה בית, עמ' 237); בחלקן הוא רושם ניתוח, שאף אני הבאתיו (כגון: איקר, איקר, עמ' 237, ר' עמ' [17] במאמרי, הערה); חלק אחר נוגע לצורות עבר נסתר, המשמשות לנסתרת (איעבר וכיו"ב), והרי עניין זה ציינתי במאמרי (עמ' [3]), אף כי לא חזרתי על שימוש זה לגבי כל צורה וצורה. אם נפחית את הצורות האלה, יצטמצם המספר שמונים (צורות, שלא נותחו כהלכה) במידה ניכרת.

יהודה ת' רדאי

הערה נוספת

ל"עיונים ברשימות השכיחות בעברית" (עמ' 218–234).

מחקר זה, הנדפס כאן, נעשה בתמיכתו הנדיבה של הטכניון.

אחר הדפסת המאמר נודע לי, שהחומר הנוכח בעמ' 220 בדבר ס' ישעיהו עומד לצאת בדפוס בקיץ תשל"א בשם An Analytical Linguistic Concordance of Isaiah וככרך ב' של The Computer Bible (ed. Prof. J. A. Baird), College of Wooster, Wooster, Ohio.

רשימת השכיחויות של ס' ישעיה לבדה ניתנת להשיג במחלקה ללימודים כלליים בטכניון, חיפה.

בעמ' 220, הערה 6, צ"ל: תל־אביב, 1968 (במקום 1986).

הערה לפעלים הארמיים

מטרתו של מאמרי (לשוננו לר, לה) הייתה ברורה ומוגדרת: לרשום את דקדוק הפועל הארמי, כפי שהוא מצוי ב־הלכות פסוקות. לשם כך בדקתי את הספר המודפס ואת תצלום כתב־היד. עתה מבקש מר מ' סקולוף (בחוברת זו, עמ' 235–242) להתחקות אחר צורות הפועל גם על פי לשון המוצא (השטרות, התלמוד הבבלי, לשון הגאונים), ועל כך יבורך. עם זה ברצוני להעיר: לא בכל הצורות שרשם ס' הוא מביא ניתוח שונה משלי. באחדות מהן הוא מוסיף את ניב המוצא (כגון למ הך, עמ' 236; יה בית, עמ' 237); בחלקן הוא רושם ניתוח, שאף אני הבאתיו (כגון: איקר, איקר, עמ' 237, ר' עמ' [17] במאמרי, הערה); חלק אחר נוגע לצורות עבר נסתר, המשמשות לנסתרת (איעבר וכיו"ב), והרי עניין זה ציינתי במאמרי (עמ' [3]), אף כי לא חזרתי על שימוש זה לגבי כל צורה וצורה. אם נפחית את הצורות האלה, יצטמצם המספר שמונים (צורות, שלא נותחו כהלכה) במידה ניכרת.

יהודה ת' רדאי

הערה נוספת

ל"עיונים ברשימות השכיחות בעברית" (עמ' 218–234).

מחקר זה, הנדפס כאן, נעשה בתמיכתו הנדיבה של הטכניון.

אחר הדפסת המאמר נודע לי, שהחומר הנוכח בעמ' 220 בדבר ס' ישעיהו עומד לצאת בדפוס בקיץ תשל"א בשם An Analytical Linguistic Concordance of Isaiah וככרך ב' של The Computer Bible (ed. Prof. J. A. Baird), College of Wooster, Wooster, Ohio.

רשימת השכיחויות של ס' ישעיהו לבדה ניתנת להשיג במחלקה ללימודים כלליים בטכניון, חיפה.

בעמ' 220, הערה 6, צ"ל: תל־אביב, 1968 (במקום 1986).

LĚSONĚNU

Quarterly for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects

Editor: Prof. E.Y. Kutscher

Editorial Secretary: M. Medan

Vol. XXXV, Nos. 3-4, Nisan-Tammuz 5731, Apr.-July 1971

ENGLISH SUMMARIES

S. YEIVIN: PHILOLOGICAL NOTES XI (pp. 165-174)

I. A Biblical Term for "Niche"

Analyzing חלונות אטומות [*hallōnōt 'atūmōt*] in Ezekiel's vision of the future Temple, on the basis of architectural and philological evidence, the author suggests that the fem. term (possibly *hallōnā*, or *hallōnet* in singular) denotes here not a window (impossible in this context, but a niche).

II. The Meaning of 'attiq (אתיק)

On the same basis the author suggests that the term 'attiq (in the same context in Ezekiel) is derived from the root נתק (on the pattern of אָכְיִיב from כּוּב). In this case it applies to the three-storied *galleries* (as in the AV) round the outer court of the Temple, of which each storey, it is thought, receded further back from the one below it, as in (much earlier) models of shrines (or houses?); see figs. 3-4.

III. The "Next to the King" (II Chron. 28,7)

Most commentators understand this term to refer to the viceroy. This, however, does not seem likely, as such a functionary is never referred to in the period of the kings, while the official nearest to the kings was "he who is over the house" ('āšer 'al habbayit). The author therefore suggests that the title *Mišné hammelek* should be explained in conjunction with *šališ* (cf. the Assyrian *šalšu*, *tašlišu*.) Since the latter is taken to designate "the third man" (viz., in the fighting chariot, probably the driver), so the former is considered to be "the second man" (in the chariot), protecting the king and assisting him. Cf. the Assyrian *šanū šarri* (as suggested by Professor H. Tadmor), though this official's function is also not clear.

M. BREUER: THE ALEPPO CODEX AS DESCRIBED BY ISRAEL YEIVIN (*concl.*) (pp. 175-191)

The similarity between the forms *merka* and *ga'ya* led to a blurring of the difference between them. Over the years many *merka*'s turned into *ga'ya*'s. This has been clearly explained in Yeivin's book. The writer of this article shows how the discovery of this phenomenon makes it possible to explain many rules concerning the accents. At the outset, he maintains, we must distinguish between the various types of *merka*'s.

This will enable us to understand the riddle of the vocalization of אֶת נֶאֱוָן; אֶת עֲצֻמוֹתֵי; אֶת נֶאֱוָן. Similarly, we shall be able to understand the rules of the *servi* of the *zinnor*. Yeivin has provided strong additional support for the belief that the *šewa* is *mobile* after a long vowel; however, there are also rules pointing in the opposite direction. In this article an attempt is made to explain the relation between these conflicting rules.

The rules for the *servi* of *pazér* are clarified in the text of A, and an explanation of them is given in this article.

Yeivin's explanation of a *maqféf* in a word accented with a *servus* must be re-stated. Similarly, the rules of *lēgarméh* must also be re-defined, and distinctions drawn between the various types of this accent (and of *pazér*). These distinctions will explain exceptions mentioned in Yeivin's book, as well as the exceptions in the rules of *ga'ya*.

S. FRIEDMAN: THE "LAW OF INCREASING MEMBERS" IN MISHNAIC HEBREW (*concl.*) (pp. 192–206)

For an English summary of the article see *Lěšonénu* Vol. 35, No. 2.

EVA H. GUGGENHEIMER AND H. GUGGENHEIMER: NOTES ON THE TALMUDIC DICTIONARY: *GANDROPOS* - *QANTROPOS* (pp. 207–210).

The word *gyndrwps* (*Bab. Hāgiga* 3b)—*qntrwps* [*Yer. Terumot* I, 1 (40b), *Yer. Giṭṭin* VIII, 1 (48c)] corresponds to the ancient medical term *κυνάνθρωπος* [*νόσος*], i.e., "dog-man sickness", a form of melancholy. The form *κυνάνθρωπος* is found in Galen (Marcellus of Side) but is omitted by Liddell and Scott in favor of the more regularly formed *κυνάνθρωπος*. The "unclassical" form *κυνάνθρωπος* corresponds exactly to the Talmudic forms *gyndrwps*, *qntrwps*.

The writers conclude that *κυνάνθρωπος* was a form actually in use in the later Roman Empire and that the emendations of the Greek and Talmudic dictionaries are unnecessary. They also show that the discussions on insanity in the *Talmudim* are echoes of Marcellus of Side's treatise on the dog-man sickness. In the footnotes they point to two new Talmudic parallels to the *Cena Trimalchionis* of Petronius concerning (a) the *versipellis* = werewolf, and (b) the undesirability of being born.

A. DOTAN: THE "SECRET" IN THE SYNAGOGUE INSCRIPTION OF 'ÉN-GEDI (pp. 211–217)

Disagreeing with previous interpretations of the Aramaic clause מִן דִּגְלִי רוּחַ דְּקֶרְתָּה in the synagogue inscription of 'Én-Gedi, translated by B. Mazar [*Tarbiz* XL (1970), p. 18f] as "anyone revealing the secret of the town to the Gentiles", the author suggests a different reading: דְּקֶרְיָה (instead of דְּקֶרְתָּה). The clause would then refer to "the secret of the Script", the Bible.

This fits into the time of Roman restrictions on Jewish ritual during the late Byzantine period. In his Novella 146 of the year 553 C.E., Justinian I allows the use of the Greek translation in synagogues, preferably the Septuagint, and forbids "Deuterosis" (apparently the Oral Law). As evidenced by Pirqoy ben Baboy, the restrictions became still more severe in the following years until the reading of the Scriptures in synagogues was forbidden entirely. The Holy Scrolls of the Tora were

doomed to be burnt and had to be hidden in order to be saved. It was this that was meant by the "secret of the Script", and only for a warning in connection with it was a synagogue the proper place, and only the disclosure of a secret such as this was punishable with a curse as awful as that mentioned in the inscription. Thus the date of the Synagogue goes back to about one generation before the Arab conquest of Palestine.

Another possible translation of קרייה could be "reading". The aim of the inscription would then be to deter anyone who might reveal the "secret of the reading" of the Script, including the customary form of translation, which may have been contrary to regulations. According to this interpretation, the date of the Synagogue would be a little earlier, not prior to 553, the date of the Novella.

Further, some errors in Mazar's deciphering (*plene* writing) and translation have been rectified, additional Biblical parallels have been suggested and some traits of Aramaic grammatical forms have been dealt with.

Y. T. RADDAY: STUDIES IN HEBREW FREQUENCY LISTS (pp. 218-234).

Apart from a few attempts of little value, there exist two Hebrew Frequency Lists: Rieger's (= *FR*, 1935, composite sample of 200,000 words) and Balgur's (= *FB*, 1968, youth literature sample of 200,000 words). Before using these for an evaluation of the changes that have occurred within one generation, both had to be completely rewritten because of their various shortcomings, especially their lack of uniformity in approach. Compared with frequency lists in other languages, *FR* and especially *FB* display a lower vocabulary concentration in the higher frequencies. The difference is to be explained by the rarity of grammar words in Hebrew, while the divergence between *FR* and *FB* is probably due to the progressive enrichment of the vocabulary in practical use in consequence of words having climbed up to higher frequency echelons in the course of the last thirty years (Tables 1 and 2). Zipf's law applies to a considerable extent (Table 3). Rank correlation between *FR* and *FB* is low (Table 4), probably because of their dissimilar samples. The number of nouns in lower ranks has increased remarkably in *FB* since *FR*, while that of verbs has hardly changed. In both *FR* and *FB* two (Pa'al and Hif'il) of the seven conjugations occupy 70 percent of all verb occurrences (Table 5). A unique feature of modern Hebrew is that it relies heavily, as to vocabulary, on lexical units mentioned in the Bible: within the range r 1-1000 a mere 197 (*FR*) and 140 (*FB*) words are not mentioned in Scripture (Table 6), i.e., on the average 6.65 percent and 3.49 percent respectively (Table 7).

M. SOKOLOFF: THE ARAMAIC VERB IN *Ḥalākot Pěsuqot* (pp. 235-242)

This is a critical review of M. Asher's article in *Lěšonenu* 34, pp. 278-286, and 35, pp. 20-35, on the Aramaic verb in *Ḥalākot Pěsuqot*. The writer points out that Ben-Asher did not distinguish between the various Aramaic dialectal verbal forms represented in this work. In addition, a considerable number of verbal forms quoted by him are incorrectly analyzed. The correct analysis of these forms is given here. (See note by Ben-Asher on p. 320).

Z. BEN-HAYYIM: COMMENTS ON THE INSCRIPTIONS OF SFIRE (pp. 243–253).

After briefly evaluating J.A. Fitzmyer's book "The Aramaic Inscriptions of Sfire", (Rome 1966), the author comments on several passages in these inscriptions which, according to him, have as yet not been satisfactorily explained. He deals with lexical and grammatical phenomena of the language of Sfire inscriptions.

The following passages are interpreted:

IA5 (מזי), IA 27–28 (תרי), IB 15–16 (מן יומה ומן ביתה), II B 7–8 (read ירבעה יזקן instead of ירבע ויזקן, III 1 (יבעה רוח אפוח), III 4–6 (ולתהרם נבשהם), III 4–6 (רקה תרקחם, ולתהרם נבשהם). The lexical and grammatical problems of the following words and forms are discussed: ירת (IC 24), אהלד (IC 18), חצר (IA 28), יתשמע (IA 9), והנאבו (Barrekab 14); the infinitive in the Sfire inscriptions; הן להן (IB 36), מן אחד (III 9–10), שקר (III 4–*qal* form); יסכר (III 3 - *pa'él* form); יהנע (Zakir B 16 root *gn*); the modal use of זי ימות (III 16); the third person plur. fem. in Old Aramaic.

S. SCOLNICOV: TOWARDS A RE-STATEMENT OF THE PROBLEM OF SEMANTIC FIELDS AND TROPES (pp. 254–271)

This paper is an attempt to re-state the problem of semantic fields and tropes in a more precise manner, so as to avoid the obscurities of the orthodox formulations. The model proposed, however, aims at retaining as many as possible of those features accepted by linguists as inherent in semantic fields and semantic tropes. A semantic field is here defined as the ordered set of *references* (as opposed to words as well as to objects) generated by an arbitrary initial reference x_0 (say, /house/) and a relation *R* (say, "is a species of"), so that *R* is normally (but not necessarily) a relation of partial order. Semantic tropes can therefore be described as words changing, gaining or losing references, and defined by the several relations that obtain between these references. Semantic fields can thus be described also as sets of possible tropes according to a given relation. An interesting characteristic of this model is that the same word may have several different fields, formed according to different relations. Although this approach to semantic classification does not entirely do away with "residual classes", it nevertheless provides a method whereby the residue (as, e.g., the trope "metaphor") can be diminished at will, through continuing specification of the relations involved.

U. ORNAN: A COORDINATING CONJUNCTION WITHIN A SENTENCE (pp. 272–291).

Hebrew grammarians usually distinguish between two types of sentences in which a coordinating conjunction appears:

(1) *Kolél* (generalizing sentence), in which the conjunction (such as *and*) appears within one constituent, e.g., [[the boy *and* the girl] [arrived]]; (2) *Meḥubbar* (compound sentence), which is a coordination of two separate sentences. This classification may be justified, since in Hebrew certain constituents of one sentence should maintain identity of gender and number.

Several works dealing with an old controversy in this field have been published recently. The problem is whether a sentence in which there are several coordinated

heads of a predicate (usually verbs) should be considered as a *Kolél* or *Meḥubbar*. In this article the writer attempts to answer this question in accordance with generative and transformative principles.

Several generative rules, rather simple, are given. *Meḥubbar* is defined as a result of the rule $S \rightarrow S + S$, while *Kolél* is a sentence in which this rule has not been applied but in which others have, e.g., $N \rightarrow N + N$, or $A \rightarrow A + A$. Another rule of the same structure, namely, $V \rightarrow V + V$, does exist, but its function has many severe restrictions (which are enumerated in the text), and its result does not generate *Kolél*.

A surface-structure sentence with several coordinated verbs is derived from $S \rightarrow S + S$, but the second *S* (sentence) has been transformed by a deletion rule, according to which a second occurrence of a noun is deleted under certain conditions. Thus the second verb is a remnant of a second sentence in the deep structure, e.g., "the boy came + the boy ate" \rightarrow "the boy came + \emptyset ate" \rightarrow "the boy came and ate".

Certain concepts of generative and transformative linguistics are dealt with in the text, and different types of related rules are exemplified as are certain general problems of linguistics, such as ambiguity, conditions for connecting, etc.

Z. BEN-ḤAYYIM: A SAMARITAN TEXT OF THE FORMER PROPHETS? (pp. 292-302).

This article is a review of John Macdonald's book "The Samaritan Chronicle II... from Joshua to Nebuchadnezzar" (Berlin 1969).

Macdonald writes (p. 44) that this Chronicle "cannot be dated at all, but it is the best and most accurate of all the Samaritan chronicles ... It is particularly valuable for the Roman period and for its knowledge of Christian literature. Even more so, it merits a unique status for its handling of historical material found in the Old Testament Books of Kings and Chronicles".

Concerning the language and the text of this Chronicle, Macdonald thinks (pp. 6, 10) that they are "almost entirely free of the Aramaisms and Arabisms found so frequently in the liturgies and in the Heb. used since the 17th century to render works from Aram. and Arab. The ST corresponding to the BT herein contains vars. to MT (= Masoretic Text) Ketibh and Qerê which may mean that the ST is an *independent version* (reviewer's italics) of the BT — independent in the sense that it was held in pre-Masoretic times in northern hands... There is no evidence from linguistic, historical, theological or exegetical studies that the Sams. ever borrowed from the Judaists".

In line with what he considers the great antiquity and importance of this Chronicle Macdonald issued a critical edition of the text, including a large critical apparatus and a detailed commentary in which he seriously discusses problems evolving from this very old source. He has based his edition on a MS which he believes was written in 1616.

The reviewer states that the MS of the Chronicle was written in 1908; that the Chronicle is a compilation made at the end of the 19th century, probably by the same

person who compiled the well-known "Joshua Book" published by M. Gaster in *ZDMG* 62 (1908). At any rate, the Joshua part of the Chronicle edited by Macdonald is identical with the "Joshua Book". The reviewer wonders that Macdonald should have written his book in view of what was already known through the discussions on Gaster's publication.

J. BLAU: I. J. GELB, *SEQUENTIAL RECONSTRUCTION OF PROTO-AKKADIAN*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Assyriological Studies, N. 18, Chicago, The University of Chicago Press, 1969, pp. XXXI, 244 (pp. 303-307).

Despite the important contribution which this book makes to the reconstruction of Proto-Akkadian and Proto-Semitic, it is on the whole difficult to accept its general framework, i.e., sequential reconstruction. The order of the sequential morphemes is, *pace* pp. 216-7, not always immutable, since Pron. I precedes the stem in present and preterite but follows it in stative. The reviewer is not convinced that there is no skipping of a morpheme in sequential order, *pace* p. 217, §5, since it is only through the construction of covert morphemes that Gelb's reconstructions make the impression of consecutiveness. The reviewer therefore cannot agree to the definition of the function of morphemes according to their rank (see p. 222, §27), the more so since it confuses synchronic and diachronic approach. Moreover, he rejects Gelb's supposition that the Semitic languages passed through an agglutinative age (p. 24), and that, accordingly, one function is as a rule expressed by one mark. It was because of such assumptions that Gelb allowed only one opposition to mark gender, viz., *u: a/i*, and regarded *t* as a glide only (pp. 218-9). Accordingly, he was obliged to reconstruct 3. Pers. fem. sg. of the preterite as *yamhura* rather than as *tamhur(u)* (p. 46, n. 1)!

J.M. LANDAU: HAIM ZAFRANI, *PÉDAGOGIE JUIVE EN TERRE D'ISLAM, L'ENSEIGNEMENT TRADITIONNEL DE L'HÉBREU ET DU JUDAÏSME AU MAROC*, PARIS, ADRIEN MAISONNEUVE, 1969, 191 pp. (pp. 308-310).

In his review Jacob M. Landau welcomes this book in view of the scarcity of serious research on Jewish education in the Maghrib. Zafrani's work is based on a variety of sources, including *responsa*, and on his own visit to Morocco in 1963. Of special significance is the chapter on the teaching of Hebrew, which is very formal. The linguist will be interested in the technical terms — Hebrew, Arabic and Shleuh — which the author lists and analyzes semantically.

H. BEN-SHAMMAI: מִי יִתְּנִי (JER. 9,1) 'WHO WILL GIVE ME?' A note on M.Z. Kaddari's article, *Lěšonénu*, 34, p. 252 (pp. 311-312).

The Biblical verb נתן 'to give' sometimes necessitates (like Arabic *a'tā*) two direct objects, the first of which denotes the recipient and the second the given object, e.g., Lam. 5,6; Josh. 15,19; Ezra 9,8/9; Num. 26,54 (passive). Hence the use of the double object after נתן 'to let' as in Num. 21, 23; for later development cf. Est. 8,11.

SHORT NOTES BY D. GOLDSCHMIDT, I. BEN-DAWID, P. FIRESTONE, Y. BLAU, N. BEN-MENAHÉM, M. BEN-ASHER.